नं: ३६-घ

महाभाष्य प्रदीपोद्योताख्यः

कय्यटभाष्यटीका प्रथमाध्यायस्य

२य ३य ४र्थ पादाः पत्राणि

१५६

नं० ३६-घ महाभाष्यप्रदीपोद्योताख्यः

कय्यटभाष्यटीका प्रथमाध्यायस्य

द्वितीय ~~पादः~~

तृतीय चतुर्थपादाः

पत्राणि १५६

१५६ पत्राणि

३६-घ

नं० ३६-घ

नं० ३६-घ महाभाष्यप्रदीपोद्योताख्यः

कय्यटभाष्यटीका प्रथमाध्यायस्य

२य ३य ४र्थ पादाः

पत्राणि १५६

नं ३६ ध

२-३-१९७२?

१९८ पत्रावली

लिपि १८८०

श्लोक पंत्रे

६३०० १५१

सा

॥कै॰वि॰व॰॥ श्रीगणेशाय नमः॥ गाङ्कुरादिः अस्मात ह्वद इति देशत्वेन वार्त्तिकानुत्थानमाशंक्याह चत्वारो व्रे इति॰ उपश्लिष्टमः दूषणाह्वाराणसा
॥१॥ ष्टाद्यौ क्तात् स्मर्थः। तत्रा घेति॰ तत्र हि गाङ्कुटादिभ्यः परोऽञ्णित्वस्य पर्स्य संज्ञा कङ्कार पृक्तइत्यर्थः। तपोरिति तच्छब्देन गुणाभ्
तयोर् पिङ्कारककारयोरप्रसिद्धिरिति॰ वृद्धिस्य तत्पायणमर्शेइत्याह भाष्ये ङकारककारयोरिति॰ यथा चैतत् तथा पस्पशायामु
क्तं॰ ङित्वकित्वयोरप्रसिद्धिरिति॰ तद्व्यवहाराप्रसिद्धिरित्यर्थः तदाह येनत स्येति॰ सत्वेवेति॰ पञ्चादेरितिशेषः अञ्णितग्रहणं वैय
र्थ्यापत्त्याचमोराजीतिवच्छोपाभावार्थमनुवादइति न शंक्यं॰ ननु शशविषाणादिशब्देष्वसत्तापि विषाणेन शशस्य संबन्धः प्र
तिपाद्यतेइति चेन्न॰ तद्वदस्याप्यप्रमाणप्रसंगात्॰ अञ्णितग्रहणोति॰ नचह्वहेदितिविहितस्मङः कमेर्णिङश्च व्यावृत्त्ययेतदिति
वाच्यं॰ गाङ्कुटादिभ्योऽनेन तपोविधानेपिप्रसपा ह्वहेदितिविहितस्मङः कमेर्णिङश्च व्यावृत्त्ययेतदितिवाच्यं॰ गाङ्कुटादि
भ्योऽनेन तपोविधानेपिप्रत्ययाधिकारेऽप्पपाठाभावेन प्रत्ययत्वाभावात्॰ ञ्णकारणकारयोरित्वाप्रवृत्तेः ञ्णितोस्तयोरसंभ
वात्॰ भाष्ये भाव्यते तत्त्वेनेनेतिप्रकरणेनेत्यर्थः नन्वभाव्यतेइत्यत्र कं पंचमीनिर्देशेनादेशविधानसंभवादत आह॰ गाङिति गा ॥ रामः॥
ङादिभ्यः परस्यप्रत्ययस्य तत्सादेः सिद्धत्वाद्विशेषणाएवविधितासर्पमित्याह ङकारइति॰ नन्वेवं लोपस्यावश्यकत्वेन विधा ॥२॥
नंव्यर्थमत आह इत्ता वेति॰ एवे वकार्यार्थे विधानमितिभावः ननुभाऊमानः सर्वोप्यादेशः एवेत्त्रमानाभावादादेशप्रतिषेधस्यापु

क्रमत आह· टित्वेति· अनेनागमत्वं निराकृतं उपरागापरवदनं तरोः त्वितिचेदत आह· इह इत अनेनतरइति· नन्वेवमपि वृहस्त्री हि एणाडि ख्ये ह्येन
प्रत्ययाभिधानात् स्याचानेकाल्त्वात् कथमादेः स्यादित आह· तस्य स्यादिति· न च तस्यादित्वेउत्वमर्थं लशक्वा तद्धितस्येव सिद्धेरि
रितिवाच्यं· अतद्धित इति पर्युदासेन प्रत्ययसंज्ञाकालिकादिरेव तेनेत्वविधानात्· अनुपयादोनुयपत्तिः तामेव दर्शयति· कुटितेस्या
द्वावित्ति· अथास्मादेवेति· अन्तरतमपरिभाषासंस्कृतादिमर्थः अस्य स्यस्तुरिति· न च ङित्वस्य गुणप्रतिषेधार्थत्वेन चारितार्थ्या
त्ततः उ मायेन सर्वादेशो भविष्यतीति वाच्यं· गुणप्रतिषेधार्थत्वे सर्वादेशत्वे सर्वादेशत्वेव तदर्थमित्यस्मो माभ्ययेग सर्वादेश
त्वालाभे स्यादेशत्वापत्तेरिति भावः तातङः स्तुप थासर्वादेशत्वं तथोक्तं भाष्ये तस्मादित्युत्तरस्येति· एवं चादेः परस्येत्यस्य प्राप्त्यादेश
पक्षेर इष्टासिद्धेः सनपुक्त इति भावः संप्रसारणोव्यचेश्च हिसेत्यनेनागाउकुटादिम्य इति· अविभिवानुवृदेरिति भावः भाष्येकिं इह
गाइति· क्लिति वेत्सादावित्यर्थः कृत्रिमेति· उभयगतिमजानन्नाद इदं दूषणं बोध्यं· भाष्य एव ब्रह्मदत्त इतिभेद प्रदर्शने· अब्रह्म
दत्तमित्यस्यापं चेत्सादिः तदाह· निर्गीर्णेति भेद इति· निरीर्णितेभेद इत्यर्थः अतिदेशगतिरिति· तत्फललाभ इत्यर्थः आहार्यारोपस्य
तत्कार्यबोधनफलकत्वादिति भावः व्यपदेशातिदेशे विद्यपदेशाविरहादा कि व्यपदेशस्य फलस्य अयस्यानिवृत्तेदाह· कार्येति· व्य
पदेशे द्वित्वादिरूपनिमित्तकरणोव्यपदित्वनिर्दिश्यमानविरुद्धत्वा अपकार्याभाव अतिदेशस्वभाव सिद्धः यथा तत्रैव वृद्धाते

के॰ वि॰ व॰ मघ्यानादिन्निह्नुत्रिरितिनदोषस्तथापिपरिहारांतरस्याभिधास्यमानत्वान्नैतत्सुष्ठुनिरूपितंभगवता॰ विशिष्टमत्रेति॰ ततःपरस्यपञ्चम्याति
॥२॥ श्यतइत्यर्थः सप्तम्यर्थेवेतरविधानादाह॰ सप्तम्यर्थइति॰ यद्यपिसप्तम्यर्थेवसंतेकदेशस्तदर्थेप्रयुक्तःसस्तास्तस्याभामेतिवदिस
पिभाष्याशयोवक्तुंशक्यस्तथापिसार्वधातुकमितिसूत्रविषयेपचेतामित्यादौस्यातोऽद्वितइतिस्वकार्यस्यातिदेशानापत्तिरित्तस्या
ह॰ अयंभावइति॰ तद्रूपासंगस्तद्रूपारोपइत्यर्थः निर्लिंगव्याख्यानमयुक्तमतआह॰ उपदेशेति॰ पूर्वस्मिन्निति॰ परभिन्नस्येत्यर्थः भा
ष्येसप्तम्यर्थपीत्यपिनाषष्ठ्यर्थसंग्रहस्तेनोभयप्रसिद्धिः तेनतुल्यमितिवसंतेकदेशत्वाभावेतात्पर्यात्तेननततःपरस्यपञ्चां
र्यंतन्नेतिवोध्यं॰ अनुवर्धमेद्धृत्स्यप्रसंयादावित्यादिः अतिदेशोपिभेदेनेति॰ अत्रप्रकरणेइत्यादिःअपिनातत्रत्यदेशेषु
चोभयग्रहणेनकर्त्तव्यंभवतीतिसूचितं॰ श्वेविंमाषाधेटश्चोरितिवड्यादङ्संत्वित्सस्तच। वचेरस्यातिवक्तीसङ्गवचउमित्यु
म॰ सर्वत्रशिलेकिलेवादोषाःयथेहभवतोतिभाष्येस्यपेयेथेहश्वनङ्सोदोसंप्रसारणंभवति॰ तथाचङ्गदावपिस्यादित्यर्थः भाष्ये
अथइह॰ इति॰ एवमानुपूर्वीकरणप्रसंगइतिभावः अन्यथाफलाभावादुपसर्गेवुसेरित्यत्रशिदित्यननुवृत्तोभाष्यासंगतिः स्य
देवेतिकेचित्॰ भाष्येअपरआहेति॰ यद्यपिसर्वत्रशित्वेकित्वेवादोषस्तत्रेतत्रसदसेवोपादातव्यमेवंचसर्वधातुजागारितइत्यादौगुणाभ ॥रामः॥
पर्यंथइत्याह॰ नुधकुटादी॰ सप्तमीनिर्देशादिति॰ वस्तुतःपूर्वस्यकार्यातिदेशइत्यस्यपरभिन्नकार्यइत्यर्थःस्वकार्यलिप्यतएवा ॥२॥

तोऽङिः तदस्मादीति बोध्यं। ननु नत्के इति निषेध औपदेशिकस्यैवेति न दोषो ऽत आह। नत्कृतीति नञ्वौपदेशिकस्यमप्रथमोपस्थितत्वेन तन्निषेधेन
चरितार्थमातिदेशिकेन निषेधे तेसरुचेराह। अथवेति। नस्मादिति। कुरादिभ्यः परस्य किल्वविधानेनत्वम्न्नचरितार्थं कुटित्वेस्यादोकि
त्वप्रतिषेध एवस्यान्न तु किल्वमितिभाष्यास्वरार्थः एवं चकुटित्वेस्यादेगुणः स्यात्। ननु पृथगनुबंधकरणोपितु वित्त्वेस्यादेकथं ञ्वक
इति निषेधो नञ्चौपदेशिकं किल्वसत्वादित्यत आह। ङि। त्वेनेति भाष्येतस्मादिति। एवं चादेशे यंचरतिस्थितं। सार्वधातु। लिंगादिति। चकारादीनां द्वित्वा
दिसमर्थः तुल्यजातीयस्य ज्ञापनेनतजादेङित्वमतिमान्न। धातुमलयस्मामान्यविषयेतुज्ञापकेऽभ्यावमितिभावः आर्धधातुशब्दः तस्य हवेः
तोदानः ततश्चभवादावर्थेवह। वइतिठञ्जितादानत्वमितिभावः। तेषुभवासंज्ञा ऽऽर्धधातुकमित्यर्थः ठञ्जेतत्वादिति। आर्धधातुक
शब्दस्येतिशेषः आर्धः धातुकसंज्ञायां संज्ञित्वेन भवानार्धधातुकीयानित्यर्थः आर्धधातुके इति वदार्धधातुकानिति वक्तव्ये आर्ध
धातुकीयानिसुक्तिः। प्रियतत्त्वितादाक्षिराणमाद्तिन्यायेनेति बोध्यं। ननु हेङित्वेनैव सिद्धेतदादेशतानङोङित्वे सार्वधातुकाङित्वस्यज्ञा
पकंस्यादत आह। तातङ् इत्येवेति। पित्वान्ङित्वाप्राप्तिरिति। तद्धिसुतेत्यत्र तु गर्थमनुदात्तार्थं चावश्यकत्वानामितिवस्य स्थितः पा
ठइतितात्पर्यं तुङिकरणानामिति। तेचसिद्धिगणः प्रसोदित्वप्राप्तादिति। शाब्दफललाभायाद्वित्वमेवप्राप्नोति। न त्वेतत्वप्त्वावः तेन
हिङित्वाभावश्चार्थः फलतिनतुशाब्द इतिभावः साधारणेति। व्याश्रयेप्यस्य प्रवृत्तिमंगीकृत्यैवेदावसत्तत्वविभिन्ननिमित्तेप्रवृत्तत्वापि

॥ विव॰॥ विभिन्नस्थानिकेन तस्येरिभावाप्रवृत्तिरिति भाष्याशयः यद्यपीति· आकारयोरेकादेशस्योक्तमप्येनापिते पितु अभवन आश्रयत्वेनादिव
॥ ३॥ त्वनिषेधात्सार्वधातुकत्वाभावेन नङिः लघ्यादिवक्ष्यावेन तु न सार्वधातुकत्वलाभः परस्मैसार्वधातुकत्वाव्यवधाने पितत्वाभावादिति भावः परं
प्रतीतिः यरेसमुदायेप्रतीत्यर्थः एकादेशस्थानिनावर्चोपूर्वयोरेयणोः समुदायपयोरंतादीएकादेशोपितयोरेवानादिवदिति
सूत्रार्थइतिभावः अभ्युपेत्यापि अचावेवमसंतत्वत्वेदोषांतरमाह कवेइति· हलः श्नः सनुभाष्येतु ङिच्चपिन्नपिच्च ङिन्नत्यर्थे सि
ध्यर्थं प्रसज्यप्रतिषेध एव आश्रितः यद्यप्युन्नमस्येति· आङुन्नमस्येत्यस्य स्योनमस्याडागमोभवतियस्मादिसपिदित्यर्थ इतिभा
वः नन्वाद्ययमेकादशेन वसपित्वयवोमिवेवहिपिदित्यतउक्तं· नमदक्त्वादिति· शास्त्रेणानमद्क्तत्वबोधनादित्यर्थः ङित्वविधि
प्रतिषेधोन पूर्वस्य कार्योदर्यत आह पथ्येति· अव्यवधानबुध्येति· शप्श्नशपोरव्यवधानबुध्येत्यर्थः भाष्येव्यवधानमिति· ङित्वप्रस
क्तेनिषेधेकर्तव्ये शपाव्यवधानमित्यर्थः असंयोगात् कदुपधेष्पद् इतिविशिष्योक्तिः किमर्थेत्यत आह विभिदतुरिति· यद्यपि गुणे
कृतेकिकार्याभावात्प्राप्तोकित्वमनित्यमिति शक्यं वक्तुं· तथापि कृताकृतप्रसंगमात्रेणानित्यत्वमितिभावः इमोरप्यनित्य रामः
त्वमिति· किर्त्वे क्तिङितिचेतिप्रतिषेधाद्गुणोऽनित्यः गुणोसंयोगात्परत्वात्कित्वमनित्यमितिभावः ननु वसस्थानेवकोशत्वादित्यपु ॥ ३॥
क्तगुणोक्तेपि प्रकृतपूर्वगत्वावसप्राप्येरत आह पथ्येति· अन्यथाजातस्यनिषेधायोगेन विशिष्टविधानं व्यर्थस्यादिति हृपवस्था

यामान्तगुणोबाधितत्वावसएवेतिभावः नथेहेति॥ ऋदुपधविषयेनज्ञस्तरोपप्रवप्रापितनिषेधसामर्थ्यादित्यर्थः ननुविध्युन्मुखक
लेननिषेधस्यबलवत्त्वमयचकायातिदेशोतआह दुर्बलनेति॥ अतिदेशाद्दुर्बलत्वेडेनुः कृतार्थत्वादिमेतः तातङ्गोयेनेति॥ ना
तातङिगुणादिनिषेधार्थत्वेनङित्वस्यचरितार्थत्वादनेकाल्शिदित्सनेनयथाऽपवादङिद्वेसस्येवाधस्तत्येत्यर्थः केचित्तुदंभ
युक्तेविचतिग्र स्त्रानीत्यादौसंप्रसारणेनचरितार्थतयाङित्वस्यगुणनिषेधातिदेशानापत्तेः अतिदेशोपस्थितद्विषयनिषेध
सामर्थ्याद्गुणबाधइत्येवंवार्त्तिकस्यकैयटेनव्याख्यानादेतदाशयानभिज्ञैकदेशिनस्त्वविषमः त्यादिग्रंथइत्याहुः। इंधिभ
विति॥ इष्टासिद्धिमेवदर्शयति॥ बभूवेत्यतजिति॥ ननुकिलविधानसामर्थ्यादनिग्लक्षणाहि निषेधकत्वमानाभावइतिभावः
ननुकंदस्येवसमीधेइत्यादौनलोपाद्यर्थकित्वमाश्रणाया अपिहेतुः मतिषेधोभविष्यतीत्यतआह गुणमात्रेति॥ एवंचतन्नि
षेधेनास्यचारितार्थ्येनानिग्लक्षणस्यबाधकमतआह तत्रेति॥ नन्वेवंविकरणः स्यादतआह आर्धेति॥ नन्वेवंशकंतस्यापिङ्का
पिनस्यादतआह सत्सामपीति॥ श्रोतरूपमादायेतिभावः मृडमृद इतिपरीतेति॥ विशेषणीभूतमृडादिसंकोचस्यन्यायत्वादयं
न्याप्यइतिभावः नेवलोकेप्रधानसंकोचएवन्याय्यत्वेनव्यवह्रियतेराजः संकेतः कार्यइतिराजनिमित्तेस्वव्यवहारसंकोचस्तद्वि
ऋररूपः कर्मेमइतितदर्थात्॥ समाधत्ते॥ व्याख्यानादिति॥ विशेषणार्थस्यादिति॥ मुलेत्यादिचव्यावर्त्यस्पदित्याहुः अस्मानर्थ

॥विव॰॥
॥५॥

कत्वेनैव वारणाद्विशेषणमावश्यं चिंत्यं॰ वस्तुतः क्तः किल सामर्थ्यादेव तुल्यजातीयापेक्षो नियम इति बोध्यः॥ भाष्ये विभाषितेत्यग्रहणमुप
लक्षणमित्याशयेनाह॰ गुधेति॰ ननु ह्रस्वादिविधिरिति सूत्रे स्वपिप्रच्छिग्रहणमनिटां नियामकं स्यादतो भाष्ये ह्रस्वादिविधिस्वपीति॰ तत्र सू
त्रे स्वपिप्रच्छ्योर्ग्रहणमित्यर्थः तत्र ध्वनयत्याचष्टे॰ तत्रेति॰ व्याख्यानेनान्वयेन संबंध इति भावः स्वपिप्रच्छ्योः क्तः किल विधानमनि
टः क्तो नियमार्थं न भवतीत्यन्वयः॥ एकोऽचः॥ सूत्रे किमर्थमिति वक्तव्ये किमितीकः परस्मैपदग्रहणमत आह इक इति॰ उत्तरार्थं सूत्रमाव
श्यकमिति भावः अत एवेकः धातोर्नेत्यग्रहणं उत्तरत्राध्यायाधिकारानुरोधात्॰ ननु गुणगणस्य परत्वात्कथं दीर्घो बाधकोत आह॰ अत्रसनेति॰
एवं चानवकाशत्वाद्दीर्घो गुणस्य बाधक इति भावः भाष्ये कृते भवेदिति॰ अनवकाशत्वेन बाधकस्य प्रकृसुतरमुत्सर्गप्रवृत्तेरंगीका
रादिति भावः शास्त्रमवर्तमानमिति॰ एवं वा दृष्टार्थप्रवृत्तशास्त्रस्यानर्थक्याभावान्न बाध इति भावः शास्त्रमावर्तमानमिति क्वचि
त्पाठः तत्राप्ययमेवेति॰ ह्रस्वार्थं दीर्घविधानं चेत्किं तत्राह॰ भाष्ये भवदित्यादि॰ गुणापयेति॰ एवं च तन्निवृत्त्या रूपविशेषसंपत्तिः फलमसे
वेत्यर्थः नहीतिहिशब्दस्य चिंतेहेतुमाह॰ त्वसीति॰ भाममित्यस्य कर्तव्यमिति व्याख्याशेषपूरणमन्यत्॰ तप्तिविशेषेति॰ विजातीयाविजा
तीयात्तत्तित्तप्रयोजनफलमिति भावः भाष्ये भोजनविशेषादिति॰ भोजनेतिकमेणोत्सृष्टशिष्यविशेषादितिपाठः नहीति॰ तत्रतृ लमः
प्तिविशेषवचनानात्र दीर्घविशेषः फलमिति भावः ह्रस्वेचेति॰ उभयमेदादेकस्यापि विधिनियमरूपेणाप्रवृत्तिरिति भावः येननाप्राप्तिन्या ॥ ६॥

येन· अनवकाशत्वेन· अरुदित्व अरुत इद्धानोरितीत्वं णिलोपस्य किं निमित्तत्वाभावात्कथं णिलोपस्तत्र प्रयोजनमत आह अस्तीति णिलो
पस्यापीति· बाध्यसामान्यचिंतायामिति भावः ज्ञास्यतीति· ज्ञपेश्चुरादित्वाण्णिचि मित्त्वाद्ध्रस्वत्वे सनीवंतेतीडभावे आप्ज्ञप्योरितीत्वे अभ्यासलोपे रू
पे विशेषचिंतायामपि दोषइत्याह· अर्थवेति· ननु येन नाप्राप्तिन्यायेन यत्रोभयोरपवादत्वासंभावना तत्रैषां व्यवस्थापकं तन्न· न च त
था प्रकृते· यद्येवं सेधती स्याद्दोषरूपत्वावच्छिन्नेवाध्यः किं शास्त्रविहितस्येत्याकांक्षायां मध्येपवादाः पुरस्तादिति न्यायविषयः येने
त्यस्य यद्धर्मावच्छिन्ने कार्यारंभस्तदर्थः येन लक्षणेन समर्थं न तु नास्य विषयः नापि कार्यभेदे यच्छब्दपरामर्श्यानुगमकरूपाभावादिति न·
व्यक्तिपक्षे किमिदं गुणबाधकतया सर्वविषयं उत णिलोपबाधकतया णिविषयमिति संदेहे व्यवस्थापाया अवश्यापेक्षितत्वेन शास्त्र
प्रवृत्तिः सूपपादेत्यभिमानात्· वस्तुतस्त्वेवत्ति णिगमस्येव वदेदिति बाध्यसामान्याचिंतापक्षमाश्रित्यैव भाष्ये व्याख्यातेति दि
क्· तदृष्ट्वनयन शंकते· नन्वसत्यपीति· येने सत्यपेनकार्यारंभस्तदर्थ इति भावः नैतदिति· येने सत्यस्य खेतरेण समर्थं कृततया यदा बाध्यसा
मान्यचिंतापरत्वमस्य तदापेयार्थ इति भावः भाष्ये किलारंभेन दोषइत्याह तत्र णिलोपस्यासादिना प्रतिपदविहितेनेति· मोविषये
णाचरितार्थेनेत्यर्थः एवं च तत्र सूत्रे मीयहरणेन मिनोतेश्चापि अहरणं दीर्घस्य प्रयोजनमिति भावः सावकाशमिति भाष्यस्य सार्थकमि
त्यर्थः परत्वादितिय विप्रतिषेधमित्यतो सत्र अपवादत्वात् दीर्घगुणाभ्यां वृद्धीस्यतीसत्र बाध्यसामान्यचिंतायां णिलोपस्यापि बाधेन भावं

॥ वि॰ व॰ ॥ तथापि दीर्घसयानकालिकस्य णिलोपस्य गुणस्येव बाधेपि दीर्घकृते स्थानिवत्त्वेन प्राप्तणिलोपः स्यादेवः न च दीर्घविधानसामर्थ्याद्
॥ ५ ॥ स्माव सामान्यग्रहणासंभवात् नेनकृतार्थत्वात् एवं च परत्वादित्यस्य दीर्घोत्तरकालं प्राप्तत्वादित्यर्थः अत एव सम्पाद्यस्तु शास्त्रे नीत्यैवेति भा
वः यत्र लक्षणेति यथा विभाषादिकृत्समासे टनीपीपेसमासेऽद्ग्मादेः जत्र हि समासशब्दस्य संज्ञात्वेन तज्ज्ञानापलक्षणपर्यालोचन
मित्यर्थः प्रयोगरूपेति तच्च मीयतः इत्यादिप्रयोगनिष्ठ एवं हि णिमादाग्रहणोऽविशेषस्मादेरसंगतिः स्यादिति माहवर्पोत्त्मीशब्दां
शे पिसमानप्रवर्त्ततः इत्येव समाधातुं युक्तं तथ्यनयन्नाह नन्वेवम समसयीति कि लाभावे एज्विषयत्वेनात्वस्य सुलभत्वादिति भावः ए
वं च मीग्रहणमपि व्यर्थमिति तन्नीसर्यभाष्यमीनातिमिनोः सोदीर्घत्वे कृतत्वस्य त्रयजंस्यवक्ष्यणमहजिमाश्रिसमीनातिनिर्देशः
परत्वादित्यस्य उत्तरकालप्राप्तत्वादित्येवार्थः यथादीर्घोत्तरं स्थानिवत्त्वेन णिलोपो भवति एवं तत्त्र ह्रस्वतरमेव गुणेऽपि स्यात् दीर्घत्वं
तु सामान्यग्रहणाविघातार्थं स्यादिति भावः नात्मनकाशत्वमिति नात्मनर्थकत्वमित्यर्थः दीर्घत्वं वाध्यते इति प्रहृतमपि निव
र्त्यते इत्यर्थे धातुरवकाश इति तस्य च कुटादित्वप्रयुक्तङित्त्वेन गुणनिषेधाद्दीर्घश्चरितार्थ इति भावः एवं चेत्भावे एवावकाशोक्ति
र्भाष्ये कासंगतेति तत्राह ये उहनेति न वाजा देशागमेरित्यर्थेनाभार्थमजग्रहणं हनिसाहचर्येण लुग्विकरणस्यानिकादेश रामः
गमेरेव ग्रहणे नादोषात् एवं च कुङः सत्वेपि न क्षतिरिति बोध्यं कुगुधुम्पः कुदादिम्यः सनेोऽनभिधानमित्यस्मेः हलंताच्च श्रंत शब्दस्य ॥ ५ ॥

समीपवचनत्वान्मार्थोऽनुपपत्तिर्हलसमीपादिकः परत्वमर्थः ततः परत्वं च सामर्थ्यादेकवर्णाव्यवहितत्वं स्यान्मत आह अवयवेति भेदे ए
वावयवावयविभावादाह अभेदमिति भेदाभेद एवावयवावयविभाव इत्यर्थः भाष्ये इष्टार्थबोधाक्षमत्वेन निर्देशस्यायुक्तत्वं इको
नामेति इगन्तस्य धातोरित्यर्थः हलन्तःस्यादिति हलत्वावयवः स्यादित्यर्थः अवयवस्य इगन्तस्य अभ्यः हलकथमनेनाभविष्यतीति शेषः एक
पदेन वर्णमात्रस्य हेपि द्वयोर्वर्णयोः परस्परमवयवावयविभावो विरुद्ध इति भावः नन्वानन्तर्यादिषु वहुव्रीहिरेवमस्त्वर्थायि स्याप्यभा
वाद्वर्णयोरवयवावयविभावाभावाच्चैवन्तो हलः इत्ययुक्तमत आह हलन्तादिति न्यासकारेणानास्थयं अत एवेगुपधा हलन्तादिति
वक्ष्यति कर्मधारय इति स्वपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वादयमेवोचित इति भावः पूर्वनिपातदोषपरिहारेति निपातनादिति वहुव्रीहि
पक्षेप्येतदावश्यकमिति भावः दंभश्चेति इत्वे ऽलघूपधत्वान्न गुणाप्रसक्तेः किं कित्वेनेत्याशंक्याह असमीति नलोप इति अनिदि
तामित्यनेन एकत्वं हलन्तादित्येकवचनोपात्ते जातेः स्वगतमिति तस्याः प्राधान्येन विवक्षितत्वादेको व्रीहिः संपन्न इति वदिति भावः
ननु जातिनिर्देशे योऽवोपर्ये कथमत आह पदानीयदिति पदघट्येकैकव्यक्तिसंयोग्यापाद्यात्तिस्तथापि ज्ञापकेन विजातीय व्यक्त्यपेक्षव
धानेयत्ति किं चिघक्तिद्वारकं सामीप्यं व्यक्तिं विघ्य क्तिद्वारकं च ततः परत्वमाश्रीयते इति भावः व्यक्तिद्वारकामिति विशेषणीभूतव्यक्ति
द्वारकास्यार्थः तदपेक्षं व्यक्तिद्वारकं जात्यपेक्षं अभिन्नप्रत्ययः हलन्त्यैकाकारः प्रत्ययः अनेन हलत्वजातौ प्रमाणं सं सूचितं शब्दाच्च जा

विव॰ तिशब्दा एवेतिदर्शितं॰ पदार्थीति॰ तदात्मसामस्यादेव परत्वादीतिभावः परस्परभेदकधर्मपरित्यागेन व्यक्तिमात्रविवक्षायां सा एकैवे
६ ति तात्पर्यं॰ तदाह॰ भेदस्तु दामादभेदाश्रयणादिति॰ अयं च पक्षो मञ्जूषायामुपपादितो ऽस्माभिः शक्तिवादे नेष्यते नेह त्वजातिरि
त्यस्य तज्जातिसामान्याश्रयत्वसमुदायस्य मर्थस्तस्य च साक्षादिव सामीप्यं नतः परत्वे चोपपद्यते॰ तदुक्तं भाष्ये इकउनणपाह सजाति
रितीति॰ अत एवार्द्धधातुकइतिसूत्रे वस्यातिजातेःपो वापर्याभवादि विषयसप्तमी विज्ञास्यतदतीसाहः लिङ्सिचो सहतुर्यस्तत्सार्थ
द्रूपमिति कालभेदेनार्थद्वयबोधजनकत्वमित्यर्थः॥ ननु आत्मनेपदेष्वो लिङ्सिचावितिव्याख्याने समप्यनुपपन्नेसत आह
निर्द्धारणे इति॰ निर्द्धारणं च सजातीययोरितितद्भेदलाभः भाष्येमिजविशेषितइति॰ संभवव्यभिचारयोरभावादितिभावः॰ ननु
लिङ्॰ आत्मनेपदत्वाभावात आह॰ लिङ्ग्राहेणेति॰ ननु संभावितात्मनेपदपरत्वोस्तु दूसीयुटावेव लिङ्ग्रहणेन गृह्येते त आ
ह॰ सीयुडादीति॰ नन्वत्र उभयोरेकशेषनिर्देशो न आह॰ नचेति॰ अनेन शास्त्रीयैकशेषोवारितः अप्रयोगइति कि वचनस्य कथ स॰ ४
मर्थद्वयबोधकत्वमत आह॰ सारूप्यमात्रेति॰ अर्थभेदेयीत्यर्थः॥ अस्यादितिवदितिभावः सोत्र एकशेषइतिबोध्यं॰ इतिभावः
स्याद्ध्वो॰ न प्रयुक्तइति॰ एवं च षष्ठीहेतुप्रयोगइत्यस्याप्राप्तिरितिभावः अयसरूपत्वस्येति॰ तत्वेन विवक्षायां तु छोन स्यात्सिज् राम॰
वस्यादितिभावः वस्तु न उक्तादस्मएवेदंत्वेनेदं पदार्थः शेषाधिकारात् एवं वेदं त्वेनापसबोधे शेषिकोजनसाधुरितितस्मे द्र ६

मिति सूत्रेण स्यात्पस्यमिति। सूत्रे च निरूपयिष्याम इति चिंत्यमिदं सवर्णसंबंधो हेतुहेतुमद्भावे यस्य वस्य मीति। भाष्ये हेतो रिति। प्रयुक्तो हे
तुरा हेतुना चात्र फलं। इह नंसंज्ञक तकारः किमुखसुखार्थः उतत्तपरसूत्रमस्मत्यर्थः इति विचारतात्पर्यं तकारइ दिति यस्मेति शेषः वृद्धिरी
ह रयंदेवः इत्येस त्रेतंसंज्ञक तकारत्वे किमर्थमिति भाष्यार्थः मुखसुखार्थो पि तद् र्थत्वेन वर्णोच्चारणासमर्थ क्यादि र्नसंज्ञात्वमत इ
ति भाष्यमतेः ननु श्रुतत्वात् ह्रस्व एव भविष्यतीत्यत आह: आंतरतम्यादिति सूत्रारंभं विनेसर्थः किं न स्यादत आह किं त्वंतरशावो
ने ति भावः यथनेने ति: टियह ऽाग ऽाके नेव संबध्यते न लं से नयदे ने ति भावः भाष्ये विषये प्रश्नाख्यानादि विषये प्लुतेउ च्यते: यदा
स विषयो भवति तदा प्यनेने वसूत्रेण प्लुतेन भाव्यमिति पुनर्वाद दोषभियान नेन प्लुतविधानमित्ययमत्र पक्षे भाष्याक्षरार्थः केयं: अ
न्यत्वितिः अनेनतरेपीति: सूत्रे सहशेश्वादेशोऽन्यमालोपोल्सर्थः किपमाणइति याठेपिश्व्यमाणइत्येवार्थः दीर्घ एवेति अत्र तर्योरि
ति भावः वार्तिके अनंतरेइ स्यादिति तथा च तत्र सतइष्टः सवासतिनपरत्वे पुनर्विहितेन दीर्घेणबाधितः सूत्रस्यादित्यर्थः ननु कि
मिति प्लुतस्तत्रेष्यतेइ ति शंकते माभूदिति स्मतर इति ए वं च प्रश्नाख्यानादि विषये तस्य प्लुतान्ततत्वात् ह्रस्वत्वं विधानमित्यर्थः स
चासतीति सिद्धे दीर्घे दीर्घविधानसामर्थ्येन बाधा दित्यर्थः सतितत्परत्वे दीर्घो प्राप्ता प्लुतो निर्विघ्न इति भावः पश्चात्प्राप्त प्लुत
परत्वेन न बाध्यते मित्यादिसाशयः प्रकारद्वयमपि दूषयति: प्लुतेति अनंतस्य पदस्य टेः अपिनावाक्यस्य टेः प्लुतः प्रश्नाख्यान

विव.
७

योऽसिसर्थे स्तस्येतिभावः इग्रहणं वोक्यैनैव संबध्यते न त्वमेन यदे नेति तु भाष्य तात्पर्यं। यत्वदिदुमिसादौ गुरोरनृत इत्येतद्विषयं भाष्य
मिति तन्न। तेन हूयमानार्थपदवाचिन एव वेः श्रुतविधानादिसाङ्गः न त्वकामिट्। नसेरिसनेन कथं किलेक्लिपितेस तत्राह। अकोरिति। वि
परीतत्विति। तथा हि सति वाच्यः कार्यस्यैव निषेधो न तु विद्यमानकित्वस्येति न दोषः। आतिदेशिकस्य निषेधस्य निषेधे तु तेन कृतं कि
त्कार्यं स्यान्नेनु प्रतिषेधे विरोधः स्पष्ट एवेति दिक्। ननु सलग्रहणाभावेऽपि सिचाश्विसवदिति इट्लेष्टवावापादेशेच सिद्धमिसत आह।
स्यामिति तत्र विराव्भ्रवि पटत्वात्कृते इत्यन्वयः। इष्टं पवादत्वादिति। येन नाप्राप्तिन्यायेनेनत्वं न च काशत्वेनेति भावः। तदेवाह। न
वपुनरिति। भाष्येऽन्त्वं किंत्सं नियोगेनेति। उत्तरार्थत्वेऽरंवडपतिः। तदाह। आतिदेशिकस्यापीति। तथा च कित्वनिषेधे तत्संनियुक्त
त्वस्याप्यभाव इति भावः। ज्ञापितेत्वातिदेशिकानिषेधे उत्तरत्राप्युपयोग इति। अन्यत। ननु नो वह्रीहेरित्यस्य स्त्रिपो विहितं नेत्यर्था
न्तरे कस्यापि निवृत्तिर्वाचनिकातिविषमोद्दाहतो तु आह। अन इति। प्रसपाधिकारात्मसपस्यैव निषेध इति भावः। छग्रहणेनेति।
तद्विविल्वश्रादेङ्कृतरस्य प्रसपमनिमित्तत्वात्त्वेति विधीयमानो त्वकमसपान्तराभावाच्छस्यैव सिद्ध इति छमात्रस्य लुगपद्यास्यान्त
तु तत्संनियोगशिष्टकुकोनिवृत्तिरित्यर्थमिति भावः। ननु प्रकारहेद्वेर्वाधितत्वात्कथमिकारस्य हृस्विरत आह। पुगागमेनेति। तत्प्रा रामः
प्रिवेलायामिकाराभावेन तत्र हृस्वेऽप्रमाप्तेरितिभावः। अप्रष्टवसरस्यापरत्वशास्त्रेनास्मैवेति तात्पर्यं। वस्तुतोऽप्यवास्तवत्रेत्वमितिभाष्यमेकदे ७

ष्पुक्तिः विन्मतो लुकादि लोपमात्रबाधवदत्राप्याप्यतेरिति बोध्यं तस्मात् सलक्ग्रहणास्य ज्ञापकत्वं स्थितम् अत्रोपदेशिकस्यैव निषेध इति भाष्ये
आनिदेशिकमिति अत्र संयोगाद्यर्थिरिति सनेन आजिवानिति द्वित्वात्परत्वात्पूर्वमिटि नसेऽडिनिषेधेन कित्वाभावान्नलोपाभावे संयोगादि
त्वस्याप्राप्तेर्न लोपसिद्ध्ये क्वाग्रहणं संज्ञापेक्षाकृतेव हि रंगत्वं तत्र शास्त्रे नाश्रीयत इति भावः एकादेशो वस्वेकाजिति कृतद्विर्वचनाना
मेकाचामिति स्थितत्वादिति भावः न लोपनिवृत्ताविति निमित्ताभावे न्याये नेति भावः। क्विहत्वादिति तस्मान्नुडित्यनेन नुडिति भावः द
रिद्रहत्ताविति नन्विह तेऽत्र साकित्वान्नलोपे क्विहत्वाल्लुनिवृत्तावेकादेशेनैकाहादिटि मेह क्विलप्रतिषेधः स्यैवं नलोपादीनां
वक्रक्रमप्राप्तिरित्यर्थः इष्टत इति सार्वोपदेशिक किलेन नलोपे इदः प्रवृत्ताविष्टसिद्धिरूपाऽस्मर्थः उक्तन्यायस्य भाष्यकृतानङ्गीकारेणा
वक्रक्रमप्राप्तिरेवनेत्यस्म तिन्नेत्यादिनाऽऽडागमप्रतिषेधः किं तस्मादत आह अग्रहादीनामिति आतिदेशादित्यत्रोपसर्गस्य घञीति
दीर्घः उदुपधात् शयस्य समयेषु चमन्त्रलेशवन्तोदुपधात्परनिष्ठासंभव इत्यत आह शयः संबंधीति पूङः क्त्वा च नन्विहिवामसंगरेस
त्रसेदूप्रकरणादिति हेतुर्न सेनोत आह अप्रमत्तरस्यामिति चेति ननु श्रयुकः किनीति निषेधात् किलनिषेधं विनेडेव दुर्लभ इति सेडनुवृत्ति
रपक्षेऽस्तत आह स्वतिवेति ननु सतिपूङश्चेमस्मिन्कथमकिदाश्रयं सेडमत आह इद्विधाविति ननु गोरवाभरद्वाजीयमतमप्रयुक्तम
त आह लाघवमिति विभाषामध्ये इति विभाषयोर्मध्ये इत्यर्थः किमर्थं तर्हि क्वाग्रहणमिति प्रश्नो भारद्वाजमते बोध्यः नन्विहार्थत्वे सं भ

वि·व वतिकथमुत्तरार्थत्वमत आह-नञ्कोतिः नविमः पारंपर्यमतियादनेनेति वानुवेरार्थोदित्वात्स्वार्थेष्वनन्यपरंपराप्रतिपादनेनेत्यर्थः स्लो
८ सु-वेसतुह्यनेरूभयथापिविकल्पसिद्धेर्विचारोनुपपन्नइ मतस्तात्पर्यमाह किमिति-नञ्ञ कविद्विधिसुखेन क्वचिन्निषेधमुखेन ष्याया
राद्वुभयत्र विभाषाः स्युप्रतिलक्ष्येलक्षणाभेदादत आह एकरूपत्वेति- स्यापारे कोसंभवतिनम्रदोगी कारो निष्फलइतिभावः अकां
लो-भाष्ये प्रतिनिर्दिश्यतइतिविशेष्यतइत्यर्थः ककालेका लोयस्येतिउकालइवकालोयस्येत्यर्थः ननकालानावर्णानां बहुत्वा
देकः संज्ञीसन्नुपपन्नमत आह ऊइत्येकस्येति उपात्तद्विमात्रत्वाकारैरोसकइतिभावः संज्ञिविशेषणस्येति ऊइत्यस्येत्यर्थः सं
ज्ञानांचेतिः प्रदेशेषु त्रिविधव्यवहारदर्शनादि तिभावः भाष्ये संख्यातानुदेश इति-संख्यातसम्यक्ज्ञानमनतिक्रम्यानुदेशः
संबंध इत्यर्थः सुप्सुपेति समासः ज्ञानक्रमेणान्वय इतियावत्-नन्वेवमर्थतः समसंख्यत्वेपिशब्दतस्तदभावात्कथं यथासंख्यसूत्र
प्राप्तिरत आह- अर्थतश्चेति- अत एव परस्मैपदानां णलित्यादौ यथासंख्यमितिभावः ऊ शब्दस्य त्रयोः स्थाइति तास्मर्यैत्रयः शब्द
तिवैयाकरणैरोस्तथासु त्रेपत्वादितिभावः भाष्ये विकारो दीर्घरूपः तेन निर्देश इति तनीयानस्तु रूपः तदाह-प्रश्लिष्टेति-अनुमाना
दिति-अनेकसंज्ञाकरणात्संज्ञिनां शब्दतोभेदावसाय इत्यर्थः प्रयोगस्तु विभक्ताः संज्ञाः भिन्नसंज्ञिविषयाः नानासंज्ञात्वादिति राम:
भाष्ये स्तुता आय इति-न वमध्येकरणे कथं स्तुता अपःप्रकृतिभावादितिवाच्यं-मध्येत्रिमात्रत्वे पूर्वेणद्विदीर्घत्रिमात्रस्यैवापत्तेलो ८

काश्यपस्तु तलमादाय त्रिमेणसंधौ कर्तव्ये प्रकृतिभावायतिः संख्याव्यवहारइवदीर्घादिव्यवहारोपि लौकिकशास्त्रीयोभयविषय इ
त्यभिमानः तदाह· लोकेति· शास्त्रादिति· लौकिकव्यवहारोप्यनादिशास्त्रसंस्कारपूर्वकः अन्यथा संज्ञाकरणानर्थक्यमिति
भावः अनेनंतरतमः उकारादिः न ह्रीति· उश्रवाधेनोपनतोबाधानपुक्तेतिभावः ध्वंतत्वा मूर्वनिपातवाधइतिनसुक्तंप्रागुक्तपुरे
रतआह· लिंगद्वयेनेति· अणत्वादिति· इदंजातिपक्षस्याप्युपलक्षणं नचु ह्रस्वसंज्ञावदीर्घप्लुतसंज्ञे अपित्रयाणांस्यातामिति संज्ञा
त्रयकरणंव्यर्थमतआह· द्विमात्रेष्वादि· अनणत्वादिति· यत्नाधिक्येनव्यापकजातिविवक्षणाच्चेत्यपिबोध्यं· तन्वेवं येषानांसंज्ञिता
यथासंख्यमसंगतमिति चेन्नः शब्दसाम्येनादोषात· भाष्येसिद्धत्ववस्थितः इति उनत्वादयोऽभिव्यक्तिगता एवेतिभावः ननु तय
रस्तकालस्येतिवत्कालयरस्तकालस्येतिसत्त्वाभावात्कथंसमत्वमतआह· एकेति· तदेवोपपादयति· ऊअइति· किंचैव
मुकारणामेव संज्ञित्वेन संज्ञाविधानवैयर्थ्यापत्तिः अपितु तैरजितिः तत्रचमुख्यसामानाधिकरण्यणेउक्तदोषात्क्षण
यासामानाधिकरणं प्रदर्शयति· तत्रेति· तत्रसाहश्यंतरांसंभवाद्यारव्यानाच्चकालकृतस्यैवतस्यग्रहणमितिभावः ह
लांत्विति· शिक्षादावचमिवस्वाकथनादितिभाव· प्रत्याहारेषुजातिपक्षाश्रयणान्नदोषइतितात्पर्यं· नतु ह्रस्वसंज्ञाह्रस्वविधाय
केषु एकमात्रादीनां त्रयाणामपि ग्रहणार्थास्यादित्यतआह· त्रयाणांवेदिति· अंतरतमेति· प्रमाणानइतिशेषः ह्रस्वप्रदेशेषुज

वी व॰ ९ ग्रहणमिति॰ न च विधौ ह्रस्वग्रहणेऽत्र प्राप्तं विधानं॰ अजग्रहणे लेकस्यैव विधीपमानत्वेन सवर्णग्राहकत्वादिति विशेषइति वाच्य
विधीपमाने नापि क्वचित्सवर्णग्रहणादित्यभिमानः॥ अनुवादे तु उभाभ्यामपि त्रयाणां ग्रहणेनाच ग्रहणमेव कार्यमिति भावः॥ भा
ष्येननु चेदमिति॰ ह्रस्वप्रदेशे ष्वजग्रहणेऽलचश्चेति नियमाभावाद्लामप्यादेशः प्राप्नोतीति भावः परिहरति॰ स्यादिहेति॰ किंचित्क
रणि॰ किंचिद्विशेषकरणिन चास्ति कश्चिद्ध्रस्वविधाने पि शेषः॥ अंतरतमपरिभाषया मात्रिकस्थाने मात्रिकस्य द्विमात्रिकस्था
ने द्विमात्रिकस्यैव विधानादिति भावः॥ न चानन्तरतमादेशविधानार्थं तद्बाधकस्य नापेक्ष्यते ष्ठानुरोधेन तयोर्हसंज्ञाभावज्ञापनस्ये
वोचित्यमिति भावः॥ यावदग्रहणमिति॰ प्रयोगे यसरिसाणकाजुच्चारणमित्यर्थः॥ तावद्ध्रस्वग्रहणमिति॰ तत्परिमाणकस्यैव ह्र
स्वशब्देन ग्रहणं विधानमनन्तानि प्रयोग्येवेत्यर्थः॥ ये तु ह्रस्वविधायकेष्वज्ग्रहणमेव कार्यमित्येतान्भाष्याशयं वर्णयन्ति तेषां
संज्ञया विधानेतियमभिप्रायादेः समाधिरयं कथमिति चिन्त्यम्॥ षड्ग्रहणान्यष्टौ ग्रहणानीति भाष्यस्य क्वोपपत्तिश्चिन्त्येति दिक्॥
अनुवादे तु ह्रस्वग्रहणाग्रहणयोः समत्वेति एतदर्थं ह्रस्वबोधनार्थमेवेदशब्दप्रशब्दोपादानं भाष्य इति बोध्यम्॥ लाघवाय
लक्षणान्तरमिति॰ केचित्तु एतत्सूत्रस्थं तद्भाष्यप्रामाण्यात्कमेर्णिङि तिस्तत्रे चिस्मरमुलोरिति सूत्रस्य दीर्घग्रहणस्यैतद्दृष्टा रमः
नी प्रयोजनं यदीर्घविधौ स्यान्निवृत्तिनिषेधइति वदन्तो भाष्यकारस्यप्रामाण्याच्चिस्मरमुलोरिति सूत्रस्य भाष्यं चाहेऽवेषने ६

इति धातोर्घञ्टाद्यावसांप्रदायिकः पाठः परमनेनमस्य इमादेश्चैतम्प्राप्ताप्रामाराणयादनमिधानमिति यथा श्रुतेभाष्यमेवसम्यगिमाङ्गः
पुंल्लिंगैकवचनदर्शनात् कथन्त्वानुपपत्तिमाशंक्याह। सौत्रत्वादिति। लिंगस्य लौकिकत्वात् अस्य पठितत्वेन तु शास्त्रीयैकवचनस्येति
भावः। अत्र च भाष्ये लोपस्य विधेयो भवतीति सनेनेनतस्य प्रापकत्वे बोधिते तेनैतन्मध्यस्य भावेऽपि स्थानषष्ठी रूपाल्लिंगाद्विवृदि
स्मादावत्नोसस्यैसस्यप्रवृत्तिः सूचिता एकवाक्यतां दर्शयति। अचइति आदिप्रभृतिशब्दयोः पौनरुक्त्यपरिहरतिप्रभृतीति आदि
पदे तु शमामष्टानामिति सूत्रस्थ बहुवचनानुवादकमिति भावः। पदालिति। इदं विसंप्रसपस्यांगांशए वोस्थितात्कोसत्वात्नावमि
क्ति इत्यादि संज्ञाकार्य वोवः स्थाने इतिनार्थ इति भावः। स्वयमिति। अन्यदेनैवत्यर्थः। आश्रितस्य स्वरूपस्य शब्दस्य प्रमायारोपेरिस
र्थेस्तदा हृहृस्वइत्येवमिति न तु मात्रिकाराणाह सामुपदेशाभावादसत्वेन संज्ञाभावमाशंक्याह यथेति वात्तु कीति वैकल्पिके तु की
तियावत् विशेषादितित्याच विकल्पविधिप्रवृत्तेर्वैपथ्यांपसानि सस्पधएवेमथः कृतर्हि पुनः प्रसंगविज्ञानतत्राह यत्रहीतिय
थाभिंधकीसत्रपरत्वात् धौकृते पुनः प्रसंगविज्ञानात् कचनहितत्राकचधिप्रक्रमो विरोधः समुदायेवेति इदं चिंसंवहशोदृष्टत्वां
तत्वक्किद्वारकपरिमाणासंभवं मकृतेत्याह। एकेकेति। द्विमात्राकालकव्यक्तिगतोऽपि जातिदीर्घ इति हि अर्थः स्यात्। तत्रया
क्तिः प्रत्येकरूपानसाद्विमात्राकालापाचनाहृशीन साव्यक्तिरितिभावः। हलंताच्चेसादौ तु इक्समीपव्यक्ति इत्रिहलत्वजातेः परइ

वि॰क॰ स्यर्थोऽन्वधिसमीसायदोषः जातेर्हिजात्संतरंख्यवधायकमितिनसजातीयद्वितीयस्य किंत्वेवधायिकेतिबोध्यं।परेतुवर्णात्वर्णांतरोच्चा
१० रणोऽर्धमात्राकालस्यसत्वेनवर्णसमुदायेमात्राकालिकत्वाद्यसंभवइतिप्रश्नोभाष्येऽथपूर्वेति।उत्तरंतुतावतःसूक्ष्मकालस्यग्रहणा
समर्थस्यतत्रसंज्ञाप्रवृत्तिरित्याशंकावारणार्थमित्याशयेनएवंचजातिग्रहणमिस्यजातावाश्रयानेकत्वमितियहणमित्यर्थेपिनदो
षःमात्राकालोवग्रहोर्धमात्राकालोवग्रह इतिप्रातिशाख्ययोरविरोधापपपरः सन्निकर्षइतिसूत्रस्यभाष्येणचवर्णाद्वर्णां
तरोच्चारणोऽर्धमात्राकालव्यवायस्यावश्यकत्वात्।इमाद्गः।उच्चैरुदात्तः।नन्वचइत्यनुवृत्तावपिकथंपरिभाषकत्वमितिः अत्रनुवर्त्तमा
प्रकृतसूत्रेऽपिविशिष्टतसंज्ञिसमर्पकत्वेपिस्वरोऽचेवस्यान्नेदमर्थकत्वेमानाभावादतआह।उच्चैरितिसंज्ञिसमर्पणस्यप्रथ
मोत्तानुवृत्त्यापिसिद्धेरितिभावः स्थानेताल्वादौउच्चैरुच्चदेशेउपलभ्यमानइत्यन्वयः उपलभ्यमानः श्रूयमानः सयाचइतिवा
क्यभेदेनषष्ठ्यंतान्वयेदिनसंबंधइतिभावः नन्वचग्रहणानुवृत्त्यैवसिद्धेमास्तुपरिभाषाप्रकृतिरतआह।समासमिति।समासस्ये
त्यत्राचइत्यस्योपस्थितिनसमासेविशेष्यमाणोराजदृषदित्यादौनस्यादित्यर्थः षकाराकारस्येति। तथाचतत्सिध्यर्थंपरि
भाषैवकर्तव्यानाचइत्यनुवृत्तिरितिभावः तदाह।भाष्येवृत्तमेतस्यादितियत्नोनावइतियदंतस्यघवकस्यादिरुदात्तः रीहितरर्थःपाव रामः
नेतिनवाचःस्यानेहतत्पुरुषत्वादिशकेनप्रसापितःस्यादितिवाच्यंअंतस्थतमपरिभाषपाऽभावात्ननुस्वरशेषापात्रविद्यमानवत्परिभा १०

षापा अन्यत्राप्राप्तेस्तत्र दोषो न आह· अनुदात्तादेरिति· स्वत एवेत्यस्याचोऽत्रे स्वर्यवत्त्वेषामनुदात्तत्वमेवेति विशेषस्वरस्यास्वरएवावति
ष्ठत इत्यर्थः ननु स्वतस्तथात्वकल्पने मानाभावः किं चोदात्तसमवधाने प्यनुदात्तत्वप्रतीत्यापत्तिरेवं वहुलादिमात्रियदि के आद्युदात्तेप्य
त्यापत्तिरत आह· अजुपेति· न्यायेति· उदात्तत्वादीनामजधर्मत्वविषयकस्यापेक्षस्य धर्मात्ये· अनुवृत्तेः प्रयोजनाभावात्संदेहानुपपत्तिरिति
एव्य इति· किंवेति· अनुवृत्तेः फलमित्यर्थः भाष्यपदिलक्ष्यं तेन तदार्थ्यऽपतो न लक्ष्यं तेऽनोनार्थ इत्यन्वयः न त्विपप्रतीतीरक्तस्फटिक
प्रतीतिवत्भ्रान्तेत्यत आह· वाधकेति· प्रतीतिर्भ्रान्तैवेत्याह· नेत्ताइतिभाष्यात तद्व्याचष्टे· अन्यथापीति· लोहकंस आदर्शः रिक्तकः
घर्षरोनोऽत्र लीकृतः वदरपिटकं वदरफलयुक्तयेटिकेतिसंप्रदायः प्रतीतेर्भ्रान्तत्वे वीजं टव्व इति कुतो न्विति· अजन्वयव्यतिरेको
वीजमित्याह· अन्तरेणापीति· अत्रहीतिनिपाता आद्युदात्ता लिङु इति इमाभ्यामिति भावः न पुनरन्तरेणेति· अन्वयमदर्शनाइदं
प्रक्रियाप्राप्तातिरिक्तविषयेऽस्मोऽत्र प्रयोगातिरिक्तविषयकं च वोध्यं· स्वयंराजन्तइतिभाष्यस्योदात्तगुणोऽस्तीत्यर्थः अनुगच्छती
ति· अजगुणमिति शेषः न त्वत्र वर्णसादृश्यमिति· निर्वचनं हि तत्तद्वालर्थयोगेनार्थाभावेपिवर्णसादृश्येन वेत्याशयः अर्थ
योगएवीत्यीत्याह· अर्थवेति· विविधमिति· उदात्तत्वादिरूपत्वानामकारणमनमजधीनमिति शब्दादेवलभ्यत इति भावः पर्या
येति· योहियमनुगच्छति स तद्धि विधं गच्छतीत्यर्थः ननु विरुद्धस्वरद्वयमध्यगतस्य व्यंजनस्य स्वरद्वयाऽराग्नुराणापत्तिरत आह·

उपरागश्चेति॰ स्वभाव एवात्र वीजं॰ प्रातिशाख्यादिप्रमाणं चेममपि बोध्यं॰ अधिकरणशक्तिप्रधानता कथमपेपर्यनुयोगे॰ तत्राह॰ स्व
तीति॰ उच्चैः श्रूयमाणउदात्तइत्यादिरर्थः इत्यभिमानः॰ न त्वस्त्वनवस्थितत्वं को दोषो॰ तत्राह॰ न चेति॰ भाष्ये एवं तर्हि लक्षणमि
ति॰ न प्रकृतिगतप्रकर्षोऽप्ययमुच्चत्वं नीचत्वं किन्तु ईदृशज्ञापकज्ञापितमिति भावः॰ श्रोतारीति॰ आयामादीनां प्रकृतिप्रकर्षान्
मेयत्वात्तत्स्य वाव्यवस्थितत्वाद्व्यवस्थितत्वमिति भावः॰ प्रक्रम्यन्त इति॰ अधिकरणोघजिनोदात्तोपदेशस्येति हि निम
तिषेधः ऊर्ध्वभागेनेति॰ ऊर्ध्वभागावछिन्नवायुसंयोगेनेत्यर्थः॰ न वेदमपूर्वकतव्यमित्याह॰ एवं चेति॰ करणस्यवाधिकर
णत्वविवक्षा बोध्या॰ कस्योर्ध्वभागे इत्याकांक्षायां योग्यतया स्थानस्येति लभ्यते इति भावः॰ मंदप्रतितु॰ वचनमेवावश्य
कमिति बोध्यं॰ भाष्ये उ॰ रः कंठः॰ शिर इति शिरः पदं ताल्वादीनामुपलक्षणं॰ समाहारः॰ समाहारशब्देकमसाधनेकस्ये
ति षष्ठ्यंतेन पृच्छानुपपन्नेत्यत आह॰ भावेति॰ जातौ चैकस्यैकवचने उपश्लेष॰ अभ्यवहितोच्चरत्वरूपः॰ अमत्र॰ पूर्वादा
वोत्तरधर्ममाधारघेयभावः॰ न च वर्णानां मूर्तत्वादस्थिरत्वाच्चेति भावः॰ स्वरितभाज एकादेशस्यैकत्वात् कथमत्र द्वयोः
समाहारो॰ तत्राह॰ स्थानिनोरिति॰ कार्यकशब्दयोरपेदं तयोर्लिखात्स्वरितत्वं॰ कन्येत्यत्र कन्याशब्दस्यमनुष्याणाम् इति तत ए
वं वगोरेणापि सर्वत्र नास्तीत्यर्थः॰ गौणा इति॰ स्थानिनो रूपश्लेषस्य शास्त्रीयत्वेन स्थानिवत्सूत्राप्रवृत्तेर्लोकस्यापसिद्धत्वगौणा इ

सर्थः नन्वचोः समाहाराभावे कथं तद्गुणयोः समाहार इत्यत आह गुणयोरिति · एकाज्विशिष्टयोरेव तयोः समाहार इत्यर्थः नैरंतर्येणेति
तस्मादिति उदात्तेरस्तु क्तेः पूर्वमसाख्यानेनावश्यकरणादिति विरुद्धमत आह · मत्वा वदतीति · सामर्थ्यादवगतिरिति अर्थः तदुपपाद
यति · तदप्यमिति · अजितिवत्ते नेतरिति भाष्ये ऽच्शब्देन तद्विशेषबोधे काबुदात्तानुदात्तशब्दो लक्ष्येते इत्यर्थः भाष्ये तद्गुणस्येत्यस्य
आख्या समाहारगुण गुणस्येति उदात्तानुदात्तसमाहाररूपगुणवत इत्यर्थः अचः संज्ञित्वेनानुपादानाद्यथाश्रुतो ऽयुक्तो ऽत आह
स्वरित इति · न चात्र समाहार इति भावसाधनत्वात्समाहारशब्दस्येति भावः अर्धशब्द आदेरिति · अधिकरणे घञ्जितितु नोक्तं सुटां बाधा
त् · बाहुलकस्यागतिकगतित्वात् · उदात्ते स्वारि · स्वरशब्दस्य गुणपरत्वाभिप्रायेणोपबीमित्यर्थः त्रैस्वर्यमिति · भाजितिभावः ननु
स्वरशब्दस्य गुणे ऽप्रसिद्धेः कथं त्रैस्वर्यमित्यस्योपपत्तिरित्यत आह स्वरशब्देनेति · एवमपि व्यक्तं तु पयपत्तिरित्यत आह · त्रय एवेति ·
चातुर्वर्ण्यादित्वादिति भावः तस्मादिति · नः अक्रपरिमाणस्येति अनवयवस्येत्यर्थः अवयवत्वेनोक्तो व पदः इतिन्यायादिति · इति
हेतोर्न्यायात्त्वाभ्यस्येत्यर्थः शक्तिकेऽस्य त्वाक्यादेरामन्त्रितस्येति द्वित्वं · नन्वर्धह्रस्वशब्दस्यावयववचनत्वेन प्रमाणवचनत्वाभा
वोत्कथं मात्रजत आह अर्धह्रस्वेति · ह्रस्वार्धमात्रारूपप्रमाणविशेषो नेनोच्यते न ह्रस्वस्यार्धमित्यर्थ इति भावः व्युत्पत्त्यर्थमिति ·
अनुलोमादिवदिति भावः एवमपि दीर्घादो अर्धमात्राया ह्रस्वावयवविभागाभावाद्धेषि एवेत्यत आह · तत्र यद्येति उभयोरपि समा

वि॰ व॰ गतिरितिभावः ननु गुणयोः प्रमाणादेशविशेषप्रतिपादनरूपान्वाख्यानार्थत्वात्तमओनुपपन्नोत आह नैवंभूतमिति । संध्यक्षरा
१२ दीति । अवर्णोभागः पूर्वइकारादिभाग उत्तरः एवंरूपस्येत्यर्थः तत्वतः इति अन्यथान्वाख्यानासंगतिरितिभावः भाष्ये स्थाने सादि । स्था
नानि कंठादीन्यष्टौ करणमाभ्यंतरप्रयत्नः अनुप्रदानं बाह्यप्रयत्नः उत्तरयति । व्याकरणेनामेति । छंदः शास्त्रेष्विति शास्त्रशिक्षादि
षु अभिविनीतः शिक्षितः उपलब्ध्या बुद्ध्या । एवं तर्हीदमपि व्यर्थमित्याह यद्येवमिति । ननु प्रदेशेषु स्वरितग्रहणाकरणे उ
दात्तग्रहणेनावयवस्यबोधनेपि तस्यानेयत्वाः भावात् उदात्तस्वरितयोर्यणः इत्यत्रानुपपत्तिरेवेत्यत आह आक्षेप्स्यत इति तत्र
सूत्रे एतदुपस्थितिसामर्थ्यादिति भावः समस्येति प्रयोजनविशेषलाभाद्गौरवेन दोषायेति भावः भाष्ये ऊर्द्ध्वमात्रमिति ताला
दिषु अर्द्धदेशे उच्चारणेन गृहीतमित्यर्थः उदात्तादेरूद्ध्वमानेकार्यमित्याशंक्येन किंचिदत आह उदात्तादेरिति इदमुपलक्षण
मेतोदात्तस्यापि । एवंभूतमन्वाख्यानेन न दृश्यत इत्ययुक्तं तत्परिहरति । न केवलमिति । उच्चैरुदात्त इत्यादिकमपि तादृशमिति भा
वः भाष्ये इदमित्यस्यो च्चैरुदात्त इत्यादिकमित्यर्थो बोध्यः आकाशस्येत्यर्थः इति । तदभावे अर्द्धह्रस्वोदात्तादिति पंचम्यन्तत्वात्स्या
दिति भावः आद् ह्रस्वमात्रं भामिविध्योरितितत्फलितमाह । ह्रस्वं न वेति । तेन मेशकादिति । किं ह्रस्वे रेफादमोतोदात्तत्वादिमित्ये रामः
कादेशस्वरेणान्तोदात्तः । ततो मेशह्रस्यानुदात्ते सर्वमपादादावित्यनुदात्तत्वेइममित्युदात्तामरत्वे नोदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वं १२

तो गंगे प्रभृतीनामामंत्रितस्येसा ष्टमिकेन निहतानामेकश्रुतिः। अत्र तिर्दिति। तदेकादेशोपि अंतरतम्यात् स्वरितः करोतेरार्पेति कार्यं त
दुत्तरं देवदत्तयज्ञदत्ताविसामंत्रितस्य चेति निहतं। भाष्ये इंद्र आं तरतम्यात्स्वरितः करोतेर्लपेति कार्यं तदुत्तरं देवदत्तयज्ञदत्ता विसा
मंत्रितस्य चेति निहतं। भाष्ये इंद्र आगच्छेति। आद्युदात्तः गच्छेति निहतं तत्र उदात्तादनुदात्तस्येति गकाराकारः स्वरितः तस्मान्नेनो
दात्तः। इंद्रे सामंत्रितमाद्युदात्तं हि तौ पो वर्गो उदात्तादिति स्वरितः तस्याप्यनेनोदात्तः स्वरित एवेति। एकादेश उदात्तेने सत्रा
नुदात्तस्य समनुहृतेः सनेति भावः। न चैकोगुणोति सूत्रेण एङि पररूपमित्यत्र रूपत्र हणस्य परस्य याद्दशं रूपं ताद्दश एव यथा स्या
दिति फलमक्कमित्यत्र ओम उदात्तत्वादुदात्त एकादेशो पुक्करतिवाच्यं। तज्ज क्रोष्टरिति सूत्रभाष्यप्रामाण्यात्पेन स्वरस्य रू
पत्वाभावात्। ननु सुब्रह्मण्यायामिति निगदाभिधानादयमेव विषयोनपुक्कर इत्यत आह। सुब्रह्मण्यायामिति। स्वरित
स्यतदात इति वाक्ये सुब्रह्मण्याया शब्दस्वरूपमेव गृह्यते इत्यर्थः। उदात्तत्वं कृते इति। न सुब्रह्मण्यायामित्यनेन निषेधे स्वस्या
सिद्धत्वाच्छब्दाकारोनुदात्त एवेत्यर्थः। स्वधी चेति। अत्र चेनो वमत्यपातेउत्तरपदे निअधि इत्येतत्सर्वं पदे प्रकृतिस्वरमिति
सूत्रार्थः। स्य इ. स्त्रौ स्वरिता विति फिट्सूत्रमेतदर्थस्यैवानुवादकमिति भावः। केसत्यसत्यपांतत्वात्स्वरितं। देवब्रह्मणोरिति। अत्र
नयोः सुब्रह्मण्येपानिगदानेगतयोः स्वरितस्योदात्तकमिति भावः। केसत्यसपांतत्वात्स्वरितं। देवब्रह्मणोरिति। अत्र नयोः सुब्रह्मण्या

वि.व. त्रिगदोत्तरगतयोः स्वरितस्योदात्तलेशापेक्षेनेनानुनातत्वं क्रियते· देवाः ब्रह्माणः इति चामंत्रिताद्युदात्तो। ततः शेषनिपातेनोदात्तादनुदात्तस्ये
१३ ति स्वरितः स्वरितस्यैव सिद्धत्वमात्रज्ञापने तु अस्य प्रकरणस्यासिद्धत्वे मानाभावात्· न सुब्रह्मण्यपेति विहितस्वरितोदात्तगणका
रणसूत्रत्वेनेदं दुष्प्राग अवच्छेसा दोष्ठकारणकारस्यास्त्वमिकः स्वरितः स्यादिति उत्कर्षणत्वज्ञाप्यतर इति बोध्यम्· असिद्धकाराऽपा
ठनमेव समनिवेशात्तरांनच देवब्रह्मणोरित्यत्राप्राप्तिद्धत्वमिति वाच्यम्· दृष्टानुरोधेनैतत्प्रकरणोत्कर्षं द्वारैव तत्सिद्धत्वज्ञा
पनादिति दिक्· एकश्रुति· एकवचनं सम्बुद्धिरित्युक्ते विचारानुपपत्तिरत आह· कृत्रिमेति· अकृत्रिमग्रहणसामर्थ्याद्भवतो
सनः सामर्थ्यं दिशिपति· नहीति· ननु कृत्रिमग्रहणेऽपि महासंज्ञाबलाद्दूरात्संबोधनार्थैकवचनान्तस्येत्यर्थलाभो
ऽत आह· व्यापिस्येति· अस्याखिलान्तरालप्रसिद्धेः पेभ्यानुपपत्तिरत आह· उदात्तेति· उच्चैस्तरामिति· तेनोदात्तमात्रस्य विधा
नासक्ते एकश्रुतेश्च विधानादिति भावः· भाष्ये सेषा ज्ञापकाभ्यामिति। ज्ञापकाभ्यां कर्तेभ्यां एकश्रुति स्वरितानुदात्तयो
मेध्यस्यानेप्राप्यतरस्म र्थः। मध्यमिमस्यान्तरालमिति व्याख्या· हरतेरिति। व्यापारध्यार्थत्वात्प्रधानकर्मणापारब्धेपेला
दीनादुद्धिकर्मणामिति वचनाच्च· स्वरिता हि शेषंदर्शपितुमाह· स्वरितेति· सतिचेति· वो षट्वतिरिक्तमंत्रभागस्यो राम:
दात्तलेस्सस्वेत्तदयेस्यप्रकर्षप्रत्ययोपपत्तिरिति भावः॰ एकश्रुतिगतोदात्तायेस्यापाप्रकर्षानुपपत्तिमाशंक्याह दृष्टान्तेनसाध १३

पति। यथेति। अत्रापि पक्षे भेदतिरोधानमेव स्वरिताद्विशेषः। तेनैव चोभयरूपतेति बोध्यम्। एवं च सन्नतर एकश्रुतिविषये एवेति
बोध्यं सप्तस्वरमध्ये उदात्ततरानुदात्ततरौ एकश्रुतिगतोदात्ताद्यपेक्षयैवातिशयविशिष्टौ न तु स्वतन्त्रोदात्ताद्यपेक्षया। अत्र
दात्तेनेति। उदात्तस्वरितपरत्वेऽयमर्थः। कस्मिविदिति। तदपरस्मे सर्थः। स्मृतन्त्विति। तस्य वैकल्पिकत्वाद्यदा सन्नता पतेत्तदेत्यर्थः।
न स्वबसारया। न चायोदात्तोऽस्यथासिद्धत्वादाह अग्निमिति। अस्यादानपदे नायज्ञकर्मीत्यन्ते इतिभावः। अत एव जपेपि तं स्तु
तमेव जपंति। अस्यादानमारंभ इति तु वृत्तिः। तेदृशी सालवत्रप्राप्तिरेवनेति बोध्यं स्वरितस्य तूदात्तेऽसंशस्योदाहरणात स
संगादाहहैंद्र आगछेति। इन्द्र शब्द इति। हरिव इत्यस्याप्युपलक्षणं हरिव इति मनुवसोरिति रुः। अंतरेति इन्द्र आगछेतीन्द्रशब्दरू
स्याद्यनुपदोक्तयेति भावः। एतन्निमित्तः शेषनिघातस्तु न। अस्यासिद्धत्वात् आ श्वेदेहद्र इतिवर्णाद्रूपेऽयमर्थः। श्वः सुत्या मामागछ
मघवन्निति वाक्यं तत्र श्वः शब्दो निपातत्वादुदात्तः। सुत्याशब्दः संज्ञायां समजेति क्यबन्तो तोदात्तः। तत्रोदात्तादित्यनुवर्त्तते।
निघातविधानादिति पूर्वश्वकारस्याप्युदात्तत्वेन स्वरितामाप्तावृस्वरितस्य तूदात्तेऽस्यामाप्तेरिति भावः। तत एकश्रु
तिहराद्विसेकश्रुति। नवेति तत्वां सुत्याशब्द इति। सर्वनामकार्याभावाद्रूपी हित्वनिश्चयः श्वः शब्दस्यानेनहेद्रला छ
हः। इदमिति। अग्निमाराय व्वेवस्यतस्येमनेनत्ययोत्तमोऽस्योदात्तयोः समुच्चयः। देवब्रह्मणोभाष्योक्तमेकद्रतिमाचष्टेये

वि·व·
१५

इतियेत्र्प्राहुस्तेएकेइत्यर्थः।एकेइत्युक्तिर्नेविभाषायहणानुवृत्तिकृतोकिंतुव्रस्तनेशेसूत्रारंभानैयत्यवोधिकेतिभावेः।तदाहि·वे
यधिकरणोपहि।ऋविद्यमानवत्वादितित्र्प्रामंत्रितपूर्वेमितसनेन।एकेइत्यनेनध्वनितंतमतोतरंदर्शयितुमाहापदातितिनानेना
थंइतिव्रह्मणाइमव्रानुदात्तार्थेनेसर्थे।देवार्थंतुकार्यमेव।भाष्येलेवयोज[illegible]ब्रह्मणोमेधेयेभस्मनूणाइत्यानेनानुदात्त
त्वमेकेवैयधिकरणेपवादिनइच्छन्ति।सामानाधिकरण्यपक्षेदेइत्येकत्वोदात्तः।वैयधिकरणपवादिनांतुदेइतिव्रइतिचइयमुदात्ते
दमेवध्वनयितुहि·याथइदाहरणास्येतिवोध्यं।केचित्तुवेदार्थेस्याअवस्थितत्वेमानाभावोदिदिचित्तं।किंचयक्षेविद्यमानत्वेपि
पक्षेऽविद्यमानत्वस्यापिसत्वेनद्वेसस्योदात्तस्याग्निमस्यानुदात्तस्यचश्रवणायसूत्रमावश्यकमेव।भाष्येतुविभाषानुवृत्तिफल
कमेव।तथाचपक्षेत्र्प्रामंत्रितस्वरेणाद्युदात्तस्यदेवशब्दस्यब्रह्मनशब्दस्यचांतोनेनानुदात्तः।स्वरितस्यतूदात्तइत्यस्यापमपवा
दः।सुमततत्रानुदात्तएव।पक्षांतरेतुपूर्वसूत्रेणांतेप्युदात्तेएकश्रुतिदूरादित्येकश्रुतिरतएवैकश्रुतीतिसूत्रेसंवुद्धिपदार्थे
निरूपणावसरेदेवाब्रह्माणइत्यत्रैकश्रुतिरुक्ताभाष्ये।इदंचसूत्रंहत्वात्रैवंमारख्यातं।सुब्रह्मण्यायांदेवाब्रह्माणइतियथा
तत्रपूर्वेणास्वरितस्यादात्तेप्राप्तेनेनतस्यानुदात्तोविधीयतइति।एकश्रुतिसूत्रोदात्तंदेवाब्रह्माणइतिसंबंस्यापानिगदस्याश्रम:
तिरिक्तमेवेत्यत्रनमानमित्याहुः।।एवमितान्तंसंमरव्यायाइति·ऋनुदात्तानामितिपदोपात्तव्यक्तिगतायाइतिशेषः।तयात्तस्यावि १५

वक्षा कारणाभावादिति भावः संख्येयप्रधानत्वेऽप्येकेषामिति स्यादत आह द्वित्वमिति तेनैवैव संख्याया एकश्रुत्वविधानायोगात्व
प्रनुपपन्नेत्यत आह तेनेति । अनुदात्तद्वित्वादौ समिति तद्धिकरणमतानो एकश्रुत्वमिति भाष्यार्थः । तत्र शब्दविनिविवक्षि
तत्वलक्षणाप्राधान्यं भाष्येनात्रेति अनुवादस्य लेखस्यर्थः । व्याप्तिमायश्चाविवक्षाहेतुरिति बोध्यं । विनार्थं कांतरा शब्दात्भवा
र्थं छ्योगहादित्वात्स्वार्थं कः । नञ्समासोऽनलोपाभावश्च तत्वोदरादित्वात् । नांतरीयकशब्देन नवुद्रुत्व संख्याविवक्षापूर्वकत्वा
द्बहुवचनस्य नांतरीयकत्वमयुक्तमत आह शब्देति । शब्दकृतः संस्कारः तदुच्चारणात्मकत्वमदष्टं तदर्थमित्यर्थः । सोत्रवहुव
चनमितितात्पर्यं । नकार्यमितिशब्दो नो कार्यमर्थो यस्येति । सांप्रतेनविवक्षितेत्यर्थः । सत्याल्कानिति पाठः । अवधानादित्यर्थ
इति एवं द्रुत्वविवक्षोपात्तसामर्थ्यात् सविभावाबाध इति भावः । योगारंभेऽति । एकशेषसूत्रारंभेऽत्यर्थः । एकशेषेऽपि त्रिम
मतिषेवस्यात् अत आह वर्गत्रये तितास्य पंचशातभिन्नसंख्याकलिंतेत्यर्थः । जाते । अनुदात्तत्वजातेः व्यक्तिद्वारा
परत्वकार्यसंबंधश्चेति बोध्यं तत्राप्यसहितव्यक्तिद्वारैवसवर्गतजातेः परत्वबोध्यं । इदं चिंत्यमेके कथं व्यक्तिव्यंग्यपत्वात्ता
ते स्त्वत्व्यक्तिद्वारकं परत्वं तत्र व्यक्तिसंग्रपायोः किं वा ईधातुकेइति सूत्रस्यभाष्या यह्यक्तिद्वारकं परत्वादिजाते रयुक्तमितिनि
रूपितं हलन्तार्थकप्रातिपदिकानां वाजासाख्याया मिसस्या पिभाष्येप्रसाख्यातत्वेनेदमेव युक्तमिति परेतनुवर्गत्रयोपाद्दा

वि॰व॰ नेनैकशेषकरणादेवमर्थीसाद्यनुपपन्नमत आह सहविवक्षायामिति॰ एकया क्रियया गुणेन वानेकस्य युगपत्संबंधप्रतिपाद
१५ नेच्छा सहविवक्षेत्यर्थः॥ वर्णामित्येवं वृक्षप्रभृति ग्रहणमधिकमत आह प्रभृतीति एकशेषवाक्ये॰ एकशेषविग्रहवाक्ये निर्देश एवे
तिबोध्य एवेत्यर्थः॥ यथेति॰ तत्रेवमातापित्रोः श्राद्धं कुर्यादित्यत्रेवचापि निर्देशे एवं सहविवक्षेत्यदोषः॥ अए त्रए॰ अच्क्रपहणेः स्पाधि
क्यादाह॰ पदद्वयेति॰ अच्कमित्यलवणमिति भावः॥ पुवायत्समस्तपार्थत्वात्तस्य कथंसामर्थ्यमत आह॰ लुगपेति॰ आरा
रव॰ तस्यापसमिति॰ सामान्यविहितस्य॰ प्रान्तस्येति॰ अरणपवादत्वेनेतिशेषः॰ तदेवंरास्य लुगभावेऽप्यसाध्य हलुग्रहणाद्भवातस्य
हरोपित्रीणपेवपदानीतिपक्षद्वयेसाम्यमित्याह भाष्येतानीति॰ अनेनयदस्माभिर्मात्रावैषम्यमकिंचित्करमिति सूचितम॰ न
नुप्रत्ययेनालिविशेष्यमाणेतदन्तविध्यभावात्कथमत्रप्राप्तिरत आह॰ प्रत्ययस्येति॰ प्राप्तिमायेनालेविशेषणमि
तिभावः॰ ननु वेएच्कस्येत्यत्रानुनासिकः परो यतस्तस्य वेलोपइतिवक्ष्यतेइति कथंदर्वीप्राप्तिः॥ अतएवास्येतरत्वने
त्यत आह॰ इदलिति॰ भाष्येत्वेति केवलालात्मकस्यर्थः॥ अमप्वेति॰ समुदायात्मकस्यर्थः अपंसांप्रतिकइति॰
वेएच्कस्येतिसूत्रेउद्देश्यतयाप्रधानस्यविग्रहणस्यमुख्यार्थत्वलाभायहलित्यत्रसोत्रोमतुप्लोपइतिभावः॥ हलः राम॰
प्राधान्यादिति संज्ञावाक्यार्थप्रतिपत्त्युत्तरमेवप्रदेशार्थप्रतियत्तेरसंजातविरोधमायेनततोऽप्रकल्पनानुचितेतिभावः॥ किंच १५

शास्त्रस्यास्यविषयतायत्तिरित्यपिबोध्यम्·किंनगोणीति·क्लिष्टेत्यर्थः।किमनेनेति·वैरुद्ध्यकस्येत्यस्यलक्ष्यानुसारात्सर्वत्रग्रह
णेगीकारेत्वेत्यर्थः।तिलोपःस्यादिति·आगमविशिष्टस्यतिलाद्धनन्तस्यनाप्यक्तत्वाच्चपादित्यस्यलोपःस्यादित्यर्थः·अत्र
पक्षेहत्स्याविति सूत्रेहल्ग्रहणंनास्त्येवेतिभावः।अल्ग्रहणेत्विति·तदुपादानसामर्थ्येननदन्तविध्यभावादितिभावः।ज्ञापित
इति·एवंचात्रजातिग्रहणशंकावारणायैवैकग्रहणंचरितार्थकंज्ञापकमितिभावः।पुनरिहेति·युगपदेवविनिगमनाविरहा
त्समाराद्युपप्रवृत्तिरितिभावः।वृद्धिरादैजिति·अत्रतत्त्वंतत्रैवोक्तम्·व्यवस्थापितमिति·मयेतिशेषः·तत्पुरुषः·स समासेको
र्थत्वादितिवार्तिकेसमासस्यैकप्रवृत्तिनिमित्तत्वादित्यर्थः·पर्यायप्रयुक्तसर्थमभिन्नेति·भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रकारकभिन्नोपस्थि
तिजनकस्येत्यर्थः·वस्तुतःपर्यायाणामपिकोशेसामानाधिकरण्यस्येष्टतयानामन्त्रितेसमानाधिकरणेइतिसूत्रेभाष्येध्व
नितत्वेनेदंचिंत्यं·गोरश्वइत्यादौतदाख्यातत्वप्येकस्मिन्नर्थेइति·भाष्येएकोयमर्थस्तत्पुरुषोनामेतितत्पुरुषसंज्ञकनी
लोत्पलादिशब्दार्थएकएकोयःस्थितइत्यर्थः·प्रघेकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वंसामानाधिकरण्यंतदात्तत्पुरुषमा
त्रस्यकर्मधारयत्वापत्तिःसमानाधिकरणपदवैयर्थ्यंचेतितात्पर्यं·तत्पुरुषत्वमितिसमासादिसंज्ञासमुदायनिवे
शिनीतिभावः·नन्वेकपदत्वेकविभक्तित्वयोःपौनरुक्त्यमित्यतआह·पदशब्देनेति·पदतदर्थयोरभेदोपचारादितिभावः·अथ

वि॰व॰ वति॰ अंतर्वर्त्तिविभक्त्यपेक्षत्वज्ञापकपदादिस्यवहोर् इति भावः ननु एकविभक्तीति पुनः कस्मात् अत आह॰ एककारकत्वमिति विभज्यते नाऽनया
१६ प्रातिपदिकार्थे इति सूक्ते तः सप्तम्यादिभावे त्वाच्छेद्यमिति स्वार्थे द्य अनंततानतो मुख्यार्थे सामानाधिकरण्यासंभवाद्धुतो
र्यस्ताद् ध्यौन्तव्यञ्जनस्य देयग्रहणमिति सप्तम्यर्थः पष्ठ्यायस्ताद् ध्यौतावच्छेद्यत्वच्छेद्यत्वाभावात्तोक्तमत इति शेषः अंतरंगत्वि
ति॰ अर्थे निबंधनसामानाधिकरण्याश्रयोऽन्तरंगम्यापस्तसुहृषष्ठ्यसमासाश्रयपौर्गोणमुख्यन्यायात्प्रबलत्व इति भावः ननु तत्पु
रुषार्थे पदानां कर्मधारयसंज्ञालाभेऽपि समुदायस्य सा न स्यात् इष्यते च तस्य सत आह॰ समुदायेवेति॰ समानाधिकरण
पदम् अशेषं परिवृजतेऽननाश्रिते॰ तादृशानामपि गौणत्वात्॰ बाधो माभूदिति॰ न सुहृत्षष्ठ्यसनुवृत्तावपि पाक्षिको बाधो माभूदित्य
र्थः समानाधिकरणः कर्मधारयश्चेति तु सुवचं द्विगुश्चेति वत्॰ प्रथमानि॰ समासे किमिति॰ एमास इति सप्तमी निर्द्देशात् स
मासे विद्यमाने प्रथमांतमिति सूत्रार्थम् आगतिकारमेद् साशयः नत एवेति॰ समासादेवेत्यर्थः तथा च समासः प्र
द्यमाने प्रथमांतनिर्दिष्टः स्यात् न तु समासे किंचित् सत्वम् अनुपपत्तिः स्यादिति भावः। अन्तर्वर्त्तिन्येति॰ समासे वि
द्यमानात् पतः प्रथमोच्चार्यतर इत्यर्थे इति भावः न कष्टश्रद्धस्येति॰ तद्धानिष्टमिति भावः प्रथमांतमिति॰ संज्ञाविधौ प्रसप्त ह रामः
णो तदंतविधिप्रतिषेधादन्तपदोच्चारणं मुख्यार्थासंभवादिति। निर्दिष्टग्रहणं गोयवं हि तत्समासग्रहणस्य मुख्याद्याऽसंभवो १६

दिति अर्थः। ननु प्रत्यासमासायत्तसमासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टं तन्निरूपितकार्ये एव तदुपसर्जनं स्यादत आह निर्देशायेदिति इदृश
प्रत्यासत्तिर्दुर्ज्ञेयेतिभावः। मस्त्वयेति। परिनिष्ठितविभक्त्या समासस्त्विति पक्षे इदं। इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये श्रितपदोपादानं। अत्र च पर्वेदृ
सामर्थ्येनामादिपदैरिवानेनाभीष्टार्थोलाभादाह लोकेवेति। संज्ञामहत्त्वमेन तस्य दृष्टव्यर्थभूतलौकिकार्थपरिग्रहे हेतुरितिभावः। अत्र
प्रधानस्यैव संज्ञितेष्वासिंशंकते। पष्ठेतिमिति पूरुषव्याघ्र इति इदमुदाहरणं चिंत्यं। परवल्लिंगसूत्रस्य नपुंसकग्रहणप्रत्याख्या
नपरेण भाष्येण तस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वासूचनात्। ननु संज्ञाविधानमेव कथं तत्प्रयोजनकाभावे। अत आह प्रथमानिर्दिशेति। पूर्वा
पराधरोत्तरं अर्धमिति। एतेन मद्देशेष्वन्वर्थत्वेनैव व्यवहारोपपत्तौ संज्ञाविधानं व्यर्थं स्यादिति समास्तं। निर्विभक्तिकस्योच्चारणासं
भवात्प्राथम्याद्यलपृष्टावच्च तन्निर्देशस्य सत्वेन तत्सामर्थ्यं चिंत्यं। भाष्ये प्रधानमुपसर्जनमिति च संबंधिशब्दाविति तत्र प्रधान
मिति दृष्टांतार्थं तद्वदुपसर्जनशब्दस्त्वप्रतिद्वन्द्वप्रधानार्थकत्वात्संबंधिशब्द इति भावः। तदाह यं प्रतीति पदं इति। समासे प्रथमा
निर्दिष्टमप्रधानत्वसमानाधिकरणोपसर्जनपदमित्यन्नमितिसूत्रार्थः। एवं च प्रत्यासत्त्या तन्निरूपितमप्रधानत्वं तन्निरूपि
तमेवोपसर्जनसंज्ञाकार्यं पूर्वनिपातादिरस्मर्थः। ह्रस्वोपीनं यं प्रत्यप्रधानत्वं तद्घटितसमासोत्तरपदभूतस्यैव ह्रस्वविधानात्।
परे तु यं प्रतीत्यादिभाष्यस्यायमर्थः। समासशास्त्रे यन्निरूपितं यस्याप्राधान्यं तं प्रति तदुपसर्जनमिति। समासशास्त्रे च सह

17

विव· र्थं तत्तीयां तार्थायेऽस्या प्रथमोऽन्यार्थस्याप्रधानत्वमिति तं प्रत्येव तदुपसर्जनं· यद्यपि समहार्थविशेषणत्वरूपमप्राधान्यं तत्तीयां
२७ तां तार्थस्यात यापि तत्समभिव्याहृतप्रथमाद्येतार्थस्य तद्पेक्षया लौकिकमप्रधानत्वमितराधीनत्वरूपं वुध्यते· अत एव समकृष्ण
योर्मध्ये एकेन सह गतव्यं तयेऽस्मिन्नकेपरस्परस्य दुःखं दृश्यते कायासिद्धाकेपठो कृतदाश्रयणामशक्यमित्याहुरिति समिप्रायेणाभाष्ये
अपैति· परिहारांतरे सादिकैयटग्रंथ एव उपसर्जनसंज्ञाप्रयोज्यत्वं पूर्वनिपातस्य नास्तीति दर्शयितुं वुनिपातप्रकरणप्रत्याख्यानम
नुवरति· तत्र हीति· एवं हि तत्रभाष्यः उपसर्जनस्य पूर्ववचनं परमयोगनिहेऽसमर्थेन वाऽनिवादर्शनात्· अथ यत्रद्वैषष्यं तेकस्मात्तत्र
प्रधानस्य पूर्वनिपातेन भवति इत्याशंकापांषजंतयोः समासइत्यादिग्रनिष्ठेति· निसेषशब्दप्रयोगस्थितेगाव्यादिप्रयोग
निराकरणाय शास्त्रमिहतु पुरुषराजेति प्रयोगेन दृश्यतइतिकिं तन्निहृत्समर्थेन पलेनेत्यर्थः· अबुधतो धनायतदारंभे पूर्वपक्षि
णाशंकितस्य राज्ञः पुरुषस्येत्यादि पूर्वनिपातानियमदोषस्योद्धारपरं वष्टयेतयोरिति वार्त्तिकं तद्याचष्टे· तथापीति· पुरुष
स्य पूर्वनिपाते हि राज्ञः प्राधान्यमेव स्यात्· पुरुषराजशब्दात्तथैव प्रतीतेरिति वाक्यसमासयोर्भिन्नार्थतेति भावः· नासौ भिद्यत इ
ति· वाक्यात्समासेऽतिशेषः· पूर्वनिपातेहि तस्याप्राधान्यं प्रतीयेतेति भाव स्तदेवाहनव्यतिरिच्यतइति व्यतिरेको विशेषणत्वं तद्धा राम:
भवतीत्यर्थः· परे तु ननु प्रधानस्य पूर्वनिपाते प्यद्दुपिप्पलीसादौ न वाक्यसमासयोर्भिन्नार्थतेत्यतो माध्यप्रकारांतरेणाव्याचष्टे· २७

षष्ठीतिसूत्रेयेनसमासस्तन्निरूपितसंबंधार्थकषष्ठ्यंतमेवगृह्यतेतेनदेवचतत्रप्रथमानिर्दिष्टं·पुरुषपदेवनराजायेक्षभेदसंबंधे
षष्ठीतस्यविशेषणत्वाद्वेोसज्जेरिसथेः।अर्थेश्वाभिन्नइतिभाष्यस्यप्रधानोर्थानसमासघटकविशेषणेनभेदमूलकसंबंध
वानतःप्रधानस्यतादृशषष्ठ्यंतत्वाभावादनुपसर्जनत्वेनापूर्वनिपातः।कैयटरीसातुप्रधानपक्षकापूर्वनिपातानुमानेहेतोर्वैयधिक
रण्यापत्त्उपसर्जनसंज्ञानभविष्यतीसनेनपूर्वनिपाताभावःप्रधानस्यैतन्मूलकएवतत्रापीतिसूचितं।किंचकैयटरीसाव्याख्यानेनप्रयो
जनानुवर्तिप्रमाणामितिन्यायविरोधः।कैयटोपिवाएवमेवव्याख्येयः।एवंचपुरुषापेक्षयाप्रधानस्येतरान्तःषष्ठ्यंतस्यप्रथमानिर्दि
ष्टत्वमस्मिन्समासइतितस्यैवोपसर्जनत्वेनपूर्वनिपातइतिभावः।एतेनकमार्यादिष्मादोहस्वत्वमप्यनेनवारितमितिसूचयन्नाहयुक्तं
वेतिविकल्पार्थवाशब्दघटितममथातदसंगतिःसूक्ष्मेक्षिकेनिग्रहेऽपिप्यस्यादौतुगितिस्त्रेकेवेतिभावः।एकविभक्तिचा·स्येष्टम
तिपतयेसूत्रार्थइत्येपतिसमासइति·समासार्थवेति·अस्त्याद्यपेक्षयाबहिरंगक्रियाध्याहाराद्यपेक्षणेऽपियुक्तंमन्यते·शास्त्रेतु
नगृह्यते·एकविभक्तीत्यस्यैवपर्यापतेः।सर्वस्यचेति·एकस्मिन्प्रयोगेद्व्यादिः।श्रितादिविशेषणत्वादिति·कर्माकोपश्रिता
दिविशेषणत्वादिसर्थः।ननुनिरवकाशएवंप्राप्स्याद्उपमाप्तिर्वीध्येतातआहपूर्वसत्रस्यत्विति·अपवादेतिअपूर्वनि
पातइतिहिसः।भाष्येएकविभक्ताविति·शब्दश्रेहार्थाक्षित्यस्यप्रत्याख्यानेरदंवचनमेवकर्त्रेव्यंएकदेशिसमासविषयक

18

विव. मेवतत्भाष्येन तथोदाहरणात् नन्वेवमपिप्रातजीविकर्मादेपरवल्लिंगस्यात्. एवं स्त्रीगोव्यक्तिभिः क्लीतपरेषु पंचग्निनीष्यतेन च
१८ सिध्यतीत्यत आह द्विगुमाप्तेति। वक्तत्वे द्विगुग्रहणं परवल्लिंगस्यान्तरंगत्वेन तत्पुरुषसंज्ञकशब्दमात्रनिमित्तकलिंगबाधकता
पाएवसुकद्यर्थमितिबोध्यम्. पर्यादयइति. कुगतीतिसूत्रे आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वादितिभावः। अलेशब्दयोगे च तुथी वि
धानसामर्थ्यात्काकमपीसाद्धः। इति श्री शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्य द्वितीये प्रथ
माह्निकम्। अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्. अर्थवदधातु. अभिधेयेति। सर्वेशब्दानां प्रयोजनवत्त्वे नास्यभिचारात् प्रयोज
नवाचिनोऽसंभवाद्बधनवाचिनो ग्रहणाभावादितिभावः कस्यैसाकाक्षायामाह. संज्ञिन इति। सपदेशो विशिष्टसंज्ञिनोल
भः। केनेति। शाब्दत्वादिनापितदाश्रीयत इतिभावः। नञिवयुक्तन्यायाभिसलज्जापकं न दिसन्येः चक्रवरणात् अपदेशायेस्य
पाभिन्नमेतत्स्थूलमितिभ्रमनिवृत्तये आह। विशिष्टेति। चयात्स्फमामाद्रिकइतिभावः। नमपिसमर्थ्यते। कचिदिति। समास
ग्रहणं त्वर्थवत्समुदायस्यैव नियामकमितिभावः। संख्येति। घेकयोः कर्मशीत्यादीनां खीदिविध्येकवाक्यत्वादितिभावः।।
एवं च कार्याभावात्संज्ञापि नस्यादितिनासर्व। नचप्रतीतिक्लिपावचनत्वादितिभावः नन्वृक्तरीत्यास्वाघनुस्पतेोकर्थपदत्वनि राम:
बंधनोनलोपोऽत आह। अपभावइति। उसन्नेोऽछिति भावः नन्वृक्तरीत्यास्वाघनुसतैोकर्थपदत्वनिबंधनोनलोपो। त आहात्र १८

यंभावइति।उसन्नेष्विति।उसन्नस्यापि लुगादिनेव निवृत्तिरित्यर्थः।एकस्मिन्नेवैकवचनमिति सामान्यापेक्षमस्य नियमेकस्यात्रय
नवस्थितेरेत्याह।अर्थनियम इति।अनेकप्रकारणाव्यवधानादेकवाक्यतायक्षो दुर्बलइत्यभिमानः प्रत्ययनियमेपि नदोषइत्याह।
प्रकृतेरिति।सन्निहितेत्यर्थः।अवश्यमेवमाश्रयणीयमित्याह।अव्ययादिवेति यत्कृतमिति।हयवरट्सूत्रे इतिशेषः।प्रकाशयिते
त्यस्यार्थस्याभावादिति।तदभावेपि प्रातिपदिकसंज्ञा सामर्थ्यादित्यर्थः।समुदायादिवेति।अनर्थकनिपातस्यापि समुदाया
दिवेत्यर्थः।वस्तुतः संख्याकर्मादेरभावाद्विभक्तेरनुत्पत्तिरेवात्रार्थनियमादिप्रकारकमहासंज्ञाविरोधाद्भुमकेस
लेवन सर्वत्र।एतद्भावयितुनिरर्थकसमुदायइति बोध्यं।ननु सर्वसुबुत्पत्तौ तेषां श्रवणापत्तिः सर्वैकवचनोत्पत्तावपि एवमे
वातआह।।विभक्तेस्त्विति।समुदायस्येति।कृदन्तस्यान्तरंगत्वादवयवसंज्ञातन्निमित्तसुबुत्पत्तिकालेनरकालेइत्यर्थः।
समासनियमस्त्वर्थवत्समुदायविषय इति भावः।न च धनतीत्यादौ प्रत्ययवर्णानुवृत्तेनोत्तच्छ्रवणप्रसंग इति वाच्यं।धातुप्रत्य
यपदद्योधत्वविषयत्वप्रत्ययोतावयवपरतयात्रसर्वत्र वारणेनादोषात्।तस्माद्व्युत्पत्तप्रातिपदिकावयववर्णानांसंज्ञैवाप्रा
प्ता।तत्र च समुदायप्रातिपदिकावयवत्वेन तल्लोपः।धनवनादिकमव्युत्पन्नमिति भावस्तदाह।धनवन्नाह।जश्शसादीनामिति।एते
न जश्शसादौ धकारादुच्चारणवैयर्थ्यमित्यपास्तं।विशेषेति।अनवकाशत्वात्सुपं वाधित्वेति भावः।चशब्देनायतनइत्यादौ लडादयः

वि.व. सावकाशत्वादिति अत्र परत्वात्सुबुत्पत्तिर्दुर्वारा एवं तर्हि भूवादिसूत्रस्य पञ्चम्यादि विधानोपस्थानेन तस्यानवकाशत्वादित्यर्थः। अडागम
१९ स्येति। अडागमस्य लेपि धातोरेवाडागममितिधातुभक्तत्वादित्युक्ते दृढत्वस्वरूपकथनं· न हि संबुद्ध्यौ रिति। कथमन्यथा राजेसादो न लोपः
नचहृदन्तत्वात्सिद्धिः तत्राप्यप्रसत्यपरत्युनुहृते रितिभावः। पुत्रीपतीति। अप्रसक्तप इति प्रसक्तस्यैव निषेध इत्यभिमानः अप्रसपा
तस्य सनिषेध इत्यभिप्रायेणाह। अत्राप्रेति। भाष्ये कांड इति। परादिवद्भावेन प्रसक्तयांतत्वमिति भावः। न चवपर्युदासे शब्दफ
लत्वाभावात् तत्वत्वस्यैव प्रहृत्वेनेते नाप्रसक्तान्तत्वान्प्रातिपदिकत्वस्यादेव तथा च हल्वः स्यादिति वाच्यं· भाष्यकृतांव स्यमा
रात्वात्। अवहीति। न च कृतत्वे हल्ग्रहणस्य प्रतिषेधनार्थत्वेन तद्धितग्रहणानियमात्कारकशब्दे प्रातिपदिकत्वानापत्तिः कृद्ग्रहणं तु म
ध्येपवादन्याये नाधातुरिति प्रतिषेधस्यैव बाधके स्यादिति वाच्यं· वाच्यसामान्यचिंताप्रपणाहि समभिमानः। वस्तुतो धातोः प्र
सक्तांतस्य च वेत्कृतद्धितांतस्यैवेति नियमे भाष्यतात्पर्यं· तेनाधातुग्रहणमपि प्रसाख्याते क्रियावत्स्यापि प्रसक्तांतत्वान्मस
यांतस्यैव भाष्ये उक्ता नचास्याप्यसमि रिसादौ प्रसक्तत्वमयुक्तं निषेधबाधनार्थं तद्धितस्यैव संज्ञाविधानमस्त्विति वाच्यं·
तस्य निषेधे फलाभावात्· न च हरिश्चिलादौ सोः प्रातिपदिकत्वाय त्विरेवं चोत्सर्गिके कवचनायतिः सामदायोरिति बलनि रामः
षेधायतिष्ठेतिवाच्यं। अत्रौत्सर्गिकस्यापि विनागमकमप्रहृत्तेः बहुव्रीहावनेकस्यापिपदस्येति भाष्यानुपपत्तेराह समुदि १९

तस्येति। अत एवानेकपदग्रहणं चरितार्थं। बहुव्रीह्यापरिग्रहस्य फलं दर्शयति। प्रतिपदं त्विति। प्रसंख्यानत्वाभावादिति। संज्ञाविधाविति नि
षेधस्तेनात्र यत्र प्रत्ययस्य संज्ञा तत्रैव तन्निषेधप्रवृत्तेरितिभावः। स्वरादौ चेति। अत्र पदमेव स्फुटीभविष्यतीत्येतत् तत्समन्वयेति। स एव
हि वाक्यशक्यः। अवयवधर्मेणेति। यथा याम्रोदग्धहृस्वादौ। वोः स्थायानिष्प्रयोजनत्वादाह। एवायेति निवर्तनी सेतिभावः
मुतुप्रनेति। इदमेव ध्वनयितुमाश्येमत्वर्थीयप्रत्ययं मतुविति नोक्तेस्तु विधायकाभावादाह। भाष्यकारेति। नश्वनरस्मनुद्धन्ते
र स्माह नेदुर्लभो तन्त्राह। अतदुतीति। गोत्रे पत्रे निश्चकं घचश्चेति त्रः एकपूर्वस्ताहचर्याद्दोप्र्वस्यापि समासस्यैव तत्र ग्रहणमिति
मते आह। आदीति। आदिना गोशकृटिप्रकृतिको गोशकटिकप्प्रग्रहणं। अथ वेति। गम्यमानार्थस्यापि वृत्तिरवचनादिलोपदृत्ति
वद्धोपसृष्टेनो कृतिभावः। परं त्वेषां व्याख्यानमाश्यवल रसस्मिद्धो। अवयवार्थत्वेन समुदायार्थत्वाभावे प्रक्रमेण तदुक्तेः
तस्मात् दर्शश्राद्धवत्तत्त्वामाताप्राद्युणोववनेऽम्प्रदृतिमत्वर्थीयलोप इति सारंग्रामोदग्धर इत्यादावप्यर्थं आह। पृजेवा अवयवेवा समुदाय
रूपा ए पदृतिभाष्यतात्पर्यं। भाष्यार्थ एव ढोनहोवाक्यमितियाहुः। ननु चयरूपार्थः पदार्थातिरिक्त उपलभ्यते। त आह। पदानीति। प
दार्थान्वितेनैव संसर्गबोधे पदानां व्यापारो नास्तीति दर्शयति। एवं च पदार्थैरेवाकांक्षादिभिः संसर्गस्यागम्यमानत्वान्न तत्र वा
क्यशक्तिर्वाक्यस्यातिरिक्तस्याभावाच्च तदाह। न तु वाक्यमिति। वाक्यार्थो वेति। संसर्गस्य पदार्थे बोध्यत्वादितिभावः। ननु पदातिरिक्त

विब· वाक्याभावात्कस्य पदार्थाभिसंबंधो वाच्यः स्यादत आह । ध्वनिव्यंग्यमिति । अनेन स्फिरत्वेन स्पदर्शितं । विशिष्टस्यार्थस्येति विशे
१० षणाणाद्विविशिष्टस्येस्यर्थः । पदार्थानां संसर्गबोधकत्वे दोषमाह । अन्यथेति । न च शब्दस्मयोज्यत्वाक्थं ध्वनिप्रसस्तृष्टधूमके
ध्यवहृरपि प्रसक्षत्वापत्तेः । उक्तधर्मशरोपस्थितधर्मार्थबोधव्यवहारेपि शाब्दत्वापत्तेश्च । यदि तु पदसमभिव्याहाररूपाका
ङ्क्षात्कारणत्वज्ञानेन शाब्दबोधे कारणमिति शाब्दत्वं तदा पदानां पदार्थेषु पि शक्तिर्न सिध्येत् । तदुक्तं अशाब्दोपस्थित्या चार्थः पदा
र्थोपितया भवेदिति पदविबोधजनकतया अस्य संबद्धत्वकुमशक्यतया पदार्थः पदानां शक्तिरूपसंबंधकत्वं तदा समभिव्याहा
रसंसर्गबोधकारणताया अपि संबद्धत्वकुमशक्यतया तेन तादात्म्यसंबंधस्य वाक्ये आवश्यकत्वात्तादात्म्यमेव शक्ति
रिति तत्त्वा । पदार्थातिरिक्तः कश्चिद्वाक्यार्थोस्तीति वक्तुमुपक्रमते । भाष्ये तद्धेत्वादि । ननु कर्तृत्वस्य क्रियानिरूपितत्वात्क्रि
यावाच्यासंनिधानात्तत्त्वाभावेन कर्तृत्वमनुपपन्नमत आह । कर्तृमात्रमिति । अभिधानीभूतधात्वर्थमात्राश्रयस्य र्थः । एवं कर्म
शब्देन धात्वर्थफलमात्राश्रयः अभिहितौ वितौ । पूर्वत्र विभक्तिविपरिणामेनान्वयः । ईदृशप्रकारोपि भाष्यप्रामाण्याद्युक्त
एव । तृतीयस्थले निर्दिष्टत्वे वपाठः । देवदत्त एव कर्ता नाम इति । अनेनैतद्दर्शयति यत्किंचित्कारकस्य क्रियायावोधारणो एमः
सर्वक्रियाणां योग्यानां सर्वकारकाणां च योग्यानामाक्षेपो भवति- एवं च सर्वत्र वाक्यमेव बोधकं तत्तदुपादानं तु नियमाय २०

ति।।गामेवनानयेदिति।।गामितिशक्तताव्यमेवकर्मनानयदित्यादिक्रमेणार्थः।भाष्येसामान्ये।सामान्यतःक्रियाकर्तृत्वादिविशिष्टे।विशे
षणविशेष्यभावापन्ने।तदाह-संसर्गरूपमपित्यादि-विशेषणविशेष्यभावरूपसंसर्गेइत्यर्थः।सएववाक्यशक्यइतिनिरूपितंमंजू
षायां।अतएवेति-तेनैवलौकिकवैदिकव्यवहारादित्यर्थः।नन्वेवंपदार्थव्यवहारोऽसंगतःस्यादतआह।स्यादश्यादिति।लाघवार्थं
कल्पितावन्वयव्यतिरेकावाश्रित्यसमाश्रित्यपदार्थव्यवस्थेत्यन्वयः।पथावर्णेष्वारोपितात्दात्तादयोव्यंजकध्वनिधर्माव्यवहा
रेहेतवएवमिहापिकाल्पनिकःपदपदार्थविभागइत्यर्थइतिभावः।ननुतादृशकल्पनाव्यर्थेत्यतआह।प्रतिवाक्यमिति।ननुबहुजा
दीनांस्वार्थिकत्वेनार्थवत्त्वेनेत्यर्थवत्समुदायत्वमस्मिन्कथमतआह।धोमेनेति।ननुतन्मध्यपतितन्यायेनोकश्रमवतःसर्वना
माव्ययविधावितियेनविधिरितिसूत्रस्थवचनेनवाऽव्ययत्वात्लुक्सिद्धइतिकिमत्रप्रातिपदिकत्वेनातआह।तन्मध्येति।तदा
हीति।तन्मध्यपतितइत्यादिन्यायाभावेइत्यर्थः।अतरंगत्वाच्छुक्त्वाच्चपूर्वमेवाकचोऽव्ययादितिसुप्लुक्कृतोनेतिचिंत्यं।बहुय
टवउभकेभ्योचकेरितिवाक्येबहुपटवइत्युदाहरणंकिंपुनरितिप्रश्नाशयस्तुयथेवेत्यादिनावक्ष्यमाणोद्रष्टव्यः।अन्यथा
सिध्यतीतितितन्मध्यपतितादिन्यायेनेतिभावः।टकारात्कारस्येतिप्रातिपदिकत्वेसतिअतरंगान्यपीतिन्यायेनलुक्कृतेउणादे
कारस्येवस्वरमहतिरितिभावः।नत्वसाविति।समुदायादुत्पत्तेरितिभावः।अप्युत्पन्नमितिमवेधःप्राप्नोतीति।जसमाश्रित्येतिभावः।

वि॰च॰ प्रतिषेधेति। पर्युदासेपि प्रसज्यस्य संज्ञित्वाभावान्न दोष इति भावः। वक्ष्यतीति। तान्न विघते प्रसज्यो यस्मिन्निति इत्यर्थः। भेदसंसर्गेति
२१ वाक्ये पदार्थयोर्विभागेनापि प्रयोगे सतीति। संसर्गो कांक्षा भेदसंसर्गः सद्वारभूतो यस्य विशिष्टार्थवत्वस्य तद्युक्तानामित्यर्थः। स
मासेपि वाक्यीये नैव तेन विशिष्टार्थवत्वेन हि प्रकृतिप्रसज्यो विभागः परश्चेति वचनादिति भावः। एवं च समुदाय घटक
भागाः स्वातंत्र्येणापि प्रयोगार्हा अर्थवन्तो गृह्यन्ते इति तात्पर्यं। उपलक्षणत्वेन व्याख्याने बीजमाह। यस्मादिति स्वप्रकृतीति
ति। सुबन्तेन समासेत्वेन रंगत्वाद्यापि ऋद्धिवेवनस्यादित्यर्थः। सुबन्तानामित्यस्यायमर्थः तत्कमजानीन श्चोदयतीसाह। देवदत्त
विति। न च सुप्तिङ्समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञेत्युक्तेनेनातोदात्तस्वरस्यापि सिध्यर्थं समाससंज्ञाया एवविधानादिति शं
कतेति। नन्विति। समासत्वादेवेति। समासस्य लक्षार्थवत्वादेव प्रातिपदिकत्वमिति सुप्तिङ्समुदायस्यापि समासतुल्यजाती
यता प्रतिपादना पजहिकमेरोसे तद् पप्यत्तमित्यर्थः। एवं च भाष्ये प्रातिपदिके संज्ञारम्भतत्स्वस्य तन्मूलभूता समाससं
ज्ञारम्भतत्स्यर्थ इति तात्पर्यं। तिङन्तस्यास्वतवाचित्वेन संख्याकारकाद्यभावान्न विभक्त्यनुत्पत्तेः प्रातिपदिकत्वस्य फलाभा
वेन प्राह। तत्पुश्चेति। समासस्येति सत्रं तु परमसर्वेइत्यादौ स्वांगशिरामिसादेः प्राप्तस्य बाधाय स्यादिति तात्पर्यं। तुल्यजाती राम॰
यानामिति। तत्वं च प्रयोगार्हस्वतंत्रार्थवत्समुदायत्वेनेत्याह। वार्त्तिकत्वयेणाप्यमेवार्थं उपलक्ष्यत इति बोध्यं। प्रकृतिभागस्या २१

र्थवत्वे किं केवलस्य प्रयोग आयाघते तत्र प्रमाणं नास्तीत्युच्यते इति विकल्पेनाचष्टे। अप्रयोगेति सिद्धिनीयेत्याह। अर्थवत्ता
त्विति। भाष्ये निसमवाय्विति। पायेऽस्वरवदिति भावः। अवयवानामप्रसिद्धिरिति। अवयवमात्रादर्थगत्यभावेनावयवाना
मर्थवत्वे हेतोरप्रसिद्धिरित्यर्थः। लोके केवलप्रकृत्यादेरप्रयोगेपि तान्त्रिककल्पितान्वयव्यतिरेकौ दर्शयति। इहेत्यादिना
एवं कल्पितान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययविभागं तयोरर्थवत्वं च परिकल्प्य शास्त्रे न्वाख्यानमिति भावः। अत एव
पूर्वपक्षः कोसाविति। लोकसिद्धत्वे हि पक्षासंगतिरिति बोध्यं। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्यययोरर्थवत्वोपपादनस्यानैका
न्तिकत्वमिह भाष्योक्तं वैषम्यं तथा हिताभ्यां नार्थसिद्धिः अध्यागच्छतीत्यादौ निपातेषु व्यभिचारात्। तत्त्वेपि तदर्थाप्रतीतेः
तद्व्यतिरेकेप्यागच्छतीत्येतन्मात्रादर्थप्रतीतेश्च। एवं च प्रकृतिप्रत्ययान्यतरस्यैव सर्वार्थतास्तु अन्यतरस्य साधुत्वमात्रा
र्थकत्वमस्तु अमायानेकार्थत्वमितित्वप्रयोजकमस्त्यादिषु दर्शनात्तद्रूपपर्यायदर्शनादन्यायोनेकशब्दत्वमिति विंदिसा
शयेन प्रकृतिप्रत्यययोरर्थवत्ता पाश्चैनेयं संदर्शयति। यद्येकमिति। पतन्त्विति। प्रत्ययस्त्विति। इदमङ्गिरिशियस्येति लोपेऽद्यानन्त्रेधु
नेति। इद्मो ऽधुनाप्रत्यये परतःपक्षे इदं हा। शंकितु राशेयतद्वचसाङ्गातु एष्ट इति भाष्ये। नतः किमिति। उक्तेन वद्धवः शब्दादर्स्यादिनाग्रंथे
न किं साधितं त्वयेति भावः। इत एतद्वाक्यमाह। न साधीय इति। तदेवाह। न पुनरिति। अन्यतरत्र द्योतकमिति भावः। नच्चाचष्टे। प्रकृतिरित्यादि

वि॰च॰ नास्तित्वैवेति किंतु विपरीतेप्राप्तोतीति भावस्तदाहाहतनश्चेति। एवं च प्रकृतेरर्थवत्त्वाभावात्संज्ञानस्यादिति भावः। परिहरति। सामान्यशब्दार
२२ ति। एवं सत्येते सामान्यशब्दाः स्युस्तत्त्वेचैषां नदृश्यतइति भावः। तदुपपादयति। प्रकृतिश्चेदित्यादिना। कृष्णइत्यक्तेऽस्य प्रातिपदिकप्र
योगामात्रे तात्पर्येसामान्यशब्दाः कीदृशा इत्यत आह भाष्ये सामान्यशब्दाश्चेति। चोत्वर्थे। विशेषे। विशेषबोधकपदांतरसमभिव्या
हारे। एवं च प्रकरणादिसापेक्षतयाऽर्थप्रत्यायकत्वं सामान्यशब्दत्वमिति भावः। एतेन नेगमिसाहपनश्चिति। लब्धीसाहिप्रकृतिःसा
र्थप्रत्ययार्थसामान्येनाभिदधातितत्र विनाप्रकरणादिकं केवलस्वार्थस्य बोधः कथमपि नस्यात्रदृश्यते नेतु सः। संख्यादेश्च न सा
मान्यरूपेणापि बोधः एवं प्रत्ययमात्रात्न कदापि प्रकृत्यर्थबोधः प्रकरणाद्यसत्त्वेपि च स्वार्थोपस्थितिः शास्त्रवासनावतां। अतोनै
षामुभयार्थवाधकदापि प्रकृत्यर्थबोधः प्रकरणाद्यसत्त्वेपि च स्वार्थोपस्थितिः शास्त्रवासनावतां अतोनैषामुभयार्थवाधक
त्वरूपं सामान्यशब्दत्वं ततः किमित्यत आह नचेदित्यादि। प्रत्ययार्थः। तद्द्योतकार्थ। पंचकं प्रातिपदिकार्थइति मुख्यपक्षे तस्य द्योतक
त्वात्। वर्णव्यत्ययापायार्थवत्ग्रहणमित्युक्तं। तत्र वर्णानामानर्थक्यदृष्टं कतुं दृष्टइति। भाष्ये किंपुनरिति। उक्तमिति हयवरट्सू
त्रेइति शेषः। अनर्थकास्तिवति। अर्थानवगतेरित्यर्थः। संघातार्थवत्त्वाच्च वर्णानामर्थकत्वं अन्यथानर्थकावयवेकः समुदायोप्यनर्थ राम:
वानुतस्यादित्यर्थः। नन्वर्थवत्त्वे प्रत्येकं स्युस्यादत आह संघातस्येति। एकाजद्विर्वचनन्यायेन प्रत्येकं विभक्तिरिति भावः। अर्थशब्द २२

स्याभिधेयपरत्वे दृष्टान्ता संगतिरत आह। अत एव प्रयोजनेनेति। यथा तत्र तत्प्रयोजनकानां समुदाय एव तत्प्रयोजनस्तथेहानर्थकानां समुदा
यो ऽर्थवानिति भावः। आक्षेपाच्च यावती चार्थमात्रेति। काचित्प्रयोजननिष्पत्तिरित्यर्थः। तदुपपादयति। भवति हि किंचिदिति। विक्षिप्तानी
ति। विहरतीति हष्टस्य प्रकरणे ऽन्तर्ज्ञत इति भावः। अनर्थकस्येति विशेषणात्कुम्भमाह। निपातनामिति। ननु पदादिसंधिरूपसविधीयमानस्य नि
घातस्य पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थितेः प्रकृते सामर्थ्याभावान्नदन्नानिरत आह। अर्थवदनर्थकयोरिति। सामर्थ्ये। अपवे क्षा।
लक्षणे सामर्थ्याभावस्यैवग्रहणेन निघातविधानेन दृश्यस्थितिः। तदप्यवादस्य समानवाक्ये निघाते समस्तत्वे तत्रदर्शनाहा समानेति। आ
ख्यातमिति। अत्र वाक्यलक्षणोऽर्थवत्त्वेन निर्दिष्टमिति निखजतीत्यादेरपि वाक्ये निघातत्वबोध्यम्। एकतिङ् वाक्यमिति वचनं पुनः नानावाक्ये
ति। खोजतीत्यादेर्द्वयकयोरित्यादेश्चेत्यर्थः। अपपादास्तु पदत्विलिंगात्तवाक्यभेदोऽपि मतर इति भावः। ननु प्रत्ययनियमे दोष एवेत्यत आ
ह। नियमश्चार्थानामिति। एकत्वे एकवचनमेवेति नियमो ननु एकत्वे एकैकवचनमिति भावः। एकवाक्यतापक्षे प्लोः संसर्गकत्वात्सर्ववि
भक्त्येकवचनमिति सम्प्रत्यो क्त। संज्ञाविधानमिति। तयोरस्तद्विधानेन च केवलं गतस्य उपसर्गसंज्ञाबोधनार्थमेवेति भावः। अनेन च ज्ञापकेन
वार्त्तिकं प्रत्याख्यायते विभक्त्युत्पत्तिकर्मस्यैवेति बोध्यं नाव्ययेति। तथा च प्रयोगोऽप्यर्थः स्यादिति भावः। एतेन ज्ञापकं शिथिलमिति
ध्वनयति। धात्वर्थानुवादकलक्षणस्याप्रियोगस्य ग्रहीतुं शक्यत्वादिति बोध्यं। ध्वनितं चेदमधियरीरति सूत्रे भाष्ये। अत एवाभावरति। त

विव· स्य हि पर्युदासे शास्त्रकार्यलाभ इति न स्यैव प्रसज्यनिर्मलादिवत्त्वस्येति भावः। भाष्ये स्तन्यतिपद इति· अतिपमातिपदिकमिति न्यासाश्रयेणो
२३ दं· एवं चोचोत्तरत्र तद्धितग्रहणं न कार्यमिति लाघवं· पंचनावप्रिय इत्यत्र पंचनावेस्य प्रातिपदिकत्वेपि न स्यादिति: टजंतस्योपसर्जनत्वेन
न ङी पोऽप्राप्तेः। सुबपि समासे संख्याऽभावान्नाप्रकृते संख्यापाऽककत्वाच्च च तत्कृतः प्रशस्तार्थवत्त्वाभावात्प्रातिपदिकत्वाप्राप्ति
रेव एतेन टापूस्यादि सुक्तिः परास्ता· कोऽदेशस्तत्र च प्रातिपदिकत्वे ह्रस्वाय तिर्दोष इति बोध्यम् एवमोजायत इत्यत्रापि ह्रस्वापत्तिरत
एव ति पूर्वग्रहणं चरितार्थं। परकार्य इति। आदिवत्त्वस्य हि प्रतिषेधरूपशास्त्रफलमिति भावः न चादिवत्वाबनञ इत्यस्य प्रसप्त्वेपि तो
विहितत्वस्य टादित्वाभावात्कथं निषेधः। पूर्वोत्तवाच्यत्वेन तु न टादित्वं दुर्लभं उभयत्र अप्रयोगेन निषेधादिति वाच्यं। धातेर्मसमुदायेद
षृः शब्द इति न्यायेनैकदेशविकृतन्यायेन च अड प्रकृतिवारेयादस्यते। भाष्ये द्वे हीति· तत्रावयवस्यासिद्धाः समुदायनिष्ठापाएव हि प्रस
पात्तत्वेन निषेध इति बोध्यं· भोष्यान्तवत्वाचादिति· एकदेशविकृतन्यायस्याप्युपलक्षणं नैवेवकांड इत्यत्र दोषः अग्रे भाष्ये एवव
क्ष्यमाणत्वात् अत्रायीति· अत्रेदं वित्यनापदोषः कार्यकालपक्षे· व्यवस्थितयोः पक्षयोरेकेन लक्ष्यसिद्धेः पक्षान्तरेणादोषशंकापा
अनौचित्यात् ध्वनितं चेदं प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे भाष्ये। अत एव पर्युदासपक्षे नापदोषः शंकितोत्र भाष्ये यथोद्देशेपि न सिध्यती राम:
तिभाष्याशयः न च कपटोऽकपुत्यामिध्यतीति वाच्यं· लुगादिनवप्रतिपधेन ज्ञातनिवृत्तिरपीति भाष्याशयात् भक्कवंते प्रतीतिस्वाप २३

स्यापि लुगादिशास्त्रं द्वात्रापि साग इतिभावः अत एकज्ञापकेन परिहरति नैष इति यद्दित्वनेन ज्ञापकेन ज्ञातं । निवृत्तस्य भाव एवान्वाख्यापनेलु
गादिनाप्यनुसतिरे वोच्यते अवयवलोपशास्त्रेरपि तन्नदवयवरहितस्यैव तत्तद्विषये प्रसक्तत्वादि वोध्यते इत्युक्तानेन दाक्षक इत्यादुः । ननु
हे इति । समासग्रहणं विध्यर्थमिति शंकाशयः सुराजन शब्देन पूजेनादितिसमासे भनिषेधः एवं तत्र इति । प्रसाख्याने तु न छितनियमा
शेवाध्य सामान्य चिंताश्रयणीये तिभावः । पर्युदासे पिज्ञापकाश्रयणावश्यकं न च स्वाश्रयाप्रसंयोगत्वान्निमित्तिद्धि अतिदिश्यमान
विरुद्धस्वाश्रयकार्याभावस्यातिदिशस्य भावसिद्धत्वात अत एव तेडुलानित्यादेर्न प्रातिपदिकुत्वमिति तिन न लोपस्तत्र इदं वा सिद्धवत्सत्र
भाष्यकैयटयोः स्पष्टं सिध्येते तु सामान्यांशे तदनुवृत्तेः फलविसेभाष्ये गुणत्व नवेति । अत त्वलेनेतिभावः । संख्याप्रधानंवेति । कांडेति
इत इत्यादो । तत्र च संख्याया एव स्वाश्रयसंबंधेनान्वय इति भावः । तत्र संख्याया प्राधान्य चित्से न हि तद्विशेष्यकोबोधोनुभवसिद्धः
शक्तेः प्राधान्यं च संबंधघटकतयाबोध्य प्रथमो तस्यापि वाऽशिरान् ति एतद् इत्यादौ क्रियाकारकभावनैवान्वयाद्धा रिकर्तृकास्थि
तिरित्यर्थेन संबंधघटकशक्तेरेवप्राधान्यमितिबोध्यं । न च तत्पोरिति । तदूर्थ शक्ति संख्ययोरित्यर्थः । यस्य इत्यत्त्तस्य ता क्षाघ
दानपुंसकत्वं तदाह त्वः यस्य लक्ष्यपक्ष्यारकैत स्यमाम इदित्यतदर्थनस्य मक्तेरितिभावः भाष्येकिंचनपुंसके इति । नपुंसकलिंग
वदर्थ किमित्यर्थः । पस्येति यदर्थस्येत्यर्थः । कस्येति । किंशब्दार्थस्येत्यर्थः प्रातिपदिकस्येत्सस्य मस्य थां प्रधतस्येत्यर्थः । एकंच

विव॰ प्रसर्यांतपर्युदासो निषेधो वेत्युभयमपि अर्थ॰ तत्करले हि तत्र ह्रस्वव्याहृतिव्यर्थ॰ तस्मान्मन्यथासिद्ध्या नञ्थमेवेति भावः फलांतरं तु ना
२५ स्त्येवेत्यत्रोसरिः केकववन स्मेष्टसिद्ध्यर्थंक्काचित्कत्वेन तदर्थस्य संख्यकर्माधपोगे न वसुवनाय जेः एवं नञ प्रसर्यंतस्य प्रातिपदिकत्वे
तदवयवसुपो लुगापातः विधिर्वैयर्थ्यापत्तेः तस्मान्नातुसाहचर्याद्भिन्नत्वमिति रिक्तशब्दघटितप्रातिपदिकावयवस्यैवेत्तेन लुगिति
न दोषः नापि पित्स्वरप्राप्तिः तत्तत्स्वराणां विशेषविहितानां बाधकत्वात् प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनेपि ह्रस्वप्रवृत्तेष्व
नोपि पवेरनिसादेशेन लोपप्राप्तिः एतादेशस्यैव कल्पकत्वात् अन्यथा पर्युदासे ह्रस्ववारणेपि कार्यांतराणामवारणाद्
स्तु पर्युदास इति भाष्यासंगतेरिति दिक् पथान्यासेप्याह अथवेति वक्ष्यमाणपथान्यासेपि नयंमकलिंगवद्धर्थविशेषणत्वाप्रतिमा
नस्यैसमर्थः न वेदं तथेति अत्र पंप्रयासोप्यर्थ एवेति दिक् पंजस्येसने नापमेवार्थो बोध्यत इति बोध्य आह इति अत्रात्रासविवीजेवठय
टवस्साघर्थंकुसतिपक्षेपि सूत्रमावश्यकमिति एवं द्वयोरुलिधायके कैपदे स्पष्टं अत्र मुसतिपक्षस्यायकेतुल्यत्वतः कृतकमिकं सैति
सूत्रैकं संग्रहणमिति बोध्यं अस्यापि ज्ञापकत्वे कल्टकसूत्रेऽव्ययपादिते कृततद्धिता अर्थवत्समुदायानामिति लोकेऽर्थबोधक
तयाऽदृष्टकप्रयुज्यमानानां पः समुदायस्य प्रर्थः ह्रस्वो नपुंसके शक्तिप्रधानत्वादिति तिङभिहितकर्तृपण क्रियाबोधकत्वेन प्रथमापा रामः
अपि शक्तिप्रधानत्वपिसाशायः कृपारपीति समुदायनेति शेषः कांडस्य विशेषणतया प्रविष्टत्वादिति भावः साधनेति साधनगतो २५

संख्यामाख्यातं तत्तदर्थः। क्रियापयोपादाने तद्युपादानेन यथासंख्यावतीतथा तद्गतलिंगोपादाने न लिंगवत्त्वमपि स्यादित्यर्थः। कारक
गता संख्या आरोपेण क्रियायामेव बोध्यते तिङन्तादिमिति स्पष्टं अध्यायानां तिपदिकादित्यत्र भाष्यकैयटयोः। अलिंगा संख्या स्या
व्ययत्वादाद्यथैति। तिङन्तविषयोपवर्णितेत्यर्थः। यद्या तत्र साधनस्य संबंधेन तद्धर्मग्रहणं तथात्र सामानाधिकरण्यात्स्यादिति
भावः। वैयधिकरण्येन दोषाशङ्केन पुंसकत्वाभिव्यक्त्यभावादाहादोषा सहेति। दोषाशब्दो लाक्षणिक इत्यभिमानः इत्यत्रार्थ इति
शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः। न तु कारके क्रियायां न द्रव्यस्येति कयेन येन संकस्याधिकरणमिति ज्ञिते तत्राह। ब्राह्मणकुलसाध
नानोमितिानत्रोपपत्तिमाह। आधेयेति। वहिरंगत्वादिति। अयमर्थः धर्मेन पुंसकत्वाश्रयत्वादित्यर्थः। एवंच पूर्वं दीर्घेन ततो ह्रस्वेन
स्यलक्षणस्येति न्यायेन पुनर्दीर्घप्रसंग इति भावः। वस्तुतः समत्वेऽपि परत्वात्ह्रस्वविनिदीर्घेन ततो ह्रस्वलक्षणस्य रमस्येति मा
येन पुनरप्रवृत्तिरिति बोध्यं। प्रसलेति। कविलिंगवतां सामानाधिकरण्येऽपि तस्य लिंगवतया स्वार्थबाधकत्वाभाव इति भावः। किं
विदित्यादि। नेतावता द्विविधमेवाव्ययमिति भ्रमितव्यं उभयातिरिक्तस्यापि व्ययस्य सत्वात्। हिरुगादेः क्रियाप्रधानत्वे क्रियामा
त्रविशेषणत्वेन कोटीभूतमित्यत्राप्येतदेव स्वभावाच्चतादृशस्य लिंगाद्ययोगः। नचैतयोरिति। प्रायेणेति शेषः। तत्राप्य
पार्थस्य कादेः स्मादेश्चोभयायोगः। स्मतेः स्मादेर्लिंगायोग इति बोध्यं। अन्यथा हन्त शापिकाप्राप्यन्ते रसादोपचतिरूपमिसादोव

वि॰ व॰ ताभ्यायोगेन भाष्यासंगतिः स्यात्॰ भावशक्तीति। पदार्थे शक्तौ इत्यर्थः। विविक्तत्वादित्वनेनेदं सूचयति॰ प्रवर्तिकस्य मित्यादौ भवेत्से
२५ वप्रवर्तकीत्यादौ च नेति। काडे तिष्ठतइति। अथ भाषाः प्रातिपदिकार्थे विधानात् हि भाव्यर्थो प्रधानत्वेनास्यैव लिंगयोग इतिस्या
देवद्रुस्वत्वमित्यभिमानः। समाधत्ते। संख्यायाइति। विभक्त्यासंख्याया लिंगवत्वेनाप्रतिपादनं भावशक्तेर्वैविक्त्यादिति भावः। अत्र संख्या
याइति शङ्के रूपलक्षणां संख्यायाः प्राधान्यासंभवात् प्रथमास्थलेपि यथा शक्तिरस्ति तथोक्तं भाष्ये॰ वश्यपचेन देवमिति। एत
त्॰ तिकेत॰ अलिंगमित्यवश्यं स्वीकार्यमित्यर्थः। समुदायस्याप्युक्तं प्रातिपदिकत्वमुपपादयति। गृह्यते च प्रातिपदिके सादि
नात्स्त्रवयवधर्मेणेति। अवयवमत्र प्रकृत्यर्थे धर्मेणेत्यर्थः। समुदायः। प्रसयातः। पयवयधधर्मेणास मुदा १ यस्य व्यपदेशस्तदाप्रा
तिपदिकग्रहणे क्रियमाणेप्येतद्वश्यं वाच्यमिति भाष्यार्थ इति भावः। भाष्ये उभाभ्यामपि वक्तव्यमिति॰ एवमर्थकतयास्त्रे
व्याख्येयमित्यर्थः। अवयवद्वारा समुदायस्यापि नपुंसके इति संभवात्कथमनेन परिहार इत्यत आह। साक्षादिति। तस्यैव॰ तज्ज
न्यबोधविशेष्यस्याः अनुपजातव्यतिरेकस्य अनुपजातसंबंधस्य अनुपजातेतराकांक्षस्येति यावत्। अनेन समत्वप्रधानत्वमुप
लक्षितं। सूत्रकारेणापीति। अवयवद्वारकमपि नपुंसकत्वमिति संग्रहेत्यते इति नदीशयः। अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तं। पदार्थस्य शास्त्रेन पुंसं राम:
कग्रुसाः प्रसिद्धस्तस्य नपुंसके वर्तमानस्य ह्रस्व इति भाष्यार्थः। भाष्ये तेन ह्रस्वत्वमिति। एवं च ह्रस्वत्वे क्रमे दीर्घप्रवृत्तेल क्ष्ये लक्षणा २५

स्येति न्यायेन पुनरप्रवृत्तिरित्यर्थः। चक्रकप्रसंग इति। लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायमनालोच्येदं गोस्त्रियो रु। भाष्यवार्त्तिकयोर्विभज्य कथना
कथने हेतुमाह। धात्विति। ननु स्वरितत्वेऽजन्तत्वाच्चेट्त्विरेव स्यात् न तु नट् धिकारस्य त्वाभोत आह। स्वरितेनेति। ह्रस्वभावित्वाभावादि
ति। न चातिमतेरित्यादौ संभवः गुणस्य बहिरंगत्वेनासिद्धत्वात् किंच तत्र ग्रहणे अन्तरंगत्वात् पूर्वमेव ह्रस्वे ततो गुणे लक्ष्ये लक्षणस्येति न्या
येन पुनस्तत् प्रवृत्तौ फलाभाव इति भावः। भाष्ये। स्त्रीप्रसवेनेति। एवं च स्त्रीप्रसयेत दादिनियमाभावात् ह्रस्वसिद्धिरित्यर्थः। अ
तिकारीषेति। कारीषगंध्यामतिक्रान्तस्य पुत्र इति विग्रहः। अनुपसर्जनेति। एवं च ष्यङः अतिक्रान्तापर्यन्तस्योपसर्जनत्वात् तदादि
नियमेन पुत्रोत्तरपदकतत्पुरुषे ष्यङन्तस्य पूर्वपदत्वात् संप्रसारणमित्यर्थः। उपसर्जनत्वादिहेति। वस्तुतस्त्रिंसमेतत् प्रत्यास
सायस्य समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमार्थ्येनेतदर्थप्रत्ययानुपसर्जनत्वेन तदादिनियमाप्रवृत्तौ दोषाभावात्। किंदीर्घेति। हलुड्यादि
सूत्रे हल्ङ्याप्भ्य इत्यस्य परविशेषणत्वेनावयवङ्यन्ताप्त्वेन ख्यातानास्त्वेन च निष्कौशांबिरित्यादौ सोर्लोपवारणार्थत्वादी
र्घग्रहणस्येदमपि चिंत्यं। विहितविशेषणेनानुपासेस्यादावव्याप्तिः। कतिस्यादौ वव्याप्तिश्च। अत्वादिविधौ विषयसप्तमी तु तस्मि
न्निति शास्त्रबाधायसागमकाभावेन चायुक्तेति दिक्। कारीशंकादपीति। तथा च कुंभाक्याद्दिह ङिने स्यादपीति भावः। ननु पुंव
दिति देशे स्त्रीप्रत्ययस्यापि निवृत्तिः स्यादत आह पयेति। ईयसः परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य बहुव्रीहौ विद्यमानस्य पुंवदतिदेशे स्त्रीप्रस

वि॰ यस्यापि निर्दिष्टत्रिः स्यादत आह यथेति। ईयसः परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य बहुव्रीहौ विद्यमानस्य पुंवत् पुंसियथा यवीयसी इत्यादौ ईकारस्य श्र

२६ वणं। तथा तत्र स्त्रीप्रतिषेधान्नकप्न पुंसकह्रस्वत्वं तु भवस्येव। अत्र पाठात्। नच ने से वसिद्धेपुंवद्भावेन स्यर्थः वार्त्तिकास्वरे श्रुत्वाच्चगो

रवविचाराभावादित्याहुः अमे तु तस्याप्यभावं मन्यंते। अत एव गोत्र खार्जिके नपुंसकह्रस्वत्वस्यापि निषेध इति। ग्रमस्माद्यत्तये गोस

मासनिर्दिष्टसर्थमित्युक्तं अत एव च विग्रहे सद्भावादिनप्रयुक्तमित्याहुः। तत्र समासपदं स्त्रत समासपदं प्रथमे तृषष्ठीतिप्रथ

मानिर्दिष्टत्वादित्यर्थः। शास्त्रीयमिहोपसर्जनं न तु केवललौकिकमेवेति भावः प्रत्ययलक्षणोनाप्रत्यय इति निषेधाप्रवृत्ते रंगो

शब्दस्य प्रातिपदिकत्वमस्त्येव। राजकुमारी शब्द इति। नन्वस्यानुपसर्जनत्वात्तदादिनियमाभावेन प्रत्ययान्तत्वात् कथं प्रातिपदि

कत्वं न च समासत्वात्। समासग्रहणस्य नियमार्थत्वमंगापत्तेः। तत्राप्यप्रत्यय इत्यनेन ह्रस्वत्वेन तेनापि दुर्लभत्वाद्वेति चेन्नास्त्री

प्रत्यय विशेषस्य समासस्य वा ग्रहणाभावेन तदप्रवृत्तेः भाष्ये किमुच्यत इति। गोस्त्रीमिहत्सर्थमित्येवं वक्तुं युक्तमिति भावः। न पुनरि

ति। असमासोपि किंचित्पूर्वपदं स्यं तेनेतिकाव्याप्रश्रः। भाष्येन चांतरेणेति। तदा शयमाह इह लिति। एतच्चाप्रत्यय इति सूत्रेसमा

से। अतिवितिमासे तु कुमारी स्यापि तत्वमस्त्येवेति तत्रापि दोषः भाष्ये उभयत इति। एतेनायं सिद्धे स्त्रीप्रत्यययोगिसत्रप्रातिपदि राम:

कादिसंबंधात्संयोगे येन दोषः प्रातिपदिकग्रहणोलिंगविशिष्टस्येति परिभाषामेवाश्रित्येदं। तथा हि प्रातिपदिकत्वतच्छाप्ये २६

धर्माणां स्त्रीप्रत्ययविशिष्टबोधनमिति बहुव्रीहेरूधसश्च भाष्ये स्पष्टं एवं व्याख्याने समाधानेन सर्वसमाधानादेकदेश्युक्तिर्वा अत्र
नासादंते भगवतेति बोध्यं न नु चित्रगुरिसादौ गोर्नस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनत्वाभावाद्ध्रस्वाप्राप्तिरत आह उपसर्जने इति अन्त
र्वादिति भावः। गोस्त्रियोरिति। गोस्त्रीप्रत्ययान्तविशेषणार्थः। न तु सूत्रस्येति वक्तृतः। सूत्रशेषत्वेपि न क्षतिः। येन विधिस्समासेति षष्ठ्यादिपर
त्रिसूत्रभाष्ययोरस्याः प्रत्ययविधिविषयतायाः सूत्रोपात्तानादिशब्दविषयत्वापाध्वबोधितत्वेनास्य भाष्यस्यैकदेश्युक्तिर्वा एकदेश्युक्त
त्वात एवं व्याख्याने समाधानेनास्यापि परिहारः। तत्र गोशब्दांशे व्यावर्त्यकमिति ध्वनयन्नाह। अगोपुत्र इति। नञ्तत्पुरुषादिति समासान्तनि
षेधः। भाष्ये प्रधानमुपसर्जनमिति। अत्र सूत्रे संभवसत्त्वात् लौकिकार्थसमानाधिकरणशास्त्रीयस्यैव ग्रहणमिति भावः। केवललौकि
कस्य ग्रहणे तु गार्गीप्रासौ हंदारिका वेति गार्ग्य हंदारिके सादौ हंदारिकाशब्दस्य गुणशब्दत्वादप्रधानत्वादुत्तरपदत्वान्नंदं तस्य समास
प्रातिपदिकत्वाच्च ह्रस्वप्रसंग इति दिक्। यथा तीसादिपदार्थप्रतिपदर्थस्याप्रधानत्वे तद्बोधकस्य चेत तद्बोधको गोशब्दादिरंतो भवतीस
र्थ इति कैयटोनुसारिणः। परे तु प्रथमानिर्दिष्टमिति सूत्रोक्ती सायेन शब्देन समासविधौ यत्प्रथमानिर्दिष्टं तस्यैतं प्रसधानत्वेनोप
सर्जनत्वान्न समास सातत्समासप्रातिपदिकांतस्येव ह्रस्व इति भाष्यार्थः। अत एव पंमतिपदितिभिन्नलिंगनिर्देशाइसाठः। वार्ति
केन प्रधानसिध्यति तथोपयाद यति। त्रिपदे ह इति द्विगुसमास इति। अत एव तस्य समुदायस्य प्रातिपदिकत्वं कंपि कृते स्त्रीप्रत्य

विव· पात्तत्वाभावादाहान्तरंगत्वादिति। कपः प्राक् प्राप्तोऽह स्वःकपिबेतिवार्त्तिकेन कथं नित्यसेति आह कपीतिचेति। द्वंद्वस्योभयपदार्थप्रधा
२७ नत्वेनानुपसर्जनत्वादाह समासार्थ इति। उभ्रतावयवभेदसमूहः समासार्थः तत्रावयवावप्रधानमिमर्थः। नन्वेवमपि शास्त्रीयोप
सर्जनत्वाभावात्कथं प्राप्तिरत आह। प्रथमेति। परेत्वत्रैकविभक्तस्यूपसर्जनत्वं समासापेक्षया च तत्र निपतविभक्तिकत्वे। द्वंद्वस्य
प्रथमांतानामेव न परिनिष्ठितविभक्त्या वाक्ये प्रत्येकमेव कर्मत्वकरणत्वाघवगसास्समासे च समुदाय एव तत्त्वगसास्समासस
मानार्थत्वाभावेन तस्य वाक्यत्वासंभवात् अत एव पदद्वयापेक्षप्रजायतपेक्षसादेशो वाक्ये प्रत्येकमेव देवतात्वं अग्नीषोमाविति सादेशो समा
से च समुदितस्यैवेति व्यवस्था सिध्यति। ध्वनितं चेदं नहि संबुध्यौ रितिसूत्रे भाष्ये इति तत्रैव निरूपयिष्यामः इत्याहुः। प्रियं ग्रामणि म
ति। तस्य नपुंसकत्वप्रदर्शनाय ब्राह्मणकुलमित्यस्योपन्यासः अत्र नपुंसकह्रस्वत्वस्यापि निषेधः स्यादित्यर्थः। प्रकस्य वापवा
दविषयमिति न्यायेन पूर्वमपि ह्रस्वो न स्यादिति ज्ञासे यो समासांतादोरीति। कथं न रंगान्तरं इति वस्य मार्गोऽभिप्रायः। बहूप
वान्तकर इति। पवान्त शब्दो दीर्घोतिः म्ऊ। न तस्य प्राप्तेः। सन स्त्रीप्रत्ययांत इति भावः। विशेषापेक्ष्यात्वहिरंगत्वेप्याह। न भूत
रपरमिति। ननु द्वयोः स्यर्द्धमानयोरेकस्य बहिरंगत्वे तदपेक्षमन्यस्यान्तरंगत्वमिति प्रकर्षाभावादातिशायिको। पुंक्तोत आह। यमः
पर इति। पदिमवानहस्वत्वमंतरंगमस्मतेति। तदात नोप्यंतरंग तर स्कविसर्थः। तत अवयवापेक्षत्वादिति। समासशब्देन तदर्थमु २७

नरपदं लक्ष्यत इति भाव इति कश्चिद्वस्तुतस्तु समासार्थविग्रहवाक्ये लक्ष्यत इति भाष्याशयः। तथैवान्यत्र दृष्टत्वात्। येषां पदानां समासेन
तावतेषामन्यभवतीति वाक्यशेषस्वारस्याच्च। एवं चोत्तरं गतरत्वे स्पष्टमेवं केचित्पठत्यवयवार्थे क्षत्वादिसत्त्वाविषयगतप्रातिपदिक
संज्ञापेक्षत्वादित्यर्थः। समासांतविधायकानां वततत्समासार्थविग्रहवाक्यांतावयवः शरदादिप्रातिपदिकात्परः प्रत्ययः स्यादित्यर्थ
तिभावः। समुदायापेक्ष इत्यस्य च समुदायगतप्रातिपदिकत्वापेक्ष इत्यर्थः। एवं च समाससंज्ञापेक्षसमुदायगतप्रातिपदिक
त्वात्पूर्वमेव समासांत ऐसंतरंगतर इति भावः। अंतर इति सूत्रस्य भाष्यात्समासावयवत्वस्यैव प्रतीतेः न तावतेषामिति। कपः
प्रथममित्यर्थः। अन्यत। समासशास्त्रे। कपेतावदिति। तच्छास्त्रवेपर्यंभियानभ्दवनकाले प्रतीक्ष्यत इत्यर्थः। अन्यथा समासशा
स्त्रस्य कवनपेक्षत्वेन तत्प्रतीक्षोक्तेरसंगतिः। एवं च कपा समकालं तत्पूर्वभागस्य समाससंज्ञा। कपस्तु तद्वाक्यांतावयवत्वेन स
मासप्रातिपदिकावयवत्वात् स्त्रीप्रत्ययस्य तदंतत्वाभाव इति भावः। प्राधान्यादिति। इदं परवल्लिंगं चार्थे द्वंद्व इति सूत्रभाष्य
विरोधाद्द्वंद्वे च प्रतिषेध इति वार्तिकविरोधाच्च चिंत्यं। तस्माद्वचनारंभ एव सोपायान्त्रां ध्वनितं चेदमन्वर्थत्वमुक्त्वा द्वंद्वे चेति निषेधं वद
तादृषपिध्यमाणसमाधानात् कथावमगवतेति बोध्यं। शब्दशक्त्यार्थो वितिपरिहारस्तु परमप्रवृत्तिरित्यादेरिति मस्यपद्धपायत्वात
त्रैव भाष्ये दूषित इति दिक्। लुक् क्षितः। नन्वपसर्जनस्येति अत्र वर्तते। तत्रावंतिकुतिम्यांहृद्वेदितिमद्रुःकुरोःकृतत्वादिम्य इति एव

विव· स्यचतद्राजस्य स्त्रियामवंतिकुंतिकुरुभ्यश्चेति लुकि इतो मनुष्ये तिङुः· तद्दति च ङीपूङोः कृतयोः स्त्र्ययसत्त्वेति स्त्रीप्रसयांतस्यानु
२८ पसर्जनत्वात्तद्धितलुगनंतरं स्त्रीप्रसययोस्सत्त्वे स्सत्त्वाभावाच्च कथं लुक्प्राप्तिरत आह। अवंतीसत्त्वेति। उपसर्जनसंबंधिस्त्रीप्रस
यस्य लुगित्यर्थः तद्धितलुकोति च सत्त्वप्रमीसाशयेन बोध्यमिति भावः। नास्ति लुकः परोयस्मात् स्त्रीप्रसयादिसत्त्वलुक्परत्वादिसत्त्वा
र्थेऽस्कोतेइति। एवं च नतत्सत्त्वं स्यादिति भावः। कथं तर्हि वार्त्तिककृता लुक्परत्वादिसत्त्वं कंतत्राह खुह्वीति। उपसर्जनसंबंधि
नइत्यर्थोऽन्यवजातिरुपसर्जनमित्ययुक्तमत आह। उपसर्जनेति। संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यमन्याय्यमि
तिभावः। स्वयं लुग्भावे हेत्वंतरमाह। अप्रातिपदिकत्वाच्चात्र ह्रस्वाभावइति। अत्र। अवंतीसादौ· ह्रस्वपदेन ह्रस्वप्रयोजको
लुगुच्यतेऽतीवेहेत्वंतरमाह। लुकि हि अवंतिः इति ह्रस्वमवतिष्ठते इति तत्प्रयोजकत्वात्सुको बोध्यः· तद्धितलुकि स्त्रीप्रसयो
स्सत्त्वेऽपि प्रातिपदिकावयवस्य प्रत्यासत्त्या स्त्रीप्रसयस्य लुगिति सूत्रार्थः प्रकृते च न तत्संत्वं हि गोणत्वात् स्त्रीप्रसयोसत्त्वे
रितिभावः। गोस्त्रियोरिति ह्रस्वस्य तु नात्र प्राप्तिः तत्र शास्त्रीयोपसर्जनस्य ग्रहणात् यथा चैतत्तथोपपादितं। क्वचित्तु लु
गभावइत्येव पाठः। नन्वेवं कथमामलकमित्यादौ लुगत आह। आमलेति। तद्धितांतत्वादिति पपरो लुकि प्रत्ययलक्ष रामः
णेनेति भावः। ननु लिंगविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकग्रहणेनुवृत्तावप्यवंतीसत्त्वे दोषोऽत आह। लिंगेति। लिंगविशिष्टस्यो २८

पादानेपि तत्परिभाषाप्रवृत्तौ बाधकाभावेन भाष्योक्तसमाधिरेव युक्त इति बोध्यं। इद्गोण्याः। पंचभिर्गोणीभिः क्रीत इति द्वि
गोः क्रीतार्थे ठको लुक् स्थितेति लुगपवादभूतमिदं सूत्रं तत्रानेन लुको निषेधे एकविभक्तौ सुपसर्जनत्वात् ह्रस्वेन सिद्धे इत्त्वग्रह
णमर्थमिति बोधसमाधाने भाष्येऽन्तिवावचनेतावदिति। इच्छसे क्तौ न शब्दो क्तौव तावदेव नतमात्राद्यधिकेति तदर्थः। लुकि
स्त्रीप्रत्यये लुकि। सिद्धसेव ह्रस्वत्वमिति। गोवक्षपतीसादौ ह्रस्वविधारणाय शास्त्रीपोपसर्जनस्य तत्र ग्रहाचिंस्य मिदं। भाष्यं तुप
याः कृतं रमणीप्रमेवतदापि प्रथमेति। प्रस्यादिभ्यः परिच्छेदकत्वाचिभ्यः प्रमेयविवक्षायामर्थमं बाधित्वात्तद्धितः प्राप्नोति
तदविवक्षायां प्रातिपदिकार्थत्वादेव सिध्यतीत्यर्थं तदिसाशंक्यते तद्धितमंतरेणापि यदा परिमाणोपाधिः प्रातिपदिका
र्थस्तत्रैव स्यतीति भावः। न चानुपसर्जनत्वादित्वमपि न प्राप्नोतीति तस्येहासंबंधादिति भावः। अभेदोपचारेणेति। गोण्येव व्रीह
यस्त्वाहार्यबुध्या गोणीशब्दस्य प्रमेयपरत्वे जितपालाक्षणिकत्वेनानुपसर्जनत्वमित्यर्थः। तत्र शंकते। सर्वं त्र तर्हीति। तेन यत्रे
ति। लाक्षणिकस्याप्युपसर्जनत्वं मन्यते। एवं हि गोणीसदृशे लक्षणायामपि ह्रस्वाय मेश्विसोयं केपरः। तर्हि ह्रस्वत्वेनैव सि
द्ध्यर्थं द्विधिः स्यादत आह। ह्रस्वत्वमिति। अप्रातिपदिकत्वादिति। गोणीशब्दस्य ङ्यंतत्वादिति भावः। प्रातिपदिकग्रहणे
गविशिष्टस्यापि ग्रहाद्प्रातिपदिकत्वात्स्थितिचिंत्यानन्तु कार्याविच्छिन्नत्वात्कथं ह्रस्वानुवृत्तिरत आह। गोस्त्रियोरिति। लुगपवादे

विव॰ स्यनेनोपसर्जनस्येत्यनुवृत्तिं दर्शयति। तत्रैव सिध्यतेः इति। तच्च न सिध्यतीति शेषः। इकूहरोयथा सिध्यतितदाह। योगेति। इदि
२७ त्येको योगो लुगपवादार्थः। गोण्या इति द्वितीयस्तस्यासावेत्रिकत्वायेति शेषः। नातिप्रसंग इति भावः। ननु अस्य लुगपवाद
त्वे पञ्चप्रमेपलक्षणा प्रागोणीशब्दप्रयोगस्तत्र लुगभावादित्वमपि न स्यात् तत्राह। गोणीरिति। लोपेनेति। लुकेत्यर्थः। एवं च
कैयटस्य पूर्वापरविरोधोपि द्रष्टव्यः। अत्र पक्षे लक्षणायां गोण्या इति दीर्घान्तस्यैव इष्टत्वादिसाऽऽः। लुपि यथा पदार्थो न वगमेत
द्याव्यक्तिमवगन्तुं न शक्यते नेतः सूत्रार्थमाह। प्रकृतीति। युक्तशब्देन प्रकृत्यर्थं गम्यते सहि प्रत्ययार्थेन युक्तो भवति। प्रकृतौ
यादृशं लिंगसंख्यं प्रयुक्तं ताप्यत्यसि सयादिकायां तत्रादिश्यतइति तात्पर्यं। व्यक्ति लिंगं। वचनं संख्या। नन्वपुष्पः फलवान्
वनस्पतिः तथा च शिरीषस्य कथं वनस्पतित्वं यतस्तामेतिदिश्यते तत्राह। फलीति। अस्या पुष्परत्यादिः। फलाभावेपीत्यस्या
पुष्पफलाभावेपीत्यर्थः। यद्वा शिवीनां फललाभावं मन्यते। एवं च वनस्पतिरेकस्यासंबंधस्याबद्ध्यारूपप्रसंगो हेतुमाह
। तत्रेति। युक्तशब्देन प्रकृतिस्तद्विंगमेकवचनादि न स्यात् अत्र लुपि सतिभवेतीति सूत्रार्थः। अर्थशब्दस्योरभेदाद्विंगस्य प्र
कृतिनिष्ठत्वमेवं चोपस्थितत्वात् तस्या एवातिदेशः प्राप्नोतीति भावः। ननु वचनमिति पारिभाषिकसंज्ञाभावान्नेदमित्यसंगतमत रामः
आह। एकवचनादीति। अन्तानिष्पादीति। नांतरीयकार्थः। भाष्ये अन्वर्थेति। लौकिकः संख्यारूपो र्थो वचनशब्देनोच्यत इति भा २७

वः। अन्वर्थत्वमत्र लोकप्रसिद्धार्थत्वं। नन्वेवं षष्ठ्युक्ता इति अनुपपन्नमत आह। षष्ठीशब्देनचेति। ननु यो भावस्य कथमभिधा
यकत्वं। किंच तु पादरभवार्थोक्तावपि षष्ठ्यर्थस्य कथमुक्तिरत आह तत्सहचरितेनेति। न हि स्वसंबंध्यद्रव्यमवबुध्यत इति भावः। तदा
हा अभिहितं इति। अतिरेकाभाव इति। भेदनिबंधनसंबंधत्वाभावात्स्यार्थः। शेषत्वाभाव इति यावत्। कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तो हि
शेषः। षष्ठ्यतिदेशाभावेनातिदेशिकी सप्तम्युक्ता मतत्त्वाह। संख्यायामिति। चेत्यर्थ इति। द्वयोस्तु विशेषणं वाक्ये भिन्नोपस्थिति विष
यतयाहमो चैकोपस्थिति विषयतयेति। उत्तरार्धे यक्षेपलप्रतीतेः कामचारस्य सुक्तमत आह। चशब्द इति। तथा च तेन यशो
तरद्योतनमस्तीति भावः। भाष्ये उक्तश्लोकस्य व्याख्यानं प्रागपि रत्ने युक्तं वनस्पतिभिरित्यादि कामचारविषये एकतरस्य ग्रह
णे विनिगमकाभावेत आह। प्रसामस्येति। तदुक्तं भाष्ये रत्ने च युक्तवद्भावो विधीयत इति। इति प्राक्कालावच्छिन्नार्थनि
ष्ठलिंगसंख्ययोरतिदेशात्तद्वति कालावच्छिन्नयोरिति संशयः। तत्राद्ये संख्यायाः षष्ठीप्रतिपाद्यसंबंधवदर्थनिष्ठत्वात्तादृश
योरेवातिदेशे षष्ठीस्यादिति चो। द्वितीयमादायोत्तरं तत्र प्रातिपदिकप्रतिपाद्यसंबंधवदर्थनिष्ठत्वात्तादृशयोरेवातिदेशे प्राति
पदिकार्थमात्रत्वात्प्रथमैव। अतिदेशस्य द्वित्रिनिष्ठत्वात्तयोरेवातिदेशे एकनिष्ठत्वं प्रसामस्त्यमिति बोध्यं। ननु हत्त्वावुपसर्जनार्थ
स्य संख्याभेदानवगतेः कथं तत्कालावच्छिन्नतदतिदेश इत आह। हस्तावुयेति। आदेशात्। तवकममकावेकवचन इति विहितात्। तत्र

विव· चेतनत्वादिनेव त्वस्यैकोप्यस्थितिर्न त्वेकत्वेनेतिनत्वं· तथेहेतिशिरीषा ग्रामइतिवहुवचनान्तमकृत्वापि शिरीषत्वेनानेकोपस्थितिर्नतु वहु-
३० त्वेनेतितत्त्वं· अन्यथातिदेशाप्राप्त्यातदनुपपत्तिरितिभावः ननुसंख्यातिदेशेपितन्निवंधनाषष्ठीकस्मान्नेत्यत आह । हेतावुपस-
र्जनेमिति । व्यतिरेकाभावादिति । तदतिदेशकृतभानाभावादितिभावः । अत्र यथाप्राप्त्इष्टमेरिति । इदमयुक्तं प्रत्यासत्तिवोधापत्तेरि-
त्याहुः । ननुतद्धितार्थस्यैकत्वादेकवचननिहत्तयेवश्याश्रयणीयोतिदेशोत आह । अत एतदायीति । भाष्यवार्त्तिकयोर्वेतिमयोग-
प्रयोगयोवीजमाह । अभेदमिति । लिंगसंख्ययोरिति । विशेष्यमात्रगतलिंगसंख्ययोर्विशिष्टगतलिंगसंख्ययोश्चेत्यर्थः । पठितमि-
ति । अभिधेयस्योक्तौ तिपठितमित्यर्थः । वतिनेति । विशेष्यमात्रगावकेपञ्चलिंगसंख्याप्रसक्तं कार्ये दृश्यते तद्वदेवान्यत्र विशि-
ष्टवाचकेपिदृश्यते तथाप्रकृतेपिस्यादिति कारणार्थे सूत्रमितिभावः । अभिधेयो । विशेष्य । अभिधानशब्दस्य वाचकपर्यायत्वादभि-
धानवदित्यसंयुक्तमत आह । उपसर्जनमितिभावः भाष्येलुपोऽदर्शनसंज्ञित्वादिति । लुपः लुप्शब्दस्य ननु लुपीत्यनेनप्रसयार्था-
वाच्यत्वमत आह अदर्शनसंज्ञित्वादिति । वहुव्रीहिः नवादर्शनस्येति । लुवर्थादर्शनस्येत्यर्थः । अशक्यत्वे हेतुमाह अभावेति । स्वरू-
पसदभावे शब्दावाच्येऽतिदेशोशक्य इतिभावः साहचर्यादिति । लुपुपशब्देन लुप्येयः स्थानीप्रसपस्तदर्थोलक्ष्यतेतेन घुक्तार्थस्यलिं रामः
गसंख्येलुपस्यानिप्रत्ययार्थे । तिदिश्येतइतितात्पर्यमुक्तः संवद्ध इतिप्रकृत्यर्थइत्यर्थः सुच्यतेतेनत्रकेनप्रकृत्यमाकांक्षापांउपस्थि ३०

तत्वाल्लुबर्थस्यैव संबंधः स्यात्। न च तदर्थोद्देशेनैकस्य विधियोग इति पुरुषपदार्थोपसिद्धिरतोपि तस्यानिप्रसयार्थलाभ इत्यर्थकं भाव्यं यो
गाभावाच्चेति। नन्वेवमपि उभ्दत तत्तदवयवसमूहस्यैव बहुत्वार्थत्वेन द्विवचनमेव स्यादिति बहुवचनस्य निरर्थतेति देशः स्यात् तत्राह। वर्जिपदे
ति। मधुरापंचाला इति भाष्ये उदाहृतत्वादिह समासशब्देनेतरेतरद्वन्द्व एवाभिधीयते अन्तरसंख्यपूर्वसंख्यावाधादिति दिष्टसंर
ख्यामादाय बहुवचने लुबन्तस्य पूर्वपदत्वेन तिदेशाभावाद्द्विवचनमेवेति भावः। अत एवावर्जिपदार्थप्राधान्याद्द्वन्द्वसमासे
बहुवचनात प्रकृतिकलुबन्तार्थे चेदतिदेशस्तदोत्तरपदस्यैवेति वार्तिकार्थो न तु उत्तरपदस्य चेद्बहुवचनान्तस्यैवेत्यर्थ इति भावः
बहुवचनग्रहणं तु अबहुवचनान्तलुबन्तपूर्वपदस्य नियमेन माभूदिति। तेन गोदमधुरा इति भवति न तु गोदौ मधुरे इति साधुः
विशेषणानां चाऽपरिच्छेदकमत्र विशेषणम् अन्तरा समस्तया जातेर्विशेषणानामित्यनेन कथमन्वय इत्यत आह। अत्र समर्थेति। एवं
च नञ्द्वोत्तरपदार्थस्याप्यन्यत्रान्वयो न दोषायेति भावः। पूर्वसूत्रेणाप्रकृत्यर्थगतलिंगसंख्ययोर्लुबर्थे तिदेशात्तद्विशेषणा
नामपि सिद्ध एवातिदेशः। लुबर्थविशेषणानां स्वविशेष्यगतलिंगवचनयोरुचितत्वात्। सूत्रे तु जातिप्रतिषेधार्थं तत्र संदेह इति
नासंपं। भाष्ये सुभिक्षादिलाद्रिनसिध्यतीति। तेषां जनपदविशेषणत्वेपि तद्वारा लुबन्तविशेषणत्वस्यापि सत्त्वेन बहुवचनमेव स्यादीदृशविशेषणा
स्य विध्यर्थमेव विशेषणानामित्यंशः स्यादित्याशयः। यद्यपि जातिः प्रक्रम्यते इति। अत्र च एव पंचालाः सुभिक्षाः जनपद इति पंचालाः जनपदः सु

31

वि॰ भिक्षुद्र्सेववभवति।जातेोप्रक्रांतायांयद्विशेषणमुपनिपतितेनजातिमेवमासासाद्विशिनष्टीतिभावः।विशेषणानामित्यनेनापिसाक्षाद्व्यु
३१ वर्थेविशेषणग्रहणमेवोचितमितितात्पर्यो।जातिगुणसमभिव्याहारेजातेर्विशेष्यत्वनियमादाह।विशेष्यत्वेनवेति।शंकतेभाष्येः।व्य
किमर्थंपुनरिदमिति।विशेषणानामित्येतदित्यर्थः।उत्तरयति।जातिनिवृत्त्यर्थंइति।विशेषणानामिति।सुभिक्षादीनामित्यर्थः।स
मानाधिकरणत्वादिति।अर्थस्ययुक्तवद्भावेतदर्थाभिन्नेअनियतलिंगसंख्येसर्वत्रसिद्धमितितात्पर्यं।अत्रापिजातेर्युक्त
वद्भावोनेति।विशेष्यलिंगादिप्राप्तिरित्यर्थः।हरीतक्योपनियातेति।बदरीसूक्ष्मामधुरइतियथा।एवंप्रकृतेपिरूपद्वयसिद्धेर्म
र्थसूत्रमितिभावः।एष्टति।किंपुनरिति।उत्तरयति।आविष्टेति।ननुजातेर्लिंगाश्रयत्वाल्लिंगाविष्टाजातिरितिवक्तव्येविपरीतोचा
रणमयुक्तमतआह।आविष्टमिति।विशिष्टंगृहीतमित्यर्थः।एकत्वमुसतोजातेर्नियतलिंगोपादानत्वेननतत्त्वंप्रतीयतइत्याह।नि
यतेति।पद्यपिजातिशब्दाअनियतलिंगाअपिदृश्यन्तेतथापिप्रकृताभिप्रायमेतत्।ननुसर्वत्रसर्वलिंगसत्वात्कथंनियतलिं
गत्वमतआह।सर्वत्रेति।शब्दस्यव्यवहारगतत्वादिति।व्यक्तिगतेनोक्तं।व्यक्तेरपिकस्याश्चिन्नित्यत्वात्।अतएवशब्दगतेतिनोक्तं
जातिरित्युपलक्षणं।नियतलिंगशब्दमात्रार्थस्याभाविनइति।भाविबुद्धिविषयस्येत्यर्थः।गुणवचनानामिति।जातिक्रिया रामः
दिभिन्नानामित्यर्थः।तेनशक्लंवस्त्रमित्युपहंतुमित्याद्युपपन्नं।गुणाभेदेनगुणोपसर्जनगुणिबोधकानामाश्रयतआश्रयविशेष ३१

नोलिंगादिकमित्यर्थः। अयं भाष्यकृन्नक्तः सूत्रार्थः। तन्निष्ठत्वादिति। तन्निष्ठत्वेन ग्रहणादित्यर्थः। पदांतु जातिरिति। पथ्यायदर्शिस्सर
त्याराविति भावः। मनुष्यलुपीत्यस्य युक्तवद्भावप्रतिषेधत्वे चेत्यसंगतमित्यत आह विशेषणानामिति। एवं न स्यत्तु भवत्येवेति
भावः। अभिधेयाश्रयइति। विशेष्यगतं यद्युक्तवद्भावेन लिंगं विशेषणेऽभ्यापन्नं तस्यायमुपस्थितत्वान्न निषेध इति विशेष्यस्यार्थगतं
पुल्लिंगमत्र भवतीति भावः। एतेन मनुष्यलुपीत्यनेन विशेषणानां विशेष्यगतलिंगादिनिषेध इति अभिरूप इत्यत्र भाष्यकारवचनादेव
पुंस्त्वमिति बोध्यमित्यपास्तं। तद्शिष्यं तत्र युक्तवद्भावशास्त्रं भाष्ये कृत्रिमादिति। शास्त्रकृता बोधितसंकेतादित्यर्थः। कृत्रि
मसंज्ञाग्रहणे हेतुमाह। प्रमाणसमेति। सामर्थ्यमिति। प्रकरणाल्लिंगबलवदित्यर्थः। स्वंवगमइति। भावेऽडं। लौकिकः संज्ञा
शब्द इत्यर्थः। प्रतीतिप्रमाणमपवश्याश्रयणीयमित्याह। तत्र यथेति। प्रमाणमिति। वचनमंतरेणापीत्यर्थः। लुब्योगाप्रख्याना
त्। योगप्रमाणे च तदभावे दर्शनं स्यादित्यनयोस्तात्पर्यं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः स्फुटयौगिकत्वरूपवैषम्यपरिहारं चाह। न चेति। एवं च लिं
गप्रकरणं ज्ञानसाख्यापामित्यादि संख्याप्रकरणं च पूर्वाचार्यानुरोधेन कृतमिति ध्येयं। निनेसूत्रे कृताः सर्वं चेदं कालोपसर्जने चेति
चेन संगृहीतं। योगानवगमादिति। संप्रतिविनापि स्वत्रियपयोगजनपदेष्वचाल शब्दव्यवहारदर्शनादित्यर्थः। तत्र सर्वेषामिति। उप
चयापचयादिरूपस्यतस्यकेवलान्वयित्वादिति भावः। वस्तुद्रव्यं लिंगसंख्याकारस्काश्रयत्वे हि द्रव्यत्वमिति जातेर्द्रव्यत्वानुपपत्तिय

परीहारत्वपलिंगव्यंजकं प्राह स्त्रुकस्रोमितिभावः एवंचदारपदार्थस्य स्त्रीत्वेपि शब्देन उपचयलक्षणं पुंस्त्वमेवव्यज्यत इति सिद्धेर्वेषां सर्वत्र
सत्वादितिभावः। एकासिकतेति। अपेप्रयोगोहयप्रश्ह सूत्रेभाष्येएवमस्मेपि अवादिशब्दविषयेपि शिष्टप्रयुक्ताः साधव इतिध्व
नयन्नाह। आदीति। जात्याख्यायां जातिवादिनो मतेजातेरेकत्वात्तद्बहुवचनार्थमावश्यकमितीदमयुक्तमिति संगतमतआह। द्र
व्यैतीति। जातेरूपलक्षणत्वेन तु शक्यतावच्छेदकतया बोध्यं। प्रकारांतरमपि मंजूषायां द्रष्टव्यं। जात्याख्यायां बहुवचनमिति संगत
मतआह। अन्यत्र पक्षेइति। क्रियादिप्रवृत्तिनिमित्तकाश्वत्थावसौ इति भावः। द्रव्यवादेऽन एव संगतेः आह। जातिपदार्थेति। जात्याख्याया
मेकस्मिन्नितिपदेकार्थ्येन प्रयुक्तसामान्याभिधानादितियोजनावार्तिकस्य। अन्यत्र पक्षे वाहदोहाद्यन्वयोविशेषणीभूतव्यक्तिद्वारक
परंपरयाजातावेवेति भावः। अभ्युपगमत्वेहेतुमाह। वद्धेति। अभिन्नस्वभावादितिपाठः। अतएवाभ्युपगमवादोयमितितात्पर्यं
क्वचित्तु भिन्नस्वभावादितिपाठः। तदा जात्यंगीकारेप्रमाणदर्शनमिदं। अन्यथा गर्गेतिष्टजनकतानिरूपितजन्यत्वस्य प्रतिव्यक्ति
भेदात्तगार्ग्येत्यनुगताकारप्रतीतिर्नस्यादितिभावः। नन्वेवं परिमाणभेदात्तद्द्रव्यभेदेन इत्थत्वादीनामपिजातिशब्दत्वेन तत्रापिबहुव
चनंस्यादत आह। एकस्मिन्निति। सामर्थ्यमेवदर्शयति। जातिपदार्थेति सर्वेशकंद इति। उक्तयुक्त्या याचकादयोपि। भाष्ये तत्त्वविवा
क्षितमिति। प्राधान्येनेति शेषः। भाष्ये ब्रीहिभ्य इति सूत्रे एकस्मिन्निसेकशब्देन एकवचनेनग्रहणात् भीमोभीमसेन इतिवत्सप्तमीचषष्ठ्य

र्थ इति भावः। स नस्तु पादानादतिदेश एवे सुकरं। बहूनामर्थानां वचनं भस्मादिवहुवचनमपि भवतीत्यतश्चाह। बहूनामिति। कर्मणि षष्ठी। बह
ऽनामर्थानां संबंधि यदुच्यते तद्बहुवचनेनेत्यूपस्थितता बहुत्वमेव तदाह। बहुत्वमेवोच्यत इति। एकत्वरूपे र्थे शास्त्रीयो बहुत्वरूपा
र्थस्य तादात्म्येनाहार्यारोप इति तात्पर्यं। अत एव तद्विशेषणानामपि सिध्यतीति। एवमिति। अस्मयाततोपि तिष्य पुनर्वसू इत्यत्र जसि
चेति गुणः स्यादिति भावः। एकशब्दप्रयोगविरोधात् बहुवचनाप्राप्तेराह। एकस्येवेति। जातेरेकत्वात्तत्ताविवक्षा। वेत्यतिदेशप्रवृत्ते रिति भावः
भाष्यप्रसंगात् स्मदोद्वयोश्चेत्यस्य प्रतिषेधमाह। अस्मदो नामेति। ननु द्रव्यमयदाथान्वये ण प्रसारख्याने ब्रीहिः संपन्न इति प्रयोगो न स्या
दत आह। उभयेति। कदाचिद्द्रव्यं प्रधानं कदाचिज्जातिः प्रधानमित्यर्थः। भाष्येऽस्य फलेनेति। भेदेनेत्यर्थः। जातिशब्देनेति। जातिशब्दत्वा
भिमतेनेत्यर्थः। निर्दिष्टजात्यभिधायकगोत्वादिशब्देतु नायं विधिरिष्ट इति भावः। तदाह। द्रव्यमपीति। भाष्यामेनेति। शेषः। तदाह तत्र
कदाचिदिति। जातिप्रकारकव्यक्तिविशेष्यक एव शक्तिग्रहः। गौर्गौरित्यादावितिजातिव्यक्त्युभयविषयकबोधे कारणं। अत
एव जातिविशेष्यकशक्तिग्रहविषयात् गोत्वपदान्न कदापि व्यक्तिबोधः। जातिव्यक्त्योरन्यतरस्य विशेष्यतायांच पुरुषेच्छैव नियामिका
तामर्थं पराहकं चैकवचनबहुवचनादि। एतदेवाभिप्रेत्य जातिप्राधान्ये ह्येकवचनं व्यक्तिप्राधान्ये तु नेति व्यवहारादिति भावः। तत्र जा
तौ व्यक्तेः प्रकारत्वाभेदेनेति। न वाहा। घटनपानुपपत्तिः। गोत्वपदजन्यगोत्वबोधे तु भेदेनेति नगोलेवाहयेत्यादिप्रयोगः। व्यक्तिप्रकारको न्व

पटस्य स्याप्ययमेवार्थ इति बोध्यं। भाष्ये महतीति गोमण्डल इति। अतीति निविडं गोमण्डले अविविक्ततया ह्येतस्य प्रवृत्तिः। तत्र जातेरेव शब्दार्थत्वेनातेर्
एकत्वात् प्रश्नानुपपत्तिरिति भावः। अस्मदो द्वानिति द्विपारत्वात्ते अपि एके द्विपसाधकक्रियायामिन्द्रियान्तराणां कर्तृत्वाभावात् बहुवचनमनुपप
न्नमत आह। एके द्विपेति। स्वविषयोऽसामीप्ये संविधानत्वे हेतुः। संविधात्व संहकारितं नन्वेवमस्मदः प्रयोगोऽनुपपन्नोऽत आह। शरीर
वेति। अहङ्कारोऽहंत्वप्रतीतिरहङ्कारात् इत्यादिः। पारतन्त्र्येति। तथा च करणत्वेन विवक्षितत्वात् संविधातत्व लक्षणाकर्तृत्वे नास्तीत्यर्थः
उच्चारयितात्मेन अहङ्कारस्य दात्मनो वा एकत्वाद्द्वाभिमित्यनुपपन्नमत आह। एकशेषेति। त्यदादीनामपरेणैवविभक्तिरिति भावः। अ
स्मदोऽर्थरूपाभिधानादिसत्त्वात् अस्मद् इति शेषत्वविवक्षया षष्ठी। संप्रत्ययेति। व्यवहारे इत्यर्थः एवं च युष्मदि गुरावेकेषामिति क्वचिद्दृता
वुच्यमानमसंगतमिति भावः। अत एवाचार्याः कथयन्तीत्यादि संगच्छते स्यमेव शिष्याः कथयन्तीत्याद्युपपत्तिर्बोध्या। एतदर्थं च प्रसारे व्या
न प्रकारस्यावश्यकत्वात् सूत्रं प्रत्याख्यातमिति भावः। फल्गुनी। अमापां चन्द्रस्य नक्षत्राणां कथं बहुवचनमिष्यत अत आह। अमेति। न
नु चन्द्रस्य फल्गुन्यादिपरत्वाच्यत्वाभावात् कथं तमादाय फल्गुन्य इत्यादिप्रयोगोऽत आह। अर्द्धे चन्द्र इति। तद्व्यारोयात्तच्छब्दस्य प्रवृ
त्तिरिति भावः। नन्वेवमेकत्वविवक्षायामेकवचनमपि स्यादत आह। एकस्यामिति। नन्वेवं नक्षत्रान्तरापि चन्द्रसंबंधविवक्षायां क्वचनादि रामः
स्यादत आह। सर्वत्रेति। अन्नवस्याः अतिप्रसंगः। तिष्यपुनर्वस्वोर् कथं चिद्द्वन्द्वे इत्यस्यार्थं न ददत आह। तिष्येति। तिष्येत्यादीति। नक्षत्रे ३३

राधुक्तः कालइत्यत्रागो लुववि शेषइति लुपिजाते संधिवेलाघरणः स्यातितिच्छ पुनर्वस्विति लुक्। पोगिकत्वादिति। लोपेनापि अवशि
ष्टस्यतदर्थानभोबेधाशक्तिरेव वोध्यते अतएव लुवादिप्रत्याख्यानं सूत्रकृतोक्तमितिभावः। अंतरंगइति। कालार्थेनद्धितोतान्मा
त्रावकार्थेतद्धितोत्पत्तिरितिकालमात्रावकपोरंतरंगत्वबहिरंगतेतिभावः। यथेति। द्रव्यकर्मणः क्रियास्वरूपपरिपूरणो। कालकर्म
णालवगतायाः क्रियायाः कालसंबंधपूरणमितितत्पोरंतरंगत्वबहिरंगत्वबोध्यानन्विति। अकर्मक यह णेन अकसेव मासा कर्मणिमा
वर्तमानेप्रक्तापूर्वपश्चात्संबंधसत्वेनांतरंगस्यैवप्राप्तिः न त्वेवंप्रकृते। अस्पहितार्थसमर्थेराद्धाराप्यावर्त्तकत्वेनाविशेषाद्
भयप्राप्तवर्त्तकत्वसभवादितिभावः। अत्रसमर्थाधिकारस्यैनकथ्यनबंधानक्तोह। तिष्ठेति। नस्त्रस्त्र्यारान्नस्त्रारातत्कृसपञ्चं
नस्त्राणीतिनिर्देशः। पलोपेइतितच्चपुष्पविशेषरणाच्चेमावश्यकमेवेतिभावः। पुनर्नेक्षत्रेति। तिष्यपुनर्वस्वोः शब्दयोरभिधेये
नक्षत्रेवर्त्तमानानांनक्षत्रशब्दानांद्वंद्वइतिसूत्रार्थइतिभावः। अर्थेस्यैवेति। तदर्थसंबंधिनोबहुत्वस्यद्वित्वातिदेशइत्यर्थः। समास
स्येति। कृतद्धितेतिसूत्राद्विपरिणतविभक्तिकंसमासग्रहणमनुवर्त्तत इत्यर्थः। नास्तीतीसंतेनपूर्वमतरद्वपरां। अथभाष्यंव्याचष्टे। अ
वयवेनेत्यादिना। अवयवार्थे केनवर्त्तिपदार्थबोधनमित्यर्थस्तदा। समुदायइति। गम्भुतावयवभेदइत्यर्थः। विपर्यासविषयाइति
यस्तिष्यदृत्युपलक्षणं। पोपुनर्वसूसतिष्यापेयामित्यर्थस्यायीतिभावः। विपर्यासोधमः। उन्मुग्धादृप्सस्यचविपर्यासेनदृश्यमानाद्रस

विव· स्यचविपर्यासेनदृश्यमानादस्यर्थः अविविक्ततावचनान्मुहेः कर्तरिक्ते अविविक्ता इत्यर्थादितिभावः भाष्येकथंवात्रेति। प्राण्यंगादीनामे
३४ वसमाहारद्वंद्व इतिनियमइतिभावः एवंतर्हीति। द्वंद्वश्चेत्यादिषु एषां समाहार एवेतिनियमबोधनद्वारा तद्व्यतिरिक्तसर्वद्वंद्वस्थानेनोभयरूप
ताबोध्यतइत्यर्थस्तदाह। अप्राणिनीति। न्यायसिद्धार्थद्योतकत्वेन सर्वशब्दस्य संकुचद्वृत्तित्वेवयुक्तेतिभावस्तद्ध्वनयन्नाह न्यायेति। एकवद्भा
वप्रकरणएवैपथ्यमुक्तन्यायमेवदर्शयति एकेति। विषयविभागोविषयनियमः नतुविधेयद्वंद्वनियमोर्थमितिभावः। नवेति। अन्यथा
बहुवचनग्रहणवैयर्थ्यापत्तिरितिभावः। सिद्धएवेति। चार्थेद्वंद्व इत्यनेनेत्यर्थः। नस्येतेष्विति। आयोमयः प्राण्यंग इतिश्रुतेरपि विनाग्लाय
मानप्राणएवलोकेप्राणिनइत्युच्यते इदमेवपूर्णपक्षभाष्येप्रभवत्यादिनोच्यत इतिभावः। लोकेप्राणावयवशब्दस्य प्राण्यभावादाह। तद
धीनेति। एवंचतथानियमेपिनक्षतिरितिभावः। केचित्तु इष्टानुरोधेन द्वंद्वश्चेत्यादिषु समाहार एवेतिनियमः। एवंचात्रापि पक्षेजालि
रप्राणिनामिति निसैकवद्भावेबहुवचनाभावात्सूत्रमनर्थकं सदुक्तार्थज्ञापकं। ज्ञाप्यकौयेसर्वशब्देनैकवद्भावविषयो जातिद्वंद्व एव
गृह्यतेद्वंद्वश्चेत्यादीनामेकवद्भावेबहुवचनाभावात्सूत्रमनर्थकंस्य मेषांतुनित्यत्वमेवानुएकवद्भावप्रकरणे पूर्वत्रनित्यार्थोमुत्रत्र
व्यभिचारार्थमितिविभाषावृक्षेति सूत्रस्यभाष्येणनविरोधः अनरावभदंगशेखनराग्वादित्यादिसंगच्छतइत्याहुः जातिप्राधान्येए ए·म·
कवचनव्यक्तिप्रधानेबहुवचनमित्युभयमप्यत्रानैवार्थेदं ज्ञापकमित्याहुः। इतिश्रीशिवभट्टसुतेसतीगर्भजनागोजीभट्टविर ३५
चितेभाष्यप्रदीपोद्योतेप्रथमस्यद्वितीयेद्वितीयमाह्निकं। सरूपाणां। नन्वर्थ हनमपि सामर्थ्यं गतत्वेन तं निमप्यानुपपत्तिरतआहरूप

स्येति। अनंतरंगत्वं शाब्दार्थप्रतीतेः पूर्वं निष्पन्नत्वेनेतीयमानत्वं अर्थोदिति तद्विपरीतत्वादाह हिरंगः। तथानुकरणादशायामप्रतीतेर्हेयमस्य
शब्दस्य तु ज्ञानमात्रे भानात्सकृत्तापि न हेयः उपदेशः संबंधग्रहः यस्य योग्यप्रतिपाद्यमानत्वमसाधारणत्वान्न तु समानानामित्युक्ते
पिवर्णादिकृतलाघवाभावेनाह मतिपूर्वि। एवं पिसहमानेनेति योगस्तत्रापि तथापि प्रवीणादिवद्रूढ एवायमिति भावः तदाह रूढशब्द
त्वादिति सरूपशब्दस्तुल्यो ति जैनेयदेति समानस्य समीपविधानादव्ययार्थानुसंधानदूरे रोवसाह रूपप्रतिपादयतीति तात्पर्यं ज्ञापि
तमिति शब्दार्थे विषये कविरुक्तम् यामहत्तेर्ज्ञायते नादिस्मर्थः। श्रोत्रेंद्रियस्य करणत्वेऽप्याधारत्वासंभवादाह श्रोत्रोपेति भाव
साधनः श्रुतिशब्द इति भावः। अथवेति श्रुतस्य वच्छेदेनेत्यर्थः करणसाधनः स इति भावः। आद्यग्रह ... विषयताद्वितीयेतु प्रती
तिरिति विवेकः प्राधान्येन श्रोत्रेंद्रियग्राह्यवस्तुत्वरूपशब्देनोच्यत इति तात्पर्यं शेषणामिति। अत्रेतरनिहतिविशिष्टमव
स्थाने विधेयं तच्चैकस्य द्वयोरिति साधारणकाक्षायां प्राथम्यादेकस्यैव भविष्यतीत्यर्थः। कर्मसाधने तितत्रहि सरूपाणां सं
बंधी प्रत्ययतरस्मर्थः। तत्राक्षिप्तसंबंधिपदे आसे पक्षसामानाधिकरण्यप्र एकवचनांते एकत्वविवक्षेति भावः। संख्यैपार्थक्यत्व
द्विवचनानुपपत्तिः सत्यार्थत्वेर्यासंगतिरत आह द्विवेति। द्विवक्रोरिति विषयसप्तमीति भावः। शेषशब्दोत्र नोपयुक्तादन्यस्मिन
असंभवात्तदाह तभावेति। प्याप्तीति। अत्र शास्त्रे आद्यकदात्त श्वसाद्विग्रहणान प्रायोश्वरादितिरेफोच्चारणेन प्राथम्यम्या

कै॰ टी॰ पायेक्षपाव्याप्तिमापस्यभावस्यबोधनानएवंचेतरनिहत्तिमद्वस्यापनेनदर्थः तत्रयद्यपिस्थितेः सिद्धत्वात् निहत्तावेव अर्थतो वि
३५ धेयता तथापि शब्दतस्तनैव विधेयत्वात् व्यासिन्यायेन द्विबहूनामेवाव स्थाने स्यादेकस्य निहत्तिरिति भावः। संस्कार्यत्वादिति। शिष्यमाण
त्वविधानेन शेषपदार्थाक्षित्तस्य संस्क्रियमाणत्वादिति भावः सरूपाणामिति विधेयस्याविधेयबोधकशेषपदेन सामानाधिकरण्यान्वयो
प्यः संबन्धो आक्षिप्यते सचैकवचनांत एव यद्यपि तथापि नस्य विधेयेनु शिष्यमाणत्वेन संस्क्रियमाणत्वेनानुबाधत्वादे
कत्वाविवक्षेति तासर्वसरूपाणामिति लभ्यते सारतो व्याख्यानमाश्रितैषा निर्द्धारतोयषष्ठी साध्वनुशासनत्वात्वसाधुरिमा
घध्याहारः एवंच तेषां मध्ये एकस्य साधुत्वेऽपरस्यासाधुत्वेनार्थान्निहत्तिरिति भावः षष्ठीति निर्दिश्यमानस्यादेशाद्
त्यर्थभावमाश्रयकस्य व्याख्यानापेक्षणे गौरवपरिहाराय निपमार्थत्वमभ्युपगीकार्यमिति निर्धारणषष्ठीन युक्तेति भावः। अं
तरतमइति। शब्दतोर्थश्चेति आदिः तमय्य हरणादिति भावः। दान्तशब्दस्य बहुव्रीहित्वे मनुएनस्यानउक्तार्थत्वात्कर्मधा
रयातुमत्वर्थीयो नेष्ट इत्यत आह। दविति अत्रो दान्तशब्दो धर्मियरत्रादेशस्यापि तथात्वे एकशेषानर्थक्यमत आह
आदेशोपीति अत्रोपात्तशब्दो धर्मिपर इति भावः। विधीयमानानेको ह्यान्तस्योभयवेतस्य तस्यादिबुद्ध्युपदिमाद्योसमावेशादर्शनादि राम:
रितिन्याय्यं। तेनेति। पर्यायेणेति भावः ननु स्वशब्देरूपमाणोदानानुदात्तयोरनुयहापात्तरतमपरिभाषोपोभयस्वरक एवा ३५

देशोभविष्यतीतिचेन्न।तेनैवरूपेणसमारस्ययग्रहणमित्यत्रनिपातमकाभावेनपर्यायस्यदुर्योरत्वात्यन्तुरष्ववृष्येमेकशेषेएकआदे
शोऽन्यपत्वादंमस्यस्यात्।नत्वेतत्वनेकास्वचरितार्थं।ततःसवर्णदीर्घेदीर्घादितिपूर्वसवर्णदीर्घनिषेधेपाणिपावितिस्यादिस्याद्ङःन
न्नसरूपाणामितिवहुवचनेनप्रत्येकंस्यानिलवोधनेनरमाणमन्यायेनसर्वनिहृतेरदोषात्।लोप्यलोपियद्द्वयोःयोनरूपमार्थं
माहलोपनीयस्येतिलोप्यपदमस्हलोपिरितिपरंतंसंवंधस्ति।कृतछितसमा[redacted]सेप्योभावप्रत्ययस्यसंवंधाभिधायकत्वा
दितिभावः।एकैवेतिगर्गस्यापत्यानीतिविवक्षणादितिभावः।बहुवदिति।अयस्यानंबहुसान्नन्वेकस्याःप्रकृतेःकथंबहुप्रत्ययेतआ व॰
हयजाकृतेश्चेतिपयपिजातेरेकैकस्मात्व्यक्तिव्यंग्यत्वेप्रतिद्वारकमेवप्रत्ययबाप्यव्यवहितव्यक्तिद्वारकंसमगतजातेःपरत्व
विसमिमानःव्यक्तिपक्षेपिविजातीयव्यक्तिव्यवधानमेवव्यावृत्तंतेनसजातीयतद्व्यवधानेपिसत्प्रसपानामेवेतिसमानाका
रत्वादितिभावः।इदंचिंत्यमेकविभक्तिकावितिकृतन्मकृतिलापोग्यानांकेवलप्रत्ययानामेकशेषाभावेःगर्गसहितानामेवहिन
त्प्रकृतितावित्सरूपाणामितिअंतस्यशब्दयोरपिगर्गायत्त्वेनैववोधकत्वात्समानार्थत्वेवोध्यं।वदिति।उक्तिल्कसंप्रतिपन्नविषयामि
प्रायेणानन्वादिश्यमानगर्गपशब्दानगर्नयशब्दस्यान्यत्वेनकथंपञ्चन्नलादीत्यतआह।आदेशपक्षेपीति।वचनसामर्थ्यादितिलु
ग्वचनसामर्थ्यादित्यर्थः।पञ्चबुद्धि।ति।एतेनावयवेस्याप्रत्यययलालुगसमवदितिपरास्तं।लौकिकस्यगोत्रस्येतिमवरणध्यायमसिद्धस्य

कै·टी त्यर्थः पस्कादिष्वपदस्य तेर्गोत्रे इत्यनुवृत्त्या गोत्रवद्वहुलेवर्तमानस्य यञंतस्य लुगिति व्याख्यानात् तदिदं च प्रतीकति वहुलेवर्ततेनतु गोत्र बहु
३६ त्वेइत्यदोषइति भावः ।लौकिकस्येति सिद्धान्तस्वरूपकथने एकग्रहणाविषयः प्रश्नः इत्यभिप्रायेणोत्तरयति भाष्येयपइति भिन्नविभक्ति
त्वाहत्यर्थमेकग्रहणामिति भावः ।ननु सूत्राभावे सरूपाणां हृाय क्रिरत आह जातिरिति द्रव्यमिति तत्र हि मस्यर्थे शाद्वनिवेश इति स्यापा
त्तत्र व्यक्तिमतिया दनायना यनानाशब्दप्रयोगः प्राप्नोतीत्यर्थः ।उपलक्षणं लिलितियोरेकवा सा ःसवेदेवदन्तइमादौरेकवा सत्त्व
वत्त्वइत्यर्थः ।अन्यथानेन्यात्तत्र शक्तिग्रहो नस्यात्केवलाव्यक्तिरेव शक्यार्थः जातेः शक्तिग्रहे प्रकारत्वेपि न तत्र शक्यता वच्छेदक
तानापि शक्यतावच्छेदकेरेव च शब्दाभ्यान्नेशब्दस्यैव बोधे प्रकारत्वपानेनिर्विकल्पकत्वेत्त स्यात्तस्मात्सर्वानुगतधर्माभावान्न तेना
नुगतानेकार्थे क्रियाधसंभवइति सूत्रमिति भावः ।विशिष्टगुणाक्रियाविषयत्वे येति तदाश्रयत्वेनोपलक्षितानि इत्यर्थः ।अ
परेतु किमर्थमिति प्रश्नभाष्यस्यतंत्रेणोवइति सूत्रमिति भावः ।[redacted]
तंत्रेणोवसिद्धिरित्याशयः ।तत्र कारणं च शब्दानां तु स्वरूपता पथाक्षाभक्षं
तां भक्ष्यतादीव्यतामिति ।प्रसर्थमिति ।अस्यदीव्यतामक्षाभज्यतामक्षा भुंजतामिमादेवाक्षेप्रत्यर्थशाद्वनिवेस्यापि द रामः
शंनात्कदाचितादृशप्रयोगेस्तहविवक्षायामापत्तेर्दूषणेनिहत्यर्थसूत्रमावश्यकमित्याशयः ।किमिदंप्रसर्थमिति अर्थाविषयौत्र ३६

ती स्यादेर पितदर्थस्य संभवान्प्रश्नः एकवचनोतेन विग्रह इन्युतरत्ने केनेति नैकेनेवेत्यर्थः अनेकशब्दत्वमिति अनेकशब्दत्वमेवेत्य
र्थः एकेनापीति। अपिनावाक्यसंग्रहः शास्त्रेणासह विवक्षाविषयशास्त्रीयत्वं हृस्यैव वारणान इति भावः। किमिदमिति अस्मादस्माद्य
वेवाप्रत्यर्थशब्दनिवेशस्यापि इष्टत्वेन विरूपविषयेपि नाधवायैकशब्दप्रयोगएव प्रासोनेकशब्दप्रयोगापविरूपाणामनेकशेष
स्वकृतोनाप्यतरत्यर्थ इत्याऽऽहः हेतुरहितमिति। प्रत्यर्थमित्यादिस्तनेहेतुः अयस्यहति तादिति भावः। अत एव भाष्ये दृष्टांतमास्था
पेत्युक्ते विरूपानेकशेषइति। नन्वनेकशेषइत्यस्यानेकस्यशेषइत्यर्थो वा एकशेषानेत्यर्थो वा एकशेषभिन्नोभवतीत्यर्थो वा
नाद्यः द्विप्रतिपाद्येषु द्वयोः प्रयोगापत्तेः शेषशब्दस्वारस्यानैकनिहतेरावश्यकत्वात् न द्वितीयः एकशेषाभावस्याऽसंभवात् इति
चेन्न तृतीये दोषात् तत्रापि भिन्नशब्देन द्वंद्व एव न तु वाक्यमिह द्वौ पूर्वे स्यादोषप्रसिद्धैकशेषस्य पुष्यवं नाविति न्यायेन सहविवक्षाविष
यस्यैवसत्वेन तद्भिन्नस्य सहविवक्षाविषयस्य शास्त्रीयस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वात्। [illegible] अप
त्यर्थशब्दनिवेशेवु समसेन तद्भिन्नस्य सहविवक्षाविषयस्य शास्त्रीयस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वात् तत्रेदं वचनेन घटपटावि
षयं तयोरौजस्यादौ वैरूप्यात् अत्रापि विभक्ताविसोवश्यकं अन्यथा हरितवुरो विशिष्टस्त्री हरिणास्त्रीवाचकयोः हरिणी
शब्दयोस्त्वद्धिते वैरूप्येणानेकशेषापत्तेः विभक्तिसामानाधिकरण्येनैव च वैरूप्यात् अन्यथा संभवात् तेनेदं न विधायकं

कै.टी. चार्थद्वंद्वस्यनेनैव सिद्धेः किं तु नियमार्थं तेन लोकसिद्धस्य हविवक्षाविषयत्वं तत्र स्यादिति । तथा विरूपाणामेव द्वंद्व इति च नियमः । अन्य
३७ थैकशेषारंभेणास्य समफलकत्वानापत्तिः तस्मात्सेद्धिस्सयेन ना प्राप्तिस्यायेन द्वंद्वबाधक इति सरूपाणां द्वंद्वाभावस्येष्टत्वात् अ
नेकशेषपदेनत्राप्टत्याविरूपाणांतत्रन्यायसिद्धलौकिकैकशेषाभावोपि बोध्यते । न चास्यार्थस्यैकशेषारंभेकथं सिद्धिः । आर
म्भात्सरूपाणामेवैकशेष इति नियमस्याप्यंगीकारात् इति बोध्यं । न च विरूपाणां भिन्नार्थानां नैकस्याने कार्याभिधान शक्ति
मस्येमत्येकशक्तामयोगान्नानेकाशेषआरंभणीयोतआह प्रयोगात्विति सुसंपादनार्थवेतियः । वेवाशब्दश्चार्थे कश्चित वेत्य
न्वयात् । प्रयोगानुसरणोदिति । प्रयोगाणां शास्त्रेणानुसारणो अन्वाख्यानेइत्यर्थः लाघवायेति सुशब्दोपदेशेनापशब्दनि
वृत्तिवदेकशेषारंभेणानेकशेषनिवृत्तेः सिद्धत्वादिति भावः यदा तु द्वयोरिति । सरूपयोर्वा सरूपाश्चेत्येकशेषेणानिर्देशादि
ति भावः एवं चावरतो द्वयोरिति भाष्यं यत्र बहूनामेकशेषस्तद्विषयमेवेति तात्पर्यं नन्वेकशेषारंभस्य गुरुत्वेन सुकरत्वमेवना
स्तिकुतः सुकरतरत्वमित्यतआह । एवं हीति पृथक्प्रस्यानन्तयामपृथक्प्रकरणानया इत्युक्तेपूनेसा घवं चैकशेषो वश्यंवा
च्य इति भावः संख्येति तेनैकदिगिति क समानवाचिलेपृथक्सर्वैप्र उत्पन्नायाविभक्तेर्नि मित्तत्वालाभादार्तिको क्यानेन रामः
भज्येत । एवं चैकशेषविषयरूपसमुदायादेकत्वसंख्याविशिष्टविभक्तोपरत एकशेषद्वृत्त्यर्थः किमिति प्रश्न इति भावः प्रष्टराश्रा ३७

यविज्ञातु माहेतरो भाष्ये एकमित्यादि मन्दस्वाशयमाह एकोत्यादि संख्याभेदावगमे हि त्वाघगमे इत्यर्थः। एवमपि प्राप्नोतीति एवं च पशुनेत्या
दिदृष्टान्तदानमप्युक्तम्। यः विधेयगता संख्या विवक्षिता नानुवाद्यगतेत्येव मीमांसकमर्यादेति भावः। वस्तुतस्तु। समुदायस्य प्रातिपदिकत्वा
भावादिति भाष्ये उक्तप्रातिपदिकत्वपर्यायस्याधिकारणात्तस्य पदत्वमिति इत्याशयः। नहि प्रातिपदिकसमुदाये प्रातिपदिकत्वं। यथा जन
पदसमुदायेन जनपदत्वमिति केयटोक्तार्थो यो गश्चित्स्यः। परस्परायेसापेक्षा कार्यविशेष इति शेषः। समुदायार्थः समूहरूपः सम
दायो यो इत्यर्थः। ननु सुवंतानामिति भेदसंसर्गकारकार्थवत्तामुपलक्षणमिदं तत्स्येति। यथैकदिगिसादौ प्रसिद्धतरार्थानुपपत्तौ प्रसि
द्धार्थपरिग्रहो न्याय्य इति भावः। नुस्तत्वभेदाधिष्ठानं तेन पृथक् सर्वेभ्यः शब्देभ्यो अर्थतश्च तुल्या यो विभक्तौ परतः एकशेष इति तात्पर्यं।
अर्थतश्चेत्युक्ते प्रथमा द्वितीयो द्विवचनान्तानां तेक शेषः विनिर्गमनाविरहादर्थतश्चेत्यस्य लाभः। तदा हृष्टसामिसादिकेवलानां
मितिनिहतप्रकृतीनामित्यादि। भाष्ये तदाश्रयत्वादिति बहुव्रीहेस्तत्त्वविभक्त्याश्रयत्वात्तत्र कृत्येक शेषस्येत्यर्थः। न केवलेत्यस्य
च अनुत्पन्नमत्ययापकृतिः प्रकृतेरनुत्पन्नश्च प्रत्ययो येन प्रयोक्तव्य इति तात्पर्यमिति भावः। अधुनेति पदे दमोऽधुनाप्रत्यय इत्यशो
लोऽश्च तद्देदं निमित्तापाय परिभाषा नास्त्येव स्पष्टत्वमपंचितं संयोगान्तेति। एवं च निवर्तमानस्य शब्दसंबंधि विभक्तिश्रवणम
संगतस्यो द्वेधे वारितः इति भावः। नन्वितिसंयोगान्तस्य पदस्येति पाठः संयोगान्तस्य पदान्तस्येति तु व्याख्यानम संगतमेवध्वसोरिति

कै॰टी॰ सूत्रे द्विशाकारको निर्देश इति भाष्यवितोधानां संयोगसंज्ञा सर्वत्र पदसामर्थ्येन द्विवचनांतेन समासइतिध्वनयतां भाष्यकृतां प्रयोजनांत
३८ राभावस्य ध्वनितत्वेन तादर्थे मानाभावाच्चादोषांतरमप्याह संयोगांतलोपस्य चेति हलङ्याप् इति च न तत्र नसुतिसीतिप्रत्ययैः
प्रकृत्याक्षेपात्तस्याप्यप्राप्तिः तदाक्षेपे मानाभावात्कुलाभावाच्चेत्यभिप्रायः केचित्तु आशुभिकपदे द्विर्वचने भाष्यकृतां वस्यमा
णपारीत्यायवसिप वसीसादेः समुदायस्य पदत्वं वदिहापि हक्ष समस्त इति समुदायस्य पदत्वे हक्षशब्देन तन्मत्वभिज्ञानात
अंत्यसकारस्य लाच्च ऐंद्र शेषविषये संयोगादिलोपसंयोगांतलोपयोरविशेषेणाभाष्ये संयोगांतलोपउक्तः हलङ्यादिलोप
स्तु हलंतप्रकृतेः परस्यैर्थाङ्के त्याशयः प्रत्येकं संयोगसंज्ञेतिपक्षे मस्जरसंयोगादित्वेन संयोगादिलोपो भाष्येउक्तः साधु
रेवतत्र सूत्रे समुदायस्यानाश्रित्य वेदं प्रकारांतरेण स्यहृषपि भाष्यमाणत्वाच्च तरनाश्रयणांतस्य प्रत्याख्यानाचेत्याहुः तन्वेकं
शेषं विना कथं द्विवचनादेः संभवेत आह स्वभावत इति कृते कंशेषाणांचेति । इह वहूलेताभिप्रायं तत्र हि हलङ्यादिलोपे गौ
प्रत्ययलक्षणेन विभक्तिपरत्वे एकशेषे द्विवचनादौ पुनरेकशेष इत्यर्थः भाष्येपदि पुनः समासेति । द्वेद्वे इत्यनुवर्त्यतत्र कृ
ते इति व्याख्यानात्तस्य निमित्ततयानासौ द्वंद्ववाधकः द्वंद्वे कृते एकविभक्तौ यत्नः ॥ सरूपाणामेकशेषइत्यर्थः अत्रय राम:
क्षे संख्यावाच्येवैकशब्दः । समासांतगितस्य च वचनलोपातिकश्चिदित्यपुक्तमत आह यत्स्वपेति परत्वयावद्वचनलोपासिद्धि ३८

रूपः कश्चिद्दोषउक्तः सपरिहृतइत्यर्थ इतिभावः अत्राध्याहारगौरवमाशंक्याह अथवेतिसमासेतोऽत्रान्तलेवक्ष्यतेइतिविभक्तिसापे
क्षैकशेषायेत्यपान्तरंगत्वादितिभावः प्रसंगइतिदृश्यतेत्वाकदानलमितिभावः अश्वशब्दस्यकानेनत्वात परत्वादित्यस्यो कृष्टत्वा
त्पूर्वकालप्राप्तत्वादित्यर्थः॥ एकशेषस्तुसमासाधिमत्सुसमुच्चरमितिभावः एवमग्रेपि॥ एवंचायवादत्वाशंकांचित्सैवप्रास्त
तान्योदधामादावविरोधेपिदधिदानतः पूर्वपरत्वेषासावकाशत्वेपितद्बाधकत्वदर्शनात्समाधिरपिविंसभाष्येः सारूप्यादितिसमासान्तै
प्राग्भागस्यविभक्तिपरत्वाभावःनक्लिशिष्टस्यतुनसरूपत्वंएकशेषोनस्यादितिकिंचेकशेषेसत्यपिरिचाविन्यस्यासिद्धिरिवक्ष्यवे
दृत्येवमायनेःकगत्वशब्दयोरेकशेषेनुपक्षेतेनतासिद्धिरस्त्विइतिवोध्यं॥ उत्तरयदस्यान्तारितिअपंपस्यकृनिर्मूलएवेतिपंचमषष्ठयो
र्वस्यामः गोस्त्रियोरितिसूत्रोक्तंचभाष्यकारस्यमतमितिएवंविधंभाष्यं नदृश्यतइतिचिंत्यमिदंनचेद्भाष्यमेवतत्यान्यथैकस्यार्थव
त्त्वेपनारस्यानर्थकत्वेनकथमेकशेषइतिवाच्यं॥ द्वयोरेवपदानामर्थवत्तामर्थवतामेवैकशेषस्यपर्यमानाभावात्॥ विशिष्टरूपयोया
दानविषयत्वायाऽर्थवत्परिभाषापादहोपासेःमर्थतिसमासविभाक्तावंतर्वर्तिविभक्तौचेसर्थात्तदेवाहयथंतरितितत्त्वविग्रहप्रदर्शनेनस्पष्टमेवोक्तंवचनसामर्थ्याल्लुकालुमत्वादितिभावः॥ अथापीतिवेदेसुपलुकिऔत्तरपदिकानङितिनोविभक्तौ
कौक्तोऽरीतिगुरोक्षस्त्रनित्तिदीर्घवयरत्वा रक्तनेइतिभावः एकवचनांतेनविग्रहेतुसमासविभक्तावेवववैरूप्येअंतर्वर्तिन्यांतुनेतितना

कै॰टी स्मर्थसमासएकशेषइतिसमर्थशब्दनिवेशेएकपवाएकाक्रियोच्यतेएकैनचतिपेकः कर्त्रेति अनेकक्रियाकर्तृविवक्षायामनेकतिङं
३८ तमसंगेराकशेषइष्यतेसचतेषांसमासाभावात्तनप्राप्नोतीतिसत्पतिङंतानामपि द्वयोराच्यइत्यर्थः। आघयोस्तुङोर्तेयेपिसमासस्या
धातुलात्तत स्तिङोप्रासेराहभाव्येति इधिरितिसएग्रहणात्तिङो लुगप्राप्तोराहप्रतिषेधश्चेति। प्रतिषेधोत्रलोपः। उपलक्षणामिदं
यादोयादाइत्यादावेकवन्दोवस्यापिप्रसंगात्पपिबोध्यं पुनरस्यासइतिद्वितीयपक्षस्येतिशेषः। उत्पत्तेतेवा। तत्पक्षलक्षणामुपक्रे
मतैवष्टथगविभक्त्युपलक्षितस्तदाम्रपदादिमनेनचोदितास्मइतिअर्थः। हरणात्तरेफमुक्तानुवादइत्याहविवचनेत्यादिवक्ष्यतीतिवार्ति
कस्यादितिशेषः। तदर्थतदवतारणार्थपुनःश्रोघतइतिअसमासेवचनलोपइत्येतदिसर्थः। वक्ष्यतीतिपदकृत्तदाहद्विवचनेति
केवलंसोःप्रवणामेवनटोषोपितुद्विवचनाघसिद्धिरपिवचनाद्विभक्तिलोपेकृतेपिमत्ययलक्षणेनात्रसयइतिनिषेधात्प्रा
तिपदिकत्वाभावेन द्विवचनाघनापत्तेः तदर्थवचनोरमेगोरश्वन। ङिःसंबुध्योरितिज्ञापकंचनलोपविषयमेवेत्यर्थः। भाष्ये
ज्ञापकस्यसामान्यापेक्षत्वेपिदोषमाहद्वन्द्वेप्रतिषेधश्चेति। द्वन्द्वस्यवैकल्पात् दभावेऽस्यसार्थकंमन्यते। अनर्थकाशब्दइतिसत्त्वविव
क्षायामपेक्षामावेत्वेकशेषस्तत्रचद्वन्द्वस्यनित्यताविशेषणाविशेष्यमाभावानापत्त्यानेकस्यपुगपदेकपदार्थसंबंधवो राम:
धनेच्छासहविवक्षेतिभावः। कारकभेदादितिनहितत्रद्वन्द्वप्राप्तिःसुवंतानांतद्विधानात्तद्दमवकाशमात्रं। नतत्रैकशेषेणोपस्थिति: ३८

द्विवचनाद्यसिद्धेः॥ भाष्येयदिपुनरितिचतुर्थः पक्षः बहुष्वर्थे सप्तमीति भावः तदाह षष्ठीनिर्देशेतिलितिषष्ठ्यर्थकत्वेननिर्देशे॥ त्विस्पर्थः
भाष्येएकविभक्तं तानामितिलिति एकग्रहणं कर्तव्यंभवतीत्यर्थः॥ प्रयोजनप्रश्नेतस्मिन्नेवेतरदानातनवेतिप्रत्याख्यानमध्येकग्रहणा
स्येवएकविभक्तं तानामितितिलिति एकग्रहणंकर्तव्यंभवतीत्यर्थः॥ प्रयोजनप्रश्नेनस्यैवोत्तरदानात्तनवेतिप्रत्याख्यानमध्येकग्र
हणस्यैवएकविभक्तंतानामितिनवक्तव्यमेवेतिनुवेतिप्रतीकेस्यार्थस्योपयोगश्चिंत्यः पदिग्दुनेः प्रातिपदिकानामितिप्रतीकेलि
दवकंयुक्तंअयंतर्हिदोषस्त्वग्रिमभाष्यस्वारस्येनतावत्पर्यंतंविभक्तंतानामेकशेषइतिपक्षानुवृत्तेरेवलाभेनतथाव्याख्यान
स्यानौचित्याच्चविप्रतिषिद्धावेत्यवितिकत्तंसमदानयोरर्थयोर्विरोधेनयुगपदेकरूपेरोकत्वान्वयाभावेनसहविवक्षाभा
वादेकशेषाभावःपेरेकत्वेनविभक्तिनेविशेष्येत्यर्थः॥ केपठोकंप्राग्रगोप्पइत्युक्तेरित्यादितुवचनलोपवचनविधिकरणेपि
एकग्रहणावैयर्थ्येपयपादकमितिबोध्यं॥ भाष्येअनेकमर्थमित्यस्ययुगपदेकरूपेरोसादिः अपनर्हीतिप्रतीकेएकविभ
क्तंतानामितिक्रियमाणेप्रसक्तदोषइतिव्याख्यानंभाष्यासरसस्वारस्यपि रूपं उक्तदोषाभावेप्यपंदोषइतिस्वर्थस्तत्दक्षरमर्या
दयालभ्यतेद्विवचनेति॥ शिष्टस्यविभक्त्यंननतयाप्रातिपदकत्वेनद्विवचनाद्यप्राप्तेःसापिवाच्येत्यर्थः॥ द्वितीयपक्षाद्विशेषंदर्शयितु रामः
माहएकेतिप्रातिपदिकानामितिअनुवृत्तस्यबहुवचनेनविपरिणामइत्यर्थः॥ यद्यपिविभक्त्युत्पत्तेःपूर्वंसरूपाणामेकशेषस्य

कै टी· र्थेभाष्यतात्पर्येणप्रातिपदिकग्रहणानर्थक्येऽपि फलं चिंत्यं तथापि हशिन हरित हरितो माघ्रिमवार्त्तिके णत्वानापत्तेस्तथोक्तद्वंद्वंतत्वादि
४० तिअतिङितिप्रतिषेधस्तु तिङ एव स्यान्निवर्त्तप्रसक्तस्येति अभिमानः भाष्ये मातृमात्रोरिति प्रातिपदिकयोरनयोः सारूप्यादि
तिभावः इदंपान्नादीनामुपलक्षणायावर्त्ते कृशेषेणेति जनन्यादिवाचकयोर्निषेधेपि शब्दरूपयोर्निषेधेमानाभावइत्यर्थः। त
तदभावइतिविवक्षितार्थावगमायैकमेशेषोनकृतरतिभावः एवमेवयत्तदेतेभ्य इत्यादौ कोशेषु वैकशेषाकरणमतेशब्दस्वि
तास्वस्वस्वरूपतिअर्थेतिस्वार्थानवगोनरितिप्रकरणादिनाप्रतीतिसंभवाच्चित्यमेतत्। एवं च विभक्तौ नानामेकशेषेतत्
तेपांनादीनामेकशेषोभवत्येव प्रथमाद्वितीययोक्तं नेतिमतेदोषाभावात् एकभक्ताविति यदरहितनप्रातिपदिकैकशेषपक्षे एवे
षदोषइत्यर्थो भाष्यस्य विभक्तिपदाभावे सरूपाणामेवैकशेषइत्येवं नियमेनमाप्राप्तेः प्रातिषेधेन सह विवक्षाविषयेकशेषस्य नि
षेधेतद्विषयेद्वंद्वः पक्षे वाक्यं च सिध्यति। असहविवक्षाविषयत्वे चेत्तु भवत्येव मातृभ्यां कृतेदेहीति वभ प्रभज्यतामित्यादिवत् अथमत
मिसूत्रेनारुविरोधितातदीजंजुसूत्रव्याख्यानपक्षभेदेनलक्ष्यभेदानोचितामिति तस्माद्विभक्त्यंतानामेकशेषेपिमातृमात्रोः
प्रतिषेधोवक्तव्यएवेतिगूढतात्पर्यं तध्वनयन्नाह एवं च कृतेति एवं मंगीकृत्य प्रातिपदिकानामेकशेषे एव प्रतिषेधस्वीयोघ। रामः
तेइत्यर्थः वस्तुतो विभक्त्यंतानामेकशेषेपिन इत्यभिमतत्वर्थः अस्य मतस्य भाष्याभिप्रेतत्वेन विरूपाणामनेकशेषइत्यादि ४०

प्रागुक्तभाष्यविरोध इति दिक् । ननु ध्वनयन्नाह अभ्युपगम्यवादेन लितितिसर्वदेनिसर्वत्रैत्यर्थकं अत्रैवयक्षे हृष्वरागात्तरमाह हरिनेतिसिं
गविशिष्टपरिभाषामनाश्रित्येदमावश्यकत्वेति । एवं च वर्णग्रहणे तदादिति इत्यस्य कारणेन नु लौकिके प्रयोगे सरूपत्वे व्यपमातिपदिका
भावात्कथमेकशेषसिद्धिरत आह प्रातिपदिकग्रहणमिति । तदनन्तु हरौ लौकिके प्रयोगे सरूपाणामित्युक्तेपि अंतरंगत्वादेक
शेषप्रवृत्तिर्विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वमेवेति सुप्प्रकृतीनामेवैकशेषसिद्धिरिति भावः । लौकिकप्रयोगश्चायमेवामेकशेषस्तत्प्रकृति
कविभक्त्यंतत एव प्रत्ययसमनेः एतेनाहरिणाशब्दस्यापि तत्प्रकृतिकत्वछित्तथवितप्रयोगेवैरूप्यमस्त्येवेतिपराम्तत्तनन्त्वमत्र त
त्त्वमपोवक्तव्यादौ लौकिकासंभवे शास्त्रीयग्रहणस्योक्तत्वादत्रापि तथैवास्त्विमनआह शास्त्रेपीति लौकिकतादृशप्र
योगत्वावच्छेदेन च सारूप्यं विवक्षितं तदाह नेनेत्यादि यक्षासंभवेति । लौकिकेप्रयोगे सरूपाणामित्युक्ते प्रातिपदिकेकशेषस्यो
क्तिसंभव एव नेकिंतु विभक्त्यंतानामेकशेष इति पक्षस्यैवापत्तिरिति भावः । अथानेनेति यग्रनेन यक्षे राप्रयोजनं स्यात्तदासो
पिसमर्थेपि तु शक्यत इति शेषः । पर आह वाटमर्थ इति । सरूपह किं वक्तव्यमिति । प्रातिपदिकानामेकशेष इति सूत्रं कर्तव्यं
चेत्यर्थः । सारूप्यग्रहणेतितेनसोपलक्षकत्वयाविभक्तिराश्रीयते इति भावः । येबाहुरिति । प्रातिपदिकग्रहणेनोपलक्षणमिति भा
वः । हरितहरिणायोरितिविभक्तौ पानिसरूपाणिहृष्टा ष्टानितदन्तयवप्रातिपदिकानामिसमर्थ इति भावः । अस्पत्तरस्येति । शिष्टस्या

न्यतरस्योभयथाचित्वेत्वमर्थः जातिवाचित्वंचेतिचकारार्थः यादृशः क्वचित्सारूप्ये इति विवक्षितस्तत्र विभक्तितावच्छेदेन सारूप्यविवक्षणान्मातृ
मात्रादौ दोष इति बोध्यं एकशब्दस्वारस्येनैव कारणपकर्षेणैव चैकस्यामपि विभक्तौ योनि विद्य पाणिनेन्यर्थात इति दिक् एकग्रह
णफलं तु चिंत्यमेव अत एव इष्ट्यक सर्वत्र विभक्त्य नानामेकशेष इति पक्षे एकग्रहणाद्यविभक्तिप्रतिषेधार्थमित्युक्तौ ते
न हि तदतिरिक्तार्थ पक्षेषु तद्वैयर्थ्यं ध्वनितं तस्य पिन वार्थविप्रतिषेधादिति तत्स्वव्याख्यातमेव अत्रापि विभक्तिः सारू
प्येणाश्रीयत इत्येवोक्तेन त्वेकविभक्ताविति नैवं तदन्तराणां गणामितसादावेकशेषानापत्तिः दीर्घस्य वैकल्पिकत्वेन सारूप्य
नियमाभावादिति वाच्यं विरूपाणामपि सामानार्थानामिति सिद्धः पक्षे एकग्रहणसामर्थ्येन यद्विभक्तिविषये एकशेष
स्तस्यामेव सारूप्यमित्यर्थात्तन्नीयादौ मातृमात्रोरेकशेषसिद्धिरिति तन्न वार्तिकारंभे सर्वथा प्रतिषेधेन पक्षयोः
फलभेदाय तेषां नेत्सत्रभाष्ये किं वक्तव्यमिति एकविभक्तौ नामितिय श्चैतद्वक्तव्ये किमित्यर्थः। तेन हीतिवाहलकाकरण
साधनः कारकशक्तिवाची विभक्तिशब्द आश्रीयत इति भावः। विवक्षित इति अनेन सूत्रेपि विषयसप्तमीति दर्शितं कार
णकैः शब्दान्तरलाभसंभवात् इति बोध्यं लुप्तप्रत्ययस्येति बहुव्रीहिः। एकार्थत्वाद्विष्यमाणस्येति न च शिष्यमाणोनुप्रयमाना रमः
र्थाभिधायीति न्याय विरोधः। अन्यतरपर्यायत्वेक त्व विशिष्टानामेव शिष्यमाणशब्दबोध्यतयाभिहितादेर्विशिष्टार्थाप्रतीत्यादिव ८१

वनाघत्ति द्विरिति भावः। एवं चैकैकस्येति युगपदधिकरणवचनताश्रयेणेति भावः सर्वेषामर्थानां सर्वैः शब्दैः युगपद्बोधने घा
दिसहविवक्षेति तात्पर्यमित्रार्थत्वादिति। सर्वेषामर्थानां सर्वैः शब्दैः स्यादिसेनार्थप्रतिपादनविवक्षाभावादिति भावः।
इत्याहेति। इत्याशयेनाहेत्यर्थः अथापि निदर्शयतुमित्यनेन वक्ष्यमाणस्यासाधुत्वबोधिनेत्य। यथा चालौकिकविग्रहवाक्ये
नासाधुनापि समाससंज्ञाप्राप्त्यवस्थानिदर्शनेन तथानेनायमर्थः। द्रव्यवाचिनोमिति सत्ववाचिनामित्यर्थः ननु कर्त्रादिभेदा
त्क्रियाभेदावागमेनैका क्रियेत्युक्तमयुक्तमत आह आख्यातेति शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः सर्वेषामपि निहृतभेदाः स्वतो द्वि
त्वादिसंख्यारहिताभेदस्य तत्सहचरितद्वित्वादेः स्वगतमेव तत्प्रतीपत इत्येकवचनमिति भावः प्रकर्षोभ्याहृत्यादर्थयतीति
अभ्याहृतिरत्र गणने आश्रयाभ्याहृतीति आश्रयप्रकर्षात प्रकर्षः अभ्याहृतिर्जन्मत तगणनमेव क्रियागणनमितिभा
वः। एकत्वेन विवक्षितेति द्वित्वादिमतीनो हि उत्तरपापर्वे संख्याविशेषजन्मतेनतदपेक्षाणीत द्वारोपायापेक्षाणि। एवं चैक
स्मिन्नेव तत द्वारोपायान्न पदभेदप्रसंग इति नैकशेषस्यान्न विषय इति भावः अनेकेनैवेति वर्तमाने लडित्यत्र संख्याविवक्ष
णोपि धातुभेदेन वा सोपसर्गवक्तकर्तृरूपार्थभेदेनापि वा क्वापि प्रवादनेकलप्रसंगो द्वादिति। अर्थस्य लक्ष्यस्य द्विवच
नेवक्ष्यर्थस्य लसमुदायस्य वउ वचनमिति भावः केचित्तु अनेकलकारोत्पत्तौ नमानं कर्तृत्वे लकारोपपत्त एकस्मिन्ननेकार्थत्वस्या

के॰टी प्यारोपात् इत्यास्माद्बुद्धः एवं चानवकाशत्वादेकशेषो द्वंद्वबाधक इति स्थितं माष्ये ऽथवा पुनरित्यादिना समुदायादेकविभक्ताविति पक्षः
५२ समर्थ्यते समुदायविभक्तेर्वैनिअवयवापवारस्यत्वात्समुदायसंख्यायाः समुदायगतसंख्याभिधायिसमुदायविभक्त्यैवावय
वार्थेपि तत्संख्याप्रतीतेर्गतार्थत्वान्नावयवेभ्यः पृथग्विभक्तिप्रसंग इति भावः। अवयवानां पदत्वादिरूपोपकारस्य समुदा
याविभक्त्या संभवाच्चिंत्यमिदं किंच विशेष्यविभक्त्या विशेषणानामपि संख्यादीनामुक्तावपि विशेषणानां यथा साधुत्वाय विभक्तिः क्रि
यते तथात्रापि द्वंद्वे रीतिः तस्मात्प्रत्येकगतसंख्याया अविवक्षणान्न प्रत्येकं सुबुत्पत्तिः समुदायगतबहुत्वसंख्याया एव विव
क्षणेन तद्बोधकसमुदायादेव विभक्तिस्तावताप्युपपदं न प्रयुंजीतेति निषेधातिक्रमाभावादिति भाष्यार्थः प्रत्येकसंख्याविव
क्षाभावे सति बहुत्ववत्त्वेन विवक्षणात् एकवचनप्रयोगापत्तिरप्येषां नेति मे संसर्गबोधकमर्थवत्त्वमस्य नेति न नियमेन
व्याहतिरिति ज्ञितात्पर्यं तत्र सरूपसमुदायादेकविभक्तावेकशेषपक्षे दोषमुपपादयति तत्र भिक्षेतिपदस्य विभज्यान्वा
ख्यानपक्षे इदं आवं तत्समुदायस्य चाप्रत्ययान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वमिति भावः स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने नेति तत्स्त्रीप्रत्य
यत्वेन तद्ग्राह्यधर्मेणावास्त्रीप्रत्ययग्रहणोऽइति तावत्पर्यन्तं तदा सुबन्तसमुदायादिति तस्य सुबन्तत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वाभा रामः
वादिति भावः एवं च भाष्ये सर्वत्र शब्देनैव पक्षद्वयमेव व्याख्यातमिति तात्पर्यं व्याकृतस्तत्र दवयवादेकस्मात्स्यदुर्वारत्वेनतत्र ५२

कृते परत्वाद्दीर्घे वृद्धौ वेत्युक्तत्वाज्जसस्येकशेषो न प्राप्नोति। न च विति गमनाविरहेणाप्रसेकमुसमतावरात्रयायस्थितः तावता
पि अभैक्षमिसास्याप्यायसानिपत्तमैस्यासिद्धत्वद्वत्स्यत्वात्। युगपदधिकरणवचनतायां द्वन्द्वः खतरूपयावत्वयोर्ईतीपिमा
ख्येव स्यम्वागानयातत्म स्यस्योक्तिः संभवाप्यवाच्च समर्थग्रहणेन तु न विभक्तिनिमित्तकार्यस्य पूर्वं प्रवृत्तिः॥ विभ्वोह आगते
विभ्ववाहृरूप्यमिसादौ दीर्घाभावापूर्वाद्धेतिसूत्रभाष्यस्य स्यासंगसायत्ते रिमाहः। सातिपदिकैकशेषप्रसेमात्त्रमात्रादेय
यानेकशेषप्रसक्तयोः क्रमेव माख्येसिद्धमितिमुवंतान्तद्धितोमत्वात्सक्षेएकशेषस्यानंरंगत्वात्। एवं च सर्वत्रैस संगतेमिति भावः॥
रगनीतस्य सार्थकं दर्शयितुमपसार्य एतयसूत्रयेपिरुषणमाह अपघादिष्विति। एका प्रकृतिरिति अर्थाभेदाद्भिन्ने
वेत्यर्थः तद्धितान्तत्वादिति। अंत्यपशब्दस्यापि गार्ग्यादिषु लेन समुदायस्य नदादित्वदंतत्वादिति भावः। प्रकृतिसेनियातेति। त
त्रप्रथमस्य सोनिध्यात्संनिपातोप्ययोत्क्रम्यवहितत्वान्नास्तीति वेप्यमिति भावः। अभ्यंतरीतिः गर्गेपशब्दविशिष्टपशब्द
रूपस्य प्रातिपदिकत्वे तदर्थगतसंख्याभिधायितया प्रवृत्ताविभक्तिः साकृप्योषत्वस्त्रणतायां प्रकृतिं न त्यजतीत्यर्थः। न च य
आमितिपत्तसमुदायस्येमर्थः समुदायार्थः अपत्यसमुदायरूपोर्थः अपत्यार्थस्य प्रसंगेवेधिकत्वादिति भावः। तद्वागर्ग
येतिप्रसेकं तद्धितान्तत्वात्समुदायस्यैसर्थः समुदायार्थः अयत्यसमुदायरूपोर्थः अपत्यार्थस्य प्रसंगेवेधिकत्वादिति भा

कै.वृ. वः। तदा गार्ग्येत्यत्र प्रसेकं तद्धितांतत्वात्सहविवक्षायां बह्वर्थत्वाच्च प्रसेकं बहुवचनमिति भावः। प्रधानभेदे च गुणाद्बह्वेति प्रातिपदिको
४३ द्देशेन तद्धितानां प्रातिपदिकार्थस्य तत्र विशेषणत्वाद्गुणत्वात्। किं चैकस्मादनेकेषां परत्वासंभव इति भावः। अजयो बह्वचिति
भाष्यात्तेनैवेस्तु नुहत्यामन्यपस्यैव च ङुसुहृते लुगमुपगम इति भावः। यदायत्तामेवेति उक्तरीत्या स्यापयतिश्चिं त्यानुकशास्त्र
वैयर्थ्यापादनमेवात्र भाष्यकृतां त्यर्यविषयीभूत अयस्त्रवाचीति। यद्यपि प्रतिकृति हत्येतत गोत्रमेवेनेति लौकिकस्यैतिवि
शेषरोगस्य र्थेन तथापि सिद्धंतस्वरूपमदर्शनमनंतापद्मात्तस्य शात्वातन्त्रापि गोत्रत्वाभिमानः प्रवराध्याय प्रसिद्धं हि तत्र गो
त्रशब्देन गृहीतमित्युत्तरे संबंधसंभवादिति। प्रधानानुरोधेन गुणाद्वहृतिम्याय स्तूयत्र गुणाद्वर्तिं विना प्रधानोपमन्नेने निर्वाहस्त
ल्पतव्यातीयरादेतद्विषयत्र इति भावः। इह तु यत्राकृते रेकत्वाद्वहूनामपि परत्वसंभवाद्गुणाद्वतिर्नायेक्ष्येति तात्पर्यं समानार्थ
त्वमिति। नन्वेवं कराचिद्य शब्दमात्रस्य शेषप्रसंगः तथा सति प्रकृतमर्थं विशिष्टप्रत्ययार्थानवगतिप्रसंगात्तानावानन दाह
विसादाद च प्यत्र पक्षे नेनैवेकशेषप्रसंगः तथा सति प्रकृतसर्थं विशिष्टप्रत्ययार्थानवगुसिद्धिः। अपरः सरूपाणा
मित्यस्य स्थाने समानार्थानामिति प्रत्याख्यास्यमाह भाष्ये यद्वीति नानार्थानामपीति सूत्रमपि क्रियतमर्दन्निभावः। ते रामः
नैवाज्यो बह्वचिति तेनैव विरूपाणामपीति वचनेन त्वत्रो तेन गार्ग्येण शब्दस्य शेष इति तात्पर्ये व लुप्यमानार्थाभिधायि ४३

लमित्यत्रापि यस्मेजेते वद्रुह्विसर्थेनैवलुगिति केचित् अत्र वृत्तिकेति। मेदवुध्यनुग्रहायतु कार्यमेव यार्तिकं सूत्रजालवत्। ननु
वद्रुधी हो निष्ठांतत्वात्स्त्रिस्य पूर्वनिपातः स्यादत आह स्वरेणेति साधनेकृतेति समासः। घञंतत्वादिति अस्य व्याख्याविति
स्वादिप्रकृतिकेसादिः अनभिधानस्यावश्यप्रयरीपनादर्शयति द्वंद्वोपीति। सत्याप्यशेषेकादिषु एकशेषमापाद्यते। पं
भावः। द्विचतुःशब्दादिभ्यो कार्थाभिधानं घटादिशब्देभ्यइवनस्यादिति अवश्यमेकशेषे गानेकार्थं संवक्तव्यमिति एकादि
शब्दानामपि तत्वसंगइति भाष्ये र्थो गम्यत इति। द्वित्वरूपार्थस्य र्थः। द्वावित्यर्थः इति। तस्य वद्वौ शब्दौ वाचक इति भावः
संदेहादिति निश्चयात्मकप्रतीत्यभावे। संप्रत्ययस्य र्थः नवोध्यने रद्रूपवानाविसनेन संदेहबीजं दर्शितं एवंजाहिनेमावि
त्यादि भाष्यस्य वाचकशब्दांतरसत्वाविशिष्टार्थासंप्रत्ययेनैकादि आदयतामेकशेषाभावइत्यत्र तात्पर्यं विंशत्यादी
नां तु मवत्येवेतिदिक इदानीतद्वयस्य मभिमेतद्विशब्दादिरूपं दृष्टांतं स्वंउपति। अथवानेमइति। द्वाविसादयइत्यर्थः
तेषामेकशेषशब्दत्वेहि नदृष्टांतेनात्रैकशेषापादनं नत्वेतेनत्येतिभावः यदालिनि। एकशेषविनेवेत्यर्थः ननु समु
दायो नामार्थः नच तस्यार्थो स्तीत्यत आह समुदायवाचिन इति। प्रश्न इति। एकश्चैकश्चेति विग्रहे। शिष्यमाणाद्विशब्दे
न किंसादृश्यमित्यर्थः परस्परेति। एकशब्दयोः सह विवक्षायां। शिष्यमाणैकशब्दस्य तदर्थाभिधानासामर्थ्यात्तयास्य

कै.टी रायेसपैकैकत्वार्थे हित्वोत्पत्तौ नरमिधानसमर्थशब्दप्रवृत्तिः तद् लौकिकं च दौ च दौ चेम्पोदीतिभावः अन्योन्येप्साकृतनं हि सेनप्रसे
४५ द्धिशब्दप्रवृत्त्या सारूप्यमिति भाष्यासरार्थे अंते इवायेऽस्योन्यकृतनभावविषयएव प्रश्नः अन्योन्यकृतत्वस्य परस्परकृतेत्यर्थः
भावः प्रवृत्तिनिमित्ते मात्वपुत्रादिशब्दस्य परस्परकृतमातृत्वपुत्रत्वादिनिबंधनात् तदाह यथेति। पुत्रविनाशेपीति ननु पुत्रस्य
बुद्धिसत्वेन तन्नाशेपि पितृव्यवहारोस्त्वेव भाविपुत्रस्य पितेति व्यवहारवत प्रकृतेप्येकस्य बुद्धिस्थत्वेन दयोयेपि चतुरादिव्य
वहार इति किं वैषम्यं पुत्रस्याबुद्धिस्थत्वे तु तन्नत्वेपि न पितृव्यवहार इति श्चैतन्न दृष्टस्य पितेति व्यवहारवत्तम दृष्टबुद्धिस्थपदार्थमा
दायैकस्य विद्यमानत्वे द्वौ स्त इत्यादिव्यवहाराभाव इति वैषम्यमित्याशयात् नास्ति च तुल्यशब्दस्येति। एवं च दृष्टांतदार्ष्टांतिक
योर्वैषम्यमिति भावः। नन्वेवं परिहारे दृष्टांतदार्ष्टांतिकभावः कापि न स्यादित्याह असदिदानीमिति तद्भावदृष्टे अवश्यमिति। ए
वं चेदृशे विषये वैधर्म्योद्भावनमकिंचित्करमिति भावः साधर्म्यसत्वात् पितृत्वकवैधर्म्ये वीजमाह मात्रादपि इति आश्रयसत्ताभावादिति। स
म्भावोत्र बुद्धिकृतः तेन मन्तामाते साधकपपत्तिः समुदायेति इतरसाहित्यविशिष्टद्रव्यनिवेशिन इत्यर्थः वार्तमिलस्यासारमित्य
र्थ इत्यन्ये भाष्ये यदित्यस्य पत्रेमर्थः सर्वे परस्परस्माये साइत्यर्थः ननु घमनस्यैव कर्तृत्वमपनीतो कारणत्वान तस्य चमसे रामः
क इति वादेकैक इत्येवपुक्ते नत्वाह कारणमुघमनं वेदिति। स्वतत्स्य द्वितीयसहायं विनाप्युघमनं स्यातनवत याद इत्यतेन ४८

स्मात्परस्पर समये क्षं एव एकशेषः कर्तुं नैवमिति सर्वथा । एवं च तत्र यथा मां प्रति कृते तेनो यम नकर्तृत्वरूपायेन मम सेकस्मिन्तेन सहजय

छतीति शब्दस्तथा मोम्मसमुपे स्यादुक्तिन्नेके कस्मिन्नपि विशिष्टग्रहणमिति सिद्धमेकशेषशब्दस्य दोच दोचेति विग्रहः । द्विविधेन शि

ष्टस्यैनवोधाच्चमुसे कद्विवचनं प्रयोगे त्वेकशेषे गौणप्रयोगान्न कदाप्येकवोधो द्वाविति ततः एवं चेकोन द्वाविति साधुप्रयन्त्रां दोने

कस्त्रयो न द्वाविस्पे वटीविधयव्यवहारादुत्तरसंख्यायाः पूर्वसंख्यावाधकत्वमिति तत्त्वं अथवेति । अत्र पक्षे तत्तुल्यमिति सव्य

पेक्षास्त्वित्युत्तरे योज्यं । नो घच्छच्छतीति वा तरेरोत्पत्त्र समसकं मकक्षं सहायमिति शेषो बोध्यः । वक्तृजो सादीनामेकशेषशब्द

स्याभावे पि नियमतत्र उभ्हताम्रपवभेदसमुदायविवक्षणेन न कदाचिदपि द्वादिष्वेकवचनं । आयवाने मे इति भाष्यमस्या

पमेवार्थः एकशेषेणाप्यपमेवोर्थः स्तूचितइति वोध्यं । भाष्ये प्रथम इति प्रथमेनमः प्रथमादिनोत्तम इति वक्तव्यमित्यर्थः पु

रुषे । प्रथमाद्यन्यतमे । एकत्वादिति भेदावगमहेतोरभावादित्यर्थः प्रसक्त महंकारानास्पदचेतन्यपरा ह्मनदास्मदचेतन

त्वं आदिनाम सक्षत्वपरोस्तत्वेष्ककरणादीति गम्यां विलक्षणंप्रतिनोरिवेति भावः । यदा त्विति । सदादीनीत्येकशेषकारे मादिति

भावः । आख्यातेनाभिधानमिति प्रथमतरइति शेषः पश्चादित्यादिप्रत्ययः समभिव्याहारादिति भावः एवं चेदं वचनमवैया

करणता किंकस्येति तास्वयं स्वद्रुपव्याक्षिपये रवास्म मसाख्यातमायत्वाद्विस्वेनाघ सिद्धेश्चनास्य विशिष्यमत्साभ्यानंभा

के॰टी॰ ध्येरिति बोध्यं। असरूपत्वादिति असमानशब्दत्वादसमानार्थत्वाच्चेत्यर्थः। द्विवचने सामादिग्ने यस्य कृतं हस्य विसाघभिप्रायकः स्त्वं प्रसा
४५ ल्यादं निवृत्तिप्रसंगइति। जातनिवृत्तौ मानाभावाज्ज्ञसत्त्वेपि न तद्यांभावेन तद्बोधप्रसंग इति वक्तुं पुनर्नैयथपीति शब्दार्थसंबंधस्य
नित्यत्वादिति भावः। विप्रयोगः। द्वंद्वरूपः एतत्प्रतियादितमिति। भाष्ये कृतमिति करोतिरेकशेषविधानसामर्थ्यालभ्यमतियाद
नेर्नैतेन शब्दार्थसंबंधनित्यत्वेपि क्षतिरिति भावः। लोपस्याभावात्मकत्वान्न तत्त्वमर्थावगतेरनुपपन्नमत आह लोपद्वारेणेति ए
वं च शिष्यमाणस्य लुप्यमानार्थबोधकत्वमनुभवसिद्धमिति भावः। भाष्ये वद्ध्यर्थेनावा भवतीति वा वार्थैकवित्तचेत्येवं पाठः। विद्यमानेव
बोध्यमेइत्यर्थः। एवदज्ञानानन्तरः शंकउतेत्ववोतत्तोरितितथावष्टवचनादिति। शास्त्रस्य शास्त्रीपकार्यत्वादिति भावः। संप्रस्यपः
स्यादिति भाष्ये अश्वत्वमप्रमास्यादित्यर्थः। तार्ह्येशब्दस्य वाच्येन पाव्याख्यानिमानंद शप्तिसर्वो ग्रंथ इति। भाष्ये थाकिमर्थे लोपइ आ
ग्रेचिादित्पत्तौ लोकतरइ एव कत्र्येय्प्रतीतिसिद्धैरिति भावः। प्रत्ययलक्षणमिति अनेन लोपेनानुसन्तेरेवान्वाख्यानमित्युक्तं नमस्त्वर्थ
मितिततश्चवृक्षश्चवृक्षश्चेति वाक्येन स्यादिति भावः। इतरोभिमतमनघ हृष्वयतिम सथमि साद्भिसर्थे शब्दे निवेशादेकेना
नेकाभिधानाभावादेकशेषआरब्धव्यः। अन्यथाप्रत्यर्थं स्यात। एकेनानेकस्याभिधाने प्रत्यर्थं शब्दप्रयोगो न स्यादिति वेदित्स एमः
र्थः। पद्व्येकेनेति अपिना एतत्सूचयति नैकैकस्याभिधानेवयंतिरोकर्मः। किंमु सहविवक्षायामेकेनानेकाभिधानमपिस्त्री ४५

कुर्मः। तेन वाक्यसिद्धिः। एकशेषारंभश्च न कार्यः। केवलस्य तु प्रयोगादर्शनान्नात्र न त्रित्वस्यार्थोपि समद्र इति। तदयीति। स्वीयस्वीयार्थास्यागएव प्रसमर्थ
मितिभावः। आरंभवा घाहा। यावतीष्विति। शब्द एवमात्म्यदस्यार्थःस्यात्प्रत्यलंकृत इत्यत आह। वृक्षश्चेति। एकस्य न स्यादिति प्रयो
गे इति शेषः। प्रत्याख्यानवादी आह पदव्येकेनेति। वृक्षावित्यादिदर्शनादिति भावः। आरंभवादी आह यदीति सहेति समुदायार्थप्रा
दुर्भावादिति भावः। द्विवचनाकमर्थमाह उभ्यत इति। एकेनैवेति। युगपदधिकरणवचनतारीति मे स्यार्थः। लक्ष्यात रेणाति। स्वजातीय
त्वात सहिति बुद्धिस्थेनेत्यर्थः। भाष्ये एकेनापीति अपिना नैकेनापि प्रत्याख्यानवाधेव पुक्तांतरमाह उभयदर्शनाच्चेति उभयोरप्य
केनानेकार्थाभिधानदर्शनादित्यर्थः। तथा च वृक्षस्य स्यचेति द्विवचनान्तमिति। अत एव यदकाले दृष्टिर्वीरणीतीति प्रयुक्तवत्वं।
ननु घात्वेत्यादा विवक्षावित्यादावपि विजातीयानेकार्थाभिधानं स्यादिति चेन्न स्वभावेन वारणात्। यत्रैकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति
तत्र शक्ततावच्छेदकप्रकारकबोधांगीकारेण तु दंतुगतौ कृतानेकव्यक्तिबोधोप्याप्य एवं चैकस्मा वृक्षयदार्थवादेपि शुद्धव्य
क्तिबोध इति वादिनां मतेपि प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षितानेकव्यक्तौ शक्तिग्रहातास्पर्यग्राहकसत्वे एकस्मादप्यनेकमुख्यव्यक्तिबो
धइति सर्वथा द्वयपक्षेपि सूत्रप्रत्याख्यानं इदमेव तत्त्वं पदैकस्य युगपदनेकार्थबोधकत्वं न वा इत्प्रत्याख्यानमिति। इदं च प्रत्या
ख्यानमर्थस्यान्यप्रमाणत्वादित्यनेन सूत्रकृतोपि दर्शितमायमेव तन्त्वेवमपि दुर्वारेण आह नेत्यति समहविवक्षायामेकजा

के टी. तीयार्थेऽनेकशब्दप्रयोगादर्शनेन न तदसाधुत्वप्रतिपादनार्थं सूत्रमिति भावः। एकाकृतिव्याभासास्तीति शेषः। शब्दार्थः। शब्दजप्रती
४६ तिर्विशेष्यः। बुद्धिरिति प्रमात्मिके समर्थः। ननु व्यक्तेरपि स्यादेवं प्रतीत्येकरूपत्वेन तत्राह मुख्येति आलंबनेनेति। विषयेणेत्यर्थः। प्रत्या
पित इति। अनेकशो यीत्यादिः विशेषानवधारणादिति। आश्रयभेदेपीत्यादिः अविच्छेदं भावत्वे अविशेष इति तस्या गतिरिति विशे
षानवगतिपूर्वं सामान्यस्य शब्दतोवगतिरित्यर्थः। अयं भावः गुणादिभिन्नेष्वनुस्यूतैकाकारप्रतीत्या जातिसिद्धौ तत्र शक्तिग्रहः
शब्दात्तस्या बोधश्च व्यक्तीनां त्वानंत्यान्नासु न शक्तिग्रहो नापि शुद्धानां तासां बोधस्तासां विशेषरूपत्वेन विशेषावगतिप्रसंगो
त्तायथाकृत्यादिके शाब्दबोधे भासते सामान्येन तथा विशेषैरपि भासेत न जातेः शक्यत्वेन तदाश्रयत्वेनाक्षेपत्वेनाक्षेपादि
ना सामान्याकृतिरूपादेव ग्रहणमिति न दोषः प्रथमतो वा तस्य यद्यपि विशेषव्यक्तावेव शक्तिग्रहस्तथाप्यावापोद्वाप
न्यायेन व्यक्त्यंतरे आनयनादि दृष्ट्वा पूर्वजातशक्तिग्रहस्य जात्याश्रयमात्रे व्यवस्थितिरिति मत्वेवाहादिक्रियेति तर्हि कथमत आ
ह द्रव्यप्रकारकेति आश्रयेणामेव तात्पर्यं ततो न करणमिति भावः। अन्वयबोधे तु बाधज्ञानस्याप्रतिबंधकत्वान्न तदनुपपत्तिः। ना
नीत्यादिप्रयासो दृश्येति कश्चित्तत्सन्निधिमात्रेण। शक्तिग्रहे व्यक्तावुपलक्षणतामात्रेणाप्रसभिज्ञाप्रत्ययरूपेणाप्रस रामः
भिज्ञाविषयेणान्वयेन न तु द्वारितगोशब्दादिशः प्रपत्त्याहश्राएवेतद्वारितादिव्येवं प्रत्यभिज्ञाविषयतासाचैकाकारतां वि ४६

नानुपपन्ने ति। द्वितीयेनाभिधाने सिद्धेऽपि एकत्वं न सिध्यतीत्याह तथा वनमिति। अविशेष इति। एकतृ यत्वमित्यर्थः। वनशब्देन
कदाचिदाम्रसमुदायस्य कदाचित्पलाशसमुदायस्य कदाचिन्नवदिशानसमुदायस्य कदाचिदाम्रादिसमुदायस्य प्रतीतेरिति
नान्यथेंधनदाहभिन्नत्वस्येति। एकत्वेपुत्वंतरमाहत्वायतेचैकेति। आद्यव्याख्यानेऽध्याहारभाषाभ्यां व्यासावारस्याद्याहमथवे
ति। अयदिष्टमिति भावेक्तइत्यर्थः। भाष्येकः पुनरिति। अनेनापि प्रमाण्याऽविशेषस्येवोपपादनादिति भावः। प्रसूत्तमिति मसस्या
शानशाब्दप्रप्यत्रोच्यते ततइति तत्रेत्यर्थः। विप्रतिपत्तेति देहात्मप्रत्यपवतभ्रांतत्वशंकयेति भावः। प्रयोगस्तु विमतत्रस्य योजा
तिविषयोदेशादिभेदेऽपि प्रबाधितैकाकारप्रसायत्वात् संमतवदिति अवस्येति। अवस्याकृतभेदोपपादनेन वक्ष्यतीमं वि
षय इति सूचितं प्रत्यभिज्ञामन्यये तितन्द्विषयमन्ययेत्यर्थः। उत्यहकमिति। भ्रांतत्वाशंकानिवर्तने न प्रमात्वनिर्वाहकस्तर्क इ
त्यर्थः। न सादृश्येति सादृश्यप्रत्येकक्रियाकारित्वादिनिमित्तकभ्रमरूपानेत्यर्थः। अविगीनः प्रमाणाभावः प्रमाणत्वेपस्यस्म
त्मस्यस्मरणस्यपदार्थविषयकस्यतेनोपानिबद्धा ति वचनानियैस्तेषामित्यर्थः। द्रव्यस्यशब्दार्थत्वे हि एकत्वाख्यगणवध
निषेधाद्येवप्रतीयेत एकः कइति चेतयोपस्यतद्धा सम्श्रवणकालेबुद्धिस्थः स इति। गुहा गाजातेः पदार्थत्वे तु न दोष इति गास्यर्थः।
अन्यत्र कामचार इति सर्वेषामिति शेषः। एकेन एकस्याहनने जातः शास्त्रार्थ इति अन्यप्राह्मणविषये सर्वेषां कामचारः स्यादि

कै॰टी त्यर्थः। नन्वेकमिति जातिरूपमित्यर्थः। तन्माद्वे विवादादाविति वोद्धादीनामिति शेषः। किंच सामस्त्येन प्रत्यवयवमवयवीनोपलभ्यत इति वे
४१ घम्पादपि सन्नरष्टांति तद्दृत्ति भावः। सा कांक्षत्वाद्धाकस्याह एकस्यापीति एकस्यापि अनेक इति पाठः एकस्या यो द्रशब्दस्य यथाने
कोयागेष्विति तेन विषय एकबोधज्ञान विषयश्च एकदेशावच्छिन्ना नेकयागेषु तथा दर्शनसंभवात् तत्पाए कस्या अपि जाते रने
को विषय आश्रय तयेमर्थः। अनेकस्य इति पाठे एकपि यथा इंद्रशब्दो नेकयागस्या एकस्यापि बोधविषयस्तथा जातिरपी
त्यर्थः। अव्ययीभावे इति इंद्रशस्य प्रादुर्भाव इत्यर्थः सर्वेष्विति प्रादुर्भाव विषये इंद्रशब्दस्यानन्वोध्या वा एकादेवताभीत्यादिद्रव्यव
त्सर्वयोगेष्वंगनां युगपत्संनिपात तदत्यर्थः भाष्येपि इंद्रशब्द आह्वान प्रादुर्भूतः युगपत्सर्वत्रा --- भवतीत्यर्थः पदीति। अनेका
धिकरणस्य पदेनानेकसंबंधो विवक्षित इत्यर्थः। एवं चैकः शब्दो यथानेकत्रा ष्ये एके युगपत्गच्छतेन तथा जातिरपीत्यर्थः
भाष्ये अपरोः शास्त्रोक्तमिति। एकः शब्दः। एवं चैकः शब्दो यथानेकत्रार्थे एकेन युगपत्गच्छते तथा जातिरपीत्यर्थः भा
ष्ये अपरोः शास्त्रोक्तमिति। एकः शब्दः प्रत्यर्थं निरेषित्वादेकेद्रव्यं गोरूपं बोधयेत तस्यैकेन विदालेमेरूते परैस्तेन वागवांतराले
मेः शास्त्रार्थः स्यात्। एवं नत्रासनगमित्यादावपि एकस्यत्रासनगस्यावधो विषयस्तत्रात्स विषये सर्वेषां कामचारेण प्रहृतावपि तस्माप राम:
श्चितं स्यादिति वोध्यं सर्वपुरुषान्प्रति एकव्यक्तेरेव बाधतमित्यधिमानः अथ्यानुष्ठानेति। अयं भावः जातेः साक्षादनुबंधनाद्यसंभवा ४१

नव्यक्तिद्वारात द्व्यंतआनुष्ठानसिध्यर्थमेकप्रयोगे एकव्यक्तिद्वारकमेवतदाशीयतेनत्राकृतेरेकत्वे विभिगमनाविरहात्सर्वव्यक्ति
द्वारकामेवतदाश्रीयेत आकृतेरनेकत्वे तु प्रतिज्ञाहानिरिति। पूर्वोक्तव्याख्या स्यावर्तारणाच्च शब्दोत्पत्तो न आह तु शब्दस्यार्थे इ
ति। भाष्येन च पर्वेनेति जिज्ञासाश्रयाव्यक्तिविशेषा अवयवाद्रस्तु च्यते अनवयवेन व्यक्तिविशेषानालेवतेनेत्यर्थः। नच्चानमसंग
तमिति भावः। ननु आदितस्यमत्येकसमासभाविनदृष्टांतासंगतिमत्वाह मतिमत्वाह्मतिदेशमिति। अनभिधेयायाइति शिसतो
छेवदमप्रपमेमेवे न्यदिह्यमधास्येनोभिधयायाम्ल्यर्थः। परित्यक्तभेदमिति परित्यक्तावांतरभेदमित्यर्थः। ननु हम स्यमत्येकं समा
प्तोःप्रकृतेनुपयोगो न आह शास्त्रमिति शब्देनभिधानेइति। प्राधान्येनेत्यर्थः। नन्वेवं वोनायांचैकस्येतिचोनुपपन्नेइ। त्यत आह वाक्य
कारइति प्रयोजनानि प्रयोजनांतराणि समुच्चयेनेति द्रव्याभिधानेत्याहत्यसंभ्रम्य पदस्य नेनसमस्वचरति बोध्यं। एकस्याग्रेज्ञयादेर्यत

उपाधिरथावायालत्वादित्यस्य पुनः पुनः प्रवृत्तेरितिगर्भितार्थः। समासश्चार्थवत्तात एक इत्येव नित्याच्चेत्समान्यसेत्यादि अथ इकपालत्वा
दीत्यादिपदेन निर्वापः। अत एव भाष्ये स एवादर्शित एकं तिरूप्ये इत्यादिनाप्रवृत्तेरिति पुनः पुनः वृत्तिरित्यर्थः। उभाघतर इति। उत्पाद्य
त्वेन बोध्यस्येत्यर्थः। ननु प्रकारभेदेऽपि द्वितीयोप्यासे किं बीजमत आह तत्रैति रूपसामान्यादा सिद्धमिसदृगोति सूत्रस्याभा
ष्यरीत्यानिष्पन्ने इदं अभिधेयं नेदमिति विवेकाग्रहादित्यर्थः। ननु तत्राप्युक्तरीत्यैव प्रवृत्तिः स्यादत आह सादृश्येति। तस्य ससंबं
धिकत्वेन प्रतियोग्यंतरानुपस्थितेरिति भावः। ननु व्यक्तिशक्तावानंत्यव्यभिचारयोः सत्वात् जातौ शक्तिरित्याशंक्य जातिरेवाना
स्तीत्याह इतिविकल्प इति जातिर्न तावद्द्रव्येषु व्यासज्यवृत्तिः एकाश्रयनाशेऽप्रातीपायत्तेः किंच गामालभेतेत्यादिनोदना सु
सर्वद्रव्यालंभायत्तिः प्रत्येकसमाप्तौ तु द्रव्यांतरे तदनापत्तिः तत्रापि सत्वे एकाकृतिरिति प्रतिज्ञाहानिरित्यर्थः। तत्रत्ये ॥ ॥ रामः

स्यानाघुयलक्षितं माध्वेष्टानं चेतस्यमेव द्रव्यमिति निनानेत्यव्यभिचारावितिनात्पर्यं । भाष्ये चोदनाखिति । असत्यवर्तकवाक्ये षतस्य द्रव्यस्या
रंभरणात् । द्रव्यमुपलक्षणम् । आरंभणालंभनादिकरणादित्यर्थः । तत्रारंभणं रूपो वंधनं वा जातिवादे हलवणमाह । भाष्ये आकृतो
चोदितायामिति । कार्यसंबंधित्वेन चोदितायामित्यर्थः । तच्छेषपूरणेन व्याचष्टे । युक्तमित्यादिना तत्रैव हलवणांतरं नचैक
मिति विपर्ययस्यापीति । सत्प्रतिपक्षसंभवादित्यर्थः । एवं चानेकद्रव्यगतैका जातिरभ्युपगंतुमेव न शक्यत इति भावः । ननु जा
तेर्नित्यत्वात्कथं नाशादि किं चैकनाशेऽपि व्यक्त्यंतरेणाभिव्यक्तजात्याश्वा मचरेदेवेत्यत अभिव्यंजकेति । व्यासज्यवृत्तिजातिभिः सर्व
व्यक्तिभिः संभूयाभिव्यज्यत इति मते इदं दूषणं जाते नाशश्चतिरोभाकरावेत्यर्थः । एवं च श्वा नाम लोकेन संचरेदिति भाष्य
स्य व्यक्त्यंतरे श्वप्रत्ययविषयो न संचरेत न स्यादित्यर्थः । एवं विनाशपक्षं व्यक्तिषु ध्वंसपरं तथेति परामृष्टमाकृतो तिरो
धानपरमित्युक्तमिति मलाहृपदेति । आविवेको धर्मविशेषो ज्ञातिरिति भावः । जातेर्नैति व्यासज्य सर्वाश्रयवृत्तिगोत्वं स
र्वाश्रयज्ञाने रमिव्यंक्त्व्ये अन्यथा गोत्वज्ञानमेव न स्यात् इत्यर्थः । अस्तु तर्हि तत्समासत्वाय नदाश्रयसर्वस्य प्रत्य
क्षत्वमत आह भाष्ये अनवकाशमिति । अर्थाजिरप्रत्ययावकाशरहितं गोभूतं गोत्वप्रत्ययस्याय गोरूपं वस्तु सर्वप्रत्यक्षं
स्यात् । गोव्यक्तीनामनंतत्वादनवकाशत्वमित्यर्थः । नाविद्यतेऽवकाशोऽयस्यादिति वहुव्रीहिरिति तात्पर्यं । अत्र पक्षेऽध्या

कै·टी हारक्लेशात्पक्षांतरमाह अथवेति। नायातीति। अस्य त्वग्विव्यक्त्यंतरादायातीति न शक्यं वक्तुं। तस्या निःक्रियत्वात्। नयातीति
यांरेउत्पन्नव्यक्तिं व्यक्त्यंतरादागमनमाप्नोतीत्यर्थः। न च तत्रासीतदिति प्रागाश्रयाभावादित्यर्थः। तत्रैव हेतुमाह। अस्निय
४२ श्वादिति। यतः पश्चाद्देवास्ति अतः पूर्वं नासीदित्यर्थः। एतेन मायासीन्नमाचमनं तत्र गोत्वमिति परास्तं। ननु सक्रियत्व
मंगीकृत्यांशेनागमनमस्त्वत आह न चांशवदिति निरवयवत्वेनांशाभावादित्यर्थः। ननु पूर्वमाधारं त्यक्त्वात्रैवाया
नीत्यत आह जहातीति पूर्वत्रापि प्रतीतेरिति भावः। तस्मात्सर्वगो केति वाच्यं। ततश्च कया चिव्यक्त्यैव व्यक्तासा अभेदा
त्सर्वगेति गाथेततश्च सर्वत्र दृश्येतेत्यत आह सर्वदेति। अत्र यक्षेणो भूतमभिव्यक्तगोत्वेन व्यासंतुस्वव्यक्तित्वेन जापं
तरावकाशरहितं सर्वं स्यादिति भाव्यार्थः। जातिसंकरप्रसंगश्चैवमपि बोध्यं नहीति एवं च तत्तच्छब्दप्रतिपाद्ये एकस्मि
न् विरुद्धधर्मापत्तेरभावाद्वाक्यमेव पदार्थ इति भावः। भाष्ये गोश्च गौश्चेत्यनेनाभिप्रेतं वैरूप्यमुपपादयति भेदे
ति एवं खंडो गौर्मुंडो गौरिति वचनं स्यादिति भावः। प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययस्तद्विषयः। भाष्ये व्यपर्थे छिति। विजातीयानेकार्थसहय
श। द्वैधित्यर्थः। मुक्रांसंशयमिति। एकशेषांगीकरणमिति शेषः। जात्यभावोभ्यादिमतेऽक्तस्तेति रस्यति आकृति राम:
सम्भावद्गति अथवेत्यादिना व्याख्याते सर्वगोभूतमित्यादिदोषं परिहरति सर्वगतत्वेप्याति। सेकरोपि न परस्परपरि ४९

हारेणामित्यत्र व्यक्तिनिष्ठानामेवैकत्र स्थितेः संकरत्वात्तन्नसर्गोत्वादीनामिति भावः आद्या मा स्वारीमादोषस्त्वजातेः प्रत्येकं
परिसमाप्त्यंगीकारेण सत्त्वात्‌ एकैकव्यक्तिमंगपत्वाच्च नविनाशेस्यादिदोषः ननु सर्वामितिप्रथात्मनां व्यापकत्वेपि क्वचित
शरीरे कश्चिदेवात्मास्फुरतीति न तु सर्वः सर्वत्रेति हृदिस्थप्रथः एकार्थसमवायेतितेन च निमित्तेन जातो लिंगसंख्यारोपाद्यन्यर्थः
भाष्येपुराण्येति जातावेकवचनं अनित्यमादिति अनियतावृत्त्यर्थः अयापिलेयापिलाभ्यामनियतत्वमेव भाष्ये दर्शितं व
हुवचनवदिति आश्रयगतसंख्यावत्‌ आश्रयवोधेदृष्टानेकशब्दत्वमपि मासोतोत्यभिमातः व्रातिर्थ्यमयदिश्यातः इतियवद्धस्येकवचने
नतद्वजातिप्राधान्यावगमादिति भावः एवं चारोपितत्वं छिन्नादिनानमतिजाहाम्यादीति तात्पर्यं अभ्युपगममिति गोरायप्युतरासंख्या
पूर्वां संख्यां वाधत इति भावः आविष्टलिंगेति स्वाश्रयेनेकलिंगसत्वेपिस्वयं यत्किंचिदेकमेवोपादत्ते तथा चानेकलिंगत्वासिद्धिरि
ति भावः उक्तमेवार्थं दृष्टांतेनाहतत्र श्रुतिरिति नचैवं लिंगस्यासिद्धिः कुतः व्राह्मणीशब्दवाच्यमाजात्याआश्रयगतं स्त्रीत्वमेवो
पादीयते व्राह्मणशब्दवाच्यया पुंस्त्वमेवेति व्यवस्थासंभवादिति वाच्ये व्राह्मणीयदार्थः इयं व्राह्मणव्यक्तिरिदं व्राह्मणवस्तु
व्राह्मणादाराश्यादिव्यवस्थानुपपत्तेरित्याशयात्‌ सिद्धांतवादीति आकृतिवादीत्यर्थः स्तनकेशादीति केशोभंगं लिंगांत
रेणेति व्राह्मणादाराद्र्यादे द्रव्यद्वारा जातेर्लिंगांतरेणायोगोनस्यात्‌ तटस्तटी त्यादौ वकस्यापि लिंगस्ययोगोनस्यादिति भावः

50

के॰टी शब्दविशेषापेक्षया तु जातेरविशिष्टलिंगत्वात् करीति नामपर्यायभाष्ये हर्नोनः सिद्धान्तः किमिति संस्त्यानप्रसवशब्दयोः कोर्थ इति प्रश्नः उ
५० त्तरं संस्त्याने भिधेये स्त्यापने ईट्प्रत्ययात स्त्रीशब्दमर्थः सूतेः सप् एसकारस्य षकार इत्यर्थः प्रसवे भिधेये पुमानिति शब्दः गर्भः स्त्रके
स्यापतिशोणितेन संधी भवतीत्यर्थः सजेपुंसत्वजेतिपो निरूपे आधारेस्मान्तमयचयः प्रवृत्तिः कृद्धिः शब्दे स्मादिरुद्रमुपलक्षणं
सत्वादिकार्यमात्रस्येति बोध्यमुपलक्षणत्वं ध्वनयन्नुक्तयोर्व्याभिमाह सर्वाश्चेति भूतेयः एवमात्मेको इत्यस्य विवरणं सत्या
नेत्यादिगंधवत्पृथ्वीयं तत्पृथिव्यपेक्षया ए सु अत्येअए पृथिवीत्याते न सि अत्येद्रत्पसीयासः इत्युत्रपद्त्युपलक्षणं वायोरूपा
भावात् आकाशस्पर्शस्याप्यभावाच्च वस्कृतस्तेजोवत्त्ररूपाणां सर्वभूतेनी नांत्रिद्दुलकरणमात्रात्मिमायेणोद मुक्तंवाधाका
शरादवाच्ययोर्लिंगव्यवहारस्तत्र ईश्वरइवस्व कार्यतेजो वन्नगतो यवचयापचयपरिणामेति बोध्यं प्रवृत्तिः खल्वपीति परिणाम इत्य
र्थः प्रवृत्तिक्षणपरिणामित्वाद् स्तु नानाहीति अस्या वृत्तिषु तद्रूपेनेनान्वयः किंतु परिणामपंत्त एवेति शेषः तच्चोभयमिति हृध्यय
चपहृ्यमित्यर्थः सर्वत्रेति यदार्थ इत्यर्थः सर्वेदो स्यापि बोध्यं केषांचे गुणानामिति शब्दादीनामित्युपलक्षणं सत्वकार्यमात्रस
अन्यथाः शब्दे लिंगव्यवहारेन स्यात् तामालिंगत्वे प्रमाणं दर्शयति शब्देकेति शब्दजन्यबोधविषया इत्यर्थः अप्रवृत्तिधर्मत्वेपित्व राम:
तोलिंगारहिता तत्वेपि अन्यप्रवृत्तमनुपापित्वादिति मारेणामवद्रूपदात्म्याध्यासेन तत्परिणामानुयापित्वादित्यर्थः एवं च प्रवृत्तियारि ५०

णामविशेषरूपजातेः स्वत एव लिंगयोयइति तात्पर्यं भाष्ये कथं तस्येति असंकरो तो विशेषः ननु शब्दनित्यतायां यावनिकानीत्ययुक्त
मत आह संकीर्णेति । गोदीयं वा लाइमाद्यावेकत्रापि द्विवचनादिदर्शनेन संकर्य मिति भावः व्याचष्टे इति द्व्येकयोरित्यादिसू
त्रारीति भावः । अभिधेयपदे प्युपसर्जनता कुत उपकारो न आह तन्त्रयत इति भाष्ये द्रव्यं गुणाभूतमिति । असोय यतिरुक्त्वा जात्याख्या
यामिति सूत्रे साधनसंख्याकृत इति साधनसंख्यारोप इत्यर्थः इत्यदोषइति । एवं च लिंगयोग ज्ञत रवदः संख्यायोग स्त्वारोपगाएका
आकृतिरिति मतिज्ञावानारोपित संख्याभिप्रायानाप्येकमेवार्थं भ अनेकशब्दप्रयोगेमानाभावादिति तात्पर्यं अत्र भाष्ये द्रव्यपदा
र्थवादे आकृते विशेषणता त्वात् जात्यनुरक्तीकृतानैकव्यक्तिबोधस्य कस्मादेव शब्दात्तेभवेन नाना शब्दप्रयोगाभ्रा स्यात्तस्य
क्षेप्येकशेषो न कार्य इति सूचितं जाति वादे व्यक्तिद्रव्य वादे ज्ञातिः शमतावच्छेदिके ति च सूचितं ननु गुणा व च नानामित्यादिवच
नात्तत्रा तथा इहतु अजातिरिति निषेधात्कथं तत्त्वमाह तिरत आह जातिलक्षणे तिरिति न खच्चत द्वचनमापि अत एव गुणवचनवदितिभा
ष्येउक्तमिति भावः यथापि जाते राश्रयतो न लिंगादीति विशेषणानां चेत्यत्रोक्तं तथापि विशेष्यगत लिंगादिनिषेधः स तत्राश्रयप
देन विशेष्य ग्रहणात् इह तु आश्रयपदेनाधारो ग्राह्यत इति न विरोधइति भावः अत्राचाभेद एवबीजं प्रयद्भेद मापन्नः सस्वामि त्वाश्र
यगता लिंगवचनादियाहीति निपमानात् पोक्तविशेष वः पृ हादि शब्दवाच्यगुणानां गुणिनाभेदाभेद विविक्षायां द्रव्यजाते स्वभेदवि

कै॰टी॰ वक्ष्ये वेति परे तु तयोरभेदमाहुः यद्यर्थयोजनेन तदभेदाद्वारंभणादीन्यापितत्त्वमविष्यंतीत्यधिकरणगतिरित्युत्तरग्रंथयोजनेनेदभेदावा
५१ रंभणादीन्यापितत्त्वमविष्यंतीत्यधिकरणगतिरित्युत्तरग्रंथानुप्यानुत्पानं मतो गुणवचनानां विशेष्यगतलिंगादिग्राहित्ववत्तेगोत्वे
राश्रयमतलिंगादिग्राहित्वं स्वभावादिति एतन्व्याख्यार्थमाहुः भाष्ये आकृत्यावितिप्रधानभूतापामित्यादि आकृतिरेव तत्त्वम्यो
धेप्रधाने क्रियानुपात्रेरवइत्येइतिभाष्ये शाब्दबोधे तु न बाधज्ञानं प्रतिबंधकमिति नितरामनुपपत्तिः सर्व एवेति गोत्वानीयतामित्यादिर
पीत्यर्थः। भाष्ये आरंभणोक्त यः आलभने स्पर्शः आकृतिसहचरितेरिति। आकृत्याश्रयेइत्यर्थः इतीद्रवदिति। स्वभावादेतरहि
तदहंतेनाप्यनेकवृत्तित्वं जातेरभ्युपगम्यत इत्यर्थः नन्वनेकव्यक्तिवृत्तीतिसामान्यलक्षणाविरुद्धमेतत अत आह यथेति। द्रव्यो
धीनस्थितिकत्वमाश्रितत्वं विवक्षितमित्यर्थः। अन्यथापीतिकर्णशष्कुल्यनधीनस्थितिकस्याप्याकाशस्य तदवच्छिन्नतया
श्रोत्ररूपत्ववत्तद्व्यमनाश्रितस्यापि महासामान्यस्य नित्यस्य गवादिद्रव्यपरिच्छिन्नतया गोत्वादिरूपत्वेत्यर्थः। अन्यत्रापीति
क्वचित्पाटः तत्रव्यक्तेरित्यर्थः। प्रत्ययोऽज्ञातमभिधाने शब्दः पूर्वोक्त एवेति। अनाश्रितत्वादित्येष एवेत्यर्थः। भेदादिति नित्य
मेकमनेकव्यक्तिवृत्तिसामान्ये नाद्रेपरीतद्रव्यमितिभेद इत्यर्थः अनेकात्म्यादित्यस्यामितस्वभावत्वादित्यर्थ इतिभावः नत्ववि एमः
ग्रहसत्वे कृतायतिरत्तजकेपमुच्चयोपपत्तेति। तत्र तु सहविवक्षाभावान्न द्वंद्व इतिभावः सहविवक्षायां तु न तथा यथा योगेन अभिधाना ५१

दितिबोध्यं। द्रव्यगतलिंगादिग्याहित्वजत्रूतभेदयाहित्वमापितस्याइतिबोध्यमभिन्नास्थितिआश्रयभेदात्कर्मभेदाच्चेत्यर्थः तदे
वेतिसमवेतसमवायेनेत्यर्थः आश्रयांतरगतेपाकक्रियागतेसामान्येपाकत्वादिपरंपरयोपकर्तृत्वेदृष्टांतमाह यथेति एवं चव्या
प्यादिगतसामान्यस्यपरंपरयाद्रव्ये सत्वेनततज्जातिविशिष्टस्यद्रव्यस्यवाच्यत्वमितिभावः नचैवंनानार्थच्छेदः नानाजा
नीनांसैवघघटकत्वेननानार्थत्वोपपत्तेः ततक्रियारूपसामान्यसमनियतस्याक्षत्वादेर्जातिरूपस्यास्वपदार्थत्वेनपसाधा
रणास्यापिशक्यतावच्छेदकत्वशक्तत्वान्यतरांगीकारात्तित्रिमितिभाव्यार्थमन्येसूत्रारंभेयीदमावश्यकं एकरूपेणेवसर्वा
र्थबोधादितिभावइतिबोध्यं नन्विदानींतनमाषस्यषोडशभागत्वाभाव्यत्कथंसंख्यासामान्यमतआहसुरेति। व्यापदिश्य
तेइति। आरोप्यादितिभावः। माषशब्दवाच्योमाषः षोडशभागफलरूपः कर्षायणोमाषः पंचगुंजामितः षोडशोभागः तयोः षोड
शभागत्वेनसामान्येनसर्वेषुमाषत्वव्यवहारः इदानींत्वष्टगुंजामितेमाषेमाषेषोडशत्वमारोप्यतथाप्रयोगइतिभावः न
नुख्यागतेसामान्येसंख्याशब्दप्रवृत्ताववकारणामतआहसंख्येवेति। तत्संख्येति। संख्यामत्वकत्वादिरित्यर्थः उभिन्नम तम
त्यपएकाकारमत्ययः अभिधानेशब्दप्रयोगः परोक्षत्वेतिइदंबुद्धिविशेषोभावत्वमेवसर्वत्रेत्यन्येवृद्धोपनाअजन्वकेरीदी
नांछकहुपुवसंज्ञकत्वाभावादाहउभयेति। अथवेतिस्वशास्त्रीयपदहुसंज्ञकंतुनागरत्वतेव्याख्यानादिति बोध्यं सामान्यविशे

कौ॰टी॰ षष्ठाविनां सह विवक्षमाणाद्द्वंद्वाभावेन तदपवादैकशेषस्याप्यसम्भवेनाह अजोरेतिपश्चापि करभ किशोर शब्दौ शावकवचनौ तथापि भाष्य
५२ प्रामाण्यात् एणगवाच नोबोध्यौ वकरस्तरुणोजः समुच्चयाभ्यावादिति सह विवक्षाभावादित्यर्थः। वक्ष्यमाणं पञ्चोर्ध्वमकृते रित्यादि उ
तरत्र भ्रातृपुत्राः शिविस्वस्त्रस्त्रीपुंवदावादीति किन्नादौ नातुन ग्रहणान्दैवप्यनेत्याधिकारात् अत्र पक्षे पुंवदिति साभर्थ्याद्भावादिति देशः
शब्देतिस्त्वम ध्यष्टेति शब्देत्यर्थः हृद्देति विशेषणसामर्थ्यात् स्वरूपग्रहणानेति भावः। दोषरतिः यानिजोश्वेसत्त्वाः स्त्रियामिसनुवृत्तेः पर्यु
दासे लिति सर्वेत्र वाक्यसावधारणमिति मायेनास्त्रियामेव वर्तमानस्येत्यर्थात् पर्युदासेपि दोषरत्यम्ये पुंवद्भावेइति पुंमात्रगतवहुत्वे
त्यर्थः भ्रातृपुत्रौ पत्रेकेति समानेत्यर्थः अम्बितितिअत्यन्तकृतमित्यर्थः वैसप्यमितिवास्वार्थेप्यतद्य्मेतरद्दुजेपिते तिभ्रातृसुत्रौपि
तामाताश्वशुरः श्वश्रुश्वाद्यमेते षांज्ञायकत्वात न पुंसकमनपुंसकेनेमत्रतदनुवृत्तेश्चत्पदादौनौसस्पेवर्जनमुक्तं तत्राहि सर्वं ग्रह
णासामर्थ्यात् नत्रिष्टति ऽितिभावः ननु स्त्रीगोव्याक्तिपुंगोव्यक्तिवाचकयोर्गौश्च गौश्चेत्येकशेषानापत्तिस्तद्वत्रक्षणा विशेषा
भावात् अत आह यदात्तरागम्येयीतितद्वत्रक्षणाविशेषेइति स्त्रीत्वपुंस्त्वरूप विशेषेत्यर्थः। एतोगावा विति। तद्वत्रक्षणस्य स्पतद्
पदत्येवार्थः ऊर्ध्वमित्यादि श्वमकृत्माति स्कि शब्दकृत्तर वचेनद्वयोर्विशेषत्यर्थः सूत्रे प्येवेससस्यप्रकृतस्यतिदिकहृत्तत्यादिप्र रामः
कृत्यनिर्दिष्टकृत एव तदुद्वयोर्विशेषश्चेदित्सत्वयः तद्रूपदत्यस्येष्टेवपुंवलत्वयः स्त्रीत्वपुंस्त्वरूपदत्यर्थः प्रकृतिश्चात्र स्त्रीलाघव ५२

र्थंकप्रत्ययस्यगत्वेनेदृतिबोध्यमानवरंद्वेद्वारास्वविस्मादावप्यस्यप्रवृत्तिःप्राप्नोति।आनुकः प्रकृत्यप्रत्ययत्वेनतत्कृताप्यन्त्र
स्त्रीत्वप्रतीतिरितिनदोषःएवंहिपञ्चोर्ध्वमितिभाष्येएवोस्यानोभवतिअक्षरत्वारसंवनेति।कथंप्रकृतेर्विंशेषश्चेत्तन्नहृत्स्वरा
एवेत्यन्वयेननतदितरकृतविशेषविरहरूपेविशिष्टाभावेतात्पर्यात्रदोषःसचेहविशेष्याभावादत्स्येवेत्यमोभाष्येअसहया
रणामित्यनेनोक्तमित्सूत्रीप्रसाचष्टेगर्गीयसत्वमितिगोत्रपुत्रसाधारणःअयमर्थेतेनैवंगोत्रादिप्रत्ययेभ्योबोधात।पुत्रत्वादिवि
शेषानादेरणगार्ग्यश्चगार्ग्यश्चेतिगोत्रशब्दयोरिवसरूपेकशेषेणासिद्धमित्यर्थःतन्न्वेवमप्यन्तरस्यपुत्रत्वेनप्रतीयेतेत्यतआ
हआरभ्यमाणोपीतिनार्थस्त्ततिहेहोपूर्वेत्यादिनेत्यर्थःनतुमध्यकरणाघतयेक्ष्यपुत्रत्वादिप्रातिपादनेच्छायांद्वंद्वःस्यादतआ
हद्वंद्वोपीतिसहविवक्षायांद्वयोःप्रयोगाभावएवानभिधानादितिभावः।ननुस्त्र्यभिधाननिमित्तस्त्रीप्रत्ययनिवृत्तयेपुमान्स्त्रि
येत्यावश्यकमतआहस्त्रीति।इदानींसमानस्त्रियेत्यस्यार्थंसंशंकतेभाष्येपुमान्स्त्रियेहेतिउक्तेएसात्रैकशेषस्यसाधपि
तुमशक्यत्वादेतदर्थमेवतत्सूत्रंकस्मान्नभवतीतिप्रश्नःकृतेपिसूत्रेत्रनप्राप्नोतीत्युत्तरंतत्रप्रश्नमुपपादयति।अस्यत्रप्रकृतेरि
तिग्राह्यग्रहणरूपापावत्तसरूपायोश्चेत्यर्थःविशेषःप्रधानत्वरूपःएकशेषनिमित्तेति।सारूप्योपलक्षणत्वमेवात्रनिमित्तत्वंलिंगस्य
अविभक्तियरस्येतिभाष्येपाठःलिंगस्यलिंगबोधकप्रत्ययस्यकेपटेप्यविभक्तियरस्येतिप्रतीकग्रहणंनच्छ्नयत्भाष्येआहयत्रलिं

कै॰टी गंविभक्तिपरमेवेतिनात्रालिंगंविभक्तिपरमेवेतिचहेतोःयस्तहमितत्वेआगमस्यसूत्रस्यार्थःपत्रप्रकृत्यतिरिक्तैकशेषनिमित्तविभक्तिप
५३ रशब्दगम्यएवस्त्रीत्वतयोर्विशेषस्तत्रैकशेषोविभक्तौसरूपाणामितिविभक्तौसारूप्यंवलिंगबोधकातिरिक्तकृतमेवसामर्थ्याह्तोष्यं
स्त्रीपुंसकृतइतिस्त्रीपुंसबोधकशब्दकृतस्तद्भयोर्विशेषःस्त्रीत्वादिरूपइत्यर्थःइत्वमप्यस्येतिसतीत्वेस्त्रीत्वममीतेरित्यर्थः।
भाष्येलिंगंलिंगबोधकःशब्दःशब्दैपास्त्रीतिसामर्थ्यात्तल्लक्षणस्यतन्निमित्तकइत्यर्थः।अर्थस्त्रीपक्षेपिएवमेवतदर्थमम
तेतदाह।नचतदिति।नात्रपराणादेशस्येतिअर्थशब्दान्यतरस्त्रीकृतएवयत्राविशेषेनान्यकृतइत्यर्थइतिभावःशब्दस्त्रीनिमि
त्तत्वेनेति।स्त्रीप्रत्ययत्वेनेत्यर्थःनात्रोतियोगयघग्रहणातुउभयनिमित्तकस्यकाप्यभावेनसूत्रासंगतिःखेस्यादितिभावःभा
ष्येशब्दार्थौयास्त्रीति।सा आश्रीयतेइतिशेषः।नन्वेवमपिपदइति।नसिध्यतितत्राहसम्भवावेनचेतितथाचदृष्टेतम्भवावेभावित्वा
दितिभाष्येएवंवक्तव्येति।अत्रार्थस्त्रीकृतएवविशेषइतिभावःएवंतर्हीतिस्त्रीरूपार्थस्यविभक्तिपरत्वंवक्तुमशक्यमितिभावःप्रधा
नस्त्रीपुंसकृतइतितत्कृतएवेत्यर्थःनपुंसकमपर्यायेणेति।इदंवैसंभुक्तानामादौनपुंसकेसातियदिकवैरूप्यात्ततस्माद
माप्तोविधिरयमितिसववक्तुमुचितंप्रधानेकार्यसंप्रत्ययादिमस्यकार्यस्यैकशेषस्यैकावस्यानरूपस्यप्रधानेनपुंसकेसंप्रत्य राम:
यानेस्यैवशेषइतिनार्थःपामप्रत्याख्यानेहेतुत्वानुयपतेरतआहशब्देनेति।नपुंसकस्यैवेतिप्रधानत्वाद्येनेत्यादिःप्रधानत्वापेनम ५३

पुंसके संप्रत्ययात्तस्यैव शेषः स्यादिति नार्थः स्त्रोमप्रत्याख्याने हेतुत्वानुपपत्तेरत आह श्रूनेति। नपुंसकस्यैवेति प्रधानन्यायेनेमादिः
प्रधानन्यायेन नपुंसकत्वैशिष्ट्येन वस्त्री पुंसार्थस्यापि प्रतीतिरिति भावः साचेतिहृद्धिहासयोः। स्थितेरपि समत्वादिति भावः। ननु
निर्ज्ञाते कथं यश्रोत आह सामान्यारूपेणेति भाष्ये निर्ज्ञातेर्थे गुणसंदेहे चेति गुणसंदेहमूलकेः निर्ज्ञातार्थविषये प्रश्नवाक्ये टस
र्थः शब्दैकगोचरत्वमिति तत्र छद्मात्रबोधोपायत्वयादित्यपलमेवेत्यर्थः ततश्च नपुंसकस्य प्रजननासमर्थस्यापि पुंस्त्वं तन्मा
वो स्त्रीति भावः इति विवरणकृतः स्त्री वा पुमान्वेत्यस्य स्त्रीशब्दवाच्ये सु शब्दवाच्ये वेत्यर्थः एतस्य भाष्यस्य प्रायेणोत्पादिरित्यन्येन ननु
ते क को टिकस्यैव संदेहस्य दृष्टत्वेनेहकसंदेहाकारो अवितो त आह यत्र हरणादिति इत्या। सिमत्रार्थेरति। एवशब्दो भिन्नक्रमः इति
भावः दृष्टान्तत्वेनेति स्त्रीविषयो रूपशब्दो नपुंसके स्त्रियाः अतर्भावेरत् दृष्टान्तत्वेनोपात्त इत्यर्थः एवं चप्रायकत्वेन नपुंसकस्य प्रधान्या
त तद्विवक्षायां तपुंसकप्रयोग आधिक्यादिति पदविशेषस्तदा नपुंसकत्वेत्स्त्रीत्वपुंस्त्वकृतरूपत्वेत्यर्थ इति भावः भाष्ये आकृ
तिवाचित्वादिति पदा आकृतौ स्वगतसंख्याविवक्षानेकवचनं यदाश्रयगतसंख्यारोपस्तदा पिद्वचनादीति बोध्यं।
एतेन सरूपसूत्रविषयेप्येकवचनं तत्रानुमतं भगवतेत्याद्ये पितामात्रा भ्रात्रादीनां वैरूप्यात्तमिमार्थत्वाच्चैकशेषाप्रा
प्तेः पुमान्स्त्रियेत्यस्य नापि सरूपाणामित्यनुवृत्तेः प्रश्नानुपपत्तिमाशंक्याह दृश्यतीतिभाष्येन पुमान्स्त्रियेत्यसिद्धमिति। सरूपाणामित्यपेक्ष

६

54

कै.टी पायरत्वाद्रूपमेवस्याप्यइतिभावः स्वस्रादिष्वपीति। एकापत्यत्वादेः प्रवृत्तिनिमित्तस्य सत्वात् इतिभावः। एवंचभ्राताचभ्रात्रीचेतिविग्रहे
५४ पुमान्स्त्रियेत्येवसिद्धमितिनात्यर्थंभाष्येऽजरयतिभ्रातृपुत्रेत्यादितत्प्रत्याचष्टेभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तमितिमिति। एतदेवभाष्यकारणाशब्देनो
क्तपुंस्त्वविशिष्टमेकापत्यत्वंभ्रातृशब्दस्यस्त्रीत्वविशिष्टंस्वसृशब्दस्येत्यर्थः। तयोः सारूप्यभावात्पुमान्स्त्रियेत्यस्याप्राप्तिरितिभा
वः। प्रत्याख्यानपक्षेऽवग्रहइतिचेन्नस्येति आरंभवाग्रहदर्शनंवेहेतुरितिप्रत्याख्यानेवाग्रहदर्शनेहेतुरितिचेत्तस्यमितिमदर्शनहेतो
स्तत्स्यत्वात्तत्रापिदर्शनंस्यादित्यर्थः। शास्त्रारंभेणेतिपटः। तियस्यतेदस्याघतो। एवंचभ्रातृत्वपुत्रत्वपितृत्वश्वशुरत्वादीनांस्वसृदु
हितृमातृश्वश्रूषारोपेणैकशेषविषयेणत्र द्वयेरोवस्वस्रादीनांवोधइतिमतुपसूत्रादिप्रत्याख्यानेपिनदोषइतितत्त्वे एवं
प्रत्याख्यातात्रिसत्रीतिदिक्। त्यदादीनिव्याश्रयइति। त्यदादितदभिन्नयक्षयोरेकशेषेणात्यदादिपक्षाश्रयणात् अ
त्रापिव्याश्रयसम्भावोबोध्यः। त्यदादीनामित्यर्थः। पुनपुंसकतदइति। पुनपुंसकयोरित्यर्थः। सहविवक्षितपुनपुंसकवशेनेति
भावः। पुंस्त्वमितिवचनंत्वभिधेयवशेन। सिद्धमितिप्रसंगोच्चारितोवचनशब्दः। शब्दपरेतिवार्तिके इतिशेषः। ध्वनितुवेदंनपुंसक
मनपुंसकेनेतिसूत्रतत्प्रत्याख्यानभाष्याभ्यामिदंवचनंत्यदादिभिः सजातीयविजातीयानांत्यदादीनांत्यदादीनांत्यदादिभि राम:
न्नानांचसहविवक्षायामेकशेषप्रवृत्तिविषयंअसरूपाणांपथेनतत्पथेवलाभ्रान्त। न चैवंगावइमाश्चरंतीतिउन्नतरसूत्रस्यभाष्यप ५४

योगे इमा इत्यनुपपन्नं स्यात्। निषेधवार्त्तिके द्वंद्वपदे नैकशेषस्यापि ग्रहणात्। तल्लिंगस्य सिद्धत्वादिति। प्रधानतंत्रत्वात्गुणा
नां नानुनेहगवादिवत्सामान्यमर्थ इत्यत आह वस्तुमात्रमिति अविवक्षितेन स्त्रीत्वपुंस्त्वाद्याधायिनां तए विशेषं परोक्षत्वाद्यनुग
ती कृतं वस्तुमात्रे मित्यर्थः एवं चैकेनैव तद्ग्रहे नोभयो अतीतिः सिद्धेति एकशेष प्रत्तं सिद्धमित्यर्थः। लिंगमपि लोकस्य एव
वसिद्धं तत्र चैतास्यर्पनो निरंगापइति भावः सति स्वेव इति त्यदादीनां त्यनेनानुपूर्वी शेषप्रकानांनिर्देशात्। असति तु वचने निर्णा
यकस्य विप्रतिषेधस्य न प्रवृत्तिरिति भावः एतन्मूलकमेव पश्यते त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ पसरं तच्छिष्यत इति परस्य चेति भाष्य
परस्मैवेत्यर्थः आरंभवादिनापि परस्योभयवाचित्वमंमीकार्थमित्यर्थः। तदेवदत्ता विति। अवांतरधर्मविशेषविवक्षायां तन्मा हि
रिति वोध्यं। भाष्ये उत्कालितानि ष्काशिताः पुरुषापेक्षित्यर्थः विनाशितधुस्त्वाद्यर्थ कश्चित्। तन्न उर सूत्रस्य पुंस्त्र्युक्तालपि
तुमिति। भाष्यासंगतेः किमर्थं पुंसां निःकाशनमत आह वाहापवेति भावगावलीवर्दौ एववाक्येते विक्रीपंजे च स्त्रियश्चेति। तत्र
श्च गोशब्दस्य स्त्रीत्वसमानाधिकरणगोत्वप्रवृत्तिनिमित्तं पुंस्त्वसमानाधिकरणं चेति नानार्थानो शब्दः तत्राद्यः प्रसिद्धः अं
त्यस्तु क्वचिदेव। एवं च गोशब्दः स्त्रीगवीनामेव वाचकः प्रायेण क्वचिदेव तीन्यथ्याह कवशेन पुंगवानां वाचकोपथा एना
नगश्च तुरो व लीवर्दान्य श्येति प्रथमयोरिति सूत्रस्थ भाष्यप्रयोगे गोर्वाही कइत्यादौ चेति भावः एवं च वलीवर्दसमभिव्याहारा

७

55

कै॰टी नगोशब्दस्तदतिरिक्तपरइतिकथाविमावाहाद्यर्थेनिष्काशितपुरुषावगमः मोयदवाख्यानन्नुतत्सहितोऽत्यर्थो भाष्यस्य एतानगस्य
५५ दाहरणो वलीवदानितिलवं रस्याविशेषप्राप्तत्वबोधनायेत्याद्युक्तं तच्चात्रेति अदाहरणे पुंनाम्ययंभ्याहं कर हितेऽत्यर्थः भाभातसोका
च्वगोशब्दव्यवहारः प्रायेणास्त्रीगवी षेवेतिदृष्टत्वेसमुच्चयपरत्नास्सहविवेक्षेत्यर्थः गतत्वादितिवक्तमोत्रविवक्षेयेत्यर्थः सामान्योय
क्रमेइति नप्रथमनएवविशेषावगमः तथासतिसामान्यविशेषवाचिनोरुभयोः योगवेयर्थ्यं तस्मात्सामान्योयक्रमेइतिप्र
प्रथमनएवविशेषावगमः तथासतिसामान्यविशेषवाचिनोरुभयोः योगवेयर्थ्यं तस्मात्सामान्योयक्रमेविशेषाभिधानमि
त्यर्थः ननुवाक्ये विशेषणविशेष्यविषये तदुत्तमपपदार्थप्रधानविषयरतिकथमेतदत आह यथेतिप्राव्यमरतेधितितुसो
ऽनिर्देशः ग्रमाराममेयेत्यादित एतन्म्राष्यरीत्याउसाध्येवेत्याद्युः नाम्यपशब्दस्त्रीशब्देनेति अन्यथापुमान्स्त्रियेतिपुंसःशे
षः स्यादित्यर्थः उभयेतिसंघेस्मेत्यादिरुषमस्यो यीतिसर्वेषामुत्कालनासंभवादितिभावः मिश्रत्वादिति तेषामुभयसाधारणत्वा
तिविशिष्टएवशक्तिरितिभावः इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्य द्वितीये पादे नवमी
पमाह्निकं पादश्चसमाप्तः अत एव मंगलार्थ इत्युत्तरं संगच्छते ते त्रेणाकारेणापमप्रश्चा अत एव यदि तावदिति भाष्योक्तोविक यमः
ल्पः संगच्छते नचम्वादयइत्युक्तेपिवकारस्यसत्वात्प्रश्नानुपपत्तिरत आह यथेति उकारेणेत्यत्र वकारविषयः प्रश्नइतिभावः असमा ५५

तदाहलक्षणाभावमिति २ मृवादयो। कस्मान्निमित्तादितिफलमपिनिमित्तं २

तपात

संहितायां पदत्वमेव प्रयोजकं पदत्वं च न योगक्षेमत्वक्षणं वा मसाधार

व्याख्याने समासेऽपि संहिताविकल्प इति भ्रमं वारयति अभ्युपगम्येति। न त्वेकस्मिन्निति यद्यप्यत्र संहितानिमित्तत्वेनैकपदत्वं प्रयोजकं सं
हितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षत इति श्लोके समासग्रहणेनैकपदशब्देनाखण्डपदस्यै
व ग्रहणात्। अत एवाग्रे अग्नेरग्न्याग्रौ आ एमिक इत्यत्र नित्या किन्तु समासत्वं प्रयोजकं तथापि अनेनैकदेशेनोक्तश्लोकव्याख्यान
न्न दोषः। न चैवं भाष्यप्रामाण्यापेक्षेदो त आह तस्मादिति। तथा च तात्पर्यविषयाबाधाच्चाप्रामाण्यमिति भावः। ननु भ्वादीनामित्यस्य
स्वरूपपरत्वे बहुवचनानुपपत्तिः अर्थपरत्वे प्रकृतासंगतिरतः पर्यवसितमर्थमाह सत्रोच्चारितेति। नन्वाद्यमप्रकारमाह तत्रेति
याचकभ्वादिशब्दसंबन्धीक्कारस्तत्र [illegible] अनिष्टत्वेनोपचरित इति भावः। प्रयोक्तव्येति। अनिमित्तकस्मात्समस्तापत्तपाप्रयोजनेकथा
नुपपत्तिरिति भावः। अयमस्मिन्निष्टे प्रयोजनमात्रकथनमसंगतमित्यत आह पितो ध्वं [illegible] न चायमिति। सर्वलोकप्रयुक्तत्वाभावादि
ति भावः। वैयाकरणेति। अनादिव्यवहार एव साधुत्वप्रयोजकोऽन सर्वलोकप्रसिद्धिः अन्यथा याज्ञिकमात्रप्रसिद्धस्फ्यादीनां
व्याकरणाप्रसिद्धऋफिडादीनामप्यसाधुत्वापत्तिरिति भावः। ननु मंगलं नाम धर्मः तत्र न वकारोच्चारणं तज्जनकं मानाभावा
त्तथादिशब्देनापि न तत्संभव इत्यत आह पूर्वस्येहीति। मंगलं न करोतीति नार्थः किन्तु सूचयतीति न दोषः। निवेधनं तु शिष्याणामप्यानु
षंगिकमंगलसूचनार्थमिति भावः। नन्वस्य संमंगलसूचकत्वात्पूर्ववर्तित्वेन लोकसिद्धमत आह। अथ चेति। एकांतस्यैवमहाभाष्यादित्वा

[illegible]

ग५

[illegible]

केचित्तु अनैमित्तिको साधुरेवायं वकारः न त्वसाधूच्चारणे प्रत्यवायप्रसक्तिः याज्ञिकमतेऽपि वेदोपस्य पस्पशायां प्रतिपादितत्वात् । जल्पकथायां साधुप्रयोगनियमस्तु तत्र असाधुप्रयो
गस्यापि नातिमादिवत् पुरुषापकर्षव्यापकत्वात् वादकथायामपि व्याकरणापरिज्ञानेन प्रकृतार्थव्याख्यानसंभावनया तत्त्वार्थनाशासामर्थ्यापादकतया तत्परिहाराय त्वेतु

कै·टी ५६ दाहस्मरणमिति । एवं च वकारलक्षणप्रश्नेऽदमेव निपातनविधया लक्षणं गुरुत्वात् स्मरणं तु महाव्याहृति स्मरणलक्षणमंगलार्थमित्यु
तरमिति बोध्यं । तदेतत्सर्वं भाष्ये वकारमागममिसेनेन सूचितं बकारस्यागमत्वबीजत्वात् व्यादिवमंगलसूचकत्वमिसन्य । ननु गण
पाठेऽपि आदिग्रहणं विना कथं सर्वसंग्रह इत आह मपादीति । एवं च मपदस्यानेनेयदस्याविरूपकृतपाआदियदमात्रविषयः
प्रश्नोपाध्ये कृत इति भावः । इंधिभवतिभ्यां चेति भवतिमादिं मन्यते । असंतमेवेति । अनेन सति पाठे संनिधानाविशेषाद्भूत नामि
वमत्स्यपानामपि तन्मदेयरामर्शः स्यादिति ज्ञापकक्लेशवारणाय स्पष्टप्रतिपत्तये आदिग्रहणं कदाचित्क्रियते तिमा
प्यंतमकरणमिति सूचितं तन्वेवमेवं तर्हि सिद्धे इति भाष्यमनुपपन्नं सूत्रपठितकतिपयानां धातुत्वसिद्धावपि सर्वेषां तत्सि
द्ध्यभावात् इत आह । सूत्रे धितिपूर्वपक्षी वहिर्गणपाठं न जानाति मे चेति इंधिभवतिभ्यां चेति सूत्रस्थं भवतिमादिं मन्यत इति
तं प्रत्याह सिद्धांती पदितावतामेव धातुत्वमिष्टं स्यात्तर्हि तेधान वदस्येव वदेत् तद्भ्वादिग्रहणं ज्ञापकमिति भावः । न च प्रकारवाच्य
प्यादिशब्दो हेड्दृष्ट इति कथं ज्ञापकत्वं भवस्यावाच्यादिशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वादिग्रहणं ज्ञापकमिति भावः । न च प्रकारवाच्यप्यादि
शब्दो दृष्ट इति कथं ज्ञापकत्वं भवस्यावाच्यादिशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वादिति भावः । ननु वास्तवः पाठस्त्वपेतावतैव सत्तायां अपि सिद्धे राम: ५६
रस्ति यावद्गृजिप्रथेमनत आहानेनेति पथाचादिग्रहणाकरणे पाठेन संज्ञेत्वेन द्युपयति तथा दर्शयति पे धातुपाठ इति यद्य

प्रयोजनवशेनासाधूच्चारणं यथा नाटकादौ प्राकृतभाषादिप्रयोगः अतो ... इत्यादि वनुक्रियमाणास्त्रस्य भगमियासंध्यकरणादिनेव तत्क्षपनाश्वा
साधकमिति असाधुरविप्रयोगजनने सति प्रयोज्य इति ... निर्देकार२ ३

पितेद् इति पाठे विपाठमूलैव संतातथापि पाठविशेषमूलत्वज्ञापकत्वात् मिति भावः। ननु क्रमिप्रभृतीनां सौत्राणां धातुत्वापत्त्यादेरा
कृतिगणत्वमेवस्य कमित्यागात्वयत्याद्यावतिप्रसंगो त आह तेषां वेति अत एव भ्वादिसमासो हत्करणं बहुलमेतन्निदर्शनमि
त्यपि परिभाषासिद्धेति केन तर्हि णिव एवं तत्तगणपाठस्येति भावः। ध नितेवेदं पाठेन धातुसंज्ञेनेत भ्वादिष्वेषां ननु पाः पश्यतीत्यादि
व्याहृत्यर्थं क्रियावचनत्वस्याव शवाव्यतपायाट फलेनास्त्रोस्मत स्वात्फलं दर्शयतानैवेति त्रेति। आज्ञापयतीत्यर्थे आणव
यतीतिप्राकृते अपभ्रंशानामपि स्वातन्त्र्येणैवबोधकत्वाङ्गीकारादेतेषां क्रियावाचित्वेबोधे अथ पारविशेषफल
दर्शयति। अथ सूत्रेति। ननु पाठस्यानुपलक्षणत्वे क्रमादीनां कथं धातुत्वमत आह सूत्रेति। अनेनैव पठितिसूत्रं मने
कायहणं चुलुयाद्यर्थमिति वार्तिकगणः कण्ड्वादिधाधिलेककारविहितकार्यदिश्यताकरणहृयंतन्नामारोपितेनवपूर्वं धातु
पाठेयपठितानामिदानीं पाठमंशोनुमीयत इति भावः। नन्वेवमप्यवश्यंपठनीयेगणे ब्रांनरेवगणं पठितवातेधानवद्गस्येव
किंनोक्तमिति चेन्न एवंविधसूत्रकरणः स्याक्ष्ममसंदिग्धमिति सूत्रलक्षणोच्छेदापत्तिः अन्यथा सवाधादीनपि सूत्रा
तःपठितास्वनामानी स्याद्युक्तेव सिद्धे बहुव्याकुलतापत्तिरिष्यात्। ननु समानशब्दानामित्यत्रार्थतः साम्ये पर्यायाणामिस
र्थेऽसंगतिः पर्यायाति संगस्य पाठ ग्रयगणमपुक्तत्वाभावादत आह समानश्रुतीनामिति। ननु प्रयोगस्यानंतगणपाठितेभ्यो

५१ यद्यपि बहुलग्रहणं धातुपाठस्यापि शेष इति सर्वसंमतमिति धातुपाठस्य तात्पर्यमिति पादनार्थं इत्यसंगतं तथापि बहुलग्रहणेन तापि पठितसजातीयानां संग्रहणं घटकानामे
व ग्रहणेनानानाव पत्यादिसिद्धे सर्वं पाठेन धातुसंज्ञाकरणमिति सौत्रधातवः

कै॰टी॰ भिन्नत्वेन समानश्रुतित्वेनैव कार्यस्य वक्तुमशक्यत्वादाह द्वे त्विह द्वानिष्टविभागस्पष्टं स्पष्टत्वादाह अक्लिप्तेति। नन्वेषामपि क्रियावाचित्वा

५१ त्कारके विधीयमानतव्यादीनां कथं प्राप्तिरत आह पच्येचेति। अंतरंगेति। प्रातिपदिकाद्विहितो यो माभूत्प्रातिपदिकार्थनिरूपितक

र्मासंभवात्तथा ग्रहणेपि धातोस्तव्यादिवाक्येनोपस्थितधात्वर्थापेक्षकारकसंभवात्तथा ग्रहणमिति भावः। अनयारीत्या

भावेप्यनुत्पत्तिर्बोध्या। साध्यावस्थापन्नस्यैव तव्यदादिविधौ भावपदार्थत्वात्। भाष्ये साधनइति भावेऽपि लक्षणं बोध्यं

भावेइति घञपि नपदरूपनादिसाहचर्यात्साध्यत्वेनापि भासमाने भाव एव तद्विधानादित्याहुः। नाम्येव भाप स्वार्थिकात्क्रमुनाद पः स्मृत आह यापि

ति। तादर्थ्ये तुमुनः क्रियार्थक्रियोपपदत्वाभावादप्रसक्तेराह शकेति वक्तव्यक्त्वोभावइत्युक्तेः सोपि भाव एवेति बोध्यं। ननु धातु

त्वेविभक्त्यनुपपत्तिरेव कुतोन शंकितेत्यत आह यच्चइति। अनायत्यैवमिति भाष्ये। अत एव त्वक्तः श्नः इत्यादिसिद्धिरिति भावः।

नचलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयाऽपीवंतस्यैन धातुसंज्ञेतिवाच्यं। सकारजः श्चकारश्चेर्षाहवर्गस्तवर्गजइत्यभियुक्तोक्तेर्भ्वा

दिसूत्रेतत्परिभाषाप्रवृत्तेर्बेक्रमशक्यत्वादित्याहुः। भाष्येनत्रानर्थकग्रहणानकरिष्यतइति। एवंचानर्थकेष्वप्राप्तविध्यर्थं

तत्र वादिषु अधातुरितिबाधकबाधनार्थमपीति भावः। नन्वितिपठितसारूप्यस्यैव संज्ञाप्रयोजकत्वादिति भावः। नैषइति। का

यार्थत्वात्संज्ञायाः प्रयोमेनुशष्टावस्थापामेव संज्ञाप्रवृत्तेर्नितु आवस्थापानुवादसंज्ञार्थमेवराप्पाठइतिप्रयोगस्थेपठितवुध्यारोप रामः

५१

णसंज्ञाप्रसक्त्या तस्मात्स्यादिति प्रसंगायादनपुंसकेणोनस्मादौ तु धात्वादेरित्यस्याभाविसंज्ञापरत्वान्नदोष इति भावः अयं क्रमयाः के
श्विदिति भूवादयइत्यत्रनाश्रीयत इति तत्रार्थः। अथवेति। अयमस्मुवेषः प्रागुक्तरीत्या सामंजस्यात्। किंचैवमुग्रहणस्य ज्ञापक
त्वयरभाष्यसंगतिः त्रसत्हत्स्यादावुवङापतिरित्तवर्णान्तलक्षणत्वेनांगस्येत्यर्थमभिमेयवोध्याभाष्येस्मतर्हि दिवप्रादस्येतिपदि
कस्येत्यर्थः। नन्वत्रापि धातुलोकथं प्रातिपदिकत्वमत आह अत्रेति कृतमहणोगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणादिति भावः। नचैअ
त्रेति भाष्यपुनरुक्तमतो वाक्यमेदेन योजयति शिष्टेति। अत्र शिष्टाप्रयोगादेवोलाप्रवृत्तौ स्वमर्थकादिवशद्वार्थमेवेदंसवे
द्धातुत्वादप्रातिपदिकस्यार्थमेवतदिति ज्ञापकत्वमिति भावः। इतरइति। अप्रयोगस्य लक्षणेकवस्सुकेर्दुर्जेयतया वारिना
र्थ्यसंभावनासत्वादिति भावः यद्यपीष्टेन सिध्यतितथापि निष्ठमास्यर्थमेव शास्त्रस्यान्यथा च विपरीत एवेष्टानिष्टविभागः
स्यादिति भाष्यार्थः ज्ञापकवाधाहार एवतर्हीति। ततवद्वनवाग्राहएव मयीति नास्तीमस्यसुयरश्म्पादि तदाहा अधातुरितिन
देवसमानशब्दातिप्रसंगः स्थितः अन्तरएव परिमाणग्रहणं चेति चकारस्त्वर्थे भगवतानव्याख्यातः अवधेः संज्ञापांऊकारा
देर्वेसास्यान्नेनभूस्यारेरत आह अवधिमानिति। इदं चेयत्पदेनमाख्येध्वनितमिति भावः। अभिधकेरिति। भीमसेनेनेत्येति
त्वेन त्रैवहेतुमाह अनेकार्थत्वादिति अर्थनिर्देशस्य व्यभिचारित्वेनाप्रयोजकत्वात् व स्याप कत्वाभावेन यरिमाणग्रहणम

कै॰टी विकार्यमित्तिभावः क्रियेतेति सिद्धोधितेऽस्य लक्षणस्य संभावनीयत्वे हेतुमाह एवमिति न हीति। अवयवानां वाचकत्वेपि दशदाडि
५८ मादिवत्समुदायोनर्थकः स्यादिति भावः शब्दानुशासनप्रकरणानामर्थविवेचने काप्रसक्तिरत आह द्रव्येति। असंभावमत इति अप्रसक्ता
दिति भावः। प्रकृतलक्षणेनापि द्रव्यवाचिनां धातुत्वानिवृत्तेः समानशब्दा इति प्रसंग स्यादेवस्य इति भावः अत्रेति। मानसमाया
रछ्यारूपई हाइच्छा कासास्महेहातडि तिको शानत्कायपरिस्पंदश्चेष्टा रहेति समानमोहमानानामिति भाष्यप्रयोगादी
हचेष्टाया भिन्नसर्थनिर्देशाचेति भावः नन्वेकपर्यायेणार्थस्य व्याख्यानसंभवात् पर्यायान्तरोपादानमनर्थकमत आह
कस्यचिदिति। सर्वर्थस्यादिभाष्यमुपहासपरं सांके शब्दे व्याकरोतीति वाऽनतशब्दान्व्याकरोतीति नाद्यः शब्देनैव यत्नो व्या
ख्यानेनाक्षिनिकोवादिभिनाम्नः प्रयुक्तेशब्दस्याप्रसिद्धेस्ते व्याख्येयत्वादत आह यावदिति· क्रियायदार्थप्रश्नेइदंयुक्तं न
तु क्रियापदार्थानातिरिक्तो द्रव्यादिति प्रश्नोत्तरं हि द्रव्यातिरेक एव साधनीय इति उपपद्यते सद्गतिमावः स्वरूपेद्रव्यव्यति
रेकः शब्देनैव शक्यान्व्याकरोतीति भाष्याक्षरार्थः सेमूहार्थकजातशब्दस्य प्रकृतेनन्वयादाहस्यार्थेति। अत्रेदं तत्वं का
रकनान्विपातस्योकारकानन्वयायतेः कारकाणां मिथः संबंधायोग्यत्वात्तस्माद्रव्यातिरिक्ता क्रिया सिद्धः सर्वथैमुपहा राम:
सः कारकातिरिक्त क्रियाप्रत्यक्षेणानोपलभ्यते इत्येवपरोयाऽन्यः सचेष्ट एवेति। गत्यामिसंधिप्रत्ययहासयरं क्रियानामेत्यादि ५८

भाष्यं अत्यंतापरदृष्टेति परेणाप्रमाणेन प्रत्यक्षेणाप्यंतमवयवशः समूहरूपेणाचादृष्टेत्यर्थः तत्र निदर्शनस्याशक्यत्वे हेतुमाह
आरभ्यातेति तत्राप्रत्यक्षत्वे हेतुरनेकावयवरूपत्वे तत्र घटादिष्वप्यभिचरितमतः सदसदिति तदुपयादकंभूतेत्यादि समूहव्यव
हारो बुद्धिकृतो विकल्परूप एव नावास्तव इति बोध्यं नन्वतीतमप्योगे सर्वेषामतीतत्वात भविष्यति सर्वेषां भावित्वाच्चैकैकं
सर्वं च त्रैरूप्यमत आह । पूर्वापरभूतेति तत्वबीजमाह साध्यमानेति पर्त्तमानविषये पितत्वमेवमुपपाद्यं तथाहि वर्त्तमानत्वं
प्रारब्धापरिसमाप्तत्वं । न लेकत्र क्षणे तत्वं संभवति तस्मादारब्धत्वमतीतक्षणमादाय पत्र असमाप्तत्वं तु भविष्यत्क्षणमादायेत्ये
व संघटनीयं क्षणा एव च क्रियाधारा इति न वर्तत्त कालसंबंध एव वर्त्तमानत्वमिति वाच्यं रावेहि परंप्रतियप्रपंच गोधावतीति
शब्दप्रयोगानुपपत्तेः नहि स्वज्ञानप्रभृतिपरत्तानपर्यंतमेकः सरणोस्ति समूहरूपत्वे तु अवयवांतराव्यवच्छेदेन स्वानुभूतावर्त्तमा
नस्वानुभूतं वर्त्तमानतां अवयवांतराव्यवच्छेदेन परबोधपितु तदुपपन्नेः विलाद्धिलं प्रविशति सर्पे किंचिदवच्छेदेन सर्पे मनुभ
वतीव पवांतरएवच्छेदेन तेदर्शपितु सर्पेयशेपास्ति प्रयोगवत् । सिद्ध स्विति सिद्धत्व निपिषयाणियेषामिंद्रियाणां तत्र प्रात्वाने
त्यर्थः ननु पदिपिंडीभूता क्रिया कुतो निदर्शपितुं न शक्येत्यत आह । यथेति पिंडीभूजाइति कार्यात्ताना स्थितात्र इत्यर्थः
अनेन दृष्टांतेन परमाणुवदवयवक्रियाणामप्यप्रत्यक्षत्वं सूचितं कुक्षिस्थ इति । आद्य अनिलुरिन इति छांदसः द्वितीये निर्भु

कै॰ टी॰ रितरतिनद्रतिछेदोनिक्रांतरतिवतदर्थदतिभेदः असंतायरदहत्वेनावयवरूपेणाव्यभत्मक्षलेतद्वयवानोक्षरणरूपलानयभ्रुवा ॥
५८ धावतीतितदनुमायकफलपरमेवा एतेनक्रियानुमेवेत्युक्तंभवति। क्तेमातेलदितिसत्रेस्यभावस्तरसोप्येवमेवायापूर्वमिति। अ
दःसहदृदमर्थदतिनयोनहक्तामितिभावः तच्छ्ब्दाव्यवहितोत्तरवर्तीभदसशब्दःप्रसिध्यर्थकदत्मिन्नेनतुसुदंतत्वनपुंसकत्वसा
दृतत्रोहयोभागइति। तथाचकरणेसुदितिभावः अयवेतिप्रोव्यानन्वनुमायकलिंगप्रश्ने कारकसमवधानकालिकपवाप्या
दिव्यवहाररव्यतिरेकप्रयोजकवाव्यतिरेकप्रतियोगिसारूपलक्षरणमुक्तंनतुलिंगमिसनस्तदपिसूचितमिसाहायस्मिन्निति
तिरतरभेदसाधनेलक्षरणस्यैवलिंगत्वेपिलिंगांतरसूचनमिदंखिमजेकारकेभ्योभिद्यतेबाधकाभावेकारकसत्ताकालेभ
वद्रियमायात्वाद्याधकाभावेपघत्कालेनव्यवह्रियतेतन्नतोभिद्यतइतिप्रयोगः नतुपस्मिनसाधनइतिपाठेयतम्भ्रंकार
कस्यैकक्रियालंपतीपतेतत्रविरुद्धमतआहयस्मिन्नितितिगतेति। ज्ञानेनवस्तुसत्तासाधकंअसतोपिशशश्रृंगादेः
शाब्दज्ञानदर्शनादितिभावः। देशांतरेतिसंयोगजमिप्रः संयोगःक्रियाजन्यःकारकाजन्यत्वेसतिजन्यत्वादितिप्रयोगः
संयोगस्यक्रियाफलमात्रोपयलक्षकत्वंबोध्यंफलानुमेयाक्रियेतितात्पर्यं एतेनयचसादिष्ठस्यहेतोरसंभवइत्ययास्त्रं रामः
संबंधग्रहणेतिफलमायायारयोर्जन्यजनकभावग्रहेसतिहिकार्येणाकारणानुमानंस्यात्सत्त्वतुउर्ध्वंगोभत्यक्षत्वादितिभावः ५८

एकैकस्येति अधिश्रयणादेरित्यर्थः। प्रत्यस्तत्वेनेति पचपठमोधावतीति प्रभृत्यादित्यर्थः। तु ध्यासे कलय्येति। स्पन्दस्याविषयीकृ
तस्यैवार्थः। उपस्थितेचसंबंधग्रहणेन प्रत्यक्षेणोपस्थितत्व एवेति नियम इति भावः। एवं संबंधग्रहे सति कार्येणातामनुमायव्यपदिशन्ती
ति प्रयुज्यते इति। तात्पर्यं देवयोगिभिर्योगविषयत्वे तेषामेव प्रत्यक्षविषयत्वं क्रियायाम् प्रत्यक्षात् अस्माकं तु घटवदपरोक्षत्वं सर्वथावि
कल्पात्मक एव प्रयोगः। क्रियायां च नामिति बोध्यम्। एतच्च वर्तमाने लडिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्। ननु समूहस्य प्रमसत्त्वेपि एकस्य
क्षणस्य प्रत्यक्षत्वसंभवात् क्रियामात्रे अनुमानिकत्वकथनमयुक्तमित्याशंक्य परिहरति यद्यपीति। तथा च तत्र प्रत्यक्ष
त्वे व्यवहारविषयत्वं घटदुर्वारमत आह शब्दशक्तीति। एकः क्षण इति। अनारोपितसमूहरूप एकः क्षणादयर्थः। परे तु अधिश्र
यणादिरूपैकक्षणात्मकस्यापि हस्तयमात्रक्षणमात्रदानेच्छवैः संयोजनादयो वेयवाः संसेवेति सोपि समूहरूप एव
पक्वे तेषामप्यवयवः परमाणुभरस्थः सतु शब्दशक्तिस्वभावान्नैव वाच्यो नापि प्रत्यक्षः अनुमानेत्वेकं उत्तरदेशसंयोगादि
फलकं कारणजन्यं कार्यं बाधितिः। तत्र कारणप्रसिद्धातिरेकि दृश्यवाच्यवयान् क्रियारूपमेव सिध्यतीति भाष्यतात्पर्यमित्या
हुः। नन्वेकार्थबोधकत्वे समानाधिकरणपन्नेप्रकल्पते इत्याह। सामान्येति। तिथाच धातुलक्षणो क्रियातज्जाप्यात्पत स्ववचनत्वे विव
क्षितमिति न दोषः। पिचपिकरोतिगंधवाचकेपयण्णादिषपिवर्जनेते। तथापि कारकव्यापार एव तदर्थः। प्रसिद्ध इति भावः। तत्त्वयोश्यायाः

कै.टी. रसामान्यवाचीतद्विशेषाः पचादयः किं करोतीत्यस्य च यत्करोति तत्किमिति व्यापारविशेषविषयप्रश्नोऽर्थः एवं च यन्निष्टतया प्रश्नवि
६० षक्रियायाः करोति शब्देनाख्यायमानत्वात् तन्निष्ठत्वेनैवोत्तरभूतपचति शब्दवाच्यक्रियायाः प्रतीतिरिति तयोः सामानाधिकरण्यं तत्र क्रि
याप्रश्नजनकजिज्ञासायास्तद्विषयोत्तरेणोपनिरासादेवं क्रियावाचित्वमिति भावः। नन्वेवं पचनसोऽहमस्मीतिवत् पचति करोतीति सहप्रयोगाप
त्तिरिति चेन्न केवलस्य धातोः प्रयोगाभावेन तिङ्प्रयोगे तदर्थयोर्न हमस्मीत्यादिवत् प्रयोगाभावात् यत्र तु नेदृशे बाधकं तत्रैवाव
कारस्यादि प्रयुज्यते एवेति दिक्। लिखिता दासिति। आसेरपि क्रियाविशेषत्वे अत एव गमनासनशयनसंज्ञया प्रश्ने आसेदतिप्रा
तिवचनमिति बोध्यं याउ नियेस्मिदं लक्षणमिति शंकते भाष्ये तत्रेति। न न उपसर्गस्य धात्वर्थविशेषकत्वात् प्रत्ययस्यक
र्त्रर्थकत्वाच्च प्रास्यभावेन प्रतिषेधात् पर्यतिरत आह। भाष्ये संघातेनार्थगतेरिति वोध्येति शेषः। तथा च इष्टे संयानस्येति
उपसर्गप्रत्यययोरिसस्यतद्विशिष्टयोरिसर्थ इति भावः। अर्थवत्त्वमिति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति भावः। भाष्ये यथा हीत्या
दि प्रागुक्तं करोति सामानाधिकरण्यरूपक्रियावाचित्वविन्द्या भावान्तदभाव इति भावः। अतिम्यादिं निराकरोति भाष्ये प्रत्य
त्ययार्थस्येति। अव्यतिरेकः। अभेदः। प्रकृमंतरेषु भिन्नार्थकेषु प्रत्ययस्याप्यावायोऽप्रारदर्शयति धातोश्चेति अन्यश्चेति लिंग रामः
भेदादित्यर्थः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति वार्तिके न धातोरेव क्रियावाचित्वं कास्नेनिकमिति प्रतिपाद्यते। एतउत्तरभाष्येन चेमामाम ६०

शद्वार्त्स्याघंनतमर्थवक्तत्रेव्याख्यातंततएवावधार्यम्। प्रत्ययमप्रत्ययार्थइतिप्रत्ययद्योत्येर्थःप्रीतिपदिकविषयेयंचकस्यप्राति
पदिकार्थनयार्थंगस्कत्रस्यभ्याख्यस्यैवमेवव्याख्येयत्वात्तान्देवंसप्रत्ययकेतिव्याप्तिंनिरस्यसोपसर्गेतांनिराकरोतिभाष्यक्रियावि
शेषकरतियथान्वयव्यतिरेकाभ्यांप्रत्ययोर्थबोधकस्तथाभ्यामेवक्रियाविशेषद्योतकउपसर्गःक्रियावाचीधातुरेवेतिभावः।प्रेवी
तियचेस्वल्कष्टक्रियापरत्वंद्योतयतीत्यर्थः पघपितावादेतिउपसर्गाव्यभिचारिधातुस्यत्वेनतत्वासंभवादितिभावः। यघप्यत्रेतिधातोरु
पसर्गोव्यभिचारेपिउपसर्गस्यधातुव्यभिचारात् अप्यन्वयोत्पत्वेननिश्चितोर्थएवेहाप्यधेरितिभावः नन्विदमपकं अधीतेइत्यादावु
परिभावाप्रतीतेरत आह ततश्चेतिउत्कर्षलक्षणाउपरिभावेधेरर्थःस्वक्रियाशिष्टार्थमुक्तत्वस्यविधिपूर्वकत्वस्योवेतिभावः केचित्तु
अवगमपर्यन्तत्वरूपउत्कर्षोधेरर्थइत्याहुः विशिष्टस्मरणामिति निरन्तरत्वादिकंतत्रोत्कर्षःभाष्येइहतहाप्यक्तमितितत्रव्रजिक्रियाया
उपसर्गमात्रार्थत्वेनिष्टतेधातुत्वानापत्तिःनिष्टतिमात्रस्यतुनार्थतास्यतत्तिष्ठमर्थकत्वात्तविशिष्टस्यतेदर्थकत्वेतुनस्येनधातुत्वाय
त्तिरितिभावःसमाधत्तेप्रोयमितितानन्वेवमामेगतिरितिनिष्टतिवाचिनस्तिष्ठतेःकथंगतिवाचित्वमतआह अनेकार्थत्वादितिधातोःक
चिदवश्यपकल्प्यनानार्थत्वेनेवमप्यनेकार्थत्वैर्थाहमशब्दस्यार्थकल्पनेमानाभावइतिभावःलोकेपिप्रथमगमनकर्तेयैवप्रतिष्ठत
इतिप्रयुज्यतइतितात्पर्यमितिदाहभाष्येनचेदंतास्तीतिप्रकिरणोइतिभाषान्वयतीत्यादोहष्टिमोदेइतिप्रेरयतीत्यर्थःननुभाववचनइ

कै॰ टी तिमासेपचादिष्टव्या सिरत आह क्रियामात्रेतिधात्वर्थमात्रेत्यर्थः। मात्रपदे कार्त्स्न्येन न्वेवपपस्मादिष्वव्यासिरत आह अभिभव
६१ तीत्यादि। तस्मिन्समागतः भवनेभावइत्यादिप्रयोगात् अस्यादिक्रियापिभावपदेन गृह्यत इति भावः। नन्वस्माधर्थस्यापि क्रियात्वे कि
मयराद्वंफर्वेलक्षणो नेत्यत आह। भावरूपेति। क्रियाशब्दः सपरिस्पंदसाधनसाध्यार्थे रूढोभावशब्दश्च सपरिस्पंदापरिस्पंदान्य
तरसाधनसाध्ये इति भावः। इतरेभवत्यर्थोस्य भावशब्देनाविवक्षितइत्याशयेनएछति भाष्ये कथं पुनरिति ननुभवतियचत्योनेकार्थवो
धकत्वरूपं सामानाधिकरण्यं भावः। स तावत् विक्षित्सनुक्तलक्षायायां स्ववपाक इति तयोरसंतवेलक्षण्यपादनमाह। आत्मभरणेति आ
त्मभरणंपाच्यपक्षात्मावविकारादनुस्यूतं सदितिप्रत्ययवेद्यं रूपं नत्वत्रकेवलानपि तात्पदार्थमात्रसमानाधिकरणं एवंवाश्रयेप
चिक्रियायोधे तत्समानाधिकरणात्मभरणस्यापि तत्र सत्त्वेन तत्त्वावकत्वंपचादीनांपथा मुक्ते गुरोरूपत्वसत्वामात्रेण रूपवच
नत्वेमुख्कादीनां तदुक्तं शयाकृकलादिभिरिति। आदिनांगतलादियाकलादिभिरितियोगंतरं अत्रादिनागमनलादि विरुद्धेतिप
रस्परभिसादि एवं वयचतिभवतीत्यादेर्यत्कर्तकायचिक्रियाकत्वादिभिरितियोगंतरं अत्रादिनागमनलादिविरुद्धेतिपरस्परमि
त्यादि एवं च पचतिभवतीत्यादेर्यत्कर्तृकायचिक्रियातत्कर्तृकासत्तेतिबोधः एवं च भवत्यर्थपचत्यर्थयोरैकाधिकरण्यवृत्तित्व राम:
मेपभवतिपचत्योः समानाधिकरण्यमिति भावः। ननुक्ते न सामानाधिकरण्येन भावपदार्थस्याप्युक्तत्वात्कः पुनरित्यप्रश्नो ६१

नुपपन्नोऽत आह द्यपदीति भवतेरर्थे इत्येतावता भिन्नेऽस्वपदेति व्यर्थमत आह स्येति। नव धातूनामनेकार्थत्वाद्धातुर्न कोऽपि साक्षाद्गि
कइतिवाच्यं। अनुपपत्तिप्रतिसंधानापूर्वकप्रतीतिविषयार्थमादाय वा नैकार्थत्वस्वीकारात्। नयत्वाक्त्वमनुपपत्तिप्रतिसंधानपूर्वकं
प्रतीतिविषयोपस्थापकत्वान्नो गमनादिः स्त्वत्र लक्षणे वेभाशयात्। क्रियावाचकत्वं च क्रियाबोधकत्वमेवेति बोध्यं। प्रकरणादी
तीति नन्वत्रापि क्षप्रतीतिकपराभवार्थे निरासः भवनलक्षणभावस्य सत्तारूपत्वात्सत्तायाश्च केवलान्वयित्वेन सर्वसमानाधिक
रणतया भावत्वनइति लक्षणेन कथमव्याप्तिरिति उत्तरमाष्यतात्पर्यं तत्तु अवयवविभागानुकूलव्यापारवाचिनो भिदादीनां कथम
भाववचनत्वमत आह विनाश इतिः तत्र घटादेर्नाशो भेदेऽयदेन स्वादेसछेदपदेनेति शक्तिशक्तिस्वभावादवगंतव्यं। विनाशकाले स
त्तायाअभावान्नतेन नस्याः सामानाधिकरण्यमिति भावः दोषांतरमाह। पचादीनां चेति भाष्ये क्रियावचनो धातुरिति क्रियावचनो धातु
रितिलक्षणनिरूपणावसरेपयानिदर्शनेन तथा भाववचनो धातुरितिलक्षणावसरे पचादीनां भवतिना निदर्शितत्वस्य र्थः तथाहि
नसामान्यविशेषभावेन पचादेर्भवतिना सामानाधिकरण्यं किं करोतिपचति किमकार्षीत् दपाक्षीत् किं करिष्यति पक्ष्यतीति किंकु
र्वतः पचत इति वत किं भवति पचति किं भविष्यति पक्ष्यति इत्यादेः ख्यापनेन पत्तनमश्नोत्तरभावेन सामानाधिकरण्योपपत्तेश्च
पचतो भिन्नभिन्नवचनाधेऽपि प्रवर्तेरेकरूपत्वमतः पचार्थो भवतेः कर्तेव पचतीति पत भवतीति वा कर्मार्थात्करोतिः हा धात्वर्थः भ

कै.टी. वतिर्भूधात्वर्थः धात्वर्थनिर्देशोपि पजतिषु ये यजामहे करोतीति वर्तरिति एवं वर्तमानकालं चैकत्वे वेति मध्य विषयत्वं विना चेत्स्यापि बोध्यं। अभ
६२ वतिरेकत्वमनुवर्त्तते इत्युक्त्या क्रियायां संख्यान्वयदर्शयति एवं पचादीनां सर्वांशिवचनानीत्पनेन पित्वत्रवचचनसंख्यान्त्वेवं पक्ष्यति भवती
तिकथंप्रयोगः भविष्यसाकेवर्त्तमानसत्ताप्रपत्त्या संभवात् इतिवाच्यं भूतभविष्यतोरपि सूक्ष्मावस्थामालंव्य सत्ताया वर्तमानत्वाश्रि
नेरिभावः करोतेः पचादिसर्वपुरुषानुवर्त्तकत्वं किं करोषि यवामी सा द्वौ व्यभिचरितमत आह किं करोषीति करोतेः सामान्यविशेषभा
वेन पचादिष्वनुवृत्तिर्द्धात्वादिसमानापुरुषान्ता अनुक्तत्वनाद्वियरीतपुरुषान्ता चेति द्विविधोपि सा सर्वपदेन संगृहीतेत्यर्थः नहि भव
नीति ननु यः पक्ष्यति संभविष्यतीत्यभिप्रायेण भविष्यति पक्ष्यतीति प्रयोगः कथं नेति चेतन्न। आख्यातस्य क्रियाप्रधानत्वात्। उक्तं सा
मानाधिकरण्यमपि न भाववाचकतासाधकं पथामुक्तादानां रूपवाचकत्वेपि न रूपत्ववाचकत्वात् तन्न। एवं पाकत्वेन सत्तायाः समानाधि
करणकरणेपनयवेत्तदक्षसति भाष्ये यवादयः क्रियाइत्यादिकथं संबंधइति। किं संबंधमूलिकाइयेवाबोध्यो युक्ति वीकप्रयोगोयमिति भाष्या
र्थइति भावः। एषेषतिद्विरुक्तिः कथमतः आह येषति साध्यसाधनभावः क्रियाकारकभावः। तथाप्रयोगादर्शनादिति। स्योति ष्टोमेनय
जेतेत्यादावपे ज्योतिष्टोमेनेत्यस्यैव करणत्वेनान्वयो न तु धात्वर्थस्येति मत्तेभं जवायां विधिवादे निरूपितं यद्वानस्य करणत्वेन न धात्वं राम:
नरार्थत्वयद् इति भावः। पत्कर्त्रे कायचिक्रियातत्कर्तकासने। तेतिबोधेनत्वक्ष्यं तिभवतीत्यादेरप्यापत्तिरितिबोध्यं। पत्रस्व त्विति भाष्ये। एकस्याए ६२

वकर्तृत्वेन लिङस्य कलेवचनप्रक्रममितिभावः। भवेदपि भवेदिति अपि भवेदित्ययत्र भवतीत्यर्थः। नन्वेवमत्रस्य कालभेदजन्यत्वाभावादनुपप
न्नमेतदत आह स्वाभाविकमिति गम्यानहेतुत्वेन हेतुत्वो यदा र इति भावः। ननु वेद पि भवेदित्यस्य स्पदेवदत्तस्य सत्तासंभाविता इति पत्रभवे भव
त्वित्यर्थः। लिङ अपिनाच संभाव प्रतियाघते। अयरो लिङ् इसु प्रार्थ्यदित्यास्य देवदत्तस्य सत्तासंभाविता इति यत्त भवे भवतीत्यर्थः
लिङ अपिनाच संभाव प्रतियाधते। अपरो लिङ् प्रार्थने एवं वेनयोः कालांशे उदासीनत्वाद्वर्तमानकालत्वस्य प्रक्रमत आह अपि भवेदिति
सत्ता वर्त्तमानेऽस्य संभाविवितेति शेषः पथ पि उदासीनकाले लिङ् तथा पि क्रियानियमेन कालाकांक्षा सत्तात्मकरणादिवनत्त क्रका
लविशिष्टेक्रियावगतिः। अत एव माङि लुङादेः सर्वलकारापवादत्वे व्यवहारः। एवं च न हि भूता भाविनो सत्ताद् शीघ्रीति यो हि शीव वर्त्तमानत्
तिम्यापिन संभावनालिङन्तप्रतिपाद्यस्य वर्त्तमानत्वसिद्धिः। तदाह तथा भूताहीति भवेदित्यस्याः सत्तायाः इति प्रार्थनालिङे तार्थीयाइत्यर्थः
संभावना विषयवर्तमानसत्ताफतेकामाश्र्यमानासत्तेतिबोधः। नन्वेवमपि प्रार्थनालिङ नार्थस्य कथं सर्वकालालंप्रार्थनाया भविष्यद्विष
यत्वात्तद्विषयसत्ताया भविष्यत्वप्रतीतेरिति चेन्नेत शान्तो रोग इति भ्रमेपुनरनुत्पत्तिध्वननाय केन शमिष्यतीत्युक्ते संवादा यायवरेण शा
म्यतीत्युक्तेः। नो त्वरायायशाम्यत्विति प्रयोगदर्शनेन प्रार्थनाविषये सर्वकालता अभिमाना ता भाव्येस्यादपि स्यादिति अंत्रसर्पिषद्रस्य
ध्याहारेणायदार्थद्योतकताद्येः कर्मप्रवचनीयत्वेन षताभावः। तदेवमत्र क्षरोभिदादिष्वपि भवति समानाधिकरणाभावात्सचादा

कै.टी. वर्त्यापत्तिश्चेति हृद्वरागद्वयं स्थितं कर्त्रोर्भवंतीति तस्यानुपपत्तेर्भाववचनो धातुरुक्तिलक्षणमिति शेषः भवति सामानाधिकरण्याभावेन भावा
६२ तिभावः। अथ तदुक्तिरिति अस्तित्वविप्रतिपत्तिनामित्युयल्लक्षणं यवादीनामपि भेदाद्द्योपीति तन्मभावी भवति। तेन क्षं समस्यापि ज्ञाप
मानत्वान्नव्याप्तिरिति भावः। अन्योन्याभावोपि तत्र जन्यजनकनाजन्मरूपैति तद्वाचकतेभेदशब्दसिद्धिर्बोध्या एतानीति नपुंसकमपुंकेत
पकानांनां पुंस्त्वादत आह। एतच्छितिनानुकर्मसाधने पिहसादिषु दोषोपरिहृत एवेत्यत आह। तेन साध्यमानेति। साध्यारसा
वयन्नार्थं वा विनामि सर्थः। कृतमाघरमकार्षीदिसादौ क्रियमाणातः घटं करोतीसादौ कृतत्वताघटं करिष्यतीसादौ सि
द्धरूपारोपेतिन स्वभावेन शब्दशक्तिस्वभावेन सिद्धरूपस्य रूपेण सिद्धावस्य भेदद्रव्यं शब्दवाच्यमिति भाष्यपाक्षरार्थः अत एव तत
स्य क्रियाकांक्षायपि क्रियातथापि सा शब्दशक्तिस्वभावात्स्यलक्ष्येण साध्यतयैवेमतीपतइतिबोध्यं। मात्रत्वमिति मात्रा
दिशब्दाजनकत्वीत्वादौ शक्ताजनकत्वस्य च जन्यनिरूपितत्वमिसभिमानः भाष्ये पठिष्यतिही सस्याहि शब्दात पूर्वोक्तशंकोपय
दकत्वमेवंवारयतिद्विदानीमिति। समानः शब्दातिमसंगवारणायाह भाववचनानामिति कर्त्रोर्भवंतीत्यत्तोत्पयंकर्तृसाधनोभ
वतीति भावइतिकश्चित्तचेमरत्स्यर्थो भाष्यस्यमत्राक्षरैरसमग्रहं दर्शयति महिति कर्तेरीति। अर्थस्त्वभिन्न एवेति। एवं च कर्तृसाधनक रामः
र्मसाधनयोरविशेषः फलो दोषवारणाम पिसमस्मायथापश्च कर्तृसाधनइति। सएवास्तित्याशयः भाष्ये किंवक्तव्यमितिभाववचना ६३

म्‌वाद्‌योधातवइति किंवत्ताव्य मिसर्थः।भाष्ये।ओगादिकइतितिवाद्गुलकादितिभावः।हृदिशब्दस्येतिमध्यमगालस्यशिवशमरि
ष्टस्येत्यादिभिरेवसिद्धत्वेनैदंनानोवोपधुत्पइतिभावः।ज्ञापमानमितितत्वेनप्राप्तोपमानामेस्यर्थः।एवंवदतानेनप्राप्तियदिकनिमिस
यंपाटोनाश्रितः।हृक्षादीनोततेनाभानादेवय्याहतिसिद्धेरितिमन्वानः।शंकतेभाष्येभावववतन्नरस्यादिप्रत्ययस्येति।प्रत्ययांतस्यतपदेशा
भावाद्धातुत्वेप्यात्वाभावादेरितिभावः।अशितीतिपर्युदासेनाशितः।परत्वाभावादात्वाप्रसक्तिरतआहतद्धीति।भाष्येतद्धिधातोरिति।आ
देचइत्यत्रधातोरितिसंबंध्यतइतिवार्तिककृतोभुमानइतिभावः।भाष्यकारस्तुउपदेशग्रहणबलेनतत्रहतद्धीति।भाष्येतद्धिधातो
रिति।आदेचइत्यत्रधातोरितिसंबंध्यतइतिवार्तिककृतोभुमानइतिभावः।भाष्यकारस्तुउपदेशग्रहणबलेनतत्रधातोरित्यस्या
संबंधंवक्ष्यति।अत्रतुनात्वेशितिनेतिनिषेधेनशित्यात्वमपरत्वयोग्यएवेजंतआत्वप्रएतेरितिबोध्यं।यविधिप्रतीतिप्रायेणैकारोच्चा
रणासामर्थ्याद्वात्वंनस्यादतआह।एकारोच्चारणंहितिव्यवस्थितमाइतिसाधुत्वान्वाख्यानमात्रेशास्त्रव्यापारणनत्वासाधुत्वमुक्तप्रयोगादौसर्वोपि
सिद्धैवेतिनाम्नोमाश्रयइतिभावः।संसर्गेष्टार्थाभिधायिनइति।संसृष्टेस्यापकादत्स्यर्थः।धातुसंज्ञार्थभाववचनत्वस्याश्रितत्वादन्या
श्रितत्वेप्यनुपपन्नमतआह।परमार्थिकमिति।तस्यव्यवहारेणासमुदायइत्वितादितिभावः।वार्तिककृतानाश्रितत्वेप्युक्तेरितितासर्वेपरि
कल्पितत्वेतिभाष्यकृतापूर्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यांधातुरेवक्रियावाचीत्युक्तेरितिभावः।चप्रग्रहणाद्देषसमुच्चयइतिक्रमंप्रासंगरयति।तद

कौ.टी र्थ इति। वार्त्तिककृता धातोरित्यस्याऽलेसेवं धात्वनुपगमात्तदुक्तो वेपरिहार इत्यर्थः। ननु स्वभावादेव धात्वनां प्रथमभाववाविवेकुतः
६४ ति हेतुमप्रश्नो ऽसंसंगत इत्यत आह। प्राथम्यस्यैवेति। अवधिविषयः प्रश्न इति भावः। प्रथमश्चासौ भाववचनश्चेति विग्रहे प्रथमसूत्रार्थे
माराः सन्न भावमाहेति। अर्थे शब्दतः प्राथम्यं प्रथमस्य भावस्य वचन इति विग्रहेऽर्थतः। द्वयोर्मध्ये प्रथमे पूर्वकाले भाववचन इति वि। अ
यहे विसहृः यदुक्तसमासेऽभिधानतः स्वयं प्रथमो प्रथमो वा प्रथममप्रथमं वा भाववंसमेपेक्ष्यः पूर्वमाहेर्थ्यादिति बोध्यं नात्रेति। वद पि
ति उपेक्ष्य पाकज पि प्रथमसृत्थापितस्य गोणं प्राथम्यमिति भावः। न वस जं तस्यति ऽ ये स्यपूाम् उत्वमेव प्राथम्यं। पुत्र इच्छा आम्र
य इति अर्थं तत्र यावभासेन सङ्क्षेप यस्यैव करणादिति तिसं ननु सन्नाद्यन्ताद् इति तस्य धातुत्वं सिद्धमत आह सनाद्यन्ता इत्यभिभाववच व
ना इति लक्ष्ये सनाद्यन्तानामप्यनेनैव धातुत्वसिद्धेतत्सूत्रमेवमप्रत्याख्येयमिति भावः। क्वचेति। लक्षणे भाववचन त्वदं तथाद्य त्व
ते इति तदं तस्य धातुत्वसिद्धिरिति भावः। प्रथममप्यं राजानमिति। प्रथममपमेव राजानमित्यर्थः। नन्वस्पृक्षस्यान्त्पत्वान्मध्यम इ
त्यपुक्तमत आह। ह्वा चिंति। उभयावस्प्रष्ट्रे मध्यमस्य इति व्यवहारात्माग्रन्कटोषड्यास्पर्शेनायं मध्यम इति भावः। इच्छामप्येनेति। ए
वं प्रतीषीषतीत्यादावपि प्रकृतस्य र्थेति रित्योऽतद्विषयामिच्छामप्येनानमिहितामेव सनादेतिति बोध्यं। आपादीनामिति तदंतानामि रामः
त्यर्थः। क्रियावचनयक्षे प्रथमभावय दस्यान्वयात्त एव परिहार इत्यसंगतमत आह तदर्थे स्वादिभिरादीनामपि विभागमलक्ष्या ६४

पारवादित्वात्क्रियावाचित्वमस्त्येव अभावोपि सिद्धस्यावस्थसत्त्वे तोऽस्य भाववादिनामपि भाववचनत्वं अभावस्यातीकत्वानभ्युपगमादि
ति वोध्यं। भाष्ये तत्रेदमिति। तच्च क्रियावचनो धातुरिति लक्षणोक्त्रियावचनत्वाभावादस्मा संधातुत्वमस्यादीनामिति भावः। कृतोक्रियात्वं ने
यामत आह किं क्रियतीति। तिन स्य स्तीति साधनस्य निधाने। स्तीति कदाचिद्भवतीतिनापितु सर्वदा भवतस्येवेत्यन्वयः। क्रियास्वरूपं शं कितेनैव वा
च पितु एष्ट इति भाष्ये कां पुनरिति तदाशयं स्वयमेवोन्नीयाह किं यदिति। एवं हि मजिका रकस्यैवास्ति कारकस्यापि क्रियात्वमलक्षणा
त्ति रीति भावः। ननु भुंके इति पत्सा क्रियेममन्वये धात्वर्थे क्रियावादए वोय क्षिपस्यादितिनक्रमइत्यादियंथा संगतिः। देवदत्त इतियत्र
क्रिये त्याधन्वयेय जदोः प्रधानपरामर्शित्वहानिरत आह। पतोदिति। क्रियांशस्य प्राधान्येपि नातास्य विषयता सर्वनाम्नो गुरणा
परामर्शकत्वावह इति तत्तत्त्वायाराविष्टकारकारोपतेताम्पाप रामर्शपतदस्यर्थः कारकेवेचित्र्यमिस्यस्यविचित्राणि कारकाणि
त्यर्थः स्वार्थेष्यजितिवोध्यं वेविभ्यं च तत्र छायाराविष्टत्वमेव भाष्येशं कितःहन भ्रमत्यादि प्रहृति विशेषइति। सवास्माघ्रथेना स्री
ति भावः एतच्चोपलक्षणं प्रतिवचनादीनामिति। तान्युक्तवानुयाध्यायः ननुप्रहृत्ति विशेषस्य क्रियात्वे प्रवर्त्तनइत्यत्र क्रियाख्यानापत्ति
रत आह ससवेति। पच्याद्यपेक्षया सापि विशेषए वेतिभावः। यं कित्राशयसंग्रहतियथादेति। एवं चास्यादोधातुत्वासिद्धिरिति भावः। सि
द्धंस्यादाभाष्येपयेतमिति अन्यथाहेति। कारककार्त्तकास्नोवाच्यत्वेनगम्यितनोप्रहृतिस्त्ययेपक्षस्थैराप्यः तदेवाहात्मभरेराहृयेतिस्य

के.टी. लक्षणपरिग्रहणानुकूलव्यापाररूपेत्यर्थः। क्रियत इति तस्माग्रह्य कृ लव्यापाररूपेतिभावः। एवं च क्रियत इत्यस्मिन् पक्षे कृञ एव निर्विशेषस्वरूपमात्रेण वाच्यत्वे स्यात्
६५ तिनाम्मयंपूर्वोक्तहूषणान्नयेत्याठयमुह्यति। उत्पत्तीत्यादि कादाचित्कत्वाभाव इति। अयं चात्मभरणलक्षणास त्वावाम्येवः तदपिक
तद्रूपे वस्तुनि विद्यमाने एव वस्तुकादाचित्कताप्रयुक्तातु सा स्पष्टैव। अनएव भूतम। विष्यत्स्वप्रयोगाः संगच्छन्ते उत्पत्तिरूपसत्तावाचि
नि तु कादाचित्कताप्यस्त्येवं विधतेन रामित्यपि कारकागतमकर्थो रोपेरोव धो ध्वंसाभाव्ये त्यादीमां क्रियावाचकत्वे युक्तमत्र रमाहयवृ्र
वेत्यादि क्रियाया इति भावो लीला क्रियाचेष्टेति कोशादिति भावः। विकारशब्दः प्रकारवाची अयथेति। उत्पत्तिविनाशयोरपि सूक्ष्म
रूपेणावस्थानेऽभावात्केषामपि सत्तात्मकत्वमिति वो ध्वंसाभावस्य सत्तापात्र स्मसत्ताया पाएते विकाराः क्रियाप्रकारा मायावशात्तद
वभासमानारति वच्यापराणुक्तेरर्थः स नैवेत्यादिमहाल तैव निकक्रियाविवर्त्तात्मिकासाधनैः कारकैः संबध्यात अवसीयमानसा
ध्यस्वरूपाजन्मादिरूपतयामास तइत्यर्थः। एतच्च निरुक्तभाष्ये स्पष्टं भावविकारेति। एवं चाव्यासिद्धे पितयरिगणनं कथम
स्येशेषप्रमाणाभवेदिति भावः। अनुमानेनेति। षड्भाव विकारेषु भावादक्रियात्वमेवमनुमानं प्रतीत्यादि। अन्यथेति एवं वास्थि
तेरपि अस्तितायामेतर्भावान्न परिगणनाव्याप्तिरिति भावः। तिष्ठतेरेव क्रियात्वे युक्तं तत्र मिति स्प्रमेवारयति क्रियांतरेति एत राम:
न्मूलिकेव क्रियाभेदायकाल्पितेति वाक्यपदीपोक्तिः। कालस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वादिति भावः। ननु यच्चस्यादेः क्रियाया चिलंन ६५

दि किं करोतीति दृष्टेः स्त्रीत्वा पुंस्त्वं कुर्जो नेत्यतो भाष्ये घटानामिति अत्रा घटे तिष्ठतः । अर्थः प्रकृत्या संभवादिति । निर्णीतं तेषां सत्ता विषयस्व
श्रासंभवादित्यर्थः । ननु क्रियाभावयोरेकार्थः तथा कथमिह भेदेनोपादानमत आह परिस्पंदेति । आदि शब्दो व्यापारस्य प्रकारवाचिनो
ऽेकशेषः स्याद् ग्रंथव्याख्यानमिति हि न साध्यावस्थापन्नार्थवाचित्वे तिनाव्याप्तिः तत्र वा प्रभृतयो भ्रमकारा इत्यर्थे वा धातोः प्राचीनानां
स्यादित्यत आह । अदादीनामिति । अदिप्रभृतिभ्य इत्यस्य स्थाने वा प्रभृतिभ्य इत्येव पठनीयं अदिप्रभृतिभ्य इत्यत्र बहुव्री
हितत्पुरुषयोरेकशेषो बोध्यः । ननु भावस्य साध्यादिष्वंतर्भावेण यावस्यापि लक्षणेनाये क्षणीयत्वान्नेदानीमिं सप्र
क्रमत आह । क्रियावचन इति भ्रवस्थावाच्यादिशब्दस्य प्रयोजनप्रश्न इत्यर्थः । ननु भावक्रियापदयोः साध्यावस्थायन्नार्था
भिधायित्वात प्रातिपदिके पुंक्य माति प्रसंगोत आह पचतीति । भोक्तुं भुक्ते त्वा दिष्वातिपदिक त्वा वर्ज्यं बोध्यं याक पदेन सिद्धा
वस्य स्वभावात भोक्तुं याक इति प्रयोगो पि चित्यइ तिङ्पदमति हि । ति सत्रेव क्ष्यते फलं तु याकादिशब्देष्वत्रापि हि हुगितिवि
पात राकां स्याद् दर्शनेनैषां क्रियावाचित्वं किं त्वं अत एत हि नष्वा सर्वविभक्ति रितिसूत्रे क्रियामात्रविशेषणत्वात क्रियाप्रधानत्व
मेषां स्वपमूर्क्के शिष्येइत्यादि व्याहनिस्तुअसान मिहिते क्रियावाचकत्वेन सद्भपग्रहणाद्येष्या । वस्तुत एषां धातुत्वे कफत्वा
भावः । न च प्रातिपदिकत्वाभावः फलेकदंतत्वेन तद्भावस्य वक्तुमशक्यत्वात् उभयोः सत्वे पिलिङ्गित्यादाविव परत्वान्सुबामेवोत्पत्तिसि

को.टी. उंवार्त्तिके मातिपदिकग्रहणं नु भौ योवान एवतदुदाहरणानुक्तिं भो ष्ये। न्तु तेषां संज्ञा र्थः। पारकर्न्तेमइति चक्रये आ राव वत्सादिनि हन्म र्थे
६६ मसंगतमत आह लेषामिति। पाटमावे हितेपि आरा व वत्सादिवद्वृहि भावे युरिति। आराव पत्यादिष्वो नि हन्म र्थो मे दार्थं इति भाष्या
र्थ इति भावः। प्रयुक्तानामिति प्रयुक्तानां च संप्रसस्ट श्यमात्त या रान्नामायिना विष्वतीम्या पिवो ष्ये। नन्वेवमपि प्रातिपदिकनि हन्म र्थे
इति भाष्यार्थ इति भावः। प्रयुक्तानामिति प्रयुक्तानां च संप्रसस्ट श्यमा तया रान्ना माये ना विष्वती त्यापि वोष्ये। नन्वेवमपि प्रातिपदिकनि
हन्म र्थः पाटः स्यादत आह एतेनेति। इदमुपलक्षणास्वरानुबंध कार्यमपि शिष्टप्रयोगादेवेति गेष्यमाननुशिष्टप्रयोगा लेके
नमत्या रव्याने शास्त्र वैफल्यमत आह भाष्येस चाव श्यमिति। एवं च आह तिगणो छिवतदुपासताव श्यकत्वे किंपाठेनेति
भावः। ननु तत्र देवेति दर्शमार्थं कति पावे पाठो प्याव श्यकता नो स्मेवभाष्य तात्पर्यादिति हि काउपदेशे जानन्नुपसर्गं भेदे थं भेदस्या
वश्यकत्वा त्साश्चानुप्रयपजि रत आह। वहेषेति। भाव विधात त्र्थानुगादकारे वेति भावः। पेन निष्टेत्यादि विहितानां सयहआउ श्व
स्याद्वृत्तिः स विशेषः कइति प्रश्नार्थं इस न्वेन न्वाउणोनुने लप्पु पदे शाएवे सात आह अयमिति। उच्चारणेन वी धनो भावादिम पेः। ननु
नास्यो देशल मावे अंग दीत्यादि वत्तपद्रुभिर्गुरोः प्रापणं हिंतनु नेहत या अनुनासिकत्वे नैव प्राप्य रागादत आह अतरत माइति। तथा राम:
चइति। तथा चकं मेल दीर्घत्वादि तिरपि प्रायणां क्तदोषः गुरौ णम्पत्रवद् उत्वमपि वक्षितमितित त्वं आ ख्या नेम सप्क्षत्वमविशिष्टमत आह ६६

रंद्रियेति यघप्यननास्ति कलमपीद्रियग्राह्यं तथाप्यनुनासिकशब्दप्रतिपादनावेलायामिद्रियागोचरमिति भावः प्रासेद्धुतिमन्येकसाध
रणोत्पापि वोध्यो भाष्ये आख्यातमाहेति कार्थमित्यर्थः एकव्यक्तौ भेदाभावादीदशब्दस्य संगतमत आह । एते रितिवा स्वर इति लोकेदृश्यमा
ने इत्यर्थः एतेन वौद्धार्थस्यैव शास्त्रीयत्वेनानामेतिदर्शितं भाष्ये हल्संज्ञायामिति उक्तविशेषणस्य निष्टाघसंग्रहे रागान्नाश्रयणामाणमामिति
भावः । ननु हल्त्वदक्षिणत्वादिकं नेतरभेदानुमापकं लक्षणमत आह गुणास्तेनाथीति भाष्ये हि रयप्यर्थं इति भावः कचित्तु लक्षणेनापि हीपि
पाठः वहुत्वं वा विवक्षितमेवः प्रकृतसूत्रे चास्याविग्रहणामत एव निष्टत्वादिभिः संज्ञाविहितप्रत्ययावयवत्वान्मित्संज्ञासिद्धिरिति भावः अ
त एवात्रैव लक्ष्यं नेत्सकलमादेवरत्यादौ तु व्याख्यानात्रससमाख्यातमुपदेशइत्यस्यैवग्रहणमिति गोध्यं उपदेशइति । अज्ञातज्ञापने
भवतीत्यर्थः आचष्टे इत्यस्य कर्माकांक्षत्वादाह । पूर्वं गोत्रि । अध्यापनार्थमिति निवृत्ति इतीर्देनौ फलं च हेतुरिति भावः ई षेत्वकमधाष्टे
साद्विवासमाचष्ट इत्यन्वयः इत्येन्येन चित्कार्यं जदकार्यं सवादौ पुक्तोऽतं आह यदीति अभिमतफार्यतामावयोकार्यशब्द इत्यर्थः । नन्वि
त्संज्ञापा आनंतर्यं निमित्तकत्वाभावेनानंतरलक्षणायामिमसंगतमत आह पदेति । अनंतरलक्षणायामित्सस्यानंतरलक्षणाकार्या
मामित्यर्थः शिद्विसादावनेनतरादिषु हत्यमाने पि सोत्रत्वाहत्रिरिति भावः । ननु त्रैलेआइद दित्येवाव स्यनइति चेन्न विधानसामर्थ्यां ह्लो
योमाभूत्संज्ञानुस्यादेवेति भाष्याशयः एवं चान्नोपदेशग्रहणं स्त्र्याख्यातं अनुवंधाएकांतां इत्यस्यैवन्याप्यनसामर्थ्याद्धलोयोमाभूत्संज्ञा

६७

के.टी स्यादेवेत्यभिप्रायाशयः। एवं चानन्योपदेशग्रहणं मन्मारथ्यानां तं अनुवेधारं कौमारत्स्यैव ण्यमाप्यमानवपावक्षमाणत्वात्। आम्रआं इन्मत्स्यापि श्लाघ्यत्वे
६१ विहितानुतासिकत्वादाह शास्त्रेषु प्रस्थापितइति उद्यातिरसध्याहार इति भावः। भाष्येशास्त्रमिति तच्च धात्वादिरूपं वोध्यं आदेवत्तयदेशइमा
दाविवभावसाधनुस्याद्योच्चारणारूपार्थकस्यग्रहणेनुल्लठः सठानि द्वेति विहितत्राघवपवस्यैतसंज्ञावांनावन्निपथाकथंचिद्धोधनस्यापि
देशत्वे त्वम्रआमिसादौ दोष इति भावः। तदाह। घत्रपंकरणेति। उत्सर्गापवादयोर्विप्रतिषेधायोमादाहपरत्वेनेतिपम्भुः कर्त्रा भिधीयते
इति यद्यपि कर्तृत्वेनैव कर्तामस्यार्थस्तथापि तत्वेनापि यथश्रुतेवाभिधीयतइति समुदायाभिप्रायः। श्लाघेतिगोत्रचरणाम्द्रावेवुजस्वे
नश्लाघ्यादिमिरान्वेतः स्यादिसत्र्यार्थं तत्श्लाघ्याध्यादिकं न प्रसेपेन स्पष्टमिति भावः। नन्विनतोपि विधेयत पामाधान्यात्कथगु
णत्वमत आह प्रत्ययस्येति आर्थिकं गुणत्वमस्तीत्येभिमानः। ननु प्रत्ययस्याविधेयत्वाद्गुणत्वमिस्तु कं अनुवाद्यत्वस्य प्रधान्य
नियतत्वाद्विधेयत्वस्य गुणानियतत्वादिति मीमांसक शंकोपरिहरति। अपूर्वेति। न मीमांसकसंमते प्राधान्यगुणत्वे भगवतो भि
मते किंतु शास्त्रसंरंभगोचरत्वतद्गोचरत्वे एवेति भावः। ननु वाकिनादानामिस्सनप्रकारानुष्टमानतद्देवानेन प्रत्ययस्यापि विधे
पत्वाद्गुणत्वमेवेत्यत आह उद्दीचामिति। नात्रवोनुवक्तेतइति भावः। ननुगुणगः कृतात्मसंस्कारइति न्यायेन गुणस्यापि विशेषणसंब रामः
धदर्शनात्प्रागुणोप्रधानसन्निधौ पत्येति। तद्विषयः सम्यापर इति भावः। ननु कृत्वेति कृतमर्थो विचारस्तत्र पुरुषः कर्ताप्राप्तोघञ्जितिज ६१

समानकर्तृकत्वात् क्त्वा न प्राप्नोतीत्यत आह। एवं स्थिते वेति। हल्त्वं अत एव शब्दो नांतावयववाचीन क्षितवैयर्थ्यापत्तेः नापि समीपपरः अ
तिप्रसंगात् अत आह। एवं स्थिते वेति। हल्त्वं अन्त शब्दो नांतावयववाचीत क्षितवैयर्थ्यापत्तेः नापि समीपपरः अतिप्रसंगात् अत आ
ह अवसाने इति। ननु पदुच्चार्य विरम्यते तेन तत्वं स्यात् नेन चत न्मध्यगतस्येति कथं सर्वप्रसंगो त आह सर्वस्येति। सर्वस्येतिः सर्वमपि
वर्णमुच्चार्य विरम्यत एवस्य हंचेदं परसंनिकर्षइति सूत्रे भाष्येन च ततः परमुच्चारणाभावो प्यपेक्षित इति भावः। भाष्ये सर्वो हि ह
ल्त्यो भवतीत्येव पाठः। तेन मवधिप्रतीति वा रेतन्न हर्णोच्चारणानंतराभावाऽधिरामरूपमवंधि प्रतीत्यर्थः। तं तम वाधिकरूपेति
पाटोत रेनन्वेव मे सयह हणोऽस्यर्थमतं आह आदिनिहस्यर्थमिति उयक्रमाभावलक्षकं तदिति भावः। नच पूर्वसूत्रे उपदेश शब्द
स्यधात्वादिशास्त्र परत्वे पात स्येव प्रकृते तु हत्पाय किंचित्समुदायं स्पवारणो न शंकैतु पयन्नेति वा क्यांतस्यस्व रितत्वाभाव
रत्वाश्रयात्। व्यवसितपदस्य निश्चित परत्वभ्रमं वारयति व्यवसिताइति शास्त्रकृतायरिछिन्नत्वेन बोधिताइत्यर्थः। धातिसा
दिवस्यमाणो त्वादि अवयवानां धातुत्वाभावे पुक्तिमाह अवयवास्त्विति समुदायतेव त्वानां समुदायस्तेन प्रयोजनं वे षांत
त्वातामध्ये धातुप्रातिपदिकेति। रउणनदहइत्यादीणादीनामित्संज्ञाक्रमबोधकत्वेन स्वरूपबोधकत्वेन च प्रातिपदिक
त्वात प्रोत्रियनादेशपितत्वादेवतिपातोदाहरणाभऊादिसामर्थ्यादितिलक्षणानिवेनेवोयपत्तोउयक्रमाभावलक्षकत्वमेव दोष

कै॰टी इति भावः॥ काल्पनिकमिति सर्वोऽस्य स्वहिमुखं तत्तत्पस्मात्स्वहिमुखं ततत्पस्मात्परेणा स्त्रीत्यादिलक्षणेनाक्रान्तत्वादिति भावः॥ अ
६८ वयवानामसत्वादिति॥ तत्समीति स्कन्भ्रमए वतनेह्नकएव च समुदायव्यवहार इति भावः॥ ननु हलामित्संज्ञाविधाने लकारेतं दृष्टा
न्तिकथमनआहा इतरेतरेति॥ भाष्ये हलन्त्य सत्कलरं लभ्यते तिधा क्वां हरकरणानंतदर्थं वोधात्पूर्वं कथं तस्य वोधो न आह पूर्वमिति
याशक्रमादर्थक्रमो वलीयानिति भावः॥ इतरेतरयोगे द्विवचनापत्तेरह समाहार इति॥ एवं च भाष्ये कर्तव्यपदं व्याख्येयपरमिति
भावः॥ वस्तुतो भाष्ये कर्तव्यपदं पत्याश्रुतमेव कैयटस्तु विंस्यः यत्ताः प्रतिषेधारंभेणासलयहणापकर्षेणा च संयोगात्त्वलोपा
प्राप्तेः वक्तृणां सहवोधासंभवेनासत्वादिति सूत्रोक्तया मायादिसमासिन्प्रापेन भाविसंज्ञया पूर्वमाचार्याणामव्यवहारिणां च स
हविवक्षाभावाद्द्वंद्वप्राप्तेरभ्युद्यते ति वोध्यं अत एव भाष्ये निर्देशः कर्तव्य इत्युक्तं निर्देशश्चाचार्याणां न तु लुप्तनिर्दिष्ट इत्युक्तं एतेनह
लंत्स्येलरिति प्रश्लेष सौत्रश्चवनस्य लोप इत्ययास्तं सौत्रत्वाल्लोपं कृत्वा व्याख्यानं माश्रयणीमिति गोरवेणा भाष्यकृद्धसमाणा
मित्येवमभाराख्यानस्यन्याय्यत्वात् इत्संज्ञेति॥ संबंधसामान्यषष्ठ्या समासे पर्यवसानगतासामीप्यलाभ इति भावः॥ इत्संज्ञेति॥ प्रकृते सपदसा
मानाधिकरण्यादिति भावः॥ वस्तुतस्तु इदं चिंत्यं एवमर्थस्येष्टत्वेन तस्य स्वेसपदासंबंधेन इह लिंत्संज्ञं हलंसंचेत्सत्त्वमिति वदेत पूर्ववत्॥ न समाहार राम॰
द्वयमप्यन्यपदघटितं द्वंद्वं तेभ्यः पमारास्पेत्रप्रत्येकं संबंधात योऽश्व तंत्रेणोच्चारणं भाष्ये इति हलसूत्रे समं संवह लिदिदिसे वभाष्यार्थः एकशे ६८

षशब्देन च भाष्ये तत्रैव लक्ष्यते अन्यथा सहविवक्षाभावादेकशेषः शास्त्रीयो न स्यादिति बोध्यं भाष्ये एकदेशपाठात् अथवेत्यादिज्ञापकेन लृ
कारस्येत्वे उपदेश इति सूत्रे ऽस्त्रेबोसंगतं स्मत आह लृकारस्येत्संज्ञाकार्यमिति। अच्घटितसूत्रस्य कार्यं मते त्संज्ञे समर्थः हलग्रह
णादिति। न च ञानिहत्यर्थं तनोतिसनोतिमत्यये प्रकृतमाक्षेपेण तथाहि जिसिद्धिस्विभिमानः व स्फूर्जस्तिन्दे हेत्यादि निर्देशात्रश्रवणा
र्थो लकार इति भाष्यतासंर्थं अनयोरेकदेशयुक्तित्वं तु लकारेत्संज्ञायामपि इत्संज्ञार्थसिद्धेः प्राणलामात् त्रदित इति ज्ञापकमपि शि
थिलं सर्वेषामवामित्संज्ञाकाले तस्यायीवत्ताभावात् एवं णालोलित्वस्यापि ज्ञापकतोक्तिः चादीनामित्संज्ञामत इति कालेणलोलस्या
पि तत्स्मरत्या ज्ञापकासंभावात्तस्मादेकशेषनिर्देशोऽद्धेसेव समाधाने मुजकादौ इति मंचकास्यानेज्त्सर्थः अयं पक्षः पक्षश्चा
ह्निकांते भाष्ये इदं चिंसंयथुपदेशोऽज्ञातज्ञापकमुच्चारणं तर्हि हि किलोपस्यानुमितं टकउपदेशाभावादित्संज्ञानापत्तिः मंच
कादौ मंजकादिसमनिहत्यर्थं तेषामप्यनुवादस्यैव सत्त्वेनोक्तोपदेशाभावाच्च यथाकथंचिद्बोधनस्यैवोपदेशत्वे तदुद्दहेति निं
ष्फलो किंच पूर्वसूत्रे उपदेशशब्दस्य करणसाधनत्वपक्षे ऽघटितानामप्येषामुपदेशत्वमस्त्येव व्यवसितं संहलितिमासं कुर्व
ताभार्तिकहेतातदनुहेते रुक्तलाचनन्नपदेशएवणकारलोपे यभ्वात्मा त्रिपदिकत्वमिति कथमत्र निषेधमसक्तिरत आह अ
पवादे तिननुशाकृतिकनः प्रत्ययलात नात त्यहणेपि दोषोत आह उदवित्दिति। उदकेन श्वयतः इति भृत्यतावपि असमनकार

कैटी स्यनुकानि ब्यत्रत्वात मत्स्य पावयवत्वाभावान्नतत्राप्युत्पत्र त्वकथन फ संविंत्वंउपदेशेत्वो न भवतीति इह मुक्त रीत्या चिंत्यं भाष्यस्वरस
६९ सस्त्वयुत्पत्र एवेति बोध्यं किं चोपदेश इत्यनुवृत्तौ प्रातिपदिकप्रतिषेध इति वार्त्तिकानुत्थानमेव ठदेशस्य प्रातिपादिकानां नोपदेश इत्या
वृत्तौ प्रातिपदिकप्रतिषेध इति वार्त्तिकानुत्थानमेवउदेशस्य प्रातिपादिकानां नोपदेश इत्यादेवइत्यादिसूत्रभाष्योक्ते अत एव पस्य
शाङ्गिकांतेउपदेश इत्यस्यानुवाद इत्येवार्थ एतन्मतभाष्यैकवाक्यत्वादिति बोध्यं नजुसंबुद्धौ नङिसंबुध्योरिति लोपनिषेधसामर्थ्याद्दित्वप्र
पुक्तनलोपस्याभावेन संज्ञापि नेति मंदाशंकापामाहन डीतिनिमेरोनेति समुदायार्थत्वाद् पदेशस्य स एव निष्यपदेश्य योगपदइति
अनित्य र यवोनिमेरोत्सीति न शंकेननुनिंदंतइति व्यपदेशिवभ्द्भावस्य प्रातिपदिकेनेति निषिद्धइत्यभिमानः अत्र लितितथा चेदं भा
ष्यमेकदेशयुक्तिव्यपदेशिवभ्द्भावो प्रातिपदिकेनेति निषेधस्य प्रत्ययविधिविषय इति भावः प्रसयपस्येति । प्रतिषेधार्थ मस्य चस्ये
त्वेन स्यादित्यत्राकार्यमिति भावः अत्र हि चित्वेनातोदात्तत्वमिष्यते प्रकृतिप्रत्ययान्यतरचित्वमादायैव चिदवयवकप्रकृतिप्रत्य
यसमुदायस्यान्तोदात्तत्वाप्येन विधानात । न विमनस्वित्संज्ञाव्यावर्तकोकार इत्य कथं तन्मरिन्नाणार्थत्वमत आह इत्संज्ञाया इ
ति । इठोइत्यादीनामुखमुखार्थत्व प्रतिज्ञयाम्भव ताभावस्य गोधितत्वात् प्रतिज्ञपैवनेषु न विभक्तौस्य स्यायंहेत्विरिति नात द्वित इत्य रामः
संगते इदानीमत्र प्राप्नोतीति भाष्यज्ञापनकाले इत्यर्थः । अत्र स्यमत्रेति या वेष्ट इदानी मित्य त्रेति । भाष्ये तावदि शभाव इति प्रसयोम्नतैः प्र ६९

वेनप्राप्नोतीत्यर्थः। ननु प्राग्दिशइतिशब्दस्यावधित्वेनोपादानादवधिमानपि शब्द एवेत्याशंक्याह पर्यायेणेति। तस्यापि प्रकृतित्वेन सजा
तीयावधिमदसंभवइतिभावः। अर्थइति। ततश्च शब्दस्यार्थरूपेणानुमतस्यापादेशयोर्मध्ये। कदाचित्प्रथमं प्रत्ययोत्पत्तौ इत्कार्यं स्यादिमा
शंप्रकम्प्रथममादेशोत्पत्तौ विनिगमकमाह परादितितिभावः। किंतर्हि प्राग्दिशोर्थे विशभावइत्युक्ते एवमपि परत्वात्प्रत्यय एव पूर्व
मुचितइत्याशंक्याह किंसर्वनामबहुभ्यो द्वादिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिरिति। एवं वक्ष्यादिभेदज्ञानसापेक्षत्वेन बहिरंगात्प्रत्ययात्पूर्वं मंतरंगत्वा
दादेश एव। अत्रेदार्थं दानीं ग्रहणमपि ज्ञापकमिति नतम्या। वेकेचिन प्रसक्तोपमयादः इदमो हिर्लिसतरइदमइत्येनुवर्त्तमाने दानीमो विधा
नात्केपरत्वस्त्रोप्येवमेव अप्रवृत्तिप्रथमं प्राद्विनिगमकमाह सप्तम्यामिति। अंतरंगानपीति। प्रायमसौ न जानीते इति बोध्यं। सप्त
म्येति। प्राग्दिशइति वचनसप्तम्याः इत्यर्थपरमेव प्रातिपदिकात्वचनात् द्वितोत्पत्तिरिति भावः। अंतरंगानपीति। प्रायाश्च ननु यकारस
लेपिदानीमित्यत्र मोत्पत्ते एवेत्यत आह यकारइति। संप्रयोगात्तस्य लोप इति। चिंत्यमिदं परत्वाप्रतिषेधात। तत्स्माध शब्दनिमित्तको
लोपो बोध्यो रिति लोपइति। इकमुचितं। उपदेशे त्यदादित्यव्यवसितत्वात्। अप्रयत्नइतिवक्तुमुचितम्। पूर्वत्रेतिवस्तुतस्तु लोपो बोध्यो शित्य
स्यवाहिंगतयाः सिद्धत्वमित्संज्ञामतीतिबोध्यं। नचयकारेकृतेपि मोंतस्य प्रसंगयत्न पाव्यवसितांत्यत्वेनदुर्वारे वेत्संज्ञेतिवाच्यं। व्यवसि
तांत्यशब्देन प्रत्याशात्वेकृत्यव्यवसितांत्यस्येव ग्रहणो नादोषात् तानव्यवसितत्वयोः इतिबोध्यं। उत्तरसूत्रेष्वप्ययकार एदीर्वुदुएवरापादितिमा

के.टी ष्यस्य प्रयोजनोऽर्थमदुक्तप्रकारआवश्यकं इति बोध्यं । वुद्धुलुप्तस्य निर्देशायोगादाह पूर्वमिति इति मतिज्ञात इति निर्दिष्टशब्दः मतिज्ञानार्थको
७० मध्यमपदलोपी च समास इति भावः । न चिरितीत्यादौ इरो इत्येयस्येति विग्रहात् इत्संज्ञमुपदेश इत्येव सिद्धे इदं व्यर्थमत आह इतीत
तिर्दृश इति । लक्ष्यानुरोधाद्धि वचनान्तेनापि विग्रह इति भावः । एवं चात्मनेपदार्थे सामर्थ्यान्नाप्रयोगीयमिति बोध्यं यद्यपीति । दानपा
त्रतो सिद्धे विशेषणाकुम्पाम न्वितेवकारगर्भसमासेनान्ययोगव्यवच्छेदलाभेऽपि प्रकृते तदाश्रयणे प्रमाणाभावादिति भावः । भाष्ये
इकार एवेदिति । तत्सुस्वत्वमेवास्य न वद्धुव्रीहिलमिसेत त्तवनापेवकारः अंगाधिकारस्य त्वेनमयतिमिनत्वान्नदमृग्नेतेत एहअ
नेगस्याप्रीति अधातोरित्यपि बोध्यं न धातीति सूत्रस्य भाष्यकैयटरीत्यानुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव धातुत्वात् । अत एव भाष्ये सूत्रेनो
पन्यस्तम । इत्संज्ञायाः परत्वादित्वे इष्टसिद्धिर्न स्यादत आह तत्रेति । निर्देशानुपपत्तिकल्पितदमित्वव्यवहारं गमितिभावः । नियातना
देत्वरपरत्वाभ्यां पूर्वं तस्यैलोप इत्यपि नेति बोध्यं । नुमोभावादाह नुमेति । एतद्भाष्याकैयटाविधातनामर्थनिर्देशसहितोऽपि याट इतिज्ञा
पते किं तान्निबेधोनेति । यद्यपि तेन उपदेशे इगुपधत्वे विवक्ष्यते इत्सपि ज्ञापयनं संभवतितथापि लक्ष्यानुरोधादिदमेव ज्ञाप्यते इत्यभिमा
नः । गोः पादान्त इति । समानयोगनिर्दिष्टानामेकदेशोऽपि स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादनुवर्तत इति भावः । अंतपदार्थस्यैकार विशेषणा रामः
त्वेपि सोऽत्र समास इति बोध्यं माअ त्र इष्टथेग्निसंज्ञा इदित इति कर्मधारयात्षष्ठी ति पुंवत्पक्षः तस्यैलोपः अभावो लोप इति दर्शनाभावो लोप इ ७०

स्यार्थः। भावोपाधिरितिदर्शनस्य सविषयत्वाच्छब्दशास्त्रत्वाच्छब्दरूप एव सविषयः। किंच भावविरोधी भावत्स्याभावपदस्यार्थ एतेन च भा
वोपाधिरेव स भावप्रतियोगिक एव सद् इति भावः। ननु प्रकृतस्यान्वययोग्यत्वेनुषंगः अयोग्यत्वेध्याहार एवेति विपरिणामोऽसंगतो
न आह सादृश्यादिति एवं चैकदेशसारूप्येण विपरिणामव्यवहार इति भावः। भाष्ये आमंत्रमस्वेत्येतदंतमेव लौकिकं वाक्यं तत्र प्रकृ
त्वादेनमिति गम्यते इत्यर्थः। तथा च हे देवदत्त मिति गम्यत इति। एनमित्यस्य सामान्यशब्दत्वाद्विशेषलाभाय देवदत्तमुक्तं वेधेयो मूर्खः। अ
लोमस्येति नानार्थक इति परिभाषातः अलोमशत्वस्त्रेयस्याख्यातेवे तिभावः। न स्य ग्रहणोरत्संज्ञिकावरामर्शिनामभक्षणात्वात्ग्रह
णं कथं प्रतिषिध्यते। त आह नैषामिति। णिदादिपदलक्षितत्कार्थाणां प्रतिषेध इति भावः। भाष्ये ग्रहणानामस्य णिदादिपदे
ग्रहणप्रयुक्तानि कार्याणीत्यर्थः। अग्रे णिणित्प्राह णेन गत्स्वतेयत्कार्यं तत्वार्थं लभत इत्यादिक्रमेणार्थः। द्विकस्येपि प्रतिषेधो
स्तीति प्रतिषिध्यत इत्युक्तं। निर्दिष्टेति। उच्चारितशब्दप्रतिपादितत्वमेवात्र निर्दिष्टत्वं विवक्षितं अत एव णादीनां निर्दिष्टत्वमिति भावः।
अयं पक्ष एकदेशिनः सर्वलोपासिद्धेः इत्संज्ञा ह्येतत्कार्यार्थमुच्चारणामत्विसत्त। आह इत्संज्ञायाः इति। नन्वनुबंधाश्रयेत इति वच
नाभावात् कथं विरोधोत आह यथेति। अनुमितेन विरोध इति भावः। सामान्यविशेषभावाभावाभावात्कथमपवादत्वमायोत आह यथा
णामिति विषयं तेस्वरितार्थमित्यर्थः। कार्यित्वग्रयुक्तेभाष्यं तत्कालशब्दवाच्यादिसत्रेयर्थः। एक एव ककार इति यक्षेपि न दोषः। ओपशा

कै.टी स्यज्ञानात्पूर्वं यस्तत्रोपलभ्यते प्रसङ्गोवयवद्रव्यर्थांतरं अन्यथा स्याद्यायाअपि छेदनोत्तरमपत्रोपलम्भात्तत्रैवोपलम्भाभावेनानवयवषत्वं स्यादे
७१ वेचानुपलम्भकपलेष्किनापितत्रामवचोपलभ्यमानो नवयवस्तं विना तत्रोपलभ्यमान एवयः सोवयव इति भाष्याशयः तस्य प्रत्येभाष्येतत्रस्य स्पए
कांतपक्षे रस्य थं॰ अनाकांतं ततादिस्पेन दिति। अमस्तपसवीदेशेनि पदे लुप्तसप्तमीके दोषपदाध्याहारेणयोज्येरितिभावः एतेन दंडे एक
देशान्वयः कथमित्यपास्तं। अत एव वदाएम ति येधरत्निवार्तिके एकवचनं भाष्ये द्विवओ दिति। यद्यप्ययमुच्चारणार्थस्तथापि समभि
व्याहृतवर्णोच्चारणेसहायसंपादकत्वात तस्याधारितार्थ्यं तत्र विधेयविषये विशिष्टस्यापि विधेयत्वसंभावनासत्वात्तदृत्तसंज्ञालोपयोः श्र
दृत्वपीवावधेमानाभावादुच्चारणार्थानामपि इस्समस्येवकिं च तदभावे उच्चारितस्य निवृत्तिः कथं स्यादिति भावः। एतेनोच्चारणार्था
नामित्संज्ञानेतिनम्ना क्तिः परास्तारौवर्हि षिसमिधानेग्राविसादोडेरौतिस्वरितत्वाभावात्तछांदसत्वादितिवोध्यं न वोच्चारणार्था
नामापीत्वे योग मिरित्यादा देशानां नु मायत्तिः माविधातुत्वमापादयत वेकानिर्देशेनादोषात्। अत एव सुवुत्पत्तिः अन्यथा हनोव
धलुङीतिवत्सानस्मानाउच्चारणार्थानामयीत्ववक्षःवेरदृत्कस्ये स्यादे भाष्ये स्पष्टमुक्तं अनुवादविषये तु उच्चारणार्थवर्णो विशि
ष्टस्यतद्वितेल क्षणावोध्यान विधौपरः शब्दार्थ इति विधेय बोधके लक्षणानौचित्यमिति दिक् उपदेशयहणांचेति पलादेव इति स रामः
त्रोभाष्येमिनातिमिनोति दीजामितिसूत्रे एज यहणानुवृत्तिसामर्थ्यात् सरति मिनकस्येच आलंनेसर्थमाश्रित्योपदेशग्रहणं मसाख्या ७१

तेन तु भिनत्तीति भिनोतीति सूत्रस्य भाष्यविरोधादेकदेश्युक्तिः। तत्र स्थवदान सिद्धये एत्वविषये आत्वमिति सिद्धांतितं न हि तदोकार्थज्ञापकत्वं तस्ये
तिभावः अनेकांतत्वे उपदेशानर्थक्यमत आह कार्यलक्षणायेति। कार्यग्रहणं तये तस्यार्थः सामर्थ्यादिति सोत्रत्वादिति भावः अनंतरेप्यवप
वत्वारोपेणेति भावः तस्य मेह संभव सूत्रनिर्णीत तथानुत्वादिनापरिच्छिन्नत्वरूपव्यवसिनत्वस्यात्रासंभवादाह विच्छिन्नानामिति। नन्वनेकांत
त्वेपि व्याख्यानान्निर्णय इत आह अनेकांतत्वेन्विति। विरोधाभावादिति। एवं च संदेहाभावान्न व्याख्यानप्रवृत्तिरिति भावः। विरुद्धानेकको
रिविषयज्ञानस्यैव संदेहत्वादिति तात्पर्यं। व्याख्यानाद्वेति। व्याख्यानादेरत्र नसमसपादावीह शः म पोगइति व्याख्यास्यतीति तत्र च तज्जा
यं दृष्ट्वा नस्य तस्य तत्तदनुवेधतेन निर्णेष्यंतीत्यर्थः। पूर्वं हेलिसाद्धिमस्यायमवयववरत्वादिरूपं। तस्मिन्निमित्ते सादिवन्नरूपे हेतो गुरुमुखा
दवगतेस्सति उक्तव्याख्यानविषयं साध्यांशं स्वयमेव जानातीत्यर्थः। नन्वेवं पूर्वोक्तसमर्थनरूपत याय स्यांतरत्वाभावेन वाशब्दासामं
जस्यमत आह भाष्येतिवक्तव्य तस्थविरम्यपाठेन स्पकर्तव्यतावुक्त छाराणादिसूत्रे डूंहान्नुपपत्तिर्बहुवचनानुपपत्तिश्चेत्युक्तवैजिकेकारस्य
हृतादेति परिहारांतरं। तच्चैकांतपक्षेऽसंदेहाय व्याख्यानं शरणमिमम् तंभाष्यकृतेति तिनपोनरुक्त्यशंकेति ध्येयं भाष्ये एकांतादस्येव व्याप्य
मिति अनवयवत्वेराशकानांणादेरित्वानापत्तिः प्रत्ययपाटिवाभावात एवमंत्यत्वाभावादिशादेः शस्येत्वानापत्तिः अंसादिशब्दयोःप
रत्वं कसमीपबोधकत्वेन स्मरणेन दोषः किंचिदथ च अस्यैनेप्यर्थापत्तिः अनष्टाराकदत्तितिविविहितनकेरीत्वप्रयुक्तद्धायातिश्चेति

जै.टी भावः हेतुरहितत्वादिसुपलक्षणं सदेशांतरेष्वालेति एवं च तत्र सैकदेश्युक्तिरिति भावः यथासंख्यं। संख्याशब्दस्यैकत्वादिसंख्यग्रहणे तो गाम्भा
७२ र्यानुपपत्तिरतो यौगिक इति व्याचष्टे संख्यानमिति गणनं तत्क्रम इत्यर्थः सूत्रे अनुदेशः पश्चादुच्चार्यमाणासंबंधः अत्र उद्देश्यमनुदेशि
न उच्चार्यमाण उच्चार्यमाणशब्दप्रतिपाद्यार्थश्च उद्देश्यमनुदेशिशब्दो पूर्वोच्चार्यमाणपश्चादुच्चार्यमाणपरो ननूद्देश्यविधेयप
परो अस्य पललोट्योरित्यादौ यथासंख्यानापत्ते समाशब्दो न सर्वपर्यायः सुडापत्तेः किंतु संख्यासाम्यपरः नन्विकुशब्देन षट्
षष्ठ्येपराशब्देन समाप्तानां नोयस्थित्या संख्यासाम्याभावात्कथं यथासंख्यमत आह इकुशब्देनेति पश्चात्तिरसंदेयास्थि
तेकारादिमिति हीनदीर्घादिघटित तथा कार्थबोधेरस्यर्थः व्यक्तस्तेषामनुवारितत्वेनन ग्रहणत्वात् किं त्विकशब्दादिनेकत्वेन
यणत्वेन वा उरिणादौ तत्तद्व्यक्तिविशेषणात् पाराट्टीनजातिवेनुष्टयो यस्थितिरिति यथासंख्यानिर्वाहः पश्चात्प्रथमतरस्मा
दित्तु चिंत्यमेव न च जातिपक्षे सावर्ण्यवक्तव्यकारकारयोः परस्परजात्यतिदेश एव वाच्य इति अकारस्य लकारापत्तिः अदितल
दिदितिभेदेन निर्देशेन तदतिदेशो निसत्त्वेनादोषादनभिधानादेरिति बोध्यं भाष्ये स्थानेंतरतमेनायोनि। स्थानेंतरतमपदघटिते
न सूत्रे सर्थः नं तत्रापि अर्थत आंतर्यादेव सिद्ध्यमत आह नापीति विशिष्यार्थोपरिज्ञानादिति भावः लक्षणं शरणानां प्राकशास्त्रा राम:
त्प्रयोगज्ञानेनार्थविशेषनिर्णयेऽस्ति शोक आह निस्मानामिति साधुत्वमात्रे शास्त्रैकगम्यं प्रयोगतदर्थज्ञानं तु प्राकशास्त्रादप्यस्ते ७२

वयाशिनेः।अन्येषांतुव्याख्यानाद्बोधइतिभावः।पाठेतिलोकसिद्धव्याख्यानासत्त्वप्रमाणोनैवशास्त्रैमित्रेविंपत्तिंपजयसंजपभेजयेतिवत्तमिद्धिरितिभावः।युगपदि
तिपरस्मैपरत्वेनेत्यर्थः।एवंचक्रमेणनास्त्रीतिभावः।यद्यपिसंज्ञाप्रत्येकपर्याप्तेतिनसंज्ञाकृतंयुगपत्प्रत्यायनंकिंतुएकशेषप्रभावसम्पन्नंतत्रब्राह्मणा
नामर्थयाघाचमनीयानीतिवत्।तत्रब्राह्मणात्रित्वेपिनाधाद्वौनोक्रमनियमः।तथापिसंज्ञापानवकसाधारणपमेवतत्रत्वमलमितिसंज्ञाभि
देशादिसूक्तं।एकैनेवेति।अवयवानांसमुदायोपसर्जनत्वंवासमुदायस्यैवपदांतरार्थेनान्वयादितिभावः।समासेनैकोपस्थितेरेकयु
गुपस्थितिस्वभावेनतथान्वयोनक्रमशक्यइतितत्वेभाष्येसर्वस्योद्देशस्येतिसर्वस्योद्देशिनइत्यर्थः।सर्वोनुदेशइतिसर्वेनुदेशिनइत्यर्थः।।निपा
ताल्लितिः।यद्यप्येषापिस्वरूपमितिसंज्ञानथापिसंज्ञाशब्दोवह्व्नायुगपत्प्रत्यायकोयःशब्दस्तत्परइतिभावः।प्रतिपत्तीति।स्वरितत्वस्य
लस्यसिद्धुनेयतपाविनाशास्त्रमसंदादिभिर्दुर्ज्ञेयत्वादितिभावः।संज्ञयासमासेनचनिर्देशेसतितत्स्यैवोत्तरसूत्रेनुवृत्तेर्नदोषइतिता
त्पर्यं।एवंचेतत्सूत्रारंभसामर्थ्यात्तत्सूत्रांतरस्थमुपसर्जनावयवपक्षकृतंवक्रमेणग्रहीतायथासंख्यामविज्ञेरितितत्वं।अत्रवदंतियद्यपि
समासतउपस्थितेरेकैवतथापितत्सूत्रारंभसामर्थ्यात्तदर्थकवाक्यस्तयावोधांतरंकल्प्यते।एवंचेदंसूत्रंवृद्धसमासनिर्दि
ष्टसंबंधिनोस्त्यान्वयेपिवृद्धस्यसाधुत्वंबोधयतिस्वशास्त्रेतेनलोकेआवर्तेवर्णानांविप्रशूद्राविप्रादेःसाधुत्वेनेतिशब्दधर्मेराण
पीतिवाच्यवाचकयोरभेदोपचारादितिभावः।ननुशब्दतःसंख्यापासमानांयोमुदेशपदस्याभावमारात्संबंधःसपद्यासंख्यमितिसूत्रार्थेय

के॰ टी॰ रस्मैपदानामिमादेशानादश्मनांपश्चात्स्वार्थमारासंबंधएवनेतिकपयासख्यामापिरत्नोव्यसयेनपरतिरालादयइतिविधेयतामप्रती
७३ तौ तु न यश्चात्यंनिपामकंतोपो व्योसादोपभिचारातना।इतिभावः।ननुशात्त्कस्वोरितिव्याख्यानादितिभावः अन्यथाशानकसुम्पामे
कादशयरस्मैपदाशब्दार्थातःसाम्प्रतिपिनपथासंख्यंस्यादितिनासर्वेनतुशहृतरूतिपघपिएकएवदेहोपुगपदेवानेकोपस्थि
जिजनकरत्यतिशद्दतःसाम्प्रतथापिप्रत्येकपरशाकिशानसहकारणोवसततयेतिनास्तिशद्तःसाम्पापरस्मैपदानामिसत्रलेक
शेषेपिश्रूपमाणेकपदशक्ते वनवकोपस्थितिरितिभावः।ननुपरस्मैयदात्मनेपदभेदात्प्रथमाः षडितिअर्थयक्षेपिनसाम्प
तआहपदेति।भाष्येआगमकरत्रिअनिर्देशइत्यत्रमंध्यमपदलोपीसमासइतिभावःननुस्थान्यादेशभावावगतिरस्त्वेवेत्यतआह।आ
ख्येतिसमान्यमिति।ल्टलजातियऐनिर्देशः अतएवद्विवचनसंगतिरितिभावः समुदायइति।समुदायत्रपमिसर्थः प्रसयोसतिरक्त
समुदायस्याप्रयोगात्प्रसवपर्वंपर्यवस्यतीतिभावः तङ्यायन्नाइति संज्ञाशद्धेस्वात्तुपस्यैवप्रवृत्तिनिमित्तत्वात एकतङ्शद्वरूबिन
तपातङ्त्वेनैवोपस्थितानांसंज्ञेतिसंज्ञासूत्रस्थमार्थसोम्यमादायस्याद्यथासंख्यमितिभावः।क्वचित्तुतङ्रूपायन्नाइत्येवपाठः।न
तुपत्तद्यानुयादीयेतेष्वमत्तीसार्वधातुकग्रहणंवासिद्धितत्रनस्यादितिवक्तव्येऽगमकोयंनिर्देशीतआहद्वाविति।अधिकरणसाय राम:
हरणेशद्वेनद्विशद्वस्यषष्ठीसमासस्ततःपुनःसार्वधातुकपदेनसइतिभावःसार्वधातुकयदेनषष्ठीसमासेषष्ठीप्रयोजकसंबंधदर्शयतिसा ७३

वधानुक्रमयतीति अथशब्दतः साम्येऽप्युक्तदोषो द्वारमात्रं भाष्ये अस्त्वतद्धीति एकार्थस्येत्यादिमत्सत्वादिक्रमप्युपलक्षते नेनेति बोध्यं
यथयीति एवं च संहितामर्गास्येत्सपुक्तमितिभावः लौकिकेति केचित्तु एओ इत्यनयोः संहिताचरणं त्वेमानाभावं ह्रस्वाकारस्यातिरिक्तावां
विहितत्वस्यैवाश्रवणात्सूत्रभाष्येऽनुक्तत्वात्प्रसापत्तिशास्त्रस्यावयवेप्रहृतौमानाभावाच्च शास्त्रदृष्टान्तस्यासिद्धत्वाच्च चिंत्यमिदमि
त्याहुः अन्ये तु तन्न्यायप्रामाण्यापातात् एओ इत्यनयोरकारांशे संहितत्वमेवेतरांशे एव विहितं तरत्वं तदुपरणाच्च न संहितत्वस्य लोके प्रयोगेऽस्य
दृष्टत्वभासः ऐऔ इत्यनयोस्तु अकारांशेऽपि विहितत्वमेवेत्याहुः अतिग्रसंगग्रसादिनावश्यमागदीनां तासाधारणात्वादागदोषः शब्द
साम्यपक्षेनाऽरेहणीसततस्तत्त्वोपपादयति किंचिदहस्येति भाष्येगकारोयीति स्यादस्तीरिसत्रे त्वाभावायकसोर्गि त्वावश्यकत्वेनजि
ह्यस्त्वत्रगुणाभावायतन्निर्देश इतिभावः उक्तत्वेकेदृदितिवाक्येउदिकूले इतिरकारसहितपाठोऽप्यास्थानभाष्येपुकरस्मत्रेआह
आगंतुनेगंतवाक्ततउदिकूले इति अनुकरणादिति ऐ शब्दतः परस्य र्थइतिनदोषः सप्तमीविभक्तिसाम्येऽर्थवैरूप्यमनुपपन्नमतआह उ
दीनीति। एवं स्ञिवहोऽस्मिपिपंचम्यास्यांनेष्ट इतिबोध्यं भाष्ये एवं तस्यं कर्तेरिचेति। विशेषणाविशेष्यभावापन्नार्थवाचकत्वा
दकर्तरिकारकइति एकः शब्दोभावइत्यपर इतिशब्दतः साम्ये एवदोषः अर्थतः साम्येतुनकारकांशे वहुत्वादिति बोध्यं ननु भवतेर
कर्मकत्वात्कथंवकरोतेस्तस्यकर्मकत्वात्कमापेवेतियथासंख्यमिष्टमेवेतिभ्रमवारयतिभवतेरिति। अन्येत्विति। अतएवऋन्दारत

कै·टी याति कोयनः श्रवणं किंरघुपुंगवो भवेत्।इति रावणमाक्रुध्यामितिं सकिलो दाः श्रवणं भवो विभुरिति नर्कितोशरणाता कः सुखेन शरणत्वेन प्राप्य
१४ इत्यर्थेकमुपपन्नमिति भावः।गोवलीवर्दन्यायेनेति।अस्तुतावसिद्धत्वापत्योर्यलक्षणंगोवलीवर्दयोः सामान्यविशेषभावाभावस्यैकशेषप्र
करणांतेभाष्येउक्तत्वात् तथाहि यथ कब्राह्मणायहरणो फलमाह छंद इति वक्तव्योगायआदिछंदो वह्वेव ढेषु मंत्रे छेवछंदस्त्रमिति वाधपि
तु तत्र ब्राह्मणायहणं जप्तार्थितं इत्यत्रनु छंदः पदस्य ब्रह्मणोन ग्रहणोति वोध्यं।याज्ञवल्क्यानीस र्थेतु याज्ञावल्क्यादिभ्यः प्रतिषेध इति वच
नमेव कृतं भाष्ये भाष्येः धापानविद्वो रिति।तत्र विद्वस्यापो योविदुषशब्द अन्यथा वस्वंतस्यो स्तिहृपितभत्वांगत्वाभावात्तदसिद्धिरिति वो
ध्यं।सेधादिष्विति।सेधांकलक्षणेषत्व त्रिचामणिसत्र त्रिषष्यर्थेकुक्रिभ्यः प्रसपइष्यते।तत्रसंख्यानागुदेशेन त्रिष्यर्थेषजाद
योरा विशिष्टानसिद्धतीमर्थः।वचनादिति भाष्यम्प्याख्यानादि सर्थइत्याह अनुदेश इति उच्चारणं उच्चारितसंबंध इत्यर्थः।वस्तु
तउच्चरितस्येव शब्दस्य पोधकत्वेनानुमितादेशिसगुदिन्सूत्रभाष्याके रनुमानपूर्वकस्वोच्चारणात श्रोतुर्वोधः समानयोग इत्यस्यव
एकयोमेव चस्कुच्चारितानामित्यर्थ इति वाचनिकमेवेदं एतेन निरस्यो: अवेत त्रो: स्वांगेन समप्रत्ययेरपिधेनोः क्नुपक्षेभ्यः त्वसात
अनवक्रस्य मषणोरिस्ये तेषु परित्तो दोषः।समानयोगे द्वयोगे द्वयोरुच्चारणाभावा द्वंदो ब्राह्मणानीस्यत्रा स्यत्रापि न दोयः तत्य दोप रामः
स्यापितत्वेम्युच्चारणाभावात् अत्र येस्से कर्तृकर्मणोरश्वमक्तत्रोर्विशेषणआदेरित्य परित्त्हेनोतेव युष्मदस्मदीश्चादेश इति चेत भाष्यसं १४

प्राप्त्योर्भाष्येतस्यदोषइति।समानयोगेइत्यस्यायमर्थः।अत्रसचेतिइदंचिंत्यंतत्रयोगेवक्रोवारिमानामेवतथासंबंधइतिपक्षमुपक्रम्यहे
योक्तेः भाष्येनाडीमुख्योरितिइदंतत्तीयाध्यायस्यभाष्यविरोधादेकदेशिवचनंपक्षिन्पक्षेइतिसमानयोगेइत्येतत्करणाकरणायक्ष
योर्मध्येपत्रयक्षेइत्यर्थः।इत्साहरिति।अत्राहचिवीजंतत्करीसार्थंतदितिपक्षेपिदोषोद्धारस्यसुकरत्वाततदनाश्रयणंकिमर्थ्या
मिति।कविदिति।पञ्चदाद्यादेशविषयोविदोलटइत्यत्रवक्कविदिति।खसगोसिंधादौअत्रसंख्यातानुदेशाभावेपिअभिधा
नातप्रयोगानुशरणात्समासनिर्देशेपिक्रमेणान्वयः कर्तृकर्मणोश्चभूइत्यत्रवेशोयशइसत्रचानभिधानादेतत्सूत्राप्रवृत्ति
रित्यर्थः।एकयोगेइत्यस्यानाश्रयणापक्षेखेनेकस्यलेनभिधानाश्रयणामितिनासर्वअस्पदुशेयत्वादारूढार्थंवनि।स्वरिते
नानेयंहेतोन्ततीया।अधिकारस्यस्वरितजन्यत्वाभावादनआहइत्यंभूतेति।नत्विति।स्वरितोच्चारणस्याधिकारत्वापत्तेनेनवाचि
ताप्यांतर्भयोगेशास्त्रांतरन्यासस्वैराणवाध्यतरइतिभावः।नचवंस्वरितत्वस्याजधर्मत्यातसमस्तसूत्रीस्यादौअयेनुवर्तमानह
लःकथंतत्वं।तत्समभिव्याहृतावितत्करणेनादोषात्।अस्पष्टंचेदंसमस्तःसुटीसत्रकेपठेःइहाधिकारेणोपक्रमरन्याहअधिका
रेति।प्रेरणातद्विषयीभूतंकार्यंवालोकिकेधिकारः।तत्रशब्दस्यद्विविधंकार्यंअर्थबोधःस्वरूपबोधोवातत्रअर्थबोधस्यवचन
निरपेक्षत्वातद्वितीयेपर्यवसन्निनयोगेयोगेजयस्यानेफलति।तच्चप्रायज्जनरयोगेपृथक्चिन्पूर्वत्रापियथासंयोगंतस्यलोपो

कै॰टी सलीश्यादाविति भावः।उक्तार्थे सूत्रस्य सामर्थ्यं साकिं गतमिति प्रश्नोपक्रोन आह किमयमिति पर्यधिकारशत्वेन प्रतियोगमुपस्थाप
७५ मव्येतनतु सूत्रे सफलेस्यात्तत्तस्य स्वस्योर्थ इत्याक्षेप इति भावः।नहीति अर्थबोधस्योच्याघारस्तन्नवचन साध्य इति भावः।वारिशेष्यादु
पस्थानलाभ इति बोध्यं।वचनेति।तथाच सूत्रमेवाक्षिप्यत इत्यर्थः।सेनिरिति नागोकार्मिकोक्तिः।गोरिति गम्यत इति भाष्यस्य गोदीवता
मिति गम्यत इत्यर्थः।अकृतायेक्षणस्येति पाठः।अकृतकस्मन्नस्येत्यर्थः।लाघवादिसस्यमाप्यत्वमिति शेषः।इनुशिष्य धोयन्नोनि
वृत्तिरिष्टे वेत्यत आह ननश्चेति अधिकारपरिमाणाशङ्केन तत्र देशपरिमाणं विवक्षितमित्याह।पथ्येति।प्रकृतस्येति।सूत्रे स्वरि
त इति मत्वसंस्मयमीति भावः।भाष्ये केनेदानीमिति सूत्रेत्यधिकारनिष्ठसमर्थनं तु न बोधकमिति भावः।इकारोनुबंध इति।प्रत्या
हारसूत्रस्य क्रमेणेत्यर्थः।ननु दृष्पोरस्य पौरप्रसङ्गस्यायानि तिभवति।नैवमत्राणामल्पत्वात सूत्राणां बहुत्वादिति शंकते कथमिति
भिन्नजातीयत्वं बहुत्वेन सूत्राणां बोध्यं।परिहरति।परमते नियाविनिधोलिति वादौ असंयोगाव हबोलइ तिमन्ते आक्षेपात्तु अ
स्येऽसोव हवो योगा इति।एवंच मलभेदेनालं योगानां च प्रसेकमस्यलंबहुत्वं बहुत्वंच प्राप्ते तद्देवलं मात्रप्रकर्षप्रसमपरत्स्यर्थः
प्रादिरीति सर्वस्य देइति दिशाहानत्माभित्यर्थः।पावतिथ इति समुदायाभिप्रायं तत्त्वहीत्येकपचनामिति भावः।घन इति।आनन्तर्या रामः
हितत्राणतव इ इषुसूत्रे षष्ठ्यस्थितनपासंस्कारदाठात घन्नापि प्रहिष्टपस्थितिकइत्यपास्त्रिस देहनिमित्तं।एवंच व्याख्यानादधि ७५

कारनिष्ठत्वेनैव तदधिकारेऽपि सिद्ध इति सूत्रवैयर्थ्यमिति भावः। भाष्येऽधिकारगतिरित्येकं फलमुक्त्वा फलान्तरमाह। अधिकः कारक इति अधिका
रशब्दोऽधिकव्यापारवाचीत्याधाराद्धिकोऽपि व्यापारोऽस्त्विति भावः। बुद्ध्येति बुद्धिकृतौ विभागसंयोगौ प्रख्याप्येति भावः। अभिरूपत्वप्र
कारैकबुद्ध्यारोह एव संयोग अभिरूपत्वप्रकारेण सांकाश्यकेभ्योऽपि संसज्यमाना बुद्धिरभिरूपतरत्वलक्षणप्रकर्षोऽप्ययेण सांका
श्यकान्नाहा कीति बुद्धेर्विश्लेष एव तद्विषयस्यापि विश्लेष इति भावः। नद्यास्तत्सामीप्यादिति। ननु कृत्स्नपदेन आव्याप्यमाधेकरण
व मुख्य आधारो विपरीतस्तु अव्याप्य इति प्रतिपादनेन प्रवाहैकदेशतरंगौघापि गोष्ठप्रवाहस्य न मुख्यमाधारत्वमिति किं सामी
प्यपर्यन्तधावनेनेति चेतनाकृत्स्नपदेन न याता मयंकेकेटे आस्त इत्यादे मुख्यतानापत्तेः। तस्माद्याप्यइह सर्वाप्प कृत्स्नभय
साधारणासेवाधारत्वोकस्तत्वं वक्तावयवाभिप्रायकं वक्ष्यवयवसंवद्धाधेयकत्वमेव विवक्षितं। सर्वेषामपि तदभिप्रायकमेवेसा
श्यमाना प्रकृतिः स्वार्थसप्तम्येवौपगाधारत्वार्थिकेति भावइति कैयटानुसारिणः। वस्तुतः कृत्स्नषदसंकोचेन मानं च कटे आ
स्त इत्यमुख्यमेव गंगापदस्य प्रवाहपरत्वे नीरपरत्वे वोक्तरीत्या न मुख्याधारत्वं। गंगासर्वावयवानामिव तत्समीपदे
शस्यावयवानामपि व्याप्त्यभावात्। किंचान्नो पश्लेषिकमधिकरणत्वमत एव माससेनिक्रन्तिपदीपनेनस्यापि मासओ
पश्लेषिकमधिकरणमिति तत्र च दीपत इति सूत्रे भाष्ये तत्समीपे व्योयाश्लेषिकं तत्त्वव्यापकाधारस्येवाधिकरणत्वा

कै॰टी स्याप्येत्यत्रमानेतुप्रक्रमसर्थेतावछेदकविशिष्टेविभक्त्यर्थान्वयोचितं न हि कण्ठैकदेशोकण्ठत्वमस्तिसमादेकदेशगतधारत्वस्यकण्ठे आरोपे
७६ णावोध इति गौणा एवमत्र आधार इति तत्त्वेननुस्वरितत्वेनप्रयत्नः पूर्वः परिमितानिस्यादीनपि बाधेतेमतआह तुल्यजातीयस्येति। पादशदोषस्ये
मस्तकेमोपस्यायस्वरितत्वेनप्रतिज्ञायते तादृशमेवदीर्घत्वं तेनानयनोपपत्तिरिति भावः। उक्तमर्थं गाथया संगृह्णाति भाष्ये अधिकारगतिस्त्रैधे
तिद्वितीयंफलं विशेषणायेति मोरगसंग्राहायेसर्थः त्ती यमाह अथ योग इति। इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदी
पोद्योतेप्रथमस्यतृतीयेपादेप्रथममाह्निकं॥ अनुदात्तङित इत्यनुदात्तेदेशविधायकस्येति तेरेकवाक्यत्वान्नियमोऽत्र स्मेववि। क रोगात्त
आहलादेशद्विति। एकवाक्यतायत्स्वस्तभावे संज्ञाप्रयोगक्लेशदुष्ट इति भावः। पस्मासप्रस्मैपदनिवर्तकत्वपाचास्यतियमत्वस्था
प्टावेपंरीति पुष्पकपपद इति सत्रे कैयटेः केछत्ताश्चेति। तस्यलोपावश्यंभावादिति भावः। सामर्थ्यादिति तेनेनन्वयेन विधिरिति शास्त्र
प्रवृत्त्यभावेपितदंगग्रहणमिसर्थः तेदंगविधेवेति। प्रवृं विशेष्यीकृत्य तत्सामर्थ्यान्न शास्त्रमात्रेविसर्थः। तेनङित्वादिति। इत्वे
तकारङकारान्तादिसर्थः। अतिदेशोनुङिदितिवद्बहुव्रीहिरेवक्ङितिचेत्साघवनुरोधादिति भावः तेनेति। अत्रपक्षेङिदितितद्बहुव्रीहिरेवेति भावः।
वहिरंगोपिक्ङितिचेत्साघेकल्प्याय शास्त्रिआश्रीयत इति बोध्यं भाष्ये सिद्धं तु पूर्वस्येति। पूर्वपदस्य परनिमित्तत्वासचेतदस्मादावातो एभः
ङितइति भावस्त्वेवाभत्रायीति। कैयटः मनोमाङः कृत्वादिप्येदइति ङित्वात्मनेनस्यङित्वतथात्तुलादिति भावः। शेनद्रस्यादेनुव्ययदेशिवस्य ७६

वा। न्नेद्धिरित्तिबोध्यं। इत्यपीति। उपदेशपदानुरे तिर्वोकर्मधारयो चेत्स्पष्टिबोध्यं इति प्रश्न इति प्रयोजनस्यस्य एत्वात्र तदासेप
परमिति भावः। वडाबेते मकारान्तरे णाति मासिं परिहन्तुम युसेयइति बोध्यं। वाक्यैकवाक्यतयेति आपातनोवान्तरवाक्या
र्थबोधोत्तरं वाक्यैकवाक्यतया महावाक्यार्थबोध इत्यर्थः। एकवाक्यतायामिति लादेशाश्रयसंज्ञाम् लविधानेन्योन्याश्रयापत्तेर
नुदात्तङित इत्यस्मादेवाभाविसंज्ञाश्रयणीयास्मात्। अनुदात्तङितो लस्यस्थानेनेतिवादयो भवन्ति येषां जानानाम् आत्मनेपद स्तत्ता
भविष्यतीत्यर्थान्तरा। इति भावः। वाक्यभेद एवेति। वाक्यभेदेपि एतन्मुखनिरीक्षणेनैव लक्षसंस्कारकेतिवादिसूत्रेन ततः स्वतंत्र मि
तिबोध्यं। नियमार्थे त्वयक्षेऽस्मे बोमासानामेतत्सामर्थ्यान्निष्टान्त। एकवाक्यतायक्षेनु तेषां मप्राप्तिरेवेति विशेषः। भाष्येतिप
सित्यादिना सिद्धतान्निपमार्थाच मित्सजानानः शंकते किमुच्यते इति लविधानादिति लपदं तदादेशलक्षकमिति बोध्यं। अस्म
तरस्मानेवकाशत्वे विप्रतिषेधायोगात्। द्वयोः सावकाशतां दर्शयति विकारणामिति। यद्यपि नित्यानित्ययोरयुक्तः सतथा
पि पूर्वंनिमित्तत्वात्स्पतेर्न दोष इति बोध्यं। परत्वादिति। यद्यपि प्राप्तस्यैव बाध इति सार्वधातुकपरत्वं दुरूपपादं तथापि शास्त्रतःप्रा
प्तिमात्रेणा बोध्यं परत्वमादाय तत्त्वमहतीति भावः। इति भाव इति। इत्यमिमानइत्यर्थः। परिभाषाया लिंगवत्वनियवान्न दर्शयति
आत्मनेपदेति। पद्योद्देशे वाक्यभेदस्यैवसत्वात्कार्यकालाश्रयणं उपस्थितस्यैव वाक्यैकवाक्यतयान्वयः सचेष्टं लस्येस्याने

कै॰ टी तिवाद्योभवंति। तिवानुदात्तङितः परस्मैपदस्य स्थाने तादृशा भवंति। येषां जातानामात्मनेपदसंज्ञा भवतीति न चावांतरवाक्यार्थ
११ बोधोत्तरं तेषां लस्थानिकत्वानादात्मनेपदादिसंज्ञोत्तरमेवैकवाक्यतास्तु किं भाविसंज्ञाश्रयणेनेति वाच्यं। अस्य तत्रोपस्थि
तेस्तावत्पर्यंतं तेनासंबद्धतया लस्थाने मानाभावात अंतरंगतयानेन संबंधानुभवोत्तरमेव तिवादिभिः संज्ञानुभवात्तत्र मत्ता गा
केनेति अत एव भाष्ये पिलस्य तिवाद्यो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति। अनुदात्ते साधुक्तं अत्रेदं बोध्यं। कार्यकालपक्षेपि
इदमेव सूत्रं त्वाकांक्षया तेनैकवाक्यतामनुभवति परिभाषेयमस्य परिभाषावद्विमर्थः यथा परिभाषा कार्यार्थाकांक्षावशा
त्तेनैकवाक्यतापन्नत्वेदमपि स्वाकांक्षावशात् आकांक्ष्यस्याय केच लिंगव्यपहारः प्रकृते वा स्यतदाकांक्षोत्थापकात्मनेप
दत्वादिनाबोधकत्वात्तौ शङ्काविति। अलिंगत्वव्यवहारः। एतेन सर्वत्र परिभाषालिंगविधेः परिभाषाकांक्षोत्थापकं विधेर्दृष्टं
न वात्रतथादिधि सूत्रे आत्मनेपदत्वादिनानुपस्थितेरिदमयुक्तमित्यपास्तमिति एवं च धातोरिसत्तरस्यार्थं मंडूकप्लुतिर्वि
भक्तिविपरिणामश्चनाश्रयणीया दितिबोध्यं। लकारविशेषेति अपरनिमित्तकत्वेन लादेशात्तामंतरंगत्वं वक्तुं योग्यमी
दृशांतरंगत्वस्य भाष्येऽक्षाप्यत्वात् प्रयुणादिति केचित् तानन्वेवं परत्वाद्धाद्यः स्फुरतआद्ध्येनने ति निनुभावकं मंगलस्य राम
मारितार्थ्यकर्मम पन्यायः न च तत्रापि पयोवाधः एवं तर्हि परत्वाद्यवादादित्तिन्यायेन यके एव बाधः स्यात्सम न शवादेः किं ११

चश्यनादिभिर्वननाप्रादिन्यायाभावात्तद्विषयेसाकांक्षाः किंचलुग्विकरणादिष्वशयोनिष्टतोस्यादयः सावकाशाइत्यतआह

शपादीति। आदेशेषुकृतेषुलावस्याभावात्स्याद्यप्राप्तेःश्विन्त्यमिदंलावस्यायांस्यादयइत्यनाश्रित्येदमितिनकंपुकं। तत्पक्षेतु

धातोरितिवदत्रदात्तङितदत्यपिविहितविशेषणमितिबोध्यं। एकवाक्यतेतियरिभाषालभ्येतिभावः। नन्वसतीतिप्रत्ययनियम

माश्रयणेअनुदात्तादिभ्यएवात्मनेपदंधातुमात्रात्परस्मैपदमपिनियर्मवसानात्तकादिविषयेकिंविधेतिभावः। धातोस्तादितिप्रकृति

नियमाश्रयणेनेत्यर्थः। कक्रियोस्तुवासरूपविधिनासमावेशइतिभावः। भाष्येत्वशयुनरितिवाममेदेनेत्यर्थः। कृतेनिमित्तवा

कत्वांतिवादित्तगोयानरूपस्यपामकसेनमतिपत्रस्यननिमित्तत्वमितिभावः। भाष्येमिनिर्दिष्टतानीत्यस्यमाप्तानीत्यर्थः। इष्य

इति। अन्यथाविकरणानवधानेनियमाप्रवृत्तौउभयोरपिपदयोःसामान्यशास्त्रेणासिद्धत्वपातक्षिधानंविफलंसतएतदर्थज्ञा

पकंस्यादितिएतत्पक्षेविषयससमीतिभावः। विकरणानवधानेपिनियमप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यतइतिशब्देः। शितइतिसूत्रेभाष्येध्वनितमि

तिवस्यते। अतएवलावस्थायांस्यादयइतिपक्षेपिनदोषः। केचित्तुभाष्यमात्रमातपादनुयेसर्गाहेत्यस्याशीर्लिङ्इतिटोरम्यइति

रिमात्तमुभयनियमपक्षेपिसंभवतिकिमिति। तिनोकारस्यतआह। उभयेति। एकस्येतिसकृदुच्चरितइतिन्यायादितिभावः। नन्वि

ति। प्रधानेकार्यसंप्रत्ययादितिन्यायादित्यर्थः। एवंताहीति। न्यायद्वयस्यापिसत्वात्संदेहइतिप्रश्नः। मकमर्थ्येतिदंद्वनान्वितिअनुदा

कै.टी
१८

नङित एवेस्मन्नेव। कारस्यान्ययोगव्यवच्छेदार्थकत्वान्मङ्कस्य नराकृताप्यर्थेन तङ्प्रत्ययो विप्यर्थत्वमेवन्याय्यमिति भावः। नैषदृति।
त्वलेकयोतन्यायेन संपूर्णप्रकरणं युगपदेवग्रहणमिति भावः भाष्येऽत्र परस्मैपदमपीति। अनुदात्तङित इत्यर्थः। प्रत्ययनि
यनियमे दोषान्तरमाह भाष्ये कथम् आत्मनेपदं वक्तव्यमिति वाक्यशेषस्यादि तु सूत्रीणोक्तादिसतः प्राक्कार्येति भावः। लकार
स्येति वाग्रहणादिति भावः। लांतस्यापि कृदंतत्वात्प्रातिपदिकत्वे सुपि पदत्वाद पदेन प्रयुंजीतेत्यस्य नन विषयत्वादिति बोध्यं भा
ष्येऽवृत्ते सस्यविकस्य द्वारात्मनेपदमिति शेषः। न प्रोमोतीत्यस्य आत्मनेपदमिति शेषः। तन आत्मनेपदं वचनाद्वाक्यपद
इति वचनादित्यर्थः। ननु वाचचनेलकारस्यैव याक्षिकत्वमुच्यते न लात्मनेपदस्येत्यत आह लकारस्य इति भिन्नवाक्यतापक्षे सा
मान्यसूत्रप्रवृत्त्यनंतरभाविलादेशत्वमकरणेन पूर्वनिहत्तलस्य प्रत्यापनमशक्यमिति। विषयत्वाच्च नदंतस्यक्व त्वमप्यशक्यं
ननु केवलप्रकृतिप्रयोगस्तर्हि तेनोच्यतेत आह केवला याइति। नन्वेवमपि प्रयोगविकल्पोऽस्त्वत आह शाब्दमिति। साधुप्रयो
गनिर्वाहप्रवृत्तप्रणालिरात्मनेपदप्रयोगासाधुस्य बोधयितुमयुक्तत्वादिति भावः। एवं च कथम् आत्मनेपदं वचनमिति दि
तीयपदे दोषउद्धृतः शेषग्रहणं कर्तव्यमिति दोषस्त्वस्य वर्णनेनायातन्नहिनिवादिसूत्रेणाप्रसक्तमुभयपदित्वं पयायपाद्या यमः
त्यैनिर्यमैरयोधनेऽपेवं प्रथमं नित्यवतप्रकृतेर्लकारनिर्वर्तनं याक्षिकस्यापि तु पुंक्रिंचदधिद्रस्तादिवत्केवलप्रकृतिप्रयोगोपि १८

वकुंशम इति चेन्नानिवादिसूत्रेणायुगपदुभयप्रसक्त्यपरत्वासंभवादर्थ्यं क्षिप्तस्ययोर्विकल्पः स एव तन्नियमे प्राप्तः पुनर्वीप्सवत्सनेन
प्रतिप्रसूयत इति कस्य नायाः एवमुक्तत्वात्तन्न दोषः एकवाक्यतायक्षे पिपठीदं प्रकरणं न स्यात् स्यादेव विकल्प इति संभावितस्यास्येतत्प्रति
सव इति न दोषः ननु प्रत्ययनियमपक्षे शेषादिति कृतेऽपि दोषः कर्तरीत्यस्य समत्वेन कर्तरि शेषादेवेति नियमस्यांगीकारे रागादोषा
त्तानन्वेवमपि भावकर्मणोरेवेति धातुमात्रविषयनियमे नानुदात्तङित इत्यस्यापि केनेति ङानानायतिः न चानुदात्तङित इत्यस्यैवेप
र्थ्यं शेषात्भावकर्मणोरित्यस्यार्थ्यं चारितार्थ्यादिति चेत्तद्योगविभागसामर्थ्येनास्य कर्त्रर्थत्वात् अदोषः भाष्ये अस्कंतर्हि
तिः शेषादिति कर्तृस्य तारूपाद्दोषादित्यादिपरस्मैपदिः नोपकाश इति भाष्यादवकाशशब्देन निसैकवचनान्तः करणादीन्यव
काश इति कैयटः नित्यं पुंलिंगनिर्देशात् अवकाशरूपसूत्रस्य भाष्यादेवेति बोध्यं तत्रापि नियमान्नेति तेषु परस्मैपदमेवेति नि
यमादित्यर्थः । एवं चानवकाशत्वादेवन सामर्थ्यात् प्रविध्यतीति प्रवृत्त्यर्थं नियमेन दोष इति भावः तथा यीति । द्वन्द्वलग्रहणोक्तीनि
विधेर्व्यारितार्थ्ये पितयोर्धेतिविधेरचारितार्थ्यादिति भावः सहाभिधाने तिपघपि निर्दिष्टार्थ्यानांस्वार्थिकत्वेन प्रकृत्यर्थकत्वेन
न्याय्यात् यापि व्याकरणान्तरे इति प्रत्ययादिकत्वनादर्शनादपपक्षः आस्थितः सहाभिधानेपित्वविति वरर्थ्यवता प्रत्येकमेव पर्याप्ते
तिवोध्यं सहाभिधाने द्योतकत्वेनोभयोरपि द्योतकत्वादिति तत्वां परस्मैपदं स्मानिर्देशिकेन विरुद्धमिति कथं तत्स्यादत आह यदेति परस्मै

के॰टी ११

यदंमाप्नोतीति। द्वितीयशेषग्रहणोनुकर्मकर्तुःशेषत्वाभावान्नेतिभावः।उपयोःकर्मकर्त्रोश्रयविध्योः।भावाभावरूपविरोधवदेवस्वा
श्रयंनिवर्त्यंतरतिभावः।नवातिदेशोऽनवकाशःकार्यांतरेसावकाशत्वादितितात्पर्यंकार्यातिदेशोत्विति केचित्तुएतम्दाष्यमा मा
णयात्कार्यातिदेशेपिपरत्वादिश्ववहारेउत्पत्तिदेशएवदेशोतिदिश्यमानकार्याणामिसाहुः।वस्तुतः कार्यातिदेशःशास्त्रातिदेश
द्वारैवेत्युक्तंकर्तरिचेत्यादिचकारस्वारस्यारस्यात्रकृत्यर्थेनियमपक्षेदोषांतरमितिभातितत्त्वतपक्ष्यमाणपुक्तेरित्याशयेनतए
छेतिकतरस्मिन्नितिभाष्येचकारस्वारस्येनगृहन्नतीयःप्रकृत्यर्थेतिप्रकृत्यर्थनियमबाधाहताबत्रदोषइतिअंतरेणापीतिभा
वकर्मणोस्त्रडानयोर्नैयत्येनकर्तृयेवोभयप्रसंगात्तदुभयप्रादौनिपमार्थंशास्त्रेकर्तर्यपिवयंपवस्यतीतिभावः।भाष्येनार्थः।क
र्तृग्रहणेनकर्तृग्रहणाच्चेदोषइति।पथाचप्रकृत्यर्थनियमपक्षेतदभावान्नेषदोषः।अपेभावःपदिकर्तृग्रहणंक्रियतेतदाभि
न्नविषयत्वाम्दावकर्माणीतिपरस्मैपदापवादोनभवतीतियरत्वात्कर्मकर्तरिपरस्मैपदंमाप्नोतीतितत्रिवृत्त्यर्थशेषग्रह
णंकर्त्रंशेयदानुकर्तृग्रहणंनाक्रियतेतदापरस्मैपदेमा ✱ सेभावतीतिपरत्वात्कर्मकर्तरिपरस्मैपदंमाप्नोतीतितन्निवृत्त्यपेशे
षग्रहणंकर्तृश्चंयदानुकर्तृग्रहणंनाक्रियतेतदापरस्मैपदेमाप्नेभावकर्मणोरित्यारम्यमाणंयेननाप्राप्तिन्यायेनतुशेषादिस रामः
स्यापवादइतिभावकर्मणोरितेतद्विषयेशेषादितिनप्रवर्ततेइतिकर्मकर्तरिपरस्मैपदंनिरपेशेषग्रहणेनकर्तृग्रहमितिदोषःद् ११

स्याण्यमाहमस्यायनियमेतर्हीतिक्रियायकर्त्रभिहरणाचेत्यनेनदोषवनिवमत्स्यपनियमस्तत्करणात्कर्मकेवर्थेनिवाप्रेष्वे
तिस्फुचितत्वाहयरित्ताद्दितिाइदानीमप्रकृतस्यार्थेनियमम्बादीस्वपक्षेआपादितशेषमहणान्बभ्युत्वनिएकारणाद्वारामत्स्यपनि
यमेतत्करणमपुत्कगौरवमाहमप्रकृतस्यार्थेनियमेइत्यादिनाशेषादितिपंचम्यंतमित्यर्थः।सिद्धेइति।निवादिसूत्रेणेतिशेषः।एवंच
मकृतस्यार्थेनियमयपक्षएवञ्यायानितिस्थितकर्त्रभिहरणशेषग्रहणंचकुर्वतःस्याणिनेःप्रत्स्यपनियमयपक्षएवतात्पर्यंक्षेक
मेकर्तर्यर्थतिव्यापितिरासायएष्छुतिभाष्येसत्रेहिंमस्येतिसप्तम्यंतमित्यर्थः।ततःकर्तरीतिवाक्येभावकर्मणोरित्यनुवृत्तेकर्मु
विशेषणमितिभावः।नतुमन्यासस्यान्त्वार्थनिरूपितकर्मकर्त्तवनतत्वार्थभावकर्तृत्वमेवयात्स्वरूपं चेतिजीवेतमानेद्
इत्यत्रकर्थंदोषइतिवेत्तभावंशेप्रस्तासन्याश्रयणस्याशक्यत्वात्दाहयोडास्वमितियत्सायसेति।अत्रतुहेतिमेदइत्यर्थः
तद्वात्वनिरूपितकर्मत्वस्यैवकर्मत्वस्वभावेनातिदेशादितिभावः।प्रवाहेतइतिएवंवानांतरस्येतिन्यायेनकर्तरीतियोगविभागःशे
षात्कर्तरीत्यस्यैवबाधकोनत्वनुपराभ्यामित्यस्येतिभावः।कर्त्तरीतियोगविभागेनानुपराभ्यामित्यस्यबाधेयुक्तंनरमयुपा
हाकंक्षांतरेतिप्रत्ययमेसामान्यतस्त्विवाद्याप्तिः।ततःकर्मवत्प्रावात्भावकर्मणोरितितत तःपरत्वातशेषादितिमात्संकर्तृगामि
क्रियाफलाभावेनास्याविशेषत्वात्ततोयोगविभागादात्मनेपदंप्राप्ततनोनुपराभ्यामितितद्बाधकस्पत्तरक्षाभावत्वाद्योगविभाग

कै॰ टी स्थापितत्वाद्बाधकमितिनकर्त्रेरितियोगविभागेनेनबाधनमितिभावः। आत्मनेपदायवाद्त्वाच्चोतिपरत्वेनयोगविभागबाधकत्वमिरि
८० नतिनरितिप्रापेत्यर्थः। एवं चवाधकायवादत्वान्नतत्रबाधनमितिभावः। प्राप्तिमात्रमितिबाध्यत्वाभावान्न्यवितयेतिभावः। आभ्वेय
रप्राप्तिरप्रतिषिद्धेति अवधितेत्यर्थः। ननुइयमिममित्यनेनपूर्वमक्रांतत्वाद्योगविभागस्यापायाएवयागमश्रीः स्यात्। तस्यबाधु
रूः। उक्तरीत्याबाध्यबाधकभावस्यैवैपरीत्यापत्तेरतइयमित्यनेनशेषादितिप्राप्तिर्यात्यात तत्रबाधकत्वमनुपपन्नम
तआह। पूर्वविप्रतिषेधेनेतितदेनाह शेषादित्यस्यावकाशइति एवं चात्मीयकक्षापामेवशेषादित्यनेनानुपराभ्यामि
त्यस्यपूर्वविप्रतिषेधेनबाधेचरितार्थकास्यापांयोगविभागप्राप्त्याशेषादितिवाध्येतेनचपुनरनुपराभ्यामित्यस्य
प्राप्तिः सकृद्गतिन्यायादितिभावः। तदाहसापियोगविभागेनेतिशेषादित्वोत्रितउत्सर्गापवादयोरेकवाक्यतयाप
वादविषयेउत्सर्गाप्रसक्तेरितिभावः। परांप्राप्तिमितिकर्मकर्तृविषयामनुपराभ्यामितिप्राप्तिमित्यर्थः। आभ्वेप्रतिषि
द्धस्यस्यबाधितेत्यर्थः। पूर्वविप्रतिषेधारंभेगोरवात्। इयमित्यनेनयोगविभागप्राप्तिरेवपरमत्रचअस्यान्तइत्याहअपवेति।
बाध्यसामान्यचिंतयेतिभावः। अपवादत्वादितिपूर्वमपवादबाधकपरं तत्रयोगविभागस्यपरत्वाद्बाधकं स्वरि राम:
नतिरितितद्वबादत्वादित्यर्थः। क्वचित्त्वपवादत्वादितिचपाठः। मदापितद्बाधकलोपलक्षकंपरत्वाद्योगविभागस्यपरत्वा ८.

द्वाधकं स्वरितत्विरतित्तदवबादत्वादित्यर्थः क्वचिदपवादत्वादित्येवयाटः तदापि तद्बाधकत्वोऽयं लक्षकं परत्वाद्विप्रयोगविभाग
स्यानुपरम्भामितिराच्चकं । भाष्येऽपि प्रतिषिद्धेत्यस्य परत्वाद्बाधितेत्यर्थः । भाष्ये प्रसारव्यायनेहतिव र्जमानसामीर्यत्वट्टाक
र्मकर्म रिवक्तः कर्मत्वाभावान्मुनः कर्तेग्रहणोऽपि नेष्टसिद्धिरत आह स्म यदेशांतरमिति । भाष्ये कर्त्ता वान्यश्चेतिकर्तव्यवेहा
रव्वानकर्मव्यवहारवंश्चेमर्थः । कर्तरि कर्मत्वमनुक्रियावदनस्येवकर्मशद्भ्यल्लोकमसिद्धत्वात्तथाबन्धये साक्षात्संबंधली
माच्चतस्येवग्रहरणं भविष्यतीमत आह स्म मासस्त्रत्वादिति । लोकमसिध्ययेऽस्य पाप्राशास्त्रे शास्त्रमसिद्धिरेवचलवतीमक
रणादितिभावः ॥ साधनकर्मणीर्ण्णिन ममोत द्विषयत्वमितिकर्मव्यतिहारविषयार्थकात्वतोरित्यर्थं इतिभावः ॥ ननु देव
दत्तस्वामिकधान्यस्यान्येन लवने पितस्वत्वानुसतेर्विनिमयाभावात्कथमत्रप्राप्तिरत आह स्वाकुर्वतीत्यर्थः इति । स्वी
कारयर्थं तधातोर्लस्यणे तिभावः क्रियपात्रकर्मणः स्वत्वविनिमय एव कर्मविनिमय इति बोध्यं । क्रियासु तदसंभव इति
भावः योग्यते ति नामसंबंधिनोऽन्यसंबंधित्वमः किंतु अन्यदीयत्वेन मसकस्यान्यसंबंध इति भावः । एवं च साधनत्वमा
स एव क्रियाव्यस्यासइतितात्पर्य । नन्वेवं स्वस्व क्रिया एव स्वेन करणात्संप्रहरंत इत्यत्र व्यतीहार एवभावेनात्मनेपदं न स्यात
त आह परस्येति ते । परस्य संबंधिकरणमित्यर्थः । सेवं च कर्मकरणसंप्रदानादि लक्षणोऽवबोध्यः । प्रायेणा व्यतीअस्य द्योत

कैरी· तत्को कश्चित्समपियथासंभवं हरंतं दृष्ट्वा कश्चित्त्वं हरणादिकमापितथावोध्यं।तन्वेवमपिएकक्रियानिरूपितकारकशक्तिम
८१ त्वा सोमोपपादितः।महारांगमित्रभिन्नत्वादित्यत आह अत्रेति।साधनभेदात्क्रियाभेदावश्यंभावेन सर्वत्र जाति कृतैमेवैक
मयेस्मरणीयमितिभावः।एकधातुवाच्यत्वेन नैकत्वं लौकिकारूतिय शुश्रूषत्यं देवतेतिवदितिभावः।इह शास्त्रे न तदुक्तमुपग
तिरित्तिकर्मणि द्वितीयेति कृत्रिमं।अत्र लौकिकं क्रियारूपं स्पष्टं चेदं संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये इह तु कृत्रिमाकृत्रिमयाप
मेवाभ्युपेयमाह क्रियापि कृत्रिमामितिनन्व द्वयोरपि क्रियपयोः यश्यगोधावतीत्यादौसे वं धोह श्यनदस्मत आह मलाम
ष्वदतिभो कुमिच्छतीति।अव्ययकृत्वादयमसत्वभूतो भाव इति भाः।भोजनमिच्छतीत्यादिक्रमेराग्यः।ननु क्रियायाअ
पिजन्यत्वेन किं चित्क्रियासाध्यत्वनिष्ठ येकिमुच्यते कर्ममत आह क्रियांतरेति।भाष्येसे यश्यति।क्रियपेत्यादिदर्शन
।क्रियाजन्यं प्रार्थनं तज्जन्याध्यवसायजन्यारंभेरोस र्थः क्रिपपाचेति च पाच तिच पाठो संमदाद्रकः।प्रेक्षापूर्वकारी वि
चारपूर्वं क्रियाकर्तासबुध्याबुध्याबुद्धिः स्थाता वतप्रथमं कश्चिदर्थं फलरूपं पश्यतिः फलविषयसंकल्पो त्र दर्शनं त
ज्जन्य फलोपायविषयो मिलाषः।प्रार्थनात ज्जन्मः क्रियाविशेषस्यफलसाधनत्वनिश्चयो ध्येवसायः अभिलोपेस राम:
तिनत्रिश्चयकाराणातात ज्जन्यामानसीप्रवृत्तिरारंभः।तज्जन्या क्रियानिवृत्तिस्ततः फलावाप्तिरित्यर्थः।फलावाप्तिरित्यनेनं नदर्श ८१

न फलविषयत्वमिति तस्यचित्तं सत्प्रतीमितस्तत्तीयाभिव्यक्तपूर्वपूर्वस्योत्तरकारणतावोधिताः तत्रारंभकव्याप्यमानत्वेन सहकृततत्क्रियायाः कर्मत्वे प्रमाणमि
त्तत्तीयाभिव्यक्तपूर्वपूर्वस्योत्तरकारणतावोधिता तत्रारंभकव्याप्यमानत्वेन सहकृततत्क्रियायाः कर्मत्वं प्रमाणमिवारादिति तत्र वेदस्तद्विषयकिमि
त्येदर्शितः। ननु कर्मग्रहणाभावे करणादिव्यतिरेकोपि नित्यत्वेनैव न प्रसक्तिर्यायादिति। साध्यत्वेन मनीयमानत्वादनरणानं साध्यत्वेक्रियाया
क्रियोद्देश्यत्वलक्षणता नार्थं साधायत्वेव कर्म कामकस्येतित्प्रयोरवस्थानकृतत्कर्मकरणताहोनीति भावः कर्मग्रहणेन क्रियायाश्च सत्कर्मकत्वोपपादनमिति क्रि
यायाइति कारकं परत्वेकर्मेति कर्मणोमत्वयःकार्यः क्रियायाः परत्वेनुभावेभावप्रत्ययं तदंगइति भावः भाष्ये कर्मपानि हानादिविति प्राहिग्रहणांश
वाक्ये तैः प्रकृत्यागनुवृत्तावपि फलाभावमनिपादनार्थं। भावकर्मसोरप्यनेनेति विहितस्येति बोधः। नगति दृष्टादीनामि प्रादिप्रावृत्स्य
वस्यार्थत्वे इत्येकतरेषांधात्वनुपादपदिनां स्वग्रहणं स्यात्स्यादनन्तप्राहनीति पदं नीति भाष्ये हाहरणादहृपावक्रियायामिति। अथावदृष्टालो
भवति नवेति वहुदर्शितोदि वाय पं नुहेवधोरिती सेववादः हरिवज्जोदिति वाढइत्प्रव गिरे प्रादिकः ति त्वेपितुमाः कृतत्वणानुकरणाद्
इति तिकस्यं पोस्येति। तंमहत्प्रयाद स्यप्युपिन्द्दलोदिति भावः र्तिकस्य गङ्किग्रहणांपता वषेनवगहिदि तयारि नां। नां तत्रीयकत्वादिति
नामे माहृद्वनाहैर्दिशां तस्माज्ञेगति हिनानुपपत्तिरिति भावः माहिलं सं वधमात्रः नैसं पोगम्व- देशां तरस्येपि मृत्युरनेनमाज्ञेति ववद्
नाम- नामेभाजगमितपा देसंयोगस्तलाकाधाराधेयभावः माहिः कश्चिन्नास्तिष्येति देवमाहिः डि नामाम्नितेपुरादाशतित्स्वमासरनाहे
आदिकर्मणोक्तः कर्तरिचेति कर्तरि तो बोध्यः। तांतदीपकन्तत्प्रामतीयमानस्यापितरथत्वामिमानेनवार्तिकारंभः। नत्वैर्यमानमाह। अत्रैव

कै. टी.

८२ ति। अन्याभ्यासान्नातिहिंसयोरित्येकवद्रेतः। गतिहिंसयोर्वर्तमानेभ्यो धातुभ्य इत्यर्थ इति भावः। भाष्ये कोत्र हेतुर्यो विगत्यर्थ त्वाभ्योवच्छ्रेयति। गतोसंगावि
ति। भावसा। संबंधः कन्याह्वयकमिति। कन्यास्यामि कत्वकन्यानि त्वरनाह्वयकसंबंधो विवाह इत्यर्थः। गर्गा इति स्त्रीमानुसन्धानार्थी गोधाः गर्गाः सह
कन्याह्वयकेसंबंधा कन्यानि त्वरहस्याह्वयकसंबंधो विवाह इत्यर्थः। गर्गा इति स्त्रीपाठानुसन्धानार्थी गोधाः गर्गाः सहकन्याह्वायकेसंबंधः। मास्त्ववंतीस
थिः। भाष्ये देशांतरस्थाहरणमुपलक्षणंतामिति नात्पर्यो इतरे तरानन्वितरेतरेशाइ नैवकर्म त्वनिहारस्य योनित त्वाद्काथी नामिति स्पायेनात्राम
नेपहासनहि त्वस्याह लौकिक इति। नाथगाहनाना हरयोः मयोगानुसन्धवीनमितिमिति भावः। उपपहत्रा त्वच्छानयोगितिकोनगृहः। विपराभ्यां
मा क्षेह क्षीपवाद इति। ह्यथाप्ति चात्रेह क्षेपनर्गत्वाभावचानिनिपावन- वह्नि वाचकविशाद स्यानुपसर्गस्याविसत्वाहाहापक्षीतिहह वेति।
उपसर्गत्वयोत्पर्यो नार्थ वानेवेति। भावः द्दंविते। नत्वक्षेमीतपदविसार्थवतस्येवमहस्यानत- मुहूहरौति। केनह त्वार्थत्वाभावाद्वविमनं
तस्येति। संवुद्धि गुरुनाभ्यावि मनसुत्पत्तनंतरं महति। त्वभिमानः। मनुविमनसुत्पत्तनंतरं उत्साहनाभविगिशावंतासयवगाधिक्षेदेनवि कामसनाग
स्या क्षेकदेशाविहतनत्वमत्स्येवेतिवचनविंत्वमेवैनत्व पूर्वस्यकार्य इतिविस्यमिदं देशान्ने साहीसंवृद्धि हत्वती पेक्षमिपर्थस्यं तदसह नाय
तः सर्वसामि सर्वमुद्धनाथ तेश्च भाष्यक्तिप्रविशाभ्यावे विभकृद्रुपस्य त्वपातिसंबद्धर्शादि। तेनतुपाति संवद्धोधिशावीः। हक्षायवानेऽऽहथा
न्यार्थीकइत्यर्थः द्दिहमानयोगाच्चाक्राण्यहश्रीनादिति। कुतीसवंतदाह। मन्यहतहति। अन्तरुपसर्गाद्धसत्वमिसूर्थः। ननुपरस्यासस्वपांतस्य
न्तुनासीपविवपत्वेविमसत्तेकि सापातनमत स्याह द्विनीवेति। इष्टां नार्थस्य इति भावः। पदव्येक्षं द्विनीयत्वमिति। मत्तेमंसद्धानत्वमितिसर्थः। द्वितो राम.

८१

यस्माद्ः सहायेनापी । एवं च यथा लोके स्वजातीयमेव सहायमनुयाति । एवं प्राणोऽपि सयोगे सहायं स्वजातीयमेवोपादत्ते न विजातीयं । एतस्माल्लिङ्गे
वर्तन्ते हलि तास्ते ह्रचितिपी । सन्हलि ते संप्रत्ययत्रुल्यमिति मा भा । तत्र सन्ह चेरित वे सहा त्वमेवेति हि कुं । संभवेत्यति यी नयत त्वे नयसी स्वाहै
श्रत्रनु नाप्रगी क्रमयोगाभाव ग्रस्वर स्वरं संयोगेश्वमिति ते । एवं स्वरे तिविभाव स्वाहवर्णा स्वप्राणो ऽवर्णितः प्रलिङ्गे गन्धनेन स्वाहवर्णव
विरूपस्वर्ग स्ववेति भावः प्रकृतिवद्नुकरणानि स्वस्वाभिस्व त्वात्तो ह्रिस्वत्रेवटु भावः श्राङोपोऽविभाग इति । अस्तनतात्र्स्यपीउपा
कृत्वे पिरत्ते: धीडार्थक त्वात्संभवे न निवे धर्वे पर्व्याप्त नान्येति तेरु स्वर्थः विभागश्राहेन नदेन कूलस्थावारी गन्धनेन तदह विकार
नमितिति । पापादविहरमानिति । द्रुहमुपलक्षणा श्रमीन विदूसे सा हीप्र त्वनुनस्य विहारम्याम्यमनभी जने हिप्रहो लीलया श्रमनी
तेः श्रन्तस्तव वेः पादविहरणो द्रुत्य त्रयादमहदणी चतिनार्थः द्रुः स्वादिति । अस्तनेविपदि भ्रेशोदे षिकाम नाकोपनेइति कोपान्तद्रु स्वा
दिसंवेध्विक्रियाहतेसविधानुवामिति ति वोधां विपादिकोभाददानीति । विपादिकाइति विभागानुकूलो व्यापारप्र ककर्तृक इति वीयः श्रा
स्यस्यद्र्दसात्कृपतेत्रधातोईतिरत श्राह । श्रापेति । श्रास्य इति विभागानुकूलव्यापारेद्रस्यर्थः । तत्रैवमात्मसमवेतात्रिवे तनार्थ इति
र्हिधातोरित्यर्थेगानाहमहृदोपपि प्रोग्ना स्वर्थहृत्रि यान्यमहमोर्स्पादत्त श्राहदत्तीदेविति । श्राद्र पूर्वस्येतिविशेषः । नात्येवामिति । श्र
नर्मिधानादितिभावः एतेन शोधनयंत्र नाहीनामप्यास्यत्नसमवेते क्रियात्वाविशेषादस्ये वा समपिदाहृपायां ग्रहणं प्राप्नोतीति परात्तं ।
श्रास्यसमवेतेवेति । श्रास्यमात्रसमवेतफलजनकक्रियापरत्वेनेत्यर्थः श्रास्यमात्रसमवेतफलजनकक्रियापालक्षककास्पातऽद्वेनचन
समासः । एवं च स्वंनुयविमित्यादेर्न दैवः तर्थफलनस्यामीमास्यकृतेकर्मभपस मवेतत्वात् । नाप्यतादह-पर्प्रहासर्द्दमितिनमुस्वविपा

दिकेष्वारंते इत्येवात्र लक्षणतः प्रसक्तस्य प्रतिषेधस्य वा प्रतिषेधे एवं च स्वांगकर्मकादित्यस्यापि च यत्नं समवायः प्रसक्तस्याद्द्रव्यसामान्यादिना प्रसक्तस्य तत्त्वं वेद्यस्ये
के॰ टी॰ ववीयस्यानन्तरं विधिविशेषसेवनस्य तु सद्द्रव्यत्वं समवायीनि यदि विद्यद्रव्याविशेषितेति विकारस्य रूपे स्पर्शः आत्मेन्द्रियं विद्यद्रव्याणि तस्य यो नव्यश्चेतिना
८३ कं आत्मनः एवं च समवायीनीति पक्षे स्वादिनामत्वं संगच्छते। न तु स्वादिमात्र विकारमिति। ह्यस्मिन्स्वादृष्टस्याश्रयत्वं प्रतिपादितं तस्य यद्द्रव्यत्वं स्वाश्रयेन तथापि स्वाश्रया
नो लक्षणानुसारात् द्वे समवेतत्वेन गम्यते इति भावः स्वांगकर्मकादित्यत्र च समीनिर्देशात् आश्रयसमवायित्वं प्रयासेनि यद्धी निर्देशाश्रयत्वं तस्य यद्द्रव्यं सम्पद्यते
च यत्नेन यत्नं तं वा स्वाविति वार्तिककारोऽत्र ते। श्रीशोनुसं। कर्मणेव च गतीयेति। धात्वर्थविशेषेण क्रियेति तुल्यानीत्वकर्मकत्वासामान्यकमिति
हितो या न्यायमयतितिति भावः आगमेऽपि तिवार्तिके समवेतप्यतस्यानिर्देशाद्गुणितो बोधं मा तदादि श्रावद्यति। अथ यत्नादधर्थे केचित्कालेऽसमस्त
मात्रत्वं कुर्यात् स्वर्गः शिष्ठोऽपि तिराघेः सनिसनि मीनेति दुःखभावे स्यात् स एवोपेक्षोदितिलोपेक्षते द्रव्यसमवेशिष्टेऽपि तन्निर्देशात् नष्टवंशि
ष्ठास्यामानि स्वसंगता। ज्ञानेच्छाद्विनष्टधीः। तस्येतु ज्ञाने प्राक्तौविसमाः शक्तिः सनर्थेच्छायामिति तिवेज्ञः ज्ञानविशिष्टा याः प्राक्तिरिच्छा
विषयनया ज्ञानस्थापितत्वान्नया यात। इयं ज्ञः सनर्थेच्छायामिति वेज्ञः ज्ञानविशिष्टा याः प्राक्तिरिच्छाविषयनया ज्ञानस्थापित
त्वान्नयायात। इयं ज्ञविशेषः इच्छासनर्थः प्राक्तिः। स एव स्वर्थः तस्याज्ञाने विषयत्वमस्यानेपदधी। यामितिनदाद्। केचिदितो। ननु स जिमहे
कं शिष्टेरे वस्त्रद्रव्यं पुरुषमनात्माइविध्यर्थमिति। एवं च विधित्वानुरोधेनैव यदिभावासमाप्तागइति भावः नन्वेवं प्राक्तिरिच्छायावकस्य शिष्टे क रा॰
र्मं जिज्ञासामारिति तन्त्रात् क्रियाविषय एवेति। एवं च जिज्ञासाविशेषणी अज्ञज्ञानविषयकत्वेन जिज्ञासाविषयकत्वेन जिज्ञा ८३
सायामिति चविषयकत्वसम्भवोऽनिभावः न दद्ददिति जिज्ञासानुमिति। जिज्ञासाविषयज्ञानार्थप्राक्तेः ज्ञासनर्थतारोपः वार्तिककारा

ध्येः सनं नस्य यदृत्तमितिमितिस्त्रावपि तुंमित्त्वाला पाविषयत्वेन निर्दिशः फलतूमिति योधं ति याविषयत्वात्तथा लक्षणात्तीच्छेतिबोधः आत्मने पदस्य
मित्याह यो सनन्तमङ्गतेः शकेर्जानादिविषयशक्ति। वीधकत्वामितिमिता। यथा। जिज्ञासायाः इच्छादिरूपेण सामीप्यं नत्वात्मन्यादि विधेयत्वमिति किंस्विरनुदात
ते नात्मने पदस्यासिद्धत्वादित्यर्थः विषयत्वेनेति। तत्रेहधीः कारणं जीविकाकुत्वापकरणीफलत्वेदृश्यमिति विकः इच्छायाला धृतिमव किरणीमत्री
विस्मारनमाह। हृदादिहिं च वेति। हृदादिपूर्वकाले स्वनत्वे वेत्यर्थः दृष्टान्तेस्वतामाना आस्तृद्। शास्त्राक्तिस्वभावानस्तु दृविनयस्य वा मनेयस्मि
पिभावः ताच्छील्ये अविच्छेदेन प्रीतनेनतदहस्तत नमितिमिति। येनकमित्यत्रतत आगतेति त्वधिकारेऽन्तव जनो च्छीत्वेधिंजा वरामनु
हरामिनडः नाधनेरनुदात्तत्वाहत्वनानर्थमनतमाह। [illegible]ति। इदं स्यादिनीप्य आशीः नत्वप्रकः यदिद्वित्सानुकूलोसायाहि
याचनेति आशीर्वा चनयो र्भेदः अस्यानुदात्तत्वं न तु युज मिति बोध्यं। शङ्कते नोति। स्तुत्यर्थकोपि नुदात्त। पूर्वं त्र के सकर्मकं वाक्कुलोध्यमात्रेहृ
ढ ढूमितिभावः शपति नीनार्थः आशयामोद्योदेवदत्तं शपतीति मित्रं दत्तीत्यर्थः आलिंतनस्या विरेने पूर्वकं तनत्वत्याय न्यायवृात्स्यामहेः इति वृत्ता
दिना त्याश्रास्पर्शद्द्वेना नसस्पर्शदृवेवा शपथे। यथाविद्येशयेत्साक्ष्यर्गात्पापित्रस्याहिति नीमानुकर्मणोपि करणात्स्य विवक्षया।
अलिम काम मेदेवदत्ताय शपते कथयतीत्यर्थः। तत्रस्वादितत्वान्नलिङ्ङ्ः कर्मसिमामायार्थीर्मिदं नरुपिमकयानार्थेदवनतेदद्दृउपलं
मनं मकामानमिति। यधिवंशाय तेर्षितनीनामर्थत्वे नह्विकर्मकत्वे देवदत्तं शापतदृस्यापानिरत अहस्तायस्तुछि। ति। ननु ज्ञापयितुमि
षं स्यसंभवत्तनं त्वे ज्ञापयितुमिच्छयानो कर्मैव ननु दोकर्मिसा मांस्याह। केचिदिति। सधानम नमतत्पार्थं कर्मता मवगन्तव्य त्वादिति भावः
यदिति। तथ्यमो यत्स्थितत्वान्मस्त्वर्थकर्मैवस्या। यमितिमावः मन्यतेदेवदत्तं लादकामवे सामकः अत्राधिमितेन प्रकं। तस्माद्दिसतिज्ञाप्य

कै. टी.
९४

मानवद्वारे वसिहे सन्नुपाशान्नैव पश्यति: सत्यं शपामि यदि किंचिद्विदपि स्यात् समीप्या दैवेनुशय प्राप्य कृत्वान्याकान्नेयमहं। जाग्रिकासीनदुपलेमनंश
पथ इति व्याख्यातेतदृष्टिं यं उपले मनश उपयोगेन प्रकाशनार्थकत्वात्। गुणपरिषद्कृत्समानेनमाने अतनेष्वहृदि रोगनदुःखस्यरोगशापि दृष्टि
मेव इति व्याख्यातं। समम्‌व्रम॥ न कर्तृत्वमिति कर्तृत्वं किंचित्सकायमात्रे धातुं यदि त्वापिति समर्थं धातु केऽदृष्टा रोगराशेष्वित्कृपो नमायापि साङ्गः विका
रविति। स स्यात्तेऽस्ति मा सिं चेमयः। उपेनस्यी स्वर्वस्यापि धात्वर्थं स्वे हृत्तु विद्वत्त्वदिषि ष्वोपादानं मर्यीमते आह नदीरिति। समसरादुद
र मोनाहृश आया नामाव्रवे दशीयतिः उपघतन इति। उपान्नोत्र॥ ननु देवपूजायामं त्रकरणा कृत्वा नूक्षे यो रोग बलिप्रमतेन आह आमेत्र
ति। स चकृत्वाज्ञेयो वर्तेतानात्सणद्रमर्थ इति भावः॥ मे क्षी संबंधः मीति रूपः ननु यथ्यापि सेगा नकरकामस्तीति दयन्ना हृतांसर्थ
मतन आह मायो नीति। मायामायक व्यामात्पूर्वकसंवीधोहि नतन न वेद्न तस्तिप्रयतः यथः स्तु पुरुष्य वषुद्धि कामित्रमामिप्रियायेक्षे
कारकत्वेनत्तुवस्तुन इति भावः सिद्धयेति सिद्धाकरणकेउपन मनेनमे इति रिति भावः। वद्धिमं। उतपति स्तुयागोपि त्वादि
मयोगात्कर्मकत्वं न चेद्विशेषतां नसंभवतीत्यत आह आत्मनैति। उनयते विनयते स्वयंद्रव्यकृ नाहृदं तां आत्मने उपयोः स्वसंगा
मिति। न त्वद्भवंमृतिं मदिनीति भावः यत्कदाहृगाविशेषप्रश्रितामयर्थं साह किमयमिति। यदि कर्मं कार्तं त्वं विना प्यकर्मक त्वमुत
येत्ताहविधयों। न पकर्मकर्तृ पिवाकर्मकत्वं ननोनि यमाधीमिति भावः। नियमयस्त्येयमादिनिवृत्तिः। फलमिति यदादिनात्मक
हायेनिमाह। उद्दिश्यामिति। माप्य न यदि यमकर्म कर्तृति नयिरयमर्मकः सत्त्वेग हीमो कसंप्रादिमधिकारादित्यर्थः। स्याकृमि
राम.
९४

कृतं वास्य कर्मकर्तृ येवं विनि न पुरस्यैव हं परस्पराद्वृतश कामितिमावल्ल राहृ। भावान्नतद्वतिाद्वयत्रार्यै गुहृत्त्वपि र कर्मकर्तृहाद्दि पूर्वैल्क
च्यते मोक्षि नरणर्थ त्वास्त कर्मफलस्वत तस्य च नेक कर्मकर्तृत्वं विना। कर्मकर्तृत्वामिति विधि त्वाच्च भवाद्वति भावत च्यने कार्यत्वाद्दिनित
हि हृद्यो यस्तर्गि रूपं नमोक्षि नरणर्थ त्वस्ये रयोन कर्तृतिमावः। तथिः स कर्मकर्तृति। उदाहि पूर्वकः स कर्मकर्तृत्वेतिमावः च्यन्या चाकीति
रुद्धि भावमन्यत्वापी सर्पः च्ये त्वापीति यदि तिष्ठ पन्तद्वन त्वाकीर्सपीः द्रव्हतीति च्य कर्म कासत्तामुपसर्गसंवंधे पिमत्वं गतद्वतिव सद्व
मे फलत्वनिमपमा भावाहिधिदेवतिहृतद्भाषाशयः। नहिवद्गती सन्स्यत्स्यदते द्वसपीः। तदेव मिति। उपसर्गसंवंधे पिमत्वं वतद्वतिव
सक्ते कर्मकर्तृत्वं धिनाऽनुग्रहाद्रतां संभवद्वतिभावः। ननुक्षि कर्मकर्तृ प्रतयतद्वसन्त्या पगिष्ठः नेष्ठः मका रंतरेतानबाह्रनेतिसाकपे
नाहा कर्मकर्त्तीतिविति। च्यात्मनेपदहवि धाव कर्मकायकृत्रिमानोः मतिविधये नोपपन्न नितरसंवंधे नत्वत्र हविनो भवगन्तवैति वोध्यं
च्यानुपमहेः भाष्ये च्यायपञ्जीति। च्यकर्मतीमर्पः सकर्मीतास्यविपाहीनामपि तत्रे स वद्वतिकाद्वैः पाठाद्वार्तिकं व्यर्थमत च्याह।
सनोगतिति। सामादिकः। स पान्तद्वतिमावः भाष्ये गमादिष्वितिव हृवत्तं मयोगवाहुल्याभिप्रायेण। भाष्ये मा मसनेति। च्यादि। यो
नसंवधातेयोगविभागस्त्रासमर्थ्या हितिहतिः भाष्यो राहृरतावन्। नासंवंधातेस्वयोगविभागो वैचित्र्यार्थः। यद्यार्ग्नेऽस्कद्दृशा सा
हृचर्गनभ्याहेद्वेगमहतामितिद्वपनैनो। मानेपदमिस्पमोनियस्यानितत्समहत्तोः सकर्मकत्वाद्। हृऋवेति। च्याद। उद्यमने। ननुयो
तिपाम दमनेद्वमास्य सोतिः संवंधत्वहमनेद्ववपीः द्वंवच्यपद्धीत्तपीमा च्याम नीसद्वापिमसंगः पदा कर्मीतो कर्तृरिवार्यद्धीम

८५ अविनिगमनाविरहात्तत्रापि सङ्गतिः न वीभपद्मास्याविति वर्तितेवैयाघ्रष्ठो नपात्तनिन्योनिरूढमनइति भाष्य हारघुनतसमस्तसवेत्तानुपपत्तिरि
त्कमयोधादनेकवत्सत्रजित्येन्याहृत्यग्रमनेइति। मस्कहाहरताभाष्येहस्वतेनाहि। वेदयोदुः स्तांसवहृविकइति भाव तः एवं वोदुमननत्रो
दयहवेनिवोधं। यत्रजोवं। मनुष्यद्वियनिरश्वोंसकपाकत्वाभाव। सर्वेष्याकावद्वेत्वं संगतमनत्याहृपदं इति भाष्येवेषावाव्यकारायइति
वेषांताविवैस्वरीहृपापामकारादयोवर्णोऽयत्वं तेषकामवतीत्यर्थः कुकुटः कुकुटिति भाष्यस्यवर्ण्यतीतिशेष एवं जेनाज्ञाहृ इत्यत्र
यः। ताविशर्देन्त्रिघेतिष्यातेशवस्यपूर्वनिपातत्रेय्यातादग्रः अनुरूपातीतिवत्स्य अवगरतातीतिसपोगंजेवारयेदनञाहृ। निपते। ते।
क्रियाविशेषणा। नहि शेषणार्थयोनकानां। समस्त। नतीयापायोगाभावे अतनेपहनिहस्यातस्यवाऽिताप्यांस्यस्यानुपपत्तिमात्रांत्रा
हृ। धातोरिति। नदर्थेना। करणेनकेचिदिति। सर्वे त्रेसि सामासायोगेरितिनमहृत्युः २ पत्राधीतिच्छलिशेनहृस्या हैञसेविति। प्रषकरणा
हिति भावः। अनेकेन तंशेमुमेवा। हाराग्ना। अतिशोऽविः। हितोऽवहाराद्र्यर्थेहास्येसंपक्षनिवासइत्यत्राविस्वादनञाइ। अतिशिष्टाना
मिति। अशिष्टशाद्वः प्रतिषिद्धकर्तृषुरुहृइतिभावः। अनेनेति॥ भाष्येऽनेनेतिनासीतिवैयट्टस्वरसः। अपि।हृष्टवहाइतिनुकर्मेषमेवाह
स्येइति। हासामिलोविनंयन्तः रोति। हासीवधतोमिलषितमिति व्यतीहाराल्लिङः हानपूर्वेशोपभोगावसंप्रपद्यतिनिति भावः। अत्रवेदेति
। पघनेने स्याद्विपूर्वं पक्षपातिरि त्यति प्रस्तुतिस्यारस्थेनप्रतीयते। नपासहोपपमं लंके प्रेतेनमानावेनायतीहारायतीनेः विषयास्तानमा
दयनुनसः अपयोगे कनानोपाक्रियास्तानमेनवारंतांहि सः नस्येवि। अस्यापनामुपमंलके इत्यर्थे कर्मव्यतीहारायतीनावपद्यिष्टस्य रामः
प्रतीयात्रेष्टानानेपदासिद्धिः। उपपदविभक्तेरिति स्यायेनविप्रास्तानतिरूपिनवनेष्योऽवापते अधानीर्थ्यतीहारेऽनावपिकर्मा ८५

रीतिस्तत्त्वेन ज्ञात्वा स्वधर्म कर्मसु त्रैतन्द्रोविद्यानां विविस्येन नित्यं ज्ञात्वा तेन वक्ष्याये न प्रथमा पनेष्टा। अनन्तरं गतो न्यायेनेयं नीति सेवतस्नीया
यां सिद्धान्तमनस्त्रि पापीगार्थं स्वत्वनिमित्तेन सहितं स्व त्रैमाक्षर स्वपतिनुमलं। उपाध्यमः। स्वप्रसन्नः शारदकांतस्यान्तनप्राक्षुभवित
क्षरणाकरणार्थीगानप्रथमानुवपतिरनन्याह। स्वस्वेति। करणं। क्रियायाः स्मात्प्रिय वेनमथी अंतरंगस्वाहितितिष्य न्यसक्रियास्यानितिप्यनित्य
ति ष्यां रन्ता धीनेस्यं तरं गनान्किं वायमप्पिः प्रकरणांघनयेक्षः अथीनरेतनस्येक्षेस्वंतरंगत्वं। के विरहारिति। नन्द अत्र वसं करोमीति
वा केनभवितव्यमिति प्रगृह्यते। प्रकृते रिति। स्वकरणातु स्वस्य स्वत्व ज्ञोतिष्पार्थ नेदृस्पर्व इति भवः। विस्तनगालवेनपामवनेकिं त्यारो
पितरूप वस्वभावाद्दिति नास्पदी। इदमेव वैचित्र्यं। मानोत्तीः अत्रोवधेनेति। सोविदर्थस्पेतिकरणीये वेष्वणीति भावः। भाष्येऽ कर्मकात्मना
नेति स्वस्यस्वनंताद्दिति शेषः फवीवस्तनदृस्पनेनेति। अकर्मकात्वेति स्वत्वेनाके वलाज्ञानानातेस्वाद्विं। धानाद्दिति भावः। शदेः शितः शादेःप
रोपः शिस्यस्य पसनः परस्परलस्वस्यानेअनानेपद मेवेतिम। याकार्मिकावनारदृस्याशीयेनाह। शीहिति। ननु विकरणस्य सर्वभावम
नेपद नियमितामावेपि नादेशवाकेनस्ता मान्यनः यामं सावधानु कमान्त्रिपसार्वधातुक विषयेविधीपमानेविकरणोऽत एव नियमस्या
दनेन्याह। शेषस्वाद्दिति। अनुदात्तङित। नोभावकर्मणोरिति स्वत्वद्भाव क्षरशेषस्येवनन्यगतत्वाद्दिस्पर्थः विकरणाभ्यो नियमस्यकत्व
त्वाद्दिति भावः। निवर्तीपिमुशकनेऽति। मुक्तवंतं मनीति। स्वामेनेति भावः। शास्त्रेण नरेणकृतानि पमस्वनिहानिरस्ता नातेननिवर्तितं
तिद्रां मनिष्वाग्मे तिनात्पर्व। साम्यप्याहिति। वक्ष्यामाणाशे स्वेस्वधः पयेनस्वत्वदूयोनरंशोवाद्दिप्कक्षेननाहिनि विशानेदृस्याहेपरस्मै

परस्याप्याप्तमिति। एतच्छरीरे नाहं समस्तमेवेति। एवं चैतत्स्येक्षणं च शेषः। शेषादित्ति सतैः। एवं च तस्य प्राप्तस्यानियमे नैव तत्रोक्ता इति भावः। माप्याम
नैव देहमिति समस्तविषयोऽपि शेषत्वं एवेति। नास्य च। एवं चतत्परस्मै यावदत्र पदत्वामिति योऽयं। नादेशे शुद्धं तस्थितिः प्रसतो स्थित्यर्थः विकारतो इति। विशुद्धतो ऽपि
८६ नियमतो वस्तत्वामिति तदेशितत्वं येन। स्वामप्यादितन्वित्येव नाम्नी यत्र इति भावः। न चैवं शब्दः शेषस्यामायेशस्य नीमानत्ववविवरसमेव दर्शितमतो नस्मा
देतच्चाह॥ शब्दः शितस्य देहे नाहं शाशादि विषयं च वनियमत्वस्य नाहं शाः शेषस्येति भावः। विकारतो ऽपि विषयवत्त्वं नाना प्रयत्नात्तमानः शेषत्वे
नाप्येवं च समर्थमिति। अर्थभावः। अनुदात्तेति। नः भाव कर्मणोरिति। चेतनत्वं च निवमार्थं शेषाहित्य च। न च शेषाहित्यं वस्तुत्वे शेषत्वं तत्प्रावेक्षण
वाक्यं नरस्त्वाभित्वं शेषाहितित्वात्तत्परस्मै पदत्वाभेतेनान्मनेपदादिविधायकानि तत्त्वाशितः। एवं तस्यापास्ते वीधकाभावात् परस्मैपदे नात्मनेप
दाताना नियमयोगे नाप्राप्ता नात्मनेपदस्यापवादो इति भावः। यदीदं तो अत एतमिमाप्येतावाधकत्वं स शेषाभिनितिदर्शितो। अत एवं मेघशितवाधकशास्त्रा
भावेन शेषत्वपक्षमिप्राप्तः एवं च परस्मै पदेऽप्राप्तिर्न चोधि येति भावः। आरम्भे इति। स्वरूपमपनमिदं तत्र शेषपक्षात्। तद्व्याख्यानं। अग्निर्भीयातां न
चैवं स्वरूपाद्युक्तिमत्संगे तन्माह। आदित्यत्वद्वारितिशितस्यतिः प्रागग्निरित्यकृतित्वमपिकपमतं चाहमोपतेयेति। शाहिदेवेति। प्रादेशितस्य इति
समानाधिकरणो इति भावः। न च वचनं ददातीति। तोमामावकमेरीती वविहायपार्श्वेशिष्टस्यात्मनेपदं वाक्यस्यावीनरं व्यायाप्तापदिक्षपादिविधित्वसंम
समवस्योऽत्रावात्वधमेतत्तदेतच्चाह। मकरणामिति। मवज्ञानि। मनज्ञानि। तत्वेवयं मवश्यितुमतिः प्राकृतीयत्वं स्मैवसत्वेनाहि करणोऽप्यनिय राम.
मस्य च तत्त्वतामपरस्मै पदनियमोऽपि हेतुर्न तत्राह। नित्रैतदित्यनुपपत्ति। अम्यः। स्वसते नोरिने तत्स्यामप्याप्ति यमस्यवतोऽपदस्य चतत्पते ८६
तस्यात्मप्याद्वे तद्धि यपेविकरणस्यैव च स्वचतं द्वात्मने पदस्यार्थः। एवंविकरणस्यैव मति। प्राप्तविधानस्य मपत्तिं मात्रे तो सिभावः। अनात्ति येषां इति

[illegible]

67

तपिन व हिंगत्यमिति मात्रकं। मात्रायाख्यातत्व मिदं गितिनो रंजरंगसन्हि। मक्तिभावो द्विविधिः गाकी नेपामेकवाक नाश्रयरणात्क्लिपसोऽजरंगादृत्सधीः

उपसर्गकार्ये वांतरंगमितिसिद्धत्वात् एवं इत्तिसन्नेमा बोधस्यहं। एतदुक्तं भवत्यकृतकदेशो नो रथवाने तेन सप्रति तंन रुणाम अश्च एवं मध्यसु द्वे

८६ नसयोपनीते। नकेतरंगन्यायांद्विःनादेशाद् उपचनादेशास्त्वेननियमोविवक्षितः उतन्ति नत्विति विधिः। नापः नेद्विनाद् स्यादः यदंतरापिस्त्वेनवहिरंगत्वात्।

नेत्माद्विनीयोऽयात्यसन्न्याह। नेनहिति। अयमितिनितिमात्वितिविधिः नेनुनेनसहदत्तं प्रधारयतीतिभावः केननहिनंत्रेधयस्यैव प्रत्याह। अत्रत्व

विति। नादेशोहृतेइति। नानन्यापि नक्षेयमिहग्रितिः। प्रत्यकेमितिद्विवार्थीः। सर्वनद्विनिविकरणादृशगमाबेन्सधीः। ननुनलम्यमितिवमा

त्य वीनिसत्यादिकरणा प्रहृते न्याय कृतेपि ननत्स्वानियमात् एवं मडागमस्य च प्रहृतेरितिभावः। नवशं कृते। ननु एवं मेवेति। पन्नेति। तथाच

नियमोननित्य इतिभावः। ननु विकरणात्पूर्वमडागमोनलभ्यइत्यत्र्याह सर्वधिके ननु नलभ्यमित्यमुकेविकरणात्पूर्वं शब्दं नरानमास्याऽनित्यत्वात्।

न वशात्र्यंतरस्येति वाचनिकीर्केत्वुमाधः। प्रत्यक्तिसंबंधिनयापूर्वं मागोमितनत्यक्तिसंबंधित्वेनानाम्याल्लनान्तमसंगत्वाभावइति। सवर्णादिंत

नन्मात्रावधिपत्तुल्यइतिविकरणात्पूर्वमडिति करणोत्तरं जनतः पूर्वं वानि गमोभविष्यतीति नार्थे उपसंख्याने नेत्याश्रयेन दूषयति। किं कारणमिति

उपसंख्यानवायाह। अंगादिति। अंगमवयुतरविकरणोत्तरंतद्दूसभानिबलमाह। अमेति। अनुनेबोधकस्य गस्यवाधकोविकरणाः सुगमात्रा

नेबोधकरइति कोमुनिवानामं वक्तुंभाष्ये डाइभ्याम कोति। ननुवार्यांगमिति कार्देशात्पूर्वं सिद्धं भाष्येनिर्दिश्यमानपरिभाष्यया न दोषः किं या राम.

दः श्रावंतांगमके त्वेनाद्विनिषस्यादिमागामित्रिषोऽत्र्याह यादिद्वेतिविद्वित्ति। नानाभ्युपत्वादिति। वलक्षणतरद नास्त्रिस्येदं। नस्यादिवमा ८७

दिति। एवं वाति देश्याविषयेनत्रादिश्रयमानपरिभाष्यामहति श्रावेतांगमके वेपि आद्विनिषस्यादितिवचनस्तुनभमितिभावः। भाष्योक्तस्तो

पसर्गो इतीति इष्टापि सिद्धिरनेनाह । नत्वाष्टी हि तीर्थीति । भाष्ये लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायापि विषयबोधपितंग्रा अंतरस्येति । न चैवमुदयो
गमिस्यत्र लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनर्हि द्विवारत्वं समर्थे के पठेन वक्ष्यमाणो गोति ह्योतनतो हि विकारहतं नशांतरत्वासिति अपतेरु
सिवेन । अत्रास्येकदेशग्रुतिस्तेनाहेषान्तनहाहवत्स्वदिति । तन्यायोऽनित्यवृत्ति भावः । गवि । स्थितद्रुग्भपो बधयदत्तोभ्रहणायवृथाव्यः
प्रवर्तितेतरहितितात्पर्यं कश्चिदुपजीव्य वदतीति कारः । नम्पापमर्थः पथ्यापजीम्यः स्वयं प्रतीतिहतेपि क्षेत्रेपुनः पुनर्विधीतीति । भाष्ये वृन
के । छि भावकृतिष्विकारान्यानुरूपे मे पिवदिपुनराट् ननप्रवतत्स्य न्यायात् नर्फी छिभावाद्यपिस्यादित्यभिमानः । पत्ररत्वस्यमपमि
यमिति । एवं चतत्स्यन्यायात्कयोरनित्ययोरपि परत्वादिति सजिनहे वृद्धत्क पसंख्यानं नकार्यं विकरणात्रेहु यो रव्यनिमत्तं न इर्षितमीक्षा
स्यंतरस्यास्येति नाम्नयत्ते नभयोनि । एतं वीध्यं । परत्वाहितिन्यानि । स्ने कारे ग्रहः स्तावकाग्नाः ग्रहो मेतरस्यः । आग्रुपगम्यवाहेनत्विति ।
एवं लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायाभावापरोन च अतपाहन तपितये वेमिश्यमितंहकादेशप्रुतिः तयेश्वमितं । चक्रे के स्थितत्तो ग्रववस्थेति स
शास्त्री यो न्यायवृत्ताह । ग्रववस्येति । आनपायान्यायस्यानापर्यवस्यानंस्यादिति भावः । नन्वत्र न्यायाप्तिस्तुवपिद्वयस्वर्गनियमेन्यायाभावाद्
पसंख्यानमावश्यकमनेनाह । नदेवमितिरेनाहेशेषुतिनहिनित्यत्वेनापरत्वाद्गुणमवृत्ति । परत्वादिकरणात्पर्वं तत्रेहतेनस्य धातुभकत्वा
दनवधापकत्वेननियमनिति हि धिपर्यः नवांयं नित्यमदृतिपाठः तदाहनत्वित्यादि । स्यायद्वृतिपाटेऽपमेवग्रान्वोपंनेतिनन्यायोन पूर्वस्मिन्पर्यः स्ने
वंधीति । त्वघोऽपार्थनि हपितविशेषेणावर्जवतं संवंधोगोधः पदिव्यवेष्यहृत्यादवपिह स्पर्शे पंचमीयो धांपंचमी पर्यवसिपिनेः परत्वयोगसि

स्यादित्य मेतमर्थः अप्यसमर्थ इति। पदस्य स्यापरस्यावान्तरार्थ स्याऽपेक्षत्वार्थ इति भावः। अन्यथेति। अपेक्षस्य तन्त्राहविशेषीति॥ स्यादिति नैः सकाशा
९८ रर्थविशेषे प्रापनो मो विशिरि स्वर्था ना स्वर्थं रश्मी पितुं समर्थ्या नामि मान्तं न तत्र पारिभाषोपस्थितिः स्वतंत्र त्वेन पद त्वेन वा निमित्त कोट्यप्रवेशा
न्नत स्व समर्थस्य ते भाव्यकारो वक्ष्यति स्वकार्यो भावः सामर्थ्ये विधि सन्निविधौ वक्तव्योपति रितीति दि कुत्र वाक्य पदस्य द्वये पित्र्य सर्गो तत्र
वधाने पि महत्स्याप तिरिति वा चंति बाम तन्निधानात्। एवं व स्तनः धातुम्बः वास्व लक्ष्य विधौ पमानन्तात्मने पदं कं यं योगे म्पः स्यादत आह।
मीगस्थेम्प इति। मं वाः क्रो यं नीतिवदिति भावः। भाव्ये प्येम्प इति निर्दिष्टा स्वंच प्यं ताऽऽतिरिति तमे वारयति। पक्षद्वयेपीति। न हिं यंत्र स्थंत
प्रयोगस्य कार्गतिरत आह। तुल्यार्थैरिति। तथा च तमने पदेन स्ववोपम क्तिरा स्वेवाहेष्ट भावीतः आह। ततश्चेति नाम्नुप म्यादृयति। पदि
ति। पदिनामात्मने पदिनियमविधानस्य सामर्थ्यं समिपतिः स्यात तन्हीति दोषः। तर्वे त ते नैतत्र पः अनुवृत्त स्ये कवा मत्त माने संबंधेके वले प्य
न्ना तमने पदं न स्यादत आह। वाकम में देने ति। पूर्ववत्र ग्रहणानु वृत्ति स्तामर्थ्य त्र प्रयासन इये वा तद्वती येदिति भावः सत्र स्याद्यव्यस्व ता
प्रयो तत्र प्रयो नुपपत्तीत आह। विधीति। अभिधेय प्रयो पमिति भावः भाष्ये दृतद्याहि ममस्व्याख्यास्याऽनुवमाने इति। शादिन्निपातिपदस्य पाऽव्या
ख्याने ऽप्ययाख्याने इति भावः विधायकत्न माव्याख्याते नाने नैव प्राप्तस्य प्रतिषेधो वाच्य इति तात्पर्य। न नु पूर्ववदित्यात्मानानोर्थः प्रयाऽऽ
स्यामिति ते नैक यं प्राप्तित तुं प्रा माविप आह। दृढ इवेति। एवं च शादिन्निवव्यपेक्ष्या पूर्व स्य वर्ष ग्रहणात्नि दोष इति भावः। पूर्ववद्विधिरिति। पूर्ववदि रा॰
ति ऽत्राप कस्य सिद्ध स्यासर्वा मिक त्वाद्वा इच्छानु रोधाद्वास श्रंदितीय स्येति। एवं च सतव पेक्षे विपूर्व तेवि ज्ञापकमाने तकश्चिद्देश इति सस्य वसिद्धौ नो ९८

विधिपक्षश्चेति भावः स्माभ्यामित्यादेः श्रितस्य प्रत्ययस्य मित्वमिति त्वमेनोत्कार्यमिति भावः शब्दैः श्रितोऽसमावादिति। शादिसत्रुमित्युक्तश्रितोऽस
वादिसर्थीः पूर्वस्मात्प्रमेदमाह। श्रितेति स्थितिमात्रमस्यात्मनेपदमिति मितत्त्वाभावादाह। स्थितमतेरिति। प्रासोतीति लुङ्लिङोरिति शेषः। नियमा
र्थमिति। ङिवादेर्वसिद्धेरिति भावः। माध्येलुङ्लिङ्परइति। स्थितमिति परलुङ्लिङ्रूपस्य सर्थीतयोः फलतीति भावः एवं चशास्त्रियमित्यस्यां
सर्नेतान्यां न भवतीत्यर्थस्य च तु समर्थीयते माऽन्यत्, तामावेतासंधर्येत न स्थलविधिकल्पनं चेति गौरवमिति पाविधित्वमेव युक्तमिति तासंधर्येप्रा
धान्येन कार्यमिति देशस्यैवोचितमात्मनानुपपत्तिरत आह किमर्थमिति। कार्यमिति देशोऽप्यासेनमितिनादेशोविशेषितत्वमिति भावः। माष्येलिङ्गमिति
देशादिति। पूर्वस्य परे गेडिर्थादित नहितिदिश्यत इत्यर्थः। ननु कर्तृमित्त्वमात्मनेपदे फले सर्वस्मात्तदादेशे न निरूपणमेनुपपत्त्या सिद्धान्तेनात्रितरूपे
वाधीत आह। अनुपपत्त्यामिति। परस्मैपदनियमे नैवेदलिङ्गत्वमिति तद्विनिवर्तनमयुक्तमिति भावः। तत्त्वात्मनेपदादिनिति स्थलनेनत्वान्तर्गतं
चिन्मयो जनकं भवत्विति भावः परिभाषायाम्नाध्यवाधेनोपपत्तौ गाधीनस्याप्यौतः पक्षान्तरमित्याह। तमनुद्यन इति। तस्मादप्युपरिभाषावाधोभा
त्मनेपदीनामनुदात्तोपकारकत्वं चेति पक्षत्रयोऽर्थः। वार्तिकं भाष्यं चेति। मनसपयहरांमिति वार्तिकं पूर्वं तत्त्वमनपादिति तत्त्वमितिमाध्यं चासंगतं
स्यादिति भावः। अकुस्मादात्मनेपदिनइति गणासूत्राकुस्माच्चात्मनेपदिनस्यादि। सहितुं कंडवादिङ्। तोपरि तैमाध्येतवंधकरणात्तत्वमथ्याप्रादि
ति। आकुस्मादात्मनेपदिनोऽमित्यमथ्यादिस्यपिवोर्थं महान्तस्याप्यात्मनेपदलिंगत्वं तौ चोक्तत्वमर्थ इति भावः इतरत्स्पष्टं आमनमनपवतु
मनुतन्मात्रे स्मितिमस्यामनपिस्यादित्याह कत्रपवेति। स्वरितेति। ऋजोतित्वादिति भावः। माध्येआमन्मनमपादिति। यद्गुह्णीहि स्मामन्मनसपमकर्तरि

स्यर्थः। तद्विधाने · यदीतकस्यापायः क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वं वा। यद्येति · वक्ष्यमाणात्स्वरितेतिजितत्वस्येतनम स्याख्यानमभिप्रेतेदं तदपाद्यविरुद्धेनेवे
८९ दं स्वरितत्वजितत्वमित्यत्र नवर्तते इति। अन्नमिधानादिति भावः। तत्त्वारंभरीत्याहसाध्यते। नैतदेवइति। नतनदर्थमित्यक्रमपदस्तन्त्यः अवद्ध
तावपि कथमेकेनवाक्येनार्थद्वयावगमित्यत आह। वाक्यभेदेनेति। आद्यस्य विधित्वं द्वितीयस्य पर्वं वदेवाभनेपदं नतत्स्वयोगित्तिपमार्थ
त्वमित्यर्थः। इदं च अकेद्वयत्राकर्तृगेविक्रियाफलेआत्मनेपदं सिद्धिर्विधिः फलं नीयं · प्रोयाप्यां। स्वराद्दं नीपसव्यादित्युत्क्रमविन्यत्वद्द
द्तात्तत्कथमनत आह। तस्मिदृदिति। स्वराद्दिः स्वरितात्वेतस्यर्थ इति भावः। युज्जोः नात्वेनिष्यतति तावधिरस्ताद्दुत्तीति। मनितमपाद्दतिप्रेषः
अतः प्रायेणत्वाभावात्रैकवत्वे · अवतनिषेधे नाप्यवद्दाः। हृतेदेवेति कर्त्रभ्यनत्रत आह। संगीवद्दिति। तवकेरिति। धेनुशत्रुस्याधान
कर्मत्वमेवमहृत्तिनिमित्तेनत्युगेत्वसमानाधिकरणमेवनाद्दिति भावः। संन्यासी च योगी च कर्मिणः कर्तव्यस्य स्रत्रेफलेत्यागकर्मेतद
तिहृत्तिपरत्वेवार्तिकता स्यर्थमाह। सकर्मिणीति · अतएव वार्तिकव्याख्यानभाष्येतदेवेतिमघृकं। पत्वेनद्रुत्तिकस्य कर्मपदानिक्रि
यापदेत्वेनव्याचक्षते · तत्र · कर्तरिकर्मव्यतिहारे इतिसत्त्वे क्रियायहरणं कर्तृव्यमितितत्त्र कार्यक्रियाह्वयमीवार्तिककारस्य कर्मशब्दः
क्रियापरइत्यर्थे ज्ञातेनतद्भूकस्य कर्मपदनांक्रियापरत्वेनव्याख्यानस्यान्तं तनमनेविसाम्यः एवं वस्तु भाष्यदिलक्षर्यसाधनेपरमा
व्यस्य कर्मपदनामपितथाव्याख्यानमपृक्तमेवेति धीयद · भाष्ये आरोहं तिहृतिनमिति · आरोहंतिह्मतितं द्वितीपकाव्यारोहपमा
णोहृत्तौ तत्रैवस्थलमारोहपतिनमृत्वानितप्रनापिस्यादि त्यर्थः मनुष्याः हृतिनमारोहंतीयरथंनावस्था। स्थलमितिनिनवनितिरंकर्मेति 

भावः। लौकिकमिति यदभिप्रायेण तु यद्वदेरादधिक्यमहं तत्सामिप्रायेण तु यदेवदमन्नतिष्ठन्नगमेवनमह्यदफलाशाय धाद्धिकर्मकर्तव्य करणे। एवंव
व्यासवचनादेहरोपे यानुकूल्यावादेधात्वर्थः। स्यादेवमपि भावय न मननुष्ठानादेह यती त्वर्थः। स्यालक्ष्येन वागन्तरक्षस्यं काष्ठमय
नुपवृत्तानस्यानमनुष्ठानेह ह्लीतिमध्यमलि। मायेनोमपानविप्रमितिनिर्दिश्यतइति। निधीयतेद्रव्यर्थः कर्मणाद्व्यात्रीनरयासवरका
रकपरस्येति भावः। एवमपि कं मोनरानिहरिः कथमन्त आह। लकर्तिनीति। कर्म तत्प्रमितिमादनेपिकर्मत्वं धि न स्यादत आह। पुरायदिति
न वैकस्मैकदर्थ्यायारप्रधिकरणात्फलाश्रयत्वे। आपाततस्त्रयतत्त्वेचसंभवतीतिभावः। यद्यपिबद्धमिति। शास्त्रस्यबहुलक्ष्यसंस्कारकत्वा
नुरोधेनेत्यर्थः। एतेनाहरिह्निकर्मकाएवास्योद्देश्यमिति समाकृतो। आपातावस्थास्यकर्मत्वावच्छेदेन कर्तृत्वमपि यादनाम। द्वन्द्वमेव
धनपितृं भाष्येहर्षं नव्यानीनस्मृतौ हृद्यरतां दर्शितं एवं चाकथयतिकर्मतुं कर्मकारणमितनस्मृतौ हृदयतात्वंकालितं
नेह्यनयन्ताह। भाष्येपयेवमितिकर्मकर्तृत्वाभिद्रुमिति वा। नचिदमनुपपन्नं। समानधातौ कर्मस्थक्रियपानुत्पाक्रियकर्तुः कर्म
वन्यायः न यातनया। न याहिलावयतेद्रव्यत्र किंतु नामिकर्मणामसमानाक्रियत्वं। उतत्वाणाम्। नाघः। स्पंतत्वांपन्नत्वेनधातुमेदात। नो मः
स्तुनातेर्लोकिलाव यमिति केदारं देवदत्तेनयत्नदत्तइत्यत्र केदारस्यमहत्वविधाकर्मत्वेनतत्त्वेवधात्वमेदात। लवनकर्तृक्रियाणामादिति पमाल
मित्वमेवनेत्यत आह। यथा स्तुनातीति। इष्टं तत्र नुवयादयमिति। स्तुनातिलावद्दिति। लौकिकमीतिशपः। आनापालेमद्धिधामवनाक्षयत्वंगत
स्वकर्तृप्यायारस्मिन्नवत्वेनकर्तृत्वापायाविवक्षायामपि तत्रतुद्वरकमेतितिवम्तत्त्वपर्यवसानं। इत्यादेवतस्यमात्रात्रैराधात्वाधं तेति

१८० द्विधाभवनमात्रमिति चेन्न नानैवौचित्यं । कश्चिन्मूलव्यापारयोः शक्तिः कश्चिदेकत्वेऽपीति कथमतत्राह । अनेकार्थत्वादिति । तदुक्तं एकदेशोऽसमूहे च
व्यापारनशनप्रवाहयोः । स्वभावतः प्रवर्तते न तु स्वरूपसमवायितादिति । केचित्तु एकदेशोऽसमूहे च व्यापारनाशनप्रवाहयोः । स्वभावेनैतः प्रवर्तते
स्वरूपसमवायितादिति । केचित्तु धर्मे स्वत्वधर्मे प्रमित्सवे इति । तत्कानेन्याह । निजात्मवेति । न चैवं धातुमे एकत्वं संबन्धो न स्यादित्यत आह । स्वात्म
व्यादिति ॥ तदुक्तं नानिधानं तत्रापि वस्तुविशेषव्याप्तिविशिष्टः मेदेऽपि तत्स्वरूपत्वादेकत्वपूर्णिकेव्यनेति ॥ न चैवं केदारः कर्तृसमत्रआह न
चेति आत्मेति देशिकस्तथा व्यवहार इति भावः । रूपं च हितीयावस्था. यावत्ती सुस्रोपान स्थानीया स्वर्धविभागभ्रमिषु पदं विस्वस्वरूपं प्राप्यो
ति कीयपर्वतमस्ति: प्राप्यतेतात्यं तरालमा विन्यो गम्यमानाम पो वस्थाशब्दे नोच्यते । न तमप्यामं द्विधाभवने बुद्धिरवगाहते द्विधाभ
वने स्वस्वरूप पर्योप्यतां ह्रास्वैव कर्तृ द्विधाभावने प्रवृत्तेः अस्य पापि लाघवं कुर्यात् स्यादना येगा प्रवृत्ति प्रसंगात्तत्रत्नो द्विधाभावने कर्म
ता यथा वगाहते । तत्तो यं तत्सौकर्यं च तानेनत्र प्रयुक्तः स एव द्विधाभवति किं तु स्वत एव वेति परमरहस्यं संवलितं द्विधाभवने तस्य तास्वा
तंत्र्यावगाहनमिति द्विधाभवनमात्रमिति त्वेकर्मवद्भावः स्पष्टं वेदं हि लाघवं जीयावदैविशिष्टचाचकोधातुर्विशेषणोपर्यवसन्नश्च इति बु
मो द्वितीयकक्ष्यायां चेन्नव्यवहरंति । इष्यते तु पपाद्यरापं तेतु पपादयति । तत्तोपदेशितं तत्र तु नाति केदारमिति केदारमिति तत्क्ष्यायां प्रसंगात् राम०
क्ष्यायां प्रतिविशेषः । तस्यां द्विधाभवनस्वरूप योग्यतामात्रमित्यपेक्षते न द्विधाभावनरूपेण स्वयोजकव्यापारे प्रवृत्तिः । अस्यां तु द्विधाभवने ८०
स्वतएव प्रवृत्तेः इच्छानन्तरक्षणे मापकं ईरणाप्रवृत्तिगतिव स्यमाणासौकर्यमनीतितत्क्षणादिविच्छित्तिविशेषणप्रयाणात्मानुपादाने । सो १८

कापीति । निशयेति । अस्यां तु कस्यापि स्वतः प्रवृत्तस्य तत्र सेमापावि तत्प्रयोजकव्यापारानपेक्षत्वादिति सो कापीति शावविवक्षया प्रयोजकव्यापारा-
विवक्षेति भावः । इयं प्रायोगिकी पञ्चमी यथा नमस्मिः तद्गतं अवस्थायां पञ्चमीमाहुः सर्पतं ततो कर्मकर्तरीति । तस्याः पञ्चमीत्वं चैवं । तत्राहि नीय
कस्याद्यां फलसमानाधिकरणव्यापारोर्थः । ततोऽपि विरतौ पाकस्यात् ततोऽपि सर्पव्यापारस्य प्रकृतार्थस्य फलसमानाधिकरणव्या-
पारस्य चत्वारि चतुर्थकस्मात् ततः फलसमानाधिकरणव्यापारे प्रवर्तनात्वेन विवक्षितेऽपि विशेषहरणाम् नाया । पञ्चमीत्वं उभयत्रापि
सिद्धि वीहाव्यसर्वोनेहृदित्यानिश्चतत्प्रेवसाद्रिशुर्के । तदाह उपयोगनिहृनाव धीति । मुख्यप्रयोजकव्यापारानिरूपितावधित्वव्यापारे
इयतत्स्वार्थपात्रहनिरूपितत्वादिति भावः । एतत्सर्वशादेर्ध्रुवं वे विस्वार्थानिरूपितं । तदाह इति सिद्धं शाडेति । ननु लक्ष्यते केवलं इति प्रयोजक
निकिमर्थं । चप्रसवघटितप्रयोगादेः तदाह लीकपीति । लक्ष्यते केवलं इति कस्याप्यस्वतन्त्रस्य प्रयोजकस्य व्यापारे प्रवृत्तिरिति सो
कपि प्रतीतिमात्रं पञ्चम्यां तु स्वार्थं प्रविप्रयोजकव्यापारेनापेक्षितत्वादिति तदितिसापकस्य लाभादिति तदाह इति भावः । प्राकृते । प्रयोगांतरे प्रवृ-
त्तिवाच्ये व्यापारे । अपादानेऽपि तत्र वसाप्यवहाराह अपरः इति तदेतन्न सिद्धिः । एवं द्विधा भवने प्रवृत्ते केवलं त्वविना स्वे मायप्रयुक्ते इति निरू-
नमेवसाव तत्र्यकस्मात् इत्युक्त्वा तद्वद्विधा भवनं प्रवृत्तत्वमेवानावदेवनकिं तम्प्रसूत्रप्रवर्तयितानां प्रयुक्ते इति प्रयोजकस्य तत्प्रयो-
जकत्वेनाधिकः सोकपीति शापद्रति भावः । नावगते केवलं देवं जनितेति । अत्र लावण्यनीतिपाठकस्तु स्वयं कमनमानत । गंधद्रव्यमस्ता
सिद्धं तदीत्यानेनात्र नेव प्रसाधिः । पञ्चकर्मकारणेयोगदह्यानीतिमयमान्यस्यात्रसप्रवर्तितोऽ नतेऽनुपदवक्ष्यमाणादित्याह कर्मत्वभावा

८१ मात्स्यात्प्रयोक्तिः नचैवमत्रैवकर्मणि व्याप्याप्तिविषयेऽस्य लक्षत्रैस्यावश्यकत्वेन कथं कर्मव्याप्यत्वाभावादिद्रूमित्याशङ्क्यमिति चेन्न । अत्रात्मस्य फलाश्रयस्य कर्म
व्याप्याप्तिविषयेऽस्य लक्षत्रैस्यावश्यकत्वेन कथमेकमेव व्याप्यत्वाभावादिद्रूमित्याशङ्क्यमिति चेन्न । अत्रात्मनः कर्मपदस्य कर्मसंज्ञायोग्यार्थपरत्वेन तदिति
रिक्तस्य देवदत्तरूपस्य फलाश्रयस्य तत्त्वेनैव तदसंभवेः कर्मसंज्ञाप्रयोगतिविषुद्धिरिति निपमानेनन्यस्यारकर्तृकर्मणोनयकर्मणो भावइतिवक्ष्यमाणा
सिद्धं तत्रीस्तात्सामनेनपदंभवत्येवेतिदिक् पुनरितिदेवदत्तीमयोन्यस्य स्याविवक्षायाकेदारेतत्रिहूपितमयोजकत्वस्याप्यसतीतोदे
वदत्तेव्यापारस्योप्यमानीनेर्द्विधाभवतमात्रेलावयत्तिरितिभावः स्पष्टमन्योऽन्यत्रिमनुष्यानितिमात्रमहद्दरतोत्रापसमपिमकादौसाध्य
रूपताधुनितः । मसर्पानेति । इत्यादिभिरितिशेषः नतुतत्रापिकर्मव्याप्यविषयत्वेनतात्पर्यमितिभावः एवंवाधायोपिनप्रेषणायेक्षाज्ञा
नेनात्रापंपूर्वमपस्यइतिध्वनितंते । यत्र तोनिष्पन्नप्रेषणानतीपकदृक्षामादपनसंभवः द्विधाभवनानुकूलव्यापारिहूपार्थाविवक्षितोनम
सिपादकत्वंनात्वंतयोर्द्वयोरपिग्रावयोरूपस्थितिरविशेषात्त्वसमानधातोकर्मतानुलक्षितत्वस्यज्ञानसत्वातनचैवंलाघवपतिकेद
रोदेदेवदत्तेनेत्यादिनीपकदृक्षाभावसपिकर्मवित्वाभावापत्तिः व्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वाभावेनतेस्यैवकत्वकर्मकारकसमितिवेधइतिवच
नेनतत्र स्यामिरितिदिक् पचेनतत्र पक्षेद्विनीपकदृक्षैवोदहृदसांवक्षमानामतिद्वंतदीयानहृदस्यनपन्नोहन्तुनस्याभितीसाहुः भाष्ये पक्व राम. ८१
चितोमिद्वस्यर्थमितितिपदसमस्यसज्ञानोपायेक्षत्वेनसमस्यांतरस्यैवैश्वरमानत्वितापरिहारामिहसर्पमितितिनोक्तं । एषदेषइतियदेषपरि
हारापत्तवपानियमार्थत्वेनसमस्यांतरस्यैववारमानत्वितापरिहारनिहसर्पमितितिनोक्तं । एषदेषइतियदेषपरिहारापत्तवपानियमार्थ

न्यास्यापतेस्तपकृत्स्विराग्यात्स्वप्रिरूपो देषो नेरयीः एवं वायुकेतिपमार्थत्वमितिति भावः। पावतेति। एवं वायवेनपुष्ठशारस्यक्षि माववनत्वाभा
वेनतत्रकर्मा भावइति। क्षिपमार्ती पिसत्रेव गादिति इतिनैमाप्नोति। अनेनतिपमस्पप्नोहस्पमा गादिति भावः। नदस्तनक्षिपामिति। पद्यपिति
दुःपलंदानस्वपुष्यपदंनेत्समवेता श्रेपापरं नकेवलमितिस्वरूपं नमपोगोदुर्लभस्कधापिमास्त्वाद् क्षा कर्मणानरूपं तोस्तीत्समितिभावः। अग्ना पामि
एनेनलुप्तिः पपमदर्शी नकेचिनु गोडे। नाहितिविइदमनुदहरलामितिस्वाऽस्तत्रपस्ताहिंनहेनुमातीजितिभावाख्यानसंगतिः माऽथैऽपाविया
भाभारद्व्रज्ञीयाइति। एवं चतेनैनतिपमफलसिद्धेरनर्थकेऽस्त्वमितिति भावः। ननुस्त्वेषोगोवासिद्धे वार्तिके ति। अहरामेवनकापीतिस
तश्राहमाध्येस्त्वावश्यमिति। अनुत्थमानेइति। तिग्रहरादुनिशेषः पत्रामिपमः आरापिनानरूपं नस्पले। ननीमत्रेति। रूपेनैकविष
पेनरूपापतिगतादुस्याहे प्रतिषेधइति। सत्रेनासिद्धेवीर्ति केति। अहरणामावाध्याप्नदेवकिं विद्धचनंमेनवाद्नाकांपत्तनोवरंवार्तिक
एवहितिनहरणामितिति भावः। नत्यवतीस्थअस्तकर्मफाकर्मफावस्पपीहमपत्रापित्रापीति। नेवेतिवोधः। कथं पुनरितिएवं वयपद्दिरतोःप्रा
स्वभावात्मतिबेधोऽपर्यं इतिभावः। भागशाइति। भागशोवस्पानं चकार्मस्पमितिति भावः। भाष्ये आत्मनेपदस्पचेति। नकेवलं पकूविलो
रपात्मनेपदस्पापीत्यर्थः। नहिं नदर्थमेवेदंस्त्वमस्ति स्पाह आ। मनेपदमतिषेधार्थं त्विति। कर्मवद्भावेनस्वर्थं आत्मनेपदंसिद्धिरदं सत्र
रूपं नानामरूपं नकर्मनुस्पक्षिपेकर्तर्यवात्मनेपदं नतुरूपंनकर्मनुस्पक्षिपइतिनिरूपंतेभ्यः कर्मकर्मतीतिनत्रिह्यापीतिस्पर्धः नन्
सितिहुस्पपुनर्वचनंनमन्पतिहस्पर्थस्पानतन्नह इतिविधार्थमेवआह अत्रोकर्मलादुइतिलिङ्कापीयः प्रकृतेहपाहने प्रकृ। पंतरामिहस्पर्थं

९२

सितिभावः विशेषणानां तस्यैव तथाहसिमाअफलकत्वेनोपयोगः इति तत्रैकोऽपलक्षणतत्वेऽगायोध्यं। भाव्येर्ब्दानन्दवेति। कर्मेव स्व-
कृ॰टी॰ वेनेत्यर्थः एवं वेद आवर्तकताद्वेऽनत्व नीचित्ते सिमावः एवं वागत्तापतेनरतातुष्टेवहृदं तत्रैसितास्येर्यतनुदतो रतावितितिनियमस्तत्त्वा
स्माद्दोनिरतो तापो कथ्यं सि व्यतदुःखकिरितिशंकते किंसिध्यतएवेसि स्तत्रकात्स्वापिदुःखसिद्धसिरयाह दुःखोतिचे त्यादिनियमस्तत्वा
६२ त्कथं मासिरितिशंकते कथमिति सि पमस्येवामासिध्रिधुतरं। न वैतरं। न वै तस्मादिति। दुःखादितो वहूत्यर्थः तनुत्तोत्तुत्वेनैवधा
तोर्वीर्तमानत्वेकमानतोपिसंभवादहतिसेविति। एवं वततः प्राणवस्थायां प्रयोगस्येवाभावेतकर्मीव कर्मवास्ततत्तीत्यर्थः क-
र्तितिहच्चतार्थकृतोऽन्तरं न व्यक्त्यवस्थत्वेन हृदयस्य सौकर्मयोगसंभवादिति। अस्यकथमत्रात्मनेम दिवार्यतेमतेनावधः नियमाभावे
गतापन्तिगताद्दुःखहरतात्स्यावस्थापादुपेयिवुराहियांपन्तस्येवमक्रमात्रवुराहियांपनव्रजातिकहितुमर्हापन्तत्वेवेतनस्तत्वविषयपतया
एवं पश्चिमोपितत्रात्मनेपदस्येवेवतयापातत्रातेवतत्रिगाहतामथाकासितिस्वपमाद्दतोरितीत्यादिपरं तेवोक्तिर्निषष्ठलामाश्रोत
त्यक्तमानागतावितिस्व त्यामित्यादिद्दुर्वितकरतान्दतित्यराप्तं न त्वस्य चुरादित्वं न्यायतेपि तद्दिशीघविघ्नयामितिगोधं। वस्तुतस्तत्वा
यकमेववविंत्सं। कुद्दिमान्तीतामिवतस्याकीद्दित्वस्येवरतामात्रार्थत्वात्केयलं कुवेरविराद्देतेइतिलिंगात्द्दतित्यराप्तं तत्वेमाव्यादृ इत्यत्रि राम॰
यप्याधयाहितिविकल्पितत्वात्वोपिचुराहैसंगितत्याप्यतावकर्मकादित्वन्हेतुमन्त्तिवयववत्दताअंभवादित्वपिताततातात्याह ६२
ववीचमत्योवोचितमिसितत्वेनतुशीघवेयर्थ्यमतत्रायाहनवानिदिवितिपयचिपमतिवोगिम। तात्मनेपदमितिदिशोनापिविधः। सामान्यथाप्यनां

मानुषौ आध्यानार्थौ तं तदपि नतरः तस्मादिति पदविग्रहपदिशोबनिर्देशार्थं कृत्स्नेऽस्त्वमपि । इतनमिति भावः न च धीगर्भेति कर्मशीलोऽप्येव
नहुनास्येति बद्धी स्तत्वात कर्मणोः भावेन नेरमुरहस्यमनत आह कर्मोपलक्षणमिति अन्ये तु तन्दभाव्यवलात् स्त्वस्य कर्मपदं कृ
लाक्षपदं ननु कर्मसंज्ञकपदमित्याहुः । नद्वपि एवमित्ये ततघटि तमुर हरस्यामपि । उपलक्षणं ता । द्वि तो राहस्यमस्ये तथोः । अक
कारणे वोत् हस्यामनीति मत्त्वैव कर्मवम्त्वा वासिद्धमिति भावस्य स्य प्रयनेति इति भावः पदपदिगानि वृद्धि मित्स्त्वेत्तानस्य मात्सार्थं काना
मेव ग्रहणमिति स्मरणानि पोतो । नात्वं तकर्तुः कर्मत्व मात्रि तत्पापि एतमत्वप्रसा मात्पदाहमा नार्थं कस्मात् नेरपि तत्वग्रहणं चोथ
मिति तात्पर्यं । एतद् वीति म्ये आध्यानार्थी नाकर्तृस्योक्षिप त्वेन कर्मवम्त्वा याविषयत्वादिति भावः । तेन्नापपती ति प्रति पे धमति
सोतिसमर्पकं स्तं त्वं जेष पतीत्यर्थः एवं नातीप कानामित्यस्य कर्तृस्याभावकानामित्यर्थे यस्मात नत्ना स्वपते वेत्त्रापि स्याद्
नाम इह विवामत्वं ना नामिति कर्तृस्याभावक्षिपत्वे चीति । अपि नास्य कर्मकत्वे चीत्यर्थः अनतर्गभाव्ये एवं नाती पकानामिति तविद्धि तार्थम
न्यायामवन्ते वामितेव वृद्धे तत्ताज्ञात्ये चकर्मवम्त्वा यासातिपीयत्वेनेति वोध्यं तद्दाहुः । एवं वेति । त्वातं स्ये संभवतीति विध्यं तरशीषत्वक
स्यनातृकेति भावः पंचमीयं तद्धितिं भागवृत्तिकाराः । सोयंविशिषो वर्शीनं मत्र्येति वक्ष्यमाणं भाष्ये । यद्वि तु पदमिति सूत्रस्यांतमेव स्याय
मादृ विशिषिति पत्र कर्मभेदेन क्षिपान्तस्य कृलेविशेषदर्शीनं तद्पमेदर्शीनं तत्र कर्मस्याय स्याप चेतोदन शेटिकादेरन्यत्र कर्तृस्येत्य
र्थः पद्म क्षिपाकृत विशिष्टस्य पत्र कर्तृ इमन्तस्येया वधारणं तत्र कर्तृस्याप त्रकर्मा । ता तत्र कर्मस्ये त्यर्थः इदं केषांचिन्मतं अन्ये तेषाम

तिक्रियानन्यत्वमादिरूपत्वेलक्षण्येनायेनानवेक्ष्यकर्तृत्वेति स्त्रीलिङ्गवादे रविकर्तृस्वभावैकतापत्तिः तस्मात्पक्षान्तराभावात्फलांशरूपायाः क्रियायाः कर्तृगतत्वापि
ई.टि. संबंधविशिष्टेनांशेनतु प्रधानेनकर्तृस्थक्रियापरामृश्यमानाः सोंशः कर्मस्थक्रियत्वापत्तिः विषयत्वापत्तिरूपस्यावरणांशरूपस्य वा फलस्य कर्म
९३ णिवत्त्वादिति वेलक्षण्ये ज्ञानानुकूलव्यापारस्य वस्तुतदर्थं द्व्यापारयोरविशेषदर्शनात्मिन्नस्यरूपतद्व्यापारव्यापारीभावात्कर्मत्वदेशीयताऽतो
रूपातिशयनत्वेन फलस्य हि नीव्राकारणायामात्मनत्येतेषिति। एवं च निर्वितत्वेऽविकार्यकर्मत्वमिति विकारलक्षणः कर्मत्वविशेषः।अ
व्येतन क्रियाफलविशेषान्तरासिद्धिर्यत्र न लक्ष्यते दर्शनादनुमानात्प्रत्यक्षप्रमितिः कथ्यन इति तत्र स्वलक्षणादिरिति भावः। अन्येऽप्यनन्येतिकं
र्मस्थक्रियत्वं निराकरोति धातुनाचेति। न चैवं सति धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वाभावात् ह्यक्तिनः कर्मत्वानापत्तिरतत्राह तद्वदाकं
प्यइति अयं भावः धात्वर्थवत्तानानुकूलव्यापारस्य रूप्यर्थत्वेन तदनुकूलत्वं कुर्वीनगतं नाउपपत्त्याद्धसीमिप्रयोगापत्तिः उपरिगमन
मपि धात्वर्थश्चेतन द्वयानानावतौ वह्यत्तिनः कर्मत्वोपपत्तेः किं त्वाश्रयत्वेनेति आश्रयत्वद्वारापि न्यायमात्वर्थं न्यायत्वं रूढौ प्रत्युदे प्रती
यतइत्येवाकेन तु रूढिं यामतिपापतदृष्टिः। नचिविति। उपक्रमस्यैकमितरनि वृत्तिपरवाक्येनाकर्मकमासेवेन तद्वाहरणत्वावगतेरिति
भावः। अस्मादेवोदाहरणादिति। एवं ज्ञानोपगतानामि सुक्रियापत्स्वपत्काले। साधकर्मकत्वीवेति भाष्याखेत्यपि वोधं साधकर्मकत्वीवेत्यनेन सा कृत्स्वि
तकर्मकत्वौरेतद्धानेनपयोगित्व वोध्यते तु स्वकर्तृकर्मणोरिति कर्मभावबोधनेऽप्येवेत्याहुः। कर्मकर्तरीति कर्तरि कर्मवत्तनः कर्त्रन्तरूप राम.
न तु कर्तृप्रयोगनवाविपरीतास्व पदस्य पदसद्भावहितोऽकर्मविशेषणपरं धर्मत्व धर्मः प्रत्युदाहरणं प्रत्यतेऽति। सिद्धान्तं तु इतिशेषः स्वात्मनारोपणतीय ९३

चापि स्वत्वस्य कर्तृकर्मादिनिरूपककर्मताः स्वत्वात् भाष्ये आत्मनः कर्मत्वेऽपि निषेधस्मरणं तेन कर्मता आत्मनीत्यर्थं तेन कर्तृत्वेनात्मनो वक्ष्या-
स्य कर्तृकर्मादिनिरूपकसोऽभावेन चात्मनेपदस्यैव तत्रात्मनेपदमिति विधीयमानत्वात्तदर्थः। भाष्ये तु हरेरात्मानमिति दृष्टान्तयति तत्र स्वत्वे
ति। अयमाशयः शरीरात्मनोः कर्मत्वं हरेः स्वत्वादिरूपसंबन्धेन शरीरे विवक्षितत्वात् तत्र कर्मत्वमस्ति शरीरात्मनोरिति तावदुक्तं दृष्टान्ते तदात्मा क-
र्ता। शरीरात्मनि कर्तृत्वस्य लौकिके व्यवहारे प्रसिद्धत्वादिति भावः। न चैवमात्मनो व्यापृतः सोऽपि कर्तेति स्वात्मानं हन्तीत्यादौ आत्मनेपदं स्यादिति।
न स्यैवेति। तस्मात्तत्र पुरुषस्य अपकारप्रयोजनकत्वेन कर्तृत्वाभावादिति भावः। पुरुषस्य जीवात्मन एवेति। तत्र पुरुष
स्य अपकारप्रयोजनकत्वेन कर्तृत्वाभावादिति भावः। पुरुषस्य जीवस्य। भाष्ये आत्मानं पराभवतीत्यत्र आत्मनः कर्मत्वं
रिणा। तत्कर्मेति धर्मरूपं। परस्त्रीसंश्लेषकर्मतत्र लोकव्यवहारानुभवतीति लौकिकव्यवहारात् परस्त्रीसंश्लेषकर्मसामान्यापेक्ष
पेक्षया धर्मे इति प्रसिद्धत्वादिति भावः। शरीरात्मनः कर्मत्वेऽपि परस्त्रीसंश्लेषजनकं दृष्टं वा आत्मनः कस्यात्र कर्तृत्वं तत्र निषिद्धा
नात्मनेति निषिद्धं नाशयतीत्यत्र निषिद्धं निषिद्धविषयानुष्ठानजन्यपापं नाशयतीत्यर्थः ... कर्मत्वं विहितत्वं वा पापं दृष्टिने
नपापान्तराद्यपेक्षया निषिद्धत्वेनानुष्ठितस्य ... कर्मत्वं विहितत्वं वा पापं दृष्टिने पापान्तरादि अपेक्षया निषेध्यत्वस्य
नतिनेति स्वस्य अपकर्षत्वेन भाष्ये ... इति तत्र अपकारे विनाशकत्वं ... तत्र कर्तृत्वेऽपि कर्तृत्वं प्रत्यासत्तिः
कत्वेन भाष्ये ... इति तत्र अपकारे विनाशकत्वं ... तत्र कर्तृत्वेऽपि कर्तृत्वं प्रत्यासत्तिः

मिथ्यायथासमलके ये पोनककर्तृव्यापारेणात्मनेपदमित्यर्थादिति भावः संविधाने हि स्वभावार्थमहस्यानुकूलः प्रवर्तनाख्यो व्यापारः प
९७ नेनेत्याद्येवकारेति कूमहस्यानुकूलो मनसमानव्यापारस्यभावार्थः स्तर्तृस्यवककक्रियामहस्यवकूलव्यापारस्य संविधानशब्दवाच्यः
तेनयजेनेयशब्दकामदृत्याद्ये यजनानेति निशास्त्रेशंसन न हि पहोत्त्वव्यापारमयो जनकव्यापारकर्तृदेवर्धीरयिपमुनोसंबंधः स्याद्धि प
यास्ते नखापारस्यपजमानव्यापारे रत्नपावघस्त्वर्थी महस्यवकूलत्वाभावेन संविधानत्वाभावादिस्यान्तः परे तु संविधानेसा
मर्थीसंघटने रूपमित्याहुः ननु क्रियायां वकूलत्वापारस्य पचत्यापर्यानन्तत्र मितेसविधानन समपीत्यन त्र्याप्याह अने
ने कार्यत्वादिति तस्यघोनकमिति अनेन तस्य विशेषणत्वं लक्षपति संविधानविषयपदकर्तृकः पाकदृत्यर्थः परे त्वनेकार्थ
स्य धातोरन्यायमेजार्थे इति बोधनमेवघोनकत्वं तेन विशेषत्वे पितत्क्षतिरित्याहुस्तन्न हि हुः यदा चिति हि तस्मनीतिमसमाचार्थी श्वदि
त्रद्रुपेरसिद्धं तोनदत्तमनत्र्यपदेव न क्षे कर्तृत्वेन दृहमेदमिथा नायेति किं वपा स्याद्धि तां संविधाने हस्य भावत्वादि तां न क्षतिन
न्यायस्या तिजिधापकेवात्रानापरस्यवावस्यकदृत्याशयः न चैवं तनात्मनेपदं न स्यान्निति वा संविधानस्य बोधितत्वाद्धत
त्र्याह। पदेति। तस्या। त्पेतस्य नचपमर्थी। स्वात्मना हत्वेन त्र्याहकर्त्रमिप्रायेदृत्यादि। न दर्शकर्त्रमिप्रपनात्स्त्रेक्रियामिदेयस्त्व
तापपामनात्क्रियात्वाहितेत्कर्त्रीफलभागपनदृति। क्रियाभेदः संविधानलक्षणः तत्कर्त्री संविधानकर्त्रीके षांवि त्वत्रेमिप्राय ति रा॰
पासहविकल्पनेभ्याप्यात्मनेपदमस्ये षांवकः सांगीकीरात्पीमहस्रतिर्थयेति चकेषांविद्धानत्वां स्त्रीरमतिताके षां विद्धादिकामिति वा ९५

एवमस्यैषामिथ्यापि योऽयं विकल्पांगीकारेऽपि प्रयोगानयमसामान्ये नरसीपाति कीर्णीहेजिवयन्त्रिमि यतः अत्रपक्षे प्रत्याख्यान
माध्यं अत्र पक्षे प्रत्याख्यानमाध्यं योजपमिह्वदिनजिन एवेमि। नच मयपक्षे न माध्यसंभवतः प्रत्याख्यानमाध्ये सर्वेषां वकर्त्रीमि
प्रायं। क्रियाफलत्वमलितत्वात् इसं पवनम्य अभावाने पदं नचैने षामुमयपमल्लीप्रकेः। नत्र सर्वेषां कर्त्रीमिप्रायं फलमलीमुपक्रमा
इमसाभावे: कर्त्रभिप्रायत्वाभावप्रसंगो लम्पते प्रसंविधाने एषां इति। नीलीनि तद्वन्तुमत्तासंदेवदजोगच्छतीत्या वनायते:
तस्मात् इत्तरं व्याख्येव पुनानत्र हि यामाहैनत्फले सर्वेषां कर्तृ नामित्वमेव विवक्षितं नतु परगामित्वमित्य स्तु वचव्याख्यातीयने
चन थैव यथा साहे। एवं च नचैषां कर्त्रीमिप्राये चेत्यादि मनी कल्पकै पदे पिविंत्य एवचितने इत्यादि प्रयोगप्रसंगानमीविनष्टपर्य
न मोपपायाः मक्रस्मादिकं वेतानस्य पर्याहकं करावित्य एकोपदेति तन्मनी प्यानस्या च यथक त्वाच्च नव सेनाम प्रपानीयाहेयामा
हीनामपि पत्रामिप्रेतफलत्वमस्येवेमिताऽयं माध्येव मूवरोन कर्त्रीमिप्रायमेवा कर्त्रीमिप्रायमेवाबीवाक्रियाफलत्वमलीमपि
न अत्र यजत्यादि फलममुपामिप्रेतमिति नतथातिमावादित्य एतदवगन्तव्येत्याहु इति। स्वार्थेच यद्दइति-यः स्वार्थे क्रियामानार्थं
नेतत्र नहि षयिप्रयोगे इत्यर्थः। स्व इके कर्त्रीमितं कर्तृपकारकेलं। नतु संयमा: स्वमवायो वाचित्रपायने नयश्च कामइत्या हेनत
माजात। एवं च फलह्वातक्रियैव कर्त्रीधीनि फलितं अत्र पक्षे क्रियापाफलं प्रयासोकनी वायेदुदेशोनक्रिया मरतिरवगन्तान
यथा। यथा है मोन नाहितो कलोवा न यत्पाहे च स्वगौदिफल स्यावगन्तं नहि सितादि इहफलमि सिवो ऽयं परार्थेति। या स्वादिषात्परार्थ

त्ववक्ष्यैव नास्तीत्यतो न दोषः स्वार्थत्वपदार्थस्तोभयविवक्षावत्तो धात्वन्तीत्यर्थत्वविवक्षायां नञ्ज्ञानाविति स्वत्रार्थः उभयं च स्वरितञित्स्येवेति न
८५ दोषः विवक्षानिमित्तात्स्वार्थपदार्थते स्वत्वयविवक्षे स्वतेवयमत्ववनीनघाटते कुर्वते येरमिति हि इः अनन्वयस्याभिदासीय वतत्र स्वत्रार्थक्रियामात्र
विवक्षायां परस्मैपदमिति विवक्ष्यते कैयटेन॰ तेन चैतत्स्यापत्यकर्तृबोधे मानमिति तिलक्ष्यते। नान्दीनामित्वविवक्षाभावमात्रं परस्मैपदनिमित्तमिति
वत्राप्यात्मनेपदहेतुस्वभिव्यात्तत्वधातोः स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले नन्त्रियमाहोत्तलक्षणेति योऽर्थः। केचित्तु नेदं शास्त्रबोधविषयो विषयमात्म
नेपान स्तबोधविषयः नयी गानुभवात्। किमर्थक्रियेति विचारे फलविस्पदार्थफलवकर्तृत्वं फलविस्वार्थफलकर्तृत्वं मननासावबुध्यते। एवं चैव परे
र्थत्वमेव परस्मैपदनिमित्ते कैरिदृश्यामिरिकेस्मात्नीयक्रीटेरमानात्। अनन्वयमाच्येः कर्त्रभिप्रायमिपकं नेतत्कर्त्रभिप्रायमिप्रेत्या
मिदत्सौपचं नरमित दासधर्मस्वत्वाभिन्याशेपासाध्ये॰ स्वामिनास्वधर्मस्य दासेत्यारोपेण्यात्मनेपदवत॰ कर्त्रभिप्रेतत्वादिकंवाद्योपि
तानारोपित्वात्धारलांमानस्तबोधविषयत्वरुडादिद्वेतुरत्वमवपदार्थांशेमेतु परस्मैपदमिस्युपक्रमितेकैयटेनोक्तं यस्त्वतः कर्त्रभिप्राये
क्रियाफलेदृस्यतेनलं विधानमुपलक्ष्यतेनच कान्हतोत्मनेपदं विधिस्यनुक्तलक्षणाधनविनियोगार्थत्वेन परस्मैपदमेनवह
रियंधेस्वाद्यमितिमेनरमापानिरूपितेभाष्यस्याप्यत्रैवनासर्वमित्याहुः। नचैवं विवक्षानिमित्तकेस्यात आह। स्वरितञितिहिप्रयैवेति।
नन्वेवं पंचमिहनैः स्वतीस्वकलं विधानप्रतीतेरात्मनेपदं स्यादत आह। पंचमिमिति। पंचमिहृत्वैरित्युपपदस्यासत्वान्नस्योनिमावः न राम॰
नुस्वामि दलवाणो पुंगपदकार्थत्वविवक्षायां स्वार्थ इति तात्पर्यक आत्मनेपदस्य दासेनाचपाभावानपदार्थत्वमपुंगक परस्मैपदस्यस्वामिना ८५

नचयात्तत्त्वमात्मस्यार्ईदृशोविषयेपदेशिः तस्यप्रयोगहेतुतस्याः तत्राहं स्वामिनास्माविनि। क्रियामात्रेति यस्मात्तद्रूपमप्यं तत्र मन्त्रोक्तं सर्वं येति।
सर्वथानुष्ठितं सर्वः मात्मसर्वं षामि। स्वस्थाविसर्वधातनामि सर्वः संभवेदृस्याहिदेवंवपत्रयानी कर्त्रीमिमापद्रस्यस्याथात्मसंसंभवत्वात्तै
तात्स्यप्रदृष्टिरितिभावः अकर्त्रीमिमायमि। स्वस्य कर्त्रीमि त्रामिमायमि। सर्वकर्त्रीमि त्रायामि। लामि। सर्वपिनामित्रं यतामिप्रेतमेवत्रा
त्येष्वेवयात्स्यादीनां सर्वथाकर्त्रीमिप्रेतमेवेति। याव्यामावाभेदानोदाहरणात्वमिति। भाव। नैतेषांवात्स्यावनाविशेषेनि। क्रियामा
त्रहणेत्वादितिभावः एतद्रूप्तरीत्यामात्मस्वरूपविहृहं अकर्त्रीमिप्रेतांक्रियाफलमावस्वैवमात्मतोलामात्रदुनिकाश्रिन। सम्पयोः
योनदृत्वंपरिहरति। प्रकारमात्रेइति। केचित्तुनयाजातिरितियदुक्तं हेतोरिति तावद्वेशुमीति एवमाहुः नन्वमिप्रपूर्वजैमिनिप्रायांहृते
नकथंनहान्यपोतत्रहकर्त्रीयमिति। तत्तुनतवविवक्षितत्वविमावः केचिदिति। संप्रत्येतीतिमाव्यत्वरस्यादितिनेयांभावः। यद्यप्यात्मा
विधौकंत्वंवंधोनास्तितयापिकात्मेदात्मीतांः प्रत्ययात्माहि व्यमात्मा कारत्त्वयत्साधारत्वाद्रूपमिप्रायेशकालत्वात्मात्मेदृष्टकं तस्मादि
ति। संप्रतोमि। क्रियाफलविशेषतांसंप्रतीत्यस्य क्रियायाः व्यवहितोतरकालिकमिसर्वः तस्वदृष्टमेवेतिभावः नश्वनयनक्ष[illegible]पत्त
ननदृश्यादिविषुतोविरोधी। प्रत्ययः कारतां तद्रूपत्वियानत्वात्तमाप्तिः। केनीना। कर्मनाशात्तत्वस्यशी। करतोयायारगमन। विस्मयादिरूपविरो
धिकारणात्सोनितिप्रेविनाशात्संभवादिति। भावः विप्रकृष्टं तंफलातरमाविवं अमिप्रयाहृत्वा। विति। तदं भाविवक्षभाविलं सत्रितिहितत्वमेवव
मामात्मसंगत्येतः सतितुतस्मितक्रियोदेशपत्तलक्षणात्मायात्सविशेषत्वाभिप्रेति। भावः क्रियामात्मांशेपदफलीफलतस्मात्मिसिद्धं व्यमुद्देश्यत्वं

बुध्याज्ञानातित्तरात्मनेपदमित्यन्वयः एवंचत्तादृशोदृश्यमेवफलशदृनलभ्यत्तइत्तितात्पर्यादृष्टमेवाभिप्रेत्यवक्ष्यातित्तअभि
राभिमुखाप्रआदिकमिति। आघत्वं चाभिमुख्यागत्तआघमाभिमुखंचकर्मप्रारंभकालिकमेवेतिदिक्। नत्तुवप
नस्यकेशकर्त्तनरूपंत्यादि। अत्रापिफलमव्यवहितमेवेतिकथमिहाग्रामिरत्तआह्वैकेशेतिधात्वंवपत्तेइति। वेजोविकि
रणार्थोत्रवपतिरितिभावः भाष्येत्तेनयंचेत्यादि। अत्राभिप्रेतिः संवंधमात्रे एवंचयेनफलेनसंप्रत्तिकर्त्तासंवद्धः येन
चसंवद्धोभविष्यत्तियेनचसंवंधोभूत्तत्सर्वत्रात्मनेपदंसिद्धं कर्मारंभेतस्यैवस्वसंवधित्वेनादेशात्। तत्राभूत्तेउपयो
गोऽलाविघ्रदृष्टवदत्तइत्याशेः भाष्येत्रापिहीति॥ नचत्तानिफलानिनक्रियारंभेदृश्यानिइतिवाच्यं अलेव्यापारव
धनवफ्लेरारंभोहोत्ताभविष्यामीत्यादिप्रत्तिवचनंत्तदुदृश्याश्चगावएवेतिभावः पादेभत्तिरव्यात्तिपादभत्तिसंवंधि
त्विनमित्यत्तत्पर्थः॥ दिवसस्यत्तांभत्तिलप्स्यामहइत्तितार्थेभाष्येसर्वत्रचेत्ति नहिप्रयोजनमनुदृश्यत्तिन्यायादित्तिभा
वः प्रकार्थेमि अनन्यलभ्यत्वंप्रकर्षः साधीयइत्यस्यक्रियाफलेनान्वयः अनन्यलभ्यंक्रियाफलंत्तत्राहानचोत्तरे
त्रसंविधानरूपधात्वर्थसत्तिकर्त्तारमभिप्रैत्तित्तत्तत्तडोनावित्यर्थइतिभावः किंत्तत्साधीयः क्रियाफलंत्तत्राहान
चोत्तरेरोतियद्यप्यादिफलंअत्तरेणापाणिक्रियानचनैवलभत्तेत्तदित्यर्थः॥ गवादिषुचत्तद्व्यात्तिरेकदर्शयत्तिया
जकाः पुनरित्यादिनात्तद्यचेष्टः नहीत्तियद्यपिदानादिनापिस्वर्गोभवत्तित्तथापिस्वत्तोर्गविशेषस्यक्रियाविशेषा

नयत्तत्वादनन्वलभ्यत्वमित्ति भावः॥ तदुद्देशेन· विशेषोद्देशेन· एवंच क्रियाफलशब्देन तद्देवग्राह्यमित्ति भा
वः॥ कारिकायां यमित्ति सिध्यर्थं यच्चाद्यपरवारभ्यत्तडत्यन्वयः एवकाराध्याहारश्चवो ध्यः॥ शेषात्कर्त्तरि भाष्ये अर्थ
कर्मकर्तृरूपे· प्रतिबेधइत्ति· परस्मैपदस्येतिशेषः॥ कार्यातिदेशकमेव वक्ष्यन्नास्य परत्वेनात्मनेपदं सिध्यत्येवेत्यत्त
आह शास्त्रेति· पवस्तुतं कार्यातिदेशेप्युपदेशादेशएवदेशन्तस्य शास्त्रातिदेशानतिरेकश्चेत्तिन दोषइत्तिबोध्यं·
नन्वेवमपि विशेषविहित्तेनातिदेशिकेनोपदेशस्य बाधः स्यादतआह स्वाश्रयमित्ति· अचारित्तार्थ्यमेव हि बाध
कत्वेबीजं अतिदेशाश्रयगादिसंपादनेन चरित्तार्थ इत्ति भावः भाष्येरोषइत्ति॥ एवंच भावकर्मरोगारि नियमे उपयुक्त
त्वोन्नायं शेषइत्ति भावः ननुप्रकृत्तिनियमेन दात्तडि· दादिभ्यो व्याहृत्त परस्मैपदं शेषे भवएवेत्तिकित्तेनेत्यत्त आहप्र
त्ययनियमइत्तिः अशेषं दर्शयत्ति गंधनादिष्वित्ति एवंच गंधनादौ प्राप्तमात्मनेपदं यथा वाधत्ते तथा सत्तिकर्त्त
र्यहेरोकर्मकर्त्तर्यपि तत्तद्बाधेत्तेत्ति भावः सत्तित्वित्ति· इहकररांत्तुस्यष्ठार्थमित्ति भावः अनुपराभ्यां॥ भष्यप्रति
षिध्यत्ते तत्र परस्मैपदमित्ति स्वरितमित्त आत्मनेपदमित्ति प्राप्तस्य पुनर्विधानेनार्थादन्यन्नेत्यलं गत्तेरित्ति भा
वः॥ अतएव प्रतिषिध्यत्त इत्युक्तात्रे कर्त्रभिप्रायेक्रियाफले आत्मनेपदं भवतीत्युक्तिः संगच्छते॥ नन्वित्तिवा

श्रीःरामः दिरूत्रेनसामान्यतःप्राप्तानास्वरितञितइतिनियमेतदपवादतया अनेनपरस्मैपदविधानेकृते अनेनपदमायाघु
८१ तेकर्त्रभिप्रायादावनेनपरस्मैपदविधानात् अन्यत्रशेषादितिनियमेनव्यावर्ति।तत्वादत आह अयमभिप्रायइति
तदपवादत्वापेक्षयाकर्तृगामिक्रियाफलाद्दावेतिप्रसङ्गेत्यस्यप्रतिप्रसवविधौलाघवादितिभावः।प्रतिप्रसूयत
इतिक्रमेणानियमइतिपक्षेइयंशंकेत्यर्थः।मोलेना।सर्वेषामूलेप्यित्तेनातिमस्त्रैत्येनेनाबाध्यावइत्यतोघुम्य
इत्यत्रवाग्रहणानुवृत्तिःनन्वनेननिषेधेननियमायाकारणोपिपुनर्मूलविधेःप्रवृत्त्याशंकातदवस्थैवेत्यतआ
हासाक्षादिति।तन्निषेधेहिशेषत्वाच्छेषादितिनियमान्नानियमः।प्रासंगइतिभावः।धिधविधीयतइति।नंक्रमेणानि
यमःकिंतुसर्वप्रकरणायुगपदेवनियामकमितिभावःअनेननियमानांविधिमुखेनप्रवृत्तिःसामान्यशास्त्रसंको
चकतानेतिध्वनितंभाष्येप्यनेनपदेनपरस्मैपदवाध्यतइत्युक्त्याविधिमुखप्रवृत्तिःसूचिता।निषेधमुखेनप्रवृत्तौ
हितन्निषेधस्यशास्त्रत्वाद्वाध्यतइत्युक्तिरसंगतेवस्यात्।बुधयुधाउत्तरसूत्रेणासिद्धिमाशंक्यपरिहरति।भाष्येबु
धादिष्विति।नन्वकर्मकाणांग्रहणांसकर्मकार्थमितिविरुद्धमत आह अकर्मकाअपीति।प्रकारत्रयेणात्तेषा
सकर्मकत्वमितिभावःन्व० नन्वकर्मकाणांसकर्मकतादशायामिवअप्राप्तत्वाविशेषात् अचित्तवत्कर्तृका रामः
८१

कर्मकार्यमित्यर्थः अगणावः ननु यतो गणात्मनेपदं ततः प्रागवस्थितगणाद्यदन्तत्वेति न दोषोऽत आह णिमात्रेति
प्रत्यासत्तिमज्ञानानस्येशंकेत्यर्थः । चुरादिणिचो णपत्तादित्तिसामानाधिकरण्ये वैयाधिकरण्ये चानन्वयोऽत आह द्वि
तीयेति । आरोहयमाणामिति । णिहत्तो प्रथमा चतुर्थ्यः कक्षेयत्ततो हेतुमणिचू प्रयोजनान्तरमपीति वस्तुतस्तु पद्द्रा
प्रयोगानभिधानमिति भाष्याशय इत्यन्ये । तस्यैवेति यद्यपि यस्मात्सोः प्रागिति वक्ष्यमाणरीत्या हेतुमण्णिरित्ति लभ्यं
तथाप्ययं भावः ॥ तत्रासति आद्यपि चुरादिणिच्त्वावच्छेदेन प्राप्नोतीति विकल्पितणित्वावच्छेदेन तु स्वरूपत्तसंभ
वेन तत्र चुरादिरूपत्तादपि परस्मैपदं स्यादिति ॥ उत्तरभाष्यस्य त्वयं भावः ॥ क्वचित्तपाऽरूपत्तसंभवेऽपि चुरादिणिच्
त्वावच्छेदेन न संभवतीति हि तन्मस्मि त्वावच्छेदेन तत्संभवस्वरूपत्तेतित्तिसत्त्वगत्यवृत्तेः इति ॥ नयादेछेदसीति ।
सुपां सुलोमिति ढकौ प्युपलक्षणमिदं ॥ लुटि च ॥ भाष्येऽनुक्तप्युत्त इति वृक्षभ्यः स्यसनोरित्यनेन न तु न सिद्धं तत्र
चतुर्णामेव ग्रहणादिति भावः भाष्यकार इति । न च चकारेणास्य पष्ठाप्रतिपत्तिः स्वरितत्वेनत्व्याख्यानसापेक्ष
मिति वाच्यं कृतेऽपि चेसमुच्चेतव्यविशेषप्रतिपत्तये तदपेक्षायास्तुल्यत्वादिति भावः ॥ सर्वे च काराइति । अनुवृत्ति
फलकाइत्यर्थः तेनाटश्रुतिवचस्य पुनर्विधानार्थत्वपरभाष्येण विरोधः ॥ भट्टसुत्तसन्तोगर्भं जनाजो जीभट्टकृते

९८ भाष्यवृद्धे यो योत्तेव प्रथम-आकडारात्॥ नन्वविरूद्धानां संज्ञानां विषये विरोधमूलक विप्रतिषेधशास्त्राप्रवृत्तेरस्य
कैमर्थ्यमनुपपन्नमत आह। आकडारादिति। अविरोधमजानतः शंकेति भावः। निरवकाशस्य लेत्तु अविरो
धज्ञानानोपि शेके त्याह। विशेषेत्ति नत्तु विरोधाद्योस्त्येव कार्याः। न च संज्ञानामिति॥ द्वंद्वः शत्रुः कर्मत्यइति
च संज्ञानां लोकशास्त्रयोर्युगपत्तत्प्रवृत्तिदर्शनादिति भावः न चेति। अनवकाशत्वप्रयुक्त इत्यर्थः एकफलकत्व
सहानवस्थानलक्षणाविधवा अनवकाशं वाधकं न चेत्तदुभयमप्यत्रेत्याह। अभिन्नफलत्वादिति। वस्तुतः
समावेशदर्शनाद्वा विरोधो विशेषत्वेप्य वाधकत्वामिति भाष्याशयः। कैयदोक्तमेकफलत्वं विरोधश्च व्य
भिचरितौ अत एवाचिरादेशेननुदो वाधमाशंक्यन तिस्त्रित्तिहा यकेन समाहितत्तस्य हते ये तादृशस्य लेएफल
त्वाभावस्पष्टं एवत्तक्रेसादधो वाधनमविशेषि-आस्वादरूपफलभेदेचदृष्टमित्यलं कृतेत्तु सूत्रे अन्यत्र
वलवत्वेन दृष्टत्वापाव्यवस्थाकांक्षायां परत्वानवकाशत्वाभ्यासेत्याहुः। यथेयोति। एवं च दृष्टोत्तो विषमइति
भावः। उदाहरणोत्तिफलाभेदे द्विपदिसमावेशः किमुवक्तव्यं तद्भेदादइति दृष्टान्तेत्ति भावः नन्वि वृद्धादीनां एवस्य
शक्तिमत्वबहुक्षाहानस्वीर दर्शनाप्रवृत्तिचिमित्ता नीत्तिकपमेतेत्ते संज्ञा हाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकोहिसइतिवे राम:
९८

न्नासत्यपियोगरूढिमात्रेणासंज्ञाशब्दत्वमित्तिभागवत्तोभिप्रायात् कार्मिणोविधानमित्तिएवंचफलेभेदादवि
रोधाच्चनबाधइत्तिकेपटाशयः ननुभयपणायाटनिरीयेइत्तिभावकर्षसंदेहोत्तआह। गुणादेशेत्तिकिंसंभवमात्रेणा
द्विधापाटोप्यास्वरसादित्तिविवेत्तुंतद्विचारःकार्यइत्तिभावः यन्नःज्ञापकाश्रयणाचकारादिरूपःपद्यापियरंका
र्यमित्तिपाठेपिसूत्राणामन्वयापाठःकार्यस्तयापितत्रनवरीगौरवंनापिप्रतिगौरवमित्तित्वनसंदेहइत्तिभावः।
कार्यशब्देनेत्ति। संदेहेत्यवत्तु नोक्तं उत्तरत्रानन्वयात्। पद्यवन्वयिकार्याणापत्रसंतिवचनपुरुषनियमपूर्वेनिपातार्थः त
यापित्तेषांकेनापिबाधप्रसक्त्यभावाद्वाधित्तप्रवृत्तयेचेत्त स्वत्रसत्वात्तल्लाभइत्तिभावः। पूर्वया। अनवकाशया। ननिय
मार्थमित्ति। अद्यपाठेत्तु एकैवसंज्ञानाद्वितीयेत्तिनियमःविध्यर्थत्वासंभवात् अत्रचविध्यर्थत्वसंभवेननियमोनपु
नरित्तिभावः। ननुयथायेणापूर्वस्यापूर्वस्यापिचारित्तार्थ्यसंभवेनसंज्ञानांविरोधाभावेनचउभयोःप्रसक्तौअत्रापि
पाठेनियामएवस्यादत्तआह। एत्तदेवचेत्तिनियमानुवादहेत्वायत्यावरंवाधकत्वाकल्पनद्वाराविधित्वमित्तिभाव
विप्रतिषेधेइत्यस्यस्हष्टवाधपेत्तिशेषः भाव्यपरार्थमित्ति। अन्यत्राकरणार्थंइत्यर्थः परार्थ्यत्वपाकृतंतत्तदेवमयात्र

विवरण
रुग

कृतं भविष्यतीत्यर्थः ननु विशेष्यवाचिपदासंनिधानेन नपुंसकमेव प्रयोक्तुमुचितं। संज्ञापर्यायनामादिशब्दानाम
पि विशेष्यत्वसंभवाच्चात्त आह। संज्ञेति। प्रचुरप्रसिद्धेः संज्ञाशब्द एव प्रकरणादुपतिष्ठत इत्यर्थः। ननु सरूपाणा
मित्यस्यातिक्रांतत्वात् कथं तद्धर्मिता स्यादित्यत आह। अस्माच्चेति। एकसंज्ञाधिकारोत्तरमित्यर्थः। लिंगविपरिणा
मेनेति। भावसाधने शेषशब्दे विभक्तिविपरिणामेनेत्यपि बोध्यं। बहु। योगव्यवधानात् यत्वयायरार्थं कृतं तदे
वममात्रवृद्धिस्थं भविष्यतीत्यर्थः कतयात्तत्रत्यमत्रानुवर्त्तत इत्येवं भाष्यं तव्याख्यातं। नन्वेवमपि संज्ञेत्यधिकं का
र्यमेवेत्यत आह। संज्ञाधिकारश्चेति किमिति प्रश्नः एकासंज्ञेत्यापुत्तरं। प्रश्नो सामान्येन नपुंसकं सर्पिःशब्दवत्। हीय
वकृत्त ह्रस्वपरत्वमिति वा। इसेत्तत्वात्कतत्रां गसंज्ञाभावे किं स्यादत्त आह। असत्यामिति। अनंगस्यापीति। यद्यपी
ष्टानुरोधात्समावेशोपि ज्ञापयितुं शक्यस्तथापि लक्षणैकशरणानामिष्टानिष्टदुर्ज्ञेय इति भावः॥ देवदत्तो आर्य
इति॥ वाक्यसंस्कारपक्षे इदं॥ प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तद्विवारंणाशक्यमितिचिंत्यं कुमुद्वानिति। इत्तत्पू॥ सि
द्धांतस्त्वित एव ज्ञापकात्समावेश इति। परं कार्यत्वमित्यत्रस्थ वंत्तसमुदायात्क पंत्तदित्तस्त इत्यत्तावपि कपंपूर्व
पदे हे विभक्तिश्रवणमत्त आह॥ परं कार्यंति। शब्दस्य भावश्चार्थः सचैकदेशद्वारा एतत्तस्थत्रार्थरूपः अनुवादे वैर्थ्य रामः

विशेषणाकशब्दस्वरूपप्रतीतेरिति भावः। तत इति। अनुवर्त्तमानस्यापि विधिकोटौनिवेशादिति भावः। अंगं
सदिति। स्वादिषु पदं गं तत्पदमिति व्याख्याने नानुवादस्सामर्थ्यादंगपदत्वयोः समावेश इति भावः। नन्वनवृत्ति
सामर्थ्यात्समावेशो तत्राह लि॥ इहापि तथैव स्यादिति भावः॥ एकासंज्ञेति। तदुक्तं भाष्ये एकासंज्ञेति वच
नादित्यादिः बाध इति। उत्तमगोयबादन्यायेनेति भावः। इह त्विति॥ इहापि तथैव स्यादिति भावः। कथमिति
चेदिति। पदमित्यनुवृत्तावपि उभयोर्विधेयतया कथं भसंज्ञायद्कार्यमिति प्रश्नः॥ उच्यत इति। नानेपदसंज्ञा
विधीयते किं त्वनूद्यत इति भावः। पदसंज्ञा प्रवर्त्तत इति। तद्वद्धिः प्रवर्त्तइत्यर्थः। अनुवादसामर्थ्यादिति भावः। इहाउ
एकासंज्ञेतिनियमाबाधायविधेयतेति विशेष इति बोध्यं। वस्तुतस्तु भाष्य मन्यार्थकन त्वेवमर्थकमिति तेत्रेवनिरु
पितं नन्वेन पारीत्यापरकार्यमिति पाठे पिज्ञापितसंज्ञाबाधस्यान्नाबाभास्तादित्तरपर्यवसायीत्ति यथा पएवस्या
ननु समावेशसिद्धिरित्याशयात्॥ ननुवइति चेन्न। अनुमिन प्रात्ययवादभुत्तत्वादस्याः प्रवृत्तिः ज्ञापितो वा वस्तादित्त
रपर्यवसायीति समावेशसिद्धिरित्याशयात्॥ ननु बहुव्रीहिः संज्ञा नित्तत्तेतत्रत्तस्गुरुप्रयहणामावश्यकमत्त रामः
आह एकसंज्ञेति॥ अन्यत्रैवेत्तियथान्यासमित्यर्थः मयाद्विति परं कार्यत्वबाधिनेत्यर्थः। ननु समानाधिकरणा

विवरण
१००

ग्रहणमपि कर्त्तव्यमिति किं तत्पुरुषपदं कर्त्तव्यं तैव विशिष्यो ऽत्र तत्र आह भाष्ये एकसंज्ञाधिकार इति चोदि
तमिति । यद्यन्यत्र सा संज्ञा तदा भयं कार्यं एकसंज्ञाधिकारे तत्पुरुषप्रकरणे नवकेवलाः समानाधिकरणेनेत्य
तरं करणे तु अधिकारादेव समानाधिकरण इति लभ्यते इति तत्कर्त्तव्यमेव नोदितेति भावः अनवकाशेत्ति यथा चा
नवकाशत्वाद्द्वन्द्व । बहुव्रीहिसंज्ञां बाधते तथा तत्पुरुषसंज्ञामपि बाधेतेत्यर्थः यद्येवमिति कर्मधारयप्रक
रणात् द्वितीया श्रितेत्यादि यत्नोऽयं श्रितादिमपेक्ष्य च तत्पुरुषसंज्ञा कर्त्तव्येति भाष्याशयं मत्वाशंकते यदि
तु द्वितीया श्रितेत्यादि कृत्वा कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्योपपदमतिङिति प्रकरणात् श्रितादिभिः तत्पुरुषइ
त्युच्यते तदा नेयं शंकेति भाष्ये पं· परं त्वत्र पक्षे श्रितादिभिरित्यस्याधिकस्य करणात् गौरवं भवतीति भाष्या
शयस्तमेव सम्यक् नन्वेवमपि समानाधिकरणस्य तत्पुरुषत्वं न स्यात् तत्पुरुष इत्यस्या तत्रैव संबन्धात्तत्र
आह तत्पुरुष इत्यत्र चेति तथा च कर्मधारयसंज्ञायास्तत्पुरुषत्वं स्यपर्यायेण सिद्धं परं कार्यमिति समावेशार्थमि
ति भावः अत्र पक्षे वेदु बहुव्रीहिसंज्ञाविषयेऽस्या प्रसक्तिरेवेति बोध्यं ननु द्वितीयाध्यायस्य तत्पुरुषसंज्ञायाः
प्रणमेकमरनुवृत्तिरत आह व्याधिकरणानामिति द्वितीय एव पूर्वकाले एक सर्वजरत्पुराणनवकेवला रामः

समानाधिकरणो न कर्मधारयपदस्येदं कर्मधारयसंज्ञा कृतिं व्यतिरेकिभावः तु तस्य विशिष्टिं यः उक्तं विशिष्टेन ततोपधापादस्तिनिविष्टमिति
भावः यथा ख्यातेन स्वरूपात् तु नादेन कर्मधारयसंज्ञायाम् आह एतदृष्टिं तत्र न समावेशा विशिष्टेति तत्वं न नु दृष्टेत्ये तेन त्वया
वा दृष्टपदे यत्नु यप तम् न आह दृष्टिरोदिति । व्यक्तिरस्यापादेन कृतम् कर्मधारयेत्र उपपतेवा नदिति ताप्यर्थं आह दृष्टान्तो
तं दृष्ट्वा स्वमात्रमिति रूप्यावधि त्वाय तो संतुधामितसंज्ञयोः समावेशानामतेः उपरताप्र इति सर्वं हि स्पष्टं करणासनु कर्म
स्यादिग्रंथेन । अमेतु च करणादितं हि गृह्णते विशिष्टं कर्म सिति भाष्यार्थमाहुः कृत मे वेति न देवदत्त इति तत्वेन नु तत्पदसत्तिं
द्वयोः समानविषयत्वात् तत्पदस्य गतेः व्यतिरेकात् व्यपजन्याह दृष्टान्तोदितिगमिते भेदः सम्यक्त्व कारणात्वाभिमा
नः गमि स्वरोगमितद् ने नरदद्रमि पूर्वपदस्य कृति स्वरः तु पदत्व गतेः समासदक्षिता वे तु पदत्वात्तुतो गतिरितिचवे । द्विः कर्मतेष
त्र संज्ञयोः समावेशो नत त्वाद्वार्थं साधकत्वमेवाक्षिप्त पदसमावेशो वो अतेः समावेशादिति । करणात्वादस्तां गतजीपा कर्म
त्वा कर्मके त्वाभावात् तदपदस्यैव तत्भावात् स्थितोस्येः कर्मकत्वप्रकर्मत्वमिति दृष्टिपाय हेदजीरनीपा चेतिभावः स्वजीवेव
वासधात्मस्य तत्र ध्वंसितिदपवीथि केतिवो ध्वंन नु कर्मत्व विधान स्वाम स्थापितं जीपेस्तन आह कर्मकत्वाचमित्युदस्तु पत्तदस्या
कर्मत्वेन कृतादेदपितजीपाति तित्करजीकरणायो दिस्वात्यो प्रत्यये तितत्वं आह प्रयोगे विदि नार्थेति भावः । न वस्तो कंपाकुदृ

101

विवरण स्याद्धन्तव विषद्धी स्यादिति वा वाच्यम् । कर्त्तृत्वा हृत्यर्थानन्त्रया तथा कर्म तद्धेतुत्वहननात् हिंसायां नत्वेवं मनन्त्वा देवदत्तादि प्रयोगः कथं
१०१ हि नुन्नत्वमिति तनयवाच्यतामत्वा देवदत्तहन्तृत्वमात्रेण लिङ्गत्वात् केवित् तु साधकतमत्वाकर्मत्वप्राप्तिरीये क्षात्रेऽपि प्रतीतिप्रयोगादरुतम
त्मानं विधिं संकार्यफलवपक्षेऽपि परत्वात्तनीय प्रयोगाद्ये स्याद्येव नन्द । तुल्ये तेदेवत्वा पा । तानस्किं वनन्नपत् । नाप्य पत्र विषद्यत्वाक
स्तीति कर्मत्वमवनद्धदत्वात्वमस्ति नहेतुः किं वक्तुमिति निस्तत्र कैव दो कटी स्याद्व्यीद्धोऽपि धा नाव्दीये नश्रुत्वा नो स्या
त्मेभेदकत्वनस्यनुस्यन या विशिष्य का वेत्यनत्वपद्ये इत्यस्ति रन्तु वितानांकिं वकार्यफलत्वपक्षेऽपि याद्धि प्यः पदेवप्र गन्यपदे स्वेको
त्वेति श्रद्धत्वो स्यादिति सत्र भाष्यो कदित्याश्च यादन्नमुनयत्वेतिगां दोऽन्यिपपदृत्ति श्रत्रत्वभाष्यं संगतेनाकतारस्यसंज्ञानीय
यो देशत्व मेवेति वनदुत्वसंगतिरि । पाइः हेतुमतिचेति चयहत्वादिति श्रमं वारवतिहि तु संज्ञेति । निवंधनद्वति नन्वानसीवं
धुरित्यनत्नुतामानेभाष्यस्य नन्तेति वेति वेत्ताः पुनविधापकेऽत्र दत्तानं ज्ञापनमात्रे पलक्षणानंतत्त्वमिस्तुदत्वे स्यत्राज्ञापन
त्वपक्षेऽपि नस्यसंयोधनविभाक्ति तिपानकस्यापि लक्षणं हवंचोगछतुभवा नागीवंधु वीसीवेधु इति गमकवर्तिनउदक्तरमात्व
मिति माष्याशयस्त्वेनाहेच्छया । अतिप्रसंगात्मज्ञाप्वस्येति विभाषया नमियाते नवामपरीहदत्तीपद्यपाइः विंपद्धति । अत्रैवंपवि रामः
गां श्रद्धेयं विंतात्प्रत्याद्देवभाष्यप्रयोगान्तस्य निमत्तवेनेतो कपपोगविक्षिप्ति पाइः । नतोऽपि संज्ञं वेतितत्पानन्दीपदिसंज्ञाविषये

तेसंज्ञेन दृष्टिसंज्ञापूर्विके इति भाष्यार्थ इति भावः। यथा यार्थे वेति। एवं दृष्टिकाः संज्ञेति नियमो न बाधित इति भावः। न दं नस्याधिकारी
संज्ञापूर्वके इति भाष्यार्थ इति भावः। यथा यार्थे वेति। एवं दृष्टिकाः संज्ञेति नियमो न बाधित इति भावः। न दं नस्याधिन दृष्टे संज्ञे इति
दृन्तः ननु चेति न वश्यत्वादित्यादर्शितोऽभावार्थे इ. यदस्मिन्यदन्येव गत्य न इति भावः। यथा यद् इति एकसंज्ञाधिकाराद्याधायेति
भावः। एकस्य न इष्टानुरोधाद् इति ने विभाषा यद् गार्ग्ये सा भावे ऽन्यापकत्वमेवास्येति। एकसंज्ञेति पाठेऽपि न दोषः। इहानो यदस्या
र्थत्वपक्षे देवानां हमा छे यर व च न इति अत्वि ये त स्यमा ल भि साधि कार्ये कृतो देतो ति व नि सा ने छे द लि घा ति ति ए सू। यद स
ज्ञातिति निगुणोऽवादेशो लोपः ग्राकृत्य सो सर्वी न पिके ति योऽयं नि यमार्थ मिति। यए पि यदंकार्यत्व यक्षे पि गत्यादि तत्वं स्यात्
यंति यमार्थत्वमि सन्नाह न यार्हि ति. भाव न्यादि ति गाद्र गा द्य त्वा छां द भा धा न्या मं न दं ग. त्यादि त्पो व ल व न लो के पि ध्यं न दं ग
कार्यान्यधान कार्यस्य बलवत्वं इष्टमेविन नस्य लेइति भावः। न्यविशेषादिति। पूर्वी लोप वादेन निर्वर्तितस्य परकार्यस्य यवर्त
केनानित्यत्वं इति रवकाशपूर्वकार्यस्यानित्वत्वं यितु मशा कृत पाक संज्ञातियमन्ना द्विस्वन न वविशेषा भावादित्यर्थः। गत्यर्था द्विनामि
वेति। एवं कर्मी संज्ञैवेति ति यमस्य। नामा षड्डादिति सा न्याया धा यतेः आदंम त्या म ण्यो द्वे ति भा ष्ये इत्युमर्थे वेति स्यः भाष्ये
गति सच्च नस्या त्यमन्ते नगा कर्तृ रि त्यस्य प्रा मेन धा त्वविषय त्वा त्वप्य क ते त्य न धा तु वि ष य स्य कर्त्तु रि प्रि ति त न मन्य स्यां भ सा

वि·वर· मध्यादिस्थितेः। यत्तेन मायाख्यवल्लभ्रमादिस्वतंत्रविधायर्थं। परस्तोनरंगःश्रोयजी प्रत्यैः कर्तृत्वमोक्षैः एवं वृथावचमस्याहोनदोषः आयंम
१०२ सामर्थ्यादिस्वस्वगतस्यादिसन्तारंभसामर्थ्यादिस्थितिरिति। तत्र प्रधानानां तदेषिनः सर्वतोवर्तनवर्तनाः किंचात्रपाठे विषयत्व
यित्वं ध्रुवपदार्थं तमयोरप्यविरोधात् मामेवेतिदिक्। यदीतितन्नुसमावेशस्यापि ध्रुवत्वे विपक्षे कर्तृत्वमात्रमुपपद्यतायां तदला
। नवसंज्ञयोः समावेशोऽस्य कर्मणि मत्ताभावेनतम यत्मासाविति निषेधात्मदर्शनेनि संबंधी। यद्यपि तत्कर्तृत्वेनिषेधेऽप्यकर्मत्वे
नदस्यागानपदे भावप्रबन्धेतिविशेषादिति ते च तत्कर्मविधिये नाभिधानेन नाहंप्राप्य योगस्यैवांभावद्वृतिमाख्याख्यायाद। तत्कावि
ति। तत्करावि प्रवितो। यत्र स्वस्य न हि तन्मयत्वात् हेशादे फ्योतकेशप्रायेऽनददयोगे तदयहोऽहं तेथं हि वचनान्तद्वतिवोध्यः। ननु यथादि
तदियासंज्ञासंज्ञावेशसंभवद्वयतव्यावृत्यर्थभावद्वृति। तत्र विलक्षणीदृशि। गुणेननदीतन्निमित्तविनाशेन प्रगयनकोरसं
संभवेननदीसंज्ञायेक्षयापरत्वादितिभावः। अतिविधित्वाद्वेति। यद्वि विध्यमावाद्वः परस्मिन्नि मत्स्याप्यभावद्वृतिवोध्यं। तस्मा
दितिद्वन्द्वानुरोधादेवमेवकल्प्यतेनदीत्वाभावेऽपि त्यागितेगुतोन यत्नो वाधात् परतो निमित्तं नदीत्वमिति भावः। मात्रस्य प्रव राम
चनेऽपि संज्ञानिरस्यार्थं बहुव्रीहि स्यादिति विधायर्थं तु कर्तृप्रत्ये ये स्याद्। माष्ये बहुव्रीह्यर्थं तितिः अवेति। उत्कातेति। तत्पद्यवीति १०२
पात कश्च बहुव्रीहित्वाभावेऽप्युपसर्जनत्वेन नदीनासंज्ञायास्त्र्वति तेऽप्यार्थे कद्दृतिभावः। निष्पतकुसुमकल्वं ननु संज्ञक्ये। समायैया

नासिद्धं पाक्षिकः कविभिशेषादिति कपो न संज्ञायामिति निषेधात्सिद्धमिति शेषग्रहणं नतु नदीपरम्परिष्ठेनसमासान्तप्रत्ययविवे
षमानस्य समासान्तैः शेषेत्वं संभवे शेषग्रहणं कृते सिध्यति । आर्थं तु मयो जनतद्धं । विकल्पः शेषे शेषग्रहणं कृते ऽपि न सि
ध्यतीति बोध्यः । समासवाच्यत्वे दृति । सध्यति आर्थं तु मयो जनतद्धं यत्विं कल्पः शेषे शेषग्रहणं कृते ऽपि न सिध्यतीति बोध्यः ।
समासवाच्यत्वे दृति । समासस्य वक्तृतां तार्थप्रतीतेः पदानामेकैकमिति न्याये नैकार्थीभावव्यक्ता समासस्यैव सोर्थ इति भावः
पदान्तरेतिरिक्तार्थीभावलक्षणं पंचप्राध्यान्तर्भावेन तोतितं महाक्रिमपरात्मा कीतितत्वक्तस्यैवप्राधान्ये दोषः कृते दोषं तरसप्रतीति
भावः संख्यासमानाधिकरणानञ्जो समासोक्तेः शेषत्वाभावात्तत्र बहुव्रीहौ प्राप्तासिद्धिरिति बोध्यं । शेषग्रहणं न करोतीति । पर
न्तः शेषार्थेन कपेतिनिक्तः शेषार्थे तु कपोन्यत्र प्रार्थेः परत्वादिति । ननु नञ्समासाद्येऽपि प्रयत्नार्थविवक्षायां विनिर्णायकाय
व्ययीभावोपि समासाद्व्या समासान्तार्थे व्यामिश्रानानात्व । पदार्थान्तरस्य तद्धक त्वमनवकाशत्वेनैव परत्वं च बाधकत्वोपपत्तेस्ता
समासे विभक्तिविधादिस्यपितव्ये व बोध्यं । मासेतोसि । तथा चानयोः परयोर्निषेधत्वमिति गहुव्रीहिप्राप्तासिः । ननु द्विगवनी
केऽनवकाशत्वाच्च तात्रहीमिक्षेत्यनेनैव भाष्ये एवं च कथमत्र बहुव्रीहिः ॥ किमर्थं गतिरिपधीनेत्याह । तस्यात्व वकाशति । नतु
तत्रापि समासान्तस्याप्रयत्नार्थस्य सत्वात्कथमप्रयत्नावकाशोनेत्याहपदेति । एवं सति पंचानां नदीनां समाहारे द्वन्द्वमपर्थपरत्वात्

५

103

सि॰व॰ बहुव्रीहिः प्राप्नोतीति सोऽपि विशेषणग्रहणादेव वारणीयः परं कार्यत्वमिति यादेशमिति हिरुक् वेरुक्तः समासार्हादेवापमिष्यते द्वन्द्वोऽपि यत्साधनेना
१०३ च समासार्हरूपेण्य परार्थं यमयपवाद इति मत्वाह निपातनीये शेषग्रहणे स्यान्मते व्येदोषः उक्तः संज्ञये स्यन्नुवर्तमानेन स्मिन्नित्रे स्वत्रैवा
यत्तनोऽग्रहणेनाशेषत्वात् अप्रतिनपर्युदासः यो गन्नाघर्थ इत्यस्यानुवृत्तेन ग्रहणमपर्युदास इति । भाष्ये कार्यं प्रति विधिरस्य
कार्यमात्रे बहुव्रीहिप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । नानु कुंग नीति सत्रविहितः समासोऽपि स्तुत्य घटस्याच्छेदे स्याव काशो न्या
हृपरिगणनमिति भाष्ययोगन्नाघर्थ इत्याहि न्यप्यपरिगणनं ह्रासस्वर्तनं च विधायकामेवनन्न स्तनाम यं च म भाष्ये वेति भावः ने
नुकार्यविशेषेतन्नुरुष्टः न तु तिबहुव्रीहिरिति मिल्लाद्यपत्यान्नुरुष्य इति चेदि स्यादनुपपत्तेन्न आहेस्य इति भाष्ययोगन्ना
घर्थ इति परिगणनं न तु एवं विशेषमक्तान्नेयत्यर्थः तथा च तन्त्रेण नुरूपमति बेधो वक्तव्य इत्याशयः वक्तन्नेरन्न शेषग्रहणस्यानुभयो
रप्याप्रवृत्य शेषग्रहणं भाषेति स्त्रेशेषाद्विभाषा स्यादित्यर्थं लाभायत्रिजतश्च शेषत्वेन परं कार्यमिति यादेशस्वार्थ समानाधिके
रणानन्तरं समासकं स्त्रेषं दोषः परिहृतः एवं च न दोषो किं केरस्थवक्ति उक्ततन्नगं गासित्यत्रानुदोषः । स्त्रिन यदेवेति परं कार्य रा॰
मिति पाठे हृविनो भगवता रुद्धिये शेषाचेति वोध्यं नत्रानदव धिमविधसंज्ञानस्त्रकृ तन्नसत्वात् सप्तम्यानुपपत्तिरन्त्र आह अत्र
कित्येतिसत्रवाधकृति तपरस्वसमानार्थकाच्य ग्रहणे न प्रतिपादितन्न इति भावः । ननु समासे प्रे छन्दस्युभयपदेति पर्यस्माद ११३

तत्त्वाज्ञः शुद्धस्वमिति तत्रं वेद्यघादेशान्तोत्रं भूतं समावेशो इति। शक्तं ओर्मो त्रापयं नाद्याहीनगतं ओः शंतकादेशाद्यनन्तो एतियजिन्नो भावेतिय रूपे
तेदिभक्त्येतिलु रूपो लाशस्तामी तो पा वेतिगो चेतना नन्तो पानिभ्रगो म चइति पिन स्वपवेंशा तद्भाव गो चेलुग चीयनेनातु मविपूनि। वे
गो तिपरो तद्रूप भविष्यन्तो निवाचे। ततोपि परस्य पद्धदाचि नोर स्वतरस्यामि स्वरूपप्रयुत्यापक्षेय प्रवेश्रवणामसंगाहितिमा वः स्ति दृनेतु
धिकं सो ने ब्धेतेस्व वे स्याहपूर्णकिमोरिति अंतरंगत्वाम्बे ल्लादितु कायद्वये गासि दं ते घ नि। नुगमा सेरितिभावः गोचे नु गची स्वत्र मूलि
मास स्पत्तके तुगिति भाध्यो के रखे हो घब्धिंसः तस्मात्स्मा हेमग वस्य गो अस्या यथा मोप गविरि स्याहा वेको गोच इति निमगादिग्नस्या
त इति पूर्वतगो थ्यं। तश एस्यैवनाग र्थ त्यादि हुं समावेशो जो थ्यः शरू धे इति। पयपि नहि संज्ञादिधानस्याय थ्यांगधि त्वं नेति प्रागुक्तं
यवो हितेनयावि समावेश स्यानि घ नामात्रेसो सद्दशा च्यम्रुकमिति यो थ्यं। न च त्रयनुबः करगात्वेना या हान त्वमस्माकिरे वने स
तेत्या हत्र्यापेति। वस्तुनि गनशर कुर गाकवे वे थ नुबः साक्षात्करगात्वासंभवात्तत्र स्वयं तिगमनपूर्वकेवे थे ति। भ्रमित्वात्ति सिद्धा
तनन्पटकनिगमनस्यापधिभावे ने यमिवेजनिके थ नु वें घ पर पदमाकरगांमित्यवस्यवा स्ति मित्र स्तुभयो माहिति रिति भावः। केसपा प्रागि
त्यादिरपि कंसपाश्री तो निगितम को मुके इत्याग थ्यें दुहि शास्त्रे थ नुः केसपाम्माई हुधान्यायप इति गोथ्यं। न च कार्यकारणयस्ते संज्ञास
स्यागा विधिमहेशे ध्वे वा कार्थे न विषय हि ते पक्षत्वं पचमी महेशा यपरिक्तिना वा हान संज्ञा मामा ल नो पाविभु पबिनि न करणासंज्ञानः
परत्वाना एवमत्रो यो न दुस्याधि कवा मनाय वत्र मसं तया नको पाघि कगाकाताय वत्र पर संज्ञायाः परत्वादसिद्धत्वाठगा थोन स्यादि

शि॰ व॰ १०४ तियाअं एतत्सधिकारस्य संज्ञाविषये यथोद्देशपक्षस्यैवांगीकारे सति तेषामाभ्यो गां हृत्वा ग्रीतिर्दुहेर्दि भागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थ
कत्वे कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वात् कर्मत्वमस्याविभागाभिहपितत्वाधित्वविवक्षायां अपादानत्वं प्राप्तिः नत्वपक्ष संनिधौगो
त्रेः क्रितततमाकारकोनत्वपेक्षयैवमकर्मकस्यविभागस्थितत्वात् ननुस्य कस्मात्पापमेव कर्मता नत्वेक्षपापि अस्य आत्मने नयथा च इत्यपि कथा
गच्छतीतिक्रमेण कर्तरि योगः अकथितं च कर्मे न नत्वन्नपा आनेत्व घेवि वक्षायामेवेति नतेनावि प्रतिषेधः इति दिक्॥ आश्वगेहं प्रविशती
ति गेहं प्रविशति ग्रामे आगन्तव्यं इत्यादि अधिकरणोपपादे वीक्षायां समये विवक्षायां माभ्यो नाहरणेपपाति वीथ्येत्याहुः ननु गेहं प्राप्य वे
त्यत्वं वार्तिकस्य माप्य विहृतं तत्र हि प्रवेशस्य गत्यर्थत्वेऽपि पाठे। वैषास्वसमस्ती इत्यस्य चाकी घटवर्ति अनीत्यत्र धनुरिति
गत्यर्थकर्मणः कर्तृधातुनधनुः करणकोधनुरतिश्च व्यापारइतिबोधः स्वव्यापारे स्वस्यापि करणत्वविवक्षा सम्भवात्। एवमसिच्छिनत्
तीत्यादौ गेहं प्रविशतीत्यादौ गेहाधिकरणकोगहकर्मको व्यापारइति बोधः अत्राधिकरणस्य कर्मत्वयोनिर्यन्तत्वं। अत्र नेति। उपसर्ग
स्तुनोतीत्यनेनेति शेषः प्रकृतिस्वरः तत्पुरुषे तुल्यार्थत्वेनेत्यादि सिद्धिः इति परस्मैपदे इति अव्ययमिति
सर्गस्यानेन परं अव्ययीभावोऽभावो नत्वकाशत्वात् बहुव्रीहिः परत्वात् समास इति सामान्यसंज्ञा सह सुपेत्यत्र चारित्यपीनस्य
यीभावादिविशेषसंज्ञानवाधं ते समाससंज्ञानुवादेन ता विधानात् अत एव समासोनाद्यधिकारे अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यश्च श॰ १०४

स्यादिविधानं संगच्छते। एकेति। एवं वोभयोर्निरवकाशत्वाल्लबाध्यबाधकभावप्रसङ्गः। ननु एवमपि विप्रतिषेधः स्यात् तत्राह च कादेरिति। समावि
शतीति यद्यपि यस्य तत्र अपवादप्रसङ्ग इति ह्यायकात् संज्ञान्तरविनिर्मुक्तस्य तदभावेनानुवृत्तिरिति नैव यद्यपि यदि हि उक्तेति भावः। गुण
वचनसंज्ञात्विति। एवं चात्र शीघ्रो गुणवचनशब्देन ज्ञातिसंज्ञाप्रयुक्तं न तद्धितान्तसमस्तसर्वनामसंख्याशब्दानीति। तेषां
ह्येतत् यन्तद्वृत्तिविरोधः। अत एव द्रव्यवृत्तित्वमित्यत्र नपुंसकत्वाद्वृत्तिविरोधः। अत एव तद्धितसंज्ञेतरं तस्य बोधे प्राप्ति पदादिकसंज्ञा
समानाधिकरणत्वात्। न च गुणित्व परस्मै क्राद्दिनो गुणवचनत्वानामयतिः। तत्र मतुबन्तो यादिति वा वंक्ष्यमाणात् तद्धितान्तस्येव
त्वं ज्ञाविधाने नाशेषानां। गुणाद्युक्तिनो दमे द्विच त्वायोगत्वात्वाभावेनाक्षतेश्च। मतुप् लोपस्य मेदवि वस्ताधागः कृवानिमा
देरसाधुत्वापा। तदा मतुपो नाभिधानमाश्रित्य मतुब्लोपस्थानमिति विरोधं। रूपादयो जातिशब्दा अत्र सर्वलिङ्गत्वात्। कथं पवि
धिरिति वीतो गुणवचनात्वतत्तोर्गतावचनस्येमादेरप्युपलक्षणमिति तत्। ननु प्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसंज्ञकत्वे शुक्लासा
त्यादि ग्रहणाद्यर्थमतन्त्राह। शुक्लसशादीति। अन्यथा शुक्लस्यागसायप्यादिष्वपि प्रसज्जेत स्यात्। प्रागपञ्जातित्वक्षयो शुक्लस्य
गा एवायो वचनत्वक्षरो गालक्षादेः त्रिपुरागदयो पुवास्यः अत्र व यतीति। ततो कमप्रति कृमितयी। प्रकृशादे संख्या संज्ञया
गन्तयुक्तिविस्तमाससेवायामा बाधमाश्रित्याह प्रकमिति राज्ञयोः प्रत्ययमिति अनुशातिकादित्वाद्गुणपयपरदधि। भावेक्षिमर्धमिति

णा वचनं चेत्स्यात् स्यात् कद्रूर्वोपतिश्चेद्दीनीसंज्ञे स्यंनो वचनजीतं किं सर्वमित्यर्थः चेमधर्म्यामित्येवं यथा द्वयतिमर्त्या नाससर्वेति। समाधत्ते सं
कै॰वि॰व॰ १०५ ति चैवात्रेति अपूर्वविधिरिति संज्ञा न हि तं संज्ञा असर्वलिंगाज्जातिरिति स कद्रूर्वोपतिश्चेद्दीनीसेनाः नह्यर्थभेदे न हूवनजातमित्यर्थः
समाधत्ते समाहापि वेति। संनिविष्टा नामितिविधिरेव षष्ठी। तत्र संज्ञासंज्ञयाज्जातिसंज्ञापावाधा तत्स्येत्यादेश्च त्वजत्वात् यासर्व
नामसंज्ञाया बाधा सर्वायेत्यादौ न स्यात्। सर्वसंज्ञायाः सर्वपाचीनसंज्ञावाधकत्वात्। पुनः समाधत्ते समाह। गुणवचनसंज्ञायाश्चे
ति। एवं चेन्न हि तितिरिक्त शब्दत्वे शास्त्रे गुणवचनशब्दत्वमित्यर्थाद्दुर्गमिति हि। विप्रतिषेधे। शब्दरूपे संदेहे भावात् अर्थस्य विरोधस्य
प्रसिद्धत्वात् कोयमिति प्रश्नात् यप तिरजिज्ञासा वार्यमिति विरोधार्थे कत्वे परस्परस्या घाताद्भमयोर्वि द्वयोः शास्त्रयोः स्यामात्रपेक्षा
दित्यर्थः सर्वथामितिति अनेन समासत्येराय परस्य परतन्त्रानान्तस्यामामात्रपेति अन्यस्या प्राप्तमाप्तेन सर्वत्वान्तत्वे भ्रममिति भावः अ
द्वृति अप्रामात्रपे त्वग्रे परिहारस्यात इति भावः। कर्मव्यतिहारेयत्र विधानाभावादाह ह्रिखितिः। सोऽथ तेरिति। परस्यं प्रतिकू
लं गमनमित्यर्थे वोधने त स्थैव समर्थत्वादिति भावः। धीन रूप संपरिहरति। सरूपकार्थं भवति कस्य चित्किञ्चित्प्रसिद्ध्य विषयो
यादानमिति भावः। अस्यागतिकगतिकगतिकत्वेनाहवहति। प्रतिषेधशब्दस्य कत्रयाप्तिकप्रतिषेधपरः परत्वात् तिकप्रतिषे राम॰ १०५
धपर इति भावः। एवं चेत्सह न गतिः पुनः प्रसंगपक्षयोः सिद्धे पर्यायप्रतिपत्तिफलस्य काऽऽविकल्पहतिप्रतिबंधस्य सर्वथा

तत्प्रतिबंधस्य च प्रतिषेधशास्त्रार्थत्वेन लोकसिद्धविरोधार्थकत्वेनैव फलितेति ध्येयं। पूर्वोक्तेन न्यायेनाप्राप्तप्राप्तायत्वाय प्रतिहृयेशान ननु प्राप्तुत
द्भुतिक्रियानसमशब्देन परामर्शयोग्यः सर्वनामपदसमभिव्याहृतत्वस्यैव तत्सामर्थ्यस्य त्वस्य च विस्तरेणैक पदेन वक्तृसामर्थ्यात्तत्क
त्पदपरामर्शित्वं न तत्स्य गुणत्वात्। द्विवचनापत्तेश्चात आह प्रागुपादितेति। आख्यातोपात्तक्रियायाः परामर्शाभावेऽपि प्रागुक्त
प्रात्पादितपदोपात्तायाः परामर्शेन दोषः। लिंगं तु प्रातिपदिकार्थाभिप्रायेणोक्तमिति बोध्यं। ननु सा नाप्रतिषेधेनैव आह विरोधनिमित्त
त्वादिति विरोधफलकबाधनिमित्तत्वादित्यर्थः। न चानेन परस्य प्रतिपादनात् कथमयं प्रसंग इत्यत आह। यदीदमिति। तदन्तार्थं भोग्य
च स्वात्तत्कारयोः समर्थाभावेन कथं प्रयोगः प्रयासिद्धत आह। इतरेतराश्रयानीति पर्यायेति। एवं च यथा विभक्तार्थयोर्विरोधफलमि
ति भावः। भाष्ये एकस्मिन्नि समस्तलक्षणे इति शेषः। असंभवादिस्वस्य कार्यं योरिति शेषः। पूर्वपदस्यान्तरस्येति। पूर्वस्य परस्य च यो
गस्य समानाधिकरणत्वात्पदार्थः। एवं च न दृश्यते त्वामिति पावक भगवता कुधर्मिधर्मिणोरभेदसाम्यात् प्राप्तिप्रसंगेन पूर्वपदस्थलयोः सामानाधिक
रण्यमिति उभयपदसंज्ञा इति पर्याये तो इति शेषः। तत्रयोरेवासंभवः प्रसिद्धे इति सत्वात् पक्षमिति इदं भिन्नाविरुद्धमिति। शास्त्रयो
भयपदसंज्ञा इति। पर्यायेण शास्त्रयोः प्राप्ते उभयपदसंज्ञा इत्यर्थः। ननु शास्त्रद्वयसंज्ञायोगेऽपि कार्यं एवैतिकार्यं प्रयोगात्प्रयोगान्तरं संभवेदेव कथं शा
स्त्रयोः प्रसंग इत्यत आह तत्राहिमिति। एवं च पूर्वपरसंभवः पर्यायेणोभयपदसंज्ञा इति तात्पर्यः। सर्वप्राग्विदेशे नेति। एकदेशस्तत्रे

वै. सि. १०६ धात्मसंशाद्विष्ठानेन चितिनिगमकाभावादिति भावः नन्वनवस्थयेन समानकस्यापि सामान्यशास्त्रस्य विशेषेणासंजकबाधदर्शनादित्यत
प्रयोजकमवश्यमाह अनेनेति प्रतिपदं विधेयत्वेनास्य बाधकाभावादिति शेषः उत्सर्गस्य सामान्यविषयत्वमपवादस्य विशेषवि
षयत्वमिति नत्वानिविषयकविशेषशास्त्रेण सामान्यशास्त्रस्यानवच्छिन्नविषयकत्वं बाध्यते। तज्जातीयेष्वेव प्रसिद्धिरुभयोरपि प्रवृत्तिप्राप्ति
प्रवृत्तिः एवं प्रवृत्तेऽपि दुर्घटत्वशास्त्रयोः कस्यापि व्यक्तिविशेषविषयकत्वाभावे नोभयोरपि स्वस्वविषयत्वं व्यक्तिविषयत्वमपि
त्त्वेनपर्यवसन्नमिति भावः नन्वेवं तद्विषयकपूर्वलक्षणस्याप्रमाणत्वं स्यादत आह एतेनेति एतच्छास्त्रवत्त्वेन पूर्वस्य त
प्रतिद्वन्द्विव्यक्तिविषयत्वेऽवकाशो नेति भावः ननु तुल्यबलत्वेनैव पर्यायमनुपपादितं न स्यात्कं यत्तेनैवाप्रतिपत्तिरबाधनेऽत आह
दानीमिति जातिपक्षे तद्व्यतिरेकेऽदृष्टत्वेन तत्तज्जात्युपस्थापकवाक्यौघवित्तत्वात्पौर्वापर्येऽपि शास्त्रस्य बाधितत्वात्प्रीमिति भावः ननु तल्लद्वयो
ति॰ अप्रवृत्तौ सामान्याभावादिति भावः। इदं हि सम्पद्यते इहापवैत्वेन निमित्ताभावादिपरस्यात्र हतिरित्यन्यत्र। भाष्येऽनवयवेति तत्र पर्यायः
प्रवृत्तमपि नैकदेशिनि॰ तयोः प्रवृत्तेऽत्र उदाहरणानुपपत्तिः उभयोरपि कार्ये नाम्ना प्रतिषिद्धमनुपपत्तिः कथं तेन तत्र तद्बाधितार्थः। यथा
नेत्र अपेक्षाप्रसक्तस्य पश्चादत्र कार्यकरणेन बहिर्नार्थस्य सामान्येनाविति भावः प्रतिपदप्रयोगस्य विधिपर्यनिमत्तः ननु उपदेशिन राम॰
कापीति किं तेषामपि कार्यं नामित्यत आह परत्वेति एकवाक्ये निशास्त्रस्य ततमेव यौगपद्यं पर्यायपद्यतेऽनेनेति भावः कार्यांतानयोर्विप्रतिषेध १०६

परोक्षापादकत्वं च कार्यत्वाच्चेति। प्रत्युत्तज्ञात्या अन्यथा कौतुक प्रवर्तते धनेनैवत्र विनिगमकाभावादिति भावः। ननु न सहृदि माद्दिपदे
न न ज्ञाने नामपि न हृदानं कथं ज्ञाहस्यपमत अहंज्ञा रीति· ननु यथा यत्नो प्रमितेरेवप्रकारत्वज्ञान ज्ञानादपि सत्वेन कथं भेदो
न ग्राह्यः ज्ञाने इति भाष्ये आचार्यो वार्तिककृतः पत्येति। न वस्तु तूष्ण नाहं तत्प्रसंगि त्वेन निन्ना। शब्दं तत्र प्रमास्वात्मस्याप्य तिम
त· न चांतरा न कीर्तिमायाका केप्रति कल्पाये न च प्रदर्पि लुकोवल त्वेने तस्य पुत्र प्रमितिवा कं। परि भाषाप्रागामि ष्टमिति हि मात्रप्रत्त
कत्वान· इतिनुरति· न च प्रवृत्ति ह्वविष हृजायपि वाचेत्त्वकीतिलिपात्स्य स्वेनिम्नसमारे रामाप्ति ष्टमि धर्मी जिवा अंगं न प्रसंसारज्ञो
तु तिमि बोधे ना प्रासत्स्य संप्रसारत्वा नापतेः व्याप्ताहृ नीति· केचित्तु न हि प्रक्रिया प्रसेसर्वं शाकांप्र प्रोतिनन्तज्ञातिपक्षे इत्यत्र
मानमालिय पक्षेहृ वेविसर्व प्रासिद्धेकशेष सत्रे भाष्ये स्य घमूलो न प्रालंरांहृ प्राद्दिमा दो सर्वं प्रासेलाहनननि बोधायना
ति पक्षाग्रपरागामि ति च न च स्पष्टं। किं च भाष्यं प्रसहृप्रधारत्वेन हृष्टा तभेदेन पर्याया प्रतिपत्तीये मासेन दाश्वयेनाह
चनो हृयतिपरं न ज्ञाति प्रामाण्ये लोनिस्य ष्टमे व प्रत्यया ज्ञाति पक्षसमर्दनाम प्रतिपतिमुपके मान व्याद्दिरो बाधं कायं भा
स्य मसंगतं स्यात्। अ न च ज्ञाश त्वेनैवांतपरत्वेन मव स्येति त्वेदुम संगतनापत्ते भ्राये रज्ञाद्दितु सत्ता पाद रूपतेबु प्रतिपाद ना
च नाहि ज्ञातृप्रसाप्यति। प्रक्षेस्रव सर्वविषयापादित ज्ञातिप क्षेपि· वि· च प्रक्रियक्षेप प्रापक्रिविषयक त्व मेव नैन द्विषयकत्व

५

107

वि॰च॰ १०७ नित्यत्वविधिनिमकाभावः न चैकः शास्त्रदृष्टान्तोपदर्शनौ लौकिकन्यायोपन्यसनो लक्ष्यान्तरासादेरीजप्रतिषेधवत्पुंसु स्थिनमज्ञापनाव व्यक्तिरज्ञापीत्र
येनासंमतेस दृष्टिनयापेक्षुरुतावमित्युदाहरणोत्व दृतमसंमतं स्यान्मुक्ते दृष्टान्तादेर्लिङ्गितिविवचनस्यानातदूः भावधप्रत्यये यांगितार्थ्येन कुरु
शब्दार्थतुल्यान्तरिः तिववनस्यानवकाशत्वेन विमतिनिषेधापमसमोऽरितिवदंति अंगाधिकारस्य पक्षपरामर्शवं विप्रतिषेधवार्ति काश्च
पनी गौरवमत्वाद्विप्रतिषेधे इति। एवं विप्रतिषिद्धमिति कर्मधारयः नत्वशब्दरूपस्याविरोधत्वाच पुंसकनिर्देशः अंगाधिकारेपर
विप्रतिषेधस्याप्रवृत्तेनैदमसंगतंमत्वाद्विऽन्यः कथमिति स्वत्वं चमिघनइति· अधिकसूत्रकरणादिति भावः वेनानंगाधिकार
स्यपूर्वविप्रतिषेधासंगदृष्टपरिषसंगदृष्ट त्वंमिघनेवेत्यन्वयः व्यवस्थापयामिति· नद्यकांस्य प्रशतिनिमितेदूस्यर्थः नतुलस्या
यद्नुवीनहिभागाद्रूपे यो नप्पाद्दृष्टानिषेधति। अंगादरस्यपुत्रो वेदीलस्यमकृतेऽभावात्तांतमध्येइतिवद्विंगादमु
दापस्यमथें तमर्थं तातीयर्थीः अंगशास्त्रस्यापि मितेषुद्रतोनिमित्तं दर्शयति यारप्याद्दिनिप्रवेचांतमर्थं नतिमितायेऽसमंतरंगवद्विमर्थं
ततिमितायेऽसंवचद्विंगाविमिभावः ए नत्वस्यायेति। सचव्यायोचः परस्मिन्निमित्तमाश्चेरहितिः फलपदार्थकरत्वायोपमा॥ पुस्तव सम॰
लेचंनियपपिविप्रतिषेधपरत्वेनेदमापिलब्धुंशक्यं तत्पापितदेतदर्थी बोधनेसमर्थमिति भावः कदाचिद्योके पूर्वलवलवनो १०७
पविरोधदर्शनात्॥ निस्वानिवेति। निस्यस्पवलषत्वबीजंबेत्याहृतमसंगितेनानवद्यकृतेवा। अंतरंगप्रपमंदूपायादेहनीति

१०

108

कै. टी. १०८

नैवं कृत्वा तद्गृह्य नागमानां नैवेत्युचितं । ज्ञापकादित्यत्र स्त्रीप्रत्ययोरपि स्यादेषामिति यदि कादिप्रत्ययस्य संबंधेनोक्तं न विशिष्टस्य परिभाषया वाचितेऽत्रोपकर्षितानु
धावने क्रियमर्थमितिविरोधः । अन्त एवैतो पादौ कस्मिन्नित्यादुः । ज्ञापकमपि चेत्यत्र अंतरंगं बलवदिति तेन ज्ञापनेन एते प्रकाशेनान्यत्र स्था
यति ना प्येसंभवात् । भाष्ये परत्वादप्यस्तीति । न च साक्षि स्याप्त उत्तरस्य प्रत्वात्तर्हि समपि समर्थप्रकृतत्व स्याख्याने नासंबंधकस्यनित्यत्वात्
द्वि पंचननिति भाष्ये । प्रत्यंतरस्य स्वत्वाद्यस्मि पत्वं तु काचित्कमिति भावः । एवं नहीति न स्यात्स्तोरन्यो पइति नपरक रेतो नाम्नि पंचेन्द्रनाम्न
पत्वमिति वर्तुं पवार्ष्टं दंगानि स्पष्टमित्यत्वा भाष्ये नमन वांतरंग परिभाषया पाश्च व्याप्यमीयते न तत्र दृष्ट्वा बहिरंग स्यापि रूपपासर्वत्याने
दमुत्तर हरत्वमिति वाच्ये । पाठकृतं तत्र त्वा पिनाति द्वपरिभाषया अप्रामीयते पि अतरंगं बलीयस्त्वस्य स्यात्तत्व माना भाषान्तर धर्मि ग्राहक
माने नताम नित बहिरंग स्यासीयाति द्वत्वामवर्त [illegible] वेति दिकू भाष्ये उत्तरनिश्चितिस्वरः अनुत्तरस्य वयश्रो उत्तलोपरूपने ननगोश्चनि
ति । न चादि प्रः परस्ये उत्तत्वं ने त्यर्थः । नन्तो पादिस्त्वरस्य स्याविकावग्रतिविहितस्य आनं नयीन नन्तो पादिर्विभक्तिरिय नुवर्तनाचेति भावः
एवं व सत्र स्लोपे उत्तरनिश्चितिस्वरः स्यादिति मयो न न वा धापायः । इत उत्तरो पत्वं तहि सादि त्वं प्रयोगं प्रयच्छा पाप स्याख्यान वाहिनइति भाति ।
तानुन पक्रि । नन्तो पादिविभक्त्याभावेन ननगोश्चनि । एतस्याप्रसक्तेरूत्तरनिश्चितिस्वरे निष्प्रयुक्तइति फलमर्हेपस्य हास्यस्य नद्युत्तलापक
स्यास्याख्यान वादि पिनप्कृत्वा तत्र अतो आहस्वपवेति अयं भावः । नन्तो पादिस्त्यापिकस्य लक्षणविशेषाभावात् सर्वस्यापि विधस्यादि

राम. १०८

कथं उदाहृतं स्यात् तत्र॥ नमिति। न चैवं तर्हि ज्ञानेन प्रयोजनं कस्यचिदस्तीत्याह। नैव तस्येति। चेतनार्थीः प्रयोजनवत्त्वमेव तत्तत्प्रवृत्तिके तेनात्मज्ञानं न तस्य प्रयोजनमि
ति यावत्। भाष्ये न लोक्ष्यति। कस्येति। तत्त्वज्ञानी यः आदिशब्दविशेषणमुपाहृत्य प्रविविक्तिनस्य प्रयोजनार्थीः। भाष्ये विभक्तिस्वरस्येति। तत्त्वज्ञानी यः आदिरिति नानुवर्त
ते विभक्तिरिति चेत्। एवं चमुनेन्द्रस्याहापि नास्ति फलमेव त्। स्यार्थः। ननु बहुष्वनर्थाद्व्यापद्गृहीतिः तेन पूर्वं पदं संबध्नाति स्वरत्वात् तत्रावर्त
वति स्वरमाहेति तत्राहवहो इति सम्यग्व्याख्यानं नास्ति। इत्यत्र पदस्यैव ब्र तेन तन्न्यायादन्वयघटनस्य प्राप्तिमत्ता वनुमुनी स्वरहारसंभा
भ्यपदिष्ट्युनीतिविभक्तियत्र हन्तासमविनानुवर्तते इति भावः। कुतोऽदशाद्गृतिः। तस्मादविभक्तियत्र हन्तासमनुवर्तते तथा च बहुव्रीहौ स्वत्रो
दात्तनिर्हति स्वरः स्यादिति भावः। बहुव्रीहौ इति। ज्ञातुमाम्नायमिति इत्यापितद्भावे चेति भावः। न चैवं प्रयोजनवाप्तिरंत्ये बहुमुनी त्यनु
नामन्त्रमाह भाष्ये विति। ननु समासो व्याख्यानात् तस्यैव भावत्र न्यस्तं पदपर्यवसानात् नास्ति इत्यत्र न्यायेन हानुपूर्वीकं भाष्यकारो वानुष
नीति भावतन्त्रयमिति तं मं वाचयति न्यायेसादिना। ननु भाष्यमेव न्यायं वाधकमास्ति स्यात् आह स्यापरिहृतिः। भाष्यस्य उदाहृतं
हति स्वर हतन्नयवर्यैव सम्प्रपरिहारः समात्रता स्यर्थं कतायानन्यायवाधकतोऽज्ञातुमाम्नायमिति तत्र स्यभाष्यपरिप्राव हुस्वते स्ये भाष्य संम
तमिति भावः। न चात्र यो यत्र तस्य स्थानिवत्तायत्नस्यादिति कुतो नापादितः। पूर्वनास्ति। स्वनः पुंवद्भावादिति निर्दिष्टो वीरत्वात्संभवात् तत्र वक्ति तो
तो ये सर्वानुदात्तं प्रनेति मा प्रमोति पर्वहृ ये तु प्रकारेण स्वदेशा गुणतमि सपि विशिष्टो भोधः। ननु पूर्वं मुद्रानर्तेयितरहेकारे यास्ये कारेणोद्भ

कै. टी. १०५

[illegible]

राम. १०५

परिभाषयेतिभावः। लोपइति। वेदुशब्दाकारस्येत्यर्थः नन्वजाद्यदंतत्वादित्वशादस्यैव एवं निपातोपक्रोत आह॰ ऊड॰ इति॰ न्याप्यइति॰ श
स्त्रीयत्वा क्रमचाद्यैपिसौठ्यइतिभावः तदस्योइति। अंतिकवाठ्योनदस्साधावित्वादि निर्देशैः क्रमानुसारस्यसर्वं एवं निपातविधिभ्यो
वलवत्वज्ञायनादितिभावः भाष्येसंरब्धानानुदेशाइति॰ ननुनात्रयथासंख्यसूत्रप्राप्तिः तस्यविधेयानत्वात् नापिस्थानासंख्यसमासाद्य:
समासनिर्देशादितिचेन्नः अन्नद्यमानयोरर्थितत्त्वेइत्येतदेव त्वादितिभावः। असिद्धत्वादेति॰ चिरतोलुक् न्यायेनात्रआभीयासिद्ध
त्वबोध्यं। ननवदेशेआव्ययमन्तेमितेकं आभायस्यलक्ष्मतयोत्पत्तेऽनतरभाविनइतिसंप्रधारणाभावादादत्रविमस्येति। आशितीति मत
त्यमतिवेधइतिभावः। क्विवंतमिति॰ कर्तरिक्विवंतेनषष्ठीसमासइत्यर्थः नयेक्षयेति एवचैतत्प्रयोजनमेकदेशप्रवृत्तिरितिभावः
अंतवदिति। सनुकुंसकमिति न पुंस्कत्वस्यापिशास्त्रीयत्वादिति देशादितिभावः परस्तनुदायस्येति। परस्यपदादित्याद्येपदस्तनु
दायस्यापत्वाव्यानदर्शनादितिभावः पुंस्त्वविशेषेतेन अनुवयेस्यास्यात्प्रथमंतुगितिकंयस्तुप्राप्यवधानोक्विरितिगवां॰ श्र
नितिचितेइत्यादौगुणानुक्तेः संप्रधारणायापाअभाषेततत्वेनतुक्तं॰ एवंमंतरंगत्वादित्यर्थः। लिङ्वलुक्तेवास्यभाष्यस्यसइतिरिमाव्याप्त
भाष्येमकषकः॰ मध्येकृइति॰ यत्वतुकोरित्यनपेक्षत्वेदं वहिरंगत्वेनापिसिध्यतिनाज्ञानंतर्पिइतितनाहोवेत्यभिप्रायवित्वमेतदितिलुक
दादिपाक्ष्योदेवमकरणादिनापदार्क्तिविशेषपर्यवसानंतदाह मनुददहरणामित्याह॰ ननुप्रायस्पडि॰ तादृगुणस्यकथंप्रसक्तिः इत्योरप्ये

कृत्निमित्तत्वेनांतरंगत्वाद्यभावश्चेत्यपव्याहानि वाच्यमद्दति· गुरुणो लघुपद्यगुरुत्ता: व्यरितिद्रकोपमरोगित्तुद्रयद्रा वाधितमिति भावः। उस्यानि
कपद्गात्सुपर्वं रूपमपवयादद्दति ना संर्पः यथा कार्येति· ननु रुद्दति उ· रूत्र स्याकुरंरी स्याविकीर्षती त्यादावः यद्द्विनिनिति स्यानिवत्वे
कै. टी. ११२० नतुग्गभावव तरुत्तुहुवनुपिप त्रपर्वं रूपेपित स्यस्यानिवत्वाद्दुवद्दो मापिरितिवे ना। पूर्वस्यधा नुत्वाभावे ननहुद्देशपक विधेरभावात्द्दु
त्वाहु:। उवणोरिवसिति। अनंतरपस्पमिति शेवयपेकेगोत्वाशेतुज्ञानित्वान्नीषेवस्यादितिनस्थरः मयोजननमिति भावः सम्यगाद्यु
दात्तत्वादिति। समनस्यात्तिस्नुहानत्वाद्विति। समन्नीपः पिस्नुहानत्वमपि उभयायेस्यलोपात्स्तरंगमिवेति वोध्यं· सत्यपस्येति· स्का
देशोपिपूर्वात्नवत्वेनस्तुपः मात्रेक्तस्यानि सलमापेपरत्वाद्याहिति· शाहांतरमाश्रेनिं· सत्वंनोक्ते। लादेशाद्वे नलादेशस्यानि
कञ्चादेशात्स्यात्तउत्वेनेति। तचेति। यमपि स्नतिशिष स्यादिद्रंहिरिद्वं तथाप्यंतरंगस्यापाद पी वसिद्धिरिति भावः वहिरंगेस्तरीत्वरतिञ
पंहिस्यापोग्गाय त्याहो अंतरंगस्यसर्वसंमहतिजोधकपवेति भावः पूर्वोक्तेति अंतरंगेवर्णीयेवहिरंगमसिद्धं नहुहिरंगंस्तंतंवि
कर्षितंवेत्यपतः ननुस्योनञ्जपवकारत्वदुरुपोतस्याद्धत्वेपीकोअभावाद्यततस्याहत आहिसाञ्चेति· मन्वेवं सेपियितिपिमाहेस्पो राम.
नेतुत्याशाञ्चवतवहिरंगमाश्रुत्नशास्त्रं नमवर्तिते सतआह अंतरंगेति· पूर्णपदस्यासोवहिरंगस्यनपर्णमस्तंतिः मह्त्वेत्वंतरंगमग्निमव ११०
सेयवहिरंगमसिद्धमिति भाव. मासिवहिरंगतस्वत्वास्येसिद्धत्वदइतिदोषः· अच्चेक्तदेशीतमाश्रते॥ नाज्ञानंतर्ये इति· अवेत्यानंतर्यमिति। अचोति

ङ्क्तत्वमविवक्षितं तेन वक्ष्यमाणो नषत्वं नुगव्ययहणात् यथा ताम्यकेनन विरोधः। अयोऽभ्यानंतर्यनिमित्तकेनांगीकर्तव्ये कृते च नसिंस्यासंत
रंगीकर्तव्ये नान्तस्य वहिरंगस्यासिद्धत्वं नेति तदर्थः। एतेन यकारावेरमित्यादौ गुणोऽनेनानंतर्यमत्र यथानंत्र्यासिद्धत्वान्नापवादविषयता
तोऽत्र यजेर्द्‌ग्रहणं धयतीत्यादिरवसिद्धं त्वग्रहणं परितस्त्रयप्रतिलोमाभावश्चासिद्धः। उक्तं भवति च्यान इति। समासोऽनंतरस्य पदस्य धातुपूर्वपू
र्वपदसंबंधेन समासे जातेन तत्संहितायामित्यत्रादेकादेशोपधित्वं नापेक्ष्यापदस्य पदसंबंधित्वं गौणापेक्षैकादेशास्यस्यधर्मेऽत्राहेस
योगांतलोपापेक्ष्यापदस्योपदहिरंगत्वेनासिद्धत्वं वहिरंसिद्धत्वेननत्वमरतिरितिभावः। यत्तस्यदानुनवकं हाधकं अपादिकेंतरंगोतत
रिभाषायाः कार्यकालपक्षेप्यप्रवृत्तेर्विलक्षणो नीयसत्वाभावसंसमतत्वान्न च तत्स्थापितनरहस्यसंबंधिवर्णाहृतापेक्षत्वेनान्तरंगत्वाभा
वाच्चान बाधोऽसौ तस्यादेः पूर्वविधानुरूपवर्णागमायस्यतेरस्ये कादेशोंतरंगइतिवाच्यो। साधनजोध कमस्यायोत्पत्तेऽनंतरं पदसंतरसंबंधनिमि
त्तकायोत्पूर्वमुपसर्गसंबंधेनतन्निमित्तकस्यांतरंगत्वमिति तदर्थीनतुमप्रत्ययनिमित्तादिति तदर्थं इतिसंप्रसारणाद्वेति सत्वे माधो
स्यघत्वात्। नत्वहि स्वरूपाकार्ठेत्पन्नस्य वर्णरीर्घान्तमुप्तोन्तरंगत्वमुक्तं। तद्धा सविद्रसादिरित्वे गुणान्तःउपसर्गार्थेन पूर्वसंबंधत्व
तःमतापेक्षतेउपसर्गेणासंबंधइतिसंहतिइतिप्येतेनरंगात्मर्थकोपसर्गनिमित्तकः सु एहि स्यादिनः पूर्वमिति। एवं चविशिष्टोपस
र्गनिमित्तकत्वादुपसर्गार्थोच्छिन्नमुपसर्गनिमित्तं कार्यमंतरंगं। यदुक्तं नप्यात त्रपूर्वाणान साधनकार्यमेवी तरंगमंतरस्य वसिद्धत्वमतत्रगुणो

वहिरंगइति भाष्ये उक्तं अस्याः परिभाषाया भाष्येऽनभ्युपगमाय कृताद्विमसेकदेशवृत्तिः । एतन्नाप्यकेनोतरं गपरिभाषा पाठ्यनित्यत्वमेव स्या
कै. टी. १११ पमितिमितत्वंदृष्टे सिद्धमिति । परिभाषायास्त्वेतुविमर्शिनिति वर्णसंयमस्यारस्यास्यप्राप्त्यप्रयेतरगेतुरोसिद्धत्वात्तद्भावेदृष्टो गुणादप्यसिद्ध
त्वात्तदभावे वहुव्रीहिसम्प्रदायवृद्ध्युपकइतिभावः । ननु न कार्यं तेऽन्तकार्यं नोपसर्गे वोपदेशे अवशिष्टाभावात्सयकृद्येत्याद्याऽद्यर्थयोरहिर्देवीस्या
मान्तौ ऊहः संप्रसारणाभावः फलनेविशेष इत्यन्त अन्तइच्छन्तकार्यं तमिति । इदमकार्यं तेऽपसर्गे पलस्यर्णो छंदसीमिताभेवसंपन्नान्निष्पिवद्या
दिस्पीविद्धितस्याभावेमसंप्रसारणाभावेविस्त्रवान्द्रशब्दे त्वोकेप्प्रसिवेभिवाच्यं । छोत्वनुमानिमस्यस्मकाविल्कनयाणिलोपस्यस्यानिव
त्वेनतत्रवाहकस्मन्नस्यमामिरेवाभावाद्धिप्राहुः वस्तुतो लोकेपिवहेर्निरर्णानाछंदसीत्युपलस्मणो । कइतेविमितिः धातुनामनेका
र्थत्वादार्थभेदः भाष्येनदृष्टेनस्येति । अस्थिरेकवदिर्द्रत्मनिमस्येत्यर्थीः हि स्नोमद्यणामितिद्वन्वनुवर्तमानेद्रुमितिसेषः । अत्राधिकवदुपल
क्षणितास्कद्यस्यमिमाधेलाद्वाउतदेतिवशाव्यन्तहिकृष्यास्त्रवेति । अनेनविद्धितंपूर्वं वहंतो हतन्त्वेनथैवयथवत्वभावाल्लस्पाद्दि
स्पन्वयः । भाष्येउदवेकेवलेद्रुमितिमिश्रावाविमितसमासेउदकेपारपूर्वनंतोहतमितितदर्थः । एतदुदाहरणमेकदेशिनः अंतादि
वच्चेतिसूत्रेपर्वातवभावेनाश्रितत्वात्सरसाधनात् । उभयाश्रत्वेनतुनात्र । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादकृशासाप्युदकशावेत्यमहत्या
दितिनत्रकेपदः । भाष्येनेदृष्टेति । ननु मयनप्राप्यथयोनादिवताभावेपित्रंनादिवत्वेपिप्रायपयोंभावेनासौमेदूद्रुमितिन दुदाहरणेविका 

रचिशिशिषेतंवम्ह्भेन पूर्वपदत्वेन्नूपाद्रेरकदेशाविकृतन्यायनें दृष्टयत्वोत्सामर्थ्येनोत्तरह्वि निषधस्वात्सं अनश्चाहंद्रहेत्रुगवा
विति। एको पदस्येतीति यघपि इह्वि न्यसान्तपापि लोपोति स्पइति भावः नेवपराद्विवम्ह्रावेनैकादेशविशिष्टस्पोनस्पदत्वमेवाह्वि
तिनतन्संभव इति या अंसेकदेशविकृतन्यायस्याप्यहार्यात्रिपवो यकत्वेनव्यपवर्गिस्यानिरूपमिनुनशक्यत्वात्· किंवद्रेहूपो
नरपदाघवस्यानिक वह्रि लाट्भावेनापा हसेत्वाद्रूप्यानतिरेशाद्विति दिकृपातितोवेनाइसालस्यत्राभावादह्रपर्णतेनेति
देवदत्रीपतिभाष्येलक्षणं भवतियोरिति न्ननवकाशत्वे हि नु दवीनुष्ठानदति यन्तदुपापाहिं वह्रिरंगत्वादिति। इह्रिमसंगद्रत्नुके
त्वाद्विमितनिमित्तकत्वादितात्पर्यः चिंपमितिसि। एवं वलाम न्नेस्याद्विग्रंथः पूर्वीपरहस्तौकदेशानिरियुप्तपेकरहिणोने घ्रिकीरितिभावः व
त्नतः परिभाषाद्वं मेहोघात् परिभाषानेकापीति पर्वपर्दिरानोपाकीतानामस्यपरे हेश्यामहात्वनन्नमौ कमितिवित्तमेव विसंपापाउसिक्तितिसि
ताइति। अंतरंगत्वादिमः पूर्वसलोपः सपवर्गाभावादितिपावहुमावादितिभावः नत्रिधेदिति · उ कारांतस्येपावनेरितिभावः पासिति
घेदेपेपदइति सोत्रीनि दृष्टाद्रू इति भावः अणोमादवदपेवपायइति आनेमुगमस्त्रेमाष्येननुमितसांतं रंगत्वेनसलोपेवा मेषहर्लीभो
नश्राह्रस लोपापवादइति। वाणीपरिभाषयेदंतिध्यमितरन्नाप्रयेलानुभाष्यं अनुल्लोपपयोः कृतेविशिषमादपवत्रेति· तुक्तिनुनेत्नुमते
तितिबिषइति भावः भाष्येपरत्वादेत इति· परत्वाद्रुत्नहलवांहंतरंगत्वादिसर्पः नदह्रुअंतरंगानकीति॥ ॥ इतिश्रीशीवमहत्नुजे

११२ सतीगर्भ ऋतनागोज्ञीमहद्वृत्ते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमस्याह्निकं ॥ ऊ. स्थात्मको • ननु पूर्वप्रभावेस्त्यात्स्य मात्रेतिप्रसं
संगः स्यात्स्यादिति हुल्ल वनचैवपर्याचे स्यतम्याह स्वात्स्यंनहि स्यादि. ननु स्वहूस्वत्वस्यपि दिर्घो तोदातत्वेन पूर्वप्रदस्य प्लुति स्वस्यात्स्व
रपोनविशिषोनत्याह नित्यादिरीति। स्वदे. प्लुतिस्वहूश प्लुतिष्वपोरितिभावः ननुमात्रशब्दास्यजननीपार क्षु स्वात्वकत्वमात्रा
नाविंग त्वेन स्यात्स्यात्यामावीत आह मात्रशब्द इति आत्यात्र हूस्वा मात्रामर्थ्या व्यतीरेण यतिरि कार्यभेदः शब्दस्वेदनिपमकइति नं दे
वइतिभावः वहुविन कइत्यनं नरमितिनिर्धाहार्थः। समानधर्मानुपपत्तिमेव दर्शयति न हीति। कर्णतहीं जितिनिर्दिशानुपपत्त्याहूस्वपक्षस्य
वक्रत्वमिति जिह्वस्याद् नापपन्न इति भावः। भाष्येनिर्दिश्येतो यय घ न इति छां दस त कस्मात्तं इति भावः ही मात्रस्य हूस्वाच्यं नस्यादिति न
र्थात्व मत आह उत्तरत्र चेति ननु हूस्वनिर्देशोपियद्यु हूस्व इति मित्वार्थ कं वचनत्वात्सामानाधि करण्यानुपपत्तिरित आह। हूस्व इती
ति वेदः समानामितित्वानव्येवमेवनन्वेकत्वाविवक्षायेक्षपापूर्व इत्यस्या संबंध कवकं स्याद्अपत आह अप्रतीति• ननु हूस्वनिर्देशे दि
र्घयोर्नस्यादितिकुतोनो क्रमत आह दीर्घयोरपीति अनुवर्तत इति। नचवलतस्याविधानामप्राप्त संज्ञायां विधेपाप्ताप्तवर्णग्रह
णानेत्यर्थ कस्यादिति भावः भाष्ये हि शाकट इति• पजे न्यवद्धत्रस्याम स. पांगार्थन घोषिणिह स्ये क नेहितोषिरितिव दुप्तो नस्यादिति भावः। 
नाहितिविशिष इति। वव नांरभ मनीतिशेषः। अथवितिः अंसंहिषे संहिषववनमेतनः पठयते इति• पाठामावे यिहर्दी तो जिनयमीरिति 

तु। विशकदेशावच्छेदेन त्वमिति योध्यं। अलिमेदइति। एवं चो भावाभावमप्यवच्छेदकत्वं कार्यमिति। यथा यत्के भावप्रमेयकरदेशवृत्तिरिति भावः। न
नु किं न च्छेद्योऽनिर्धारित विशेषविषयमेमर्क्ते मपक्षविषयत्वेन नन्वियमार्थेन्वे मयो नु कमतन आह कोऽर्थ इति। अर्थः। प्रमोजनं संबंधः विष
यविषयि भावः समासस्तु न हि तो न र चादिः संवंधार्थकत्वादित्यर्थः। मरन विषयत्वेनीतं स्वीयनं नस्य नियममयोजकत्वमा
ह। यत्रेत्यादि। एवं च विधेयत्वामिमतान्यथा सिद्धिर्नियममयोजिकेति कृत्स्नितं न हह भावप्रतिबंधेनाली यादृश स्ली यान दिसं
हीनेतिकेवलतन्त्रीय च्छेदीमापान दंनेव चापि तिमरली लिंगादि प्रसक्ता नासामालिंगम तेवं व्याख्यात न नु गो षत्वकृतामा
व्या नानाव वित्वेन गुरुतोऽभविष्यतीत्यत आह नियमयेति। विभक्तेन हत्वा वित्यनेनानियमसंज्ञापा स्वविधानादिति भावः। भावि
शेषग्रहणं न करि ष्यन्त इति जन्मत्वे हि स्लीलिंगत्वयोर्न हि संज्ञाया उक्त त्वेनानुकत्व हि त्वाभावात तत्र धिसंज्ञाविधानमश
केति भावः। ननु घित्वेऽपि न हि त्वा नि हने राउ चापि स्यादत आह। एकविषयत्वादिति एकसंज्ञाधिकारादेवेति यथायोग्येहेऽ। अविशे
षेणे यस्य स्ली पुंसा विशेषे शोति नार्थ इत्याह हस्व मो इति। ननु स्त्री यानदी त्वं धि त्वलिंगमप्रसाधारणमिति त्वावच्छ्याता तावत्वमुस
गपवादभावीवीत आह। वाधकत्वादिति सामान्यवाधकत्व लक्षणासा हस्वपं। स्वत्वेषपीति। धंहोवदिमति हस्वादिति भावः। ना दव्याविति
धं हो वहति हस्वो वीजमनुक्तमिति दीर्घान्तपानुपपत्येति निर्दिष्टकासिजाति हस्वान्तमानुपपत्तेरर्थः। अतिदेशाविषयेत हे यथ्यपि यता गो यानु

११३ स्वामापामहत्नेरितिभावः शवेसं देहामावात्कोपमितिमम्रोनुपपत्रइत्पत आह। पथार्थ इति माष्ये एक देशपाहल्लिपमिति। इत्पर आह
कै. टी. पधीवमितिस्त्रास्वापांविति। कर्मशपपपात्नेएकामावमितिभावः पाल्लिति। पथपाठवइ स्पाथ्वाइति अत्राघपप्रान्न षष्ठीसमासेति
ध्मतित्तपापिल्लिपमा वक्षात्मे इतिषिम्रहोइत्तेस्वादेवमुत्केषुनरीकदेशपाह ननहींहानीमितिसोत्रमपोगीविमतिपत्रमतिस्त्रोक्तानु
पपत्ति कपन मसंगनतमंत आह घिठेति। तहवाहश्लं दोवहिति इदमेवप्रमितिभावः इतर आह नत्वेषेति नइत्पाबछे। अत्साधवइति
ऋषीरांतपोमाहग्मपानुनइत्वारधिन्हपणमहत्वाकेनमसवापइति गोधं लिप्पामास्वापेन इति भाष्येमात्स्रेतोतिषेधः नन्वपर
त्वामावात्समं सोनस्पादन आह। साधनमिति। नहीति। इकापघत्नस्पल्लिपांविधानाभावाद्र गीपो संहैतिपांमंएवत्रेवशद्वोरिवसा
नोतेने आहरितिभावः। मतिपाद्मंमात्लोगीत्पर्थः भाष्ये एवंतर्हिविजितिमित्रास्रांछंदोवत्वादितिभावेः किंतुनीतः नस्पाहंते
म्पोनमिधानात् आत एवधंस्पाइत्पाहैनेत्तं। एवंचाद्रंतथानुमहकृतिकमादनंपाक्तिवद्धिकंलोकेऽस्पाधिति वोधं। अाइंतेम्पोविव
घधं रहितिविधानादिसाहुः वर्णयोः स्त्रास्पानकार्येत्वामावात्कयंतंमत्रैसिद्धिरेत आह सम्रुदापेति॥ सू. ३ो। क्षमाल्लकलितंतनक्ली ११४
तिभावः अत्रपक्षेतनदंतन तत्रापक्षेपवतुंपकयतिहिंसं अत्रपक्षे आह धीनयोरिसादिविषयेऽवपवेसमुदपवहपयो पेगानिर्वाहइतिवो
ध्ये। कमतपपपक्षे आहस्त्रमावकत्वेनारघ्यामहत्ताभितपुकमत आहविजितिमहतिमिमितेति। एवंचावघोधकंनहपाभितम्पीइतिभावः ११३

नियम इति। यत्किंचिद्विशेषणशब्देन तदभावेन द्योतकस्यैवकारस्य भाष्ये। एवकारार्थस्यैवानित्यत्वग्रहणेनान्वाख्यापनमुक्तिर्बोध्यं त्रिपर्य
वेति रूपीतव्यवच्छेदस्येवेत्यर्थः क्रियाभावव्याप्त्यादिति॥ प्रकृतिनिमित्तमेदस्वशब्द स्मेरस्मयीतन कोनन्तु विशेषणमेदोनापि लिंगमेदल
म्देदेविमेदस्यवच्छाराभावादिति भावः। इति हृस्वत्वश्लेषत्वेति। हृस्वघटितत्वात्मेदीर्घघटितत्वाकेवेतदुपसंहारे स्मृत्यैमविख्याति।
भाष्ये प्रथमलिंगे इति। इतीः पूर्वलिंगबोधके देनिघटकशब्दे विद्यमानो स्माख्यो यो ऽत्र बोधितो स्मात्स्वत्वाभावेपि नहीत्यर्थ
मित्यर्थः। तदंतमं ज्ञापकमिति घटकशब्दे विद्यमानत्वेन तस्यव्यपदेशिवद्भावेन बोध्यं। तदाह यः शब्द इति। यद्यप्यर्थमेदाद्धे यमे
दः तथापि शब्दैकमात्रविशाभेदाभावस्तायानमत एव यद्बोधिते ओ यमपि। मकारांतदः इत्यंतरत्नाङ्गिः। आन्वारेक्षि मधिरिति मा
दिपदिकमहस्रोलिंगविशिष्टंमहत्वादिति भावः। अंताद्यन्वारत्वमप्यत्वेद्धृत्हांवेदकृदीवेति। स्वकृत्वा दासिप्यमादेशस्तिनयात्वा
तडीमकृदिशब्देन स्त्रमाणोबाधुंसत्वं स्यानिवर्तनादिति। नवतदनिदृतीस्वकृतिः पद्यो स्वादेनत्वापत्तिः। मह इति वदि स्तनिदेशोनमह
तिलिंगमप्युल्कायाभिरिदशेनतद्धिकृत्स्यात्मयकार्यमहतेः स्यषेवैदं क्लियाभिरितिसत्रेभाष्ये। पद्मुतेनस्त्रमप्युल्कार्यमावोध्यमिति
स्यतेस्यंवेदं तस्माच्छसदमित्यत्रे भाष्यकैयटयोः अन्वायिपदेनमहतेस्ताग्रमलिंगनिद्दतीमानामावद्गत्याप्रायः। तत्र स्याख्यानेपि स्मा
स्याविनत्वस्त्रनीतेनैवयनाहेति स्यात्प्रमलिंगनिदृतीमानामावद्गत्याप्रायः। तत्र स्याख्यानेपि स्माख्याधिनत्वस्त्रनीतेनैवयनाहेति

११५ नार्थः किं तु स्त्रीत्वविशिष्टमेव पदमिहेष्यते । अथैः न चायं तथा स्त्रीत्वेन रूपेण गम्यते । पुंस्त्वादिविशिष्टस्याभिधानात् । न च पदार्थमात्रेऽपि स्त्री-
कै. टी. प्रलिंगत्र प्रसज्यते नासंभवः । प्रकृतिवत्प्रत्ययादिप्रवृत्तिगोचरत्वकाले तत्र हि लिंगोपजनने विस्त्रीप्रत्ययादियोधत्वस्यापि तत्त्वेना-
नाभावात् । प्रवृत्ते तेन प्राक्तरापेप्यादिविशिष्टार्थबोधने तत्र सत्तानुमानात् न फलं तु प्रत्ययेनाभिधानात्प्रत्ययतु विधिः । नित्यस्त्रीत्वे नित्वि-
कल्पाभावः । प्रथमालिंगं वेति तु न तद्विशेषपदमिति वक्ष्यते । एतेन प्रत्ययार्थादिग्राह्यैः प्रत्ययाभिधानाभावात् स्त्रीप्रत्ययत्वं विशि-
ष्टस्यैव स्त्रीरूपार्थस्याभिधानेन प्रत्ययत्वं तैरपि स्त्रीप्रत्ययत्वविशिष्टस्यैव प्रसाद्यभिधानं प्रतिपत्तव्यं तद्विशिष्टाभिधानेन त-
त्प्रत्ययाभिधानं संगच्छते एवं चास्याभिहितस्त्रीत्वमप्येवं प्रत्ययान्तं प्रतिपादिता तां नीरिति विग्रहे दोषाभावाद् एतं नीमती
ति वहिरंगे इति । अत एव रूपादिमात्रानुपात्तत्वे वेति भावः प्रत्ययो हि द्योतकः । अत एव प्रत्यये नात्र हीति मतान्तरमप्येतत्र प्रत्ययां
अत एव कर्तव्यं नेति न दोषः समुदाये कार्यमनुगतिकृतं घेतत्तानुद्योत्या । वस्तुतः कार्यकालप्रत्ययेऽपि समासेऽपि वृत्तेरवयवस्य
तन्मात्रत्वेऽपि अत एव भाष्ये तदापाना दीर्घसंज्ञा प्रविष्टत्वमुक्तं कार्येऽत्रामानपि प्रविश्यते तस्य सामस्त्येऽपि प्रमाणतत्त्वप्रथा
न दीर्घसंज्ञा नीति वदन् कमादिप्रत्ययविशिष्टग्रहणतयाऽपि न स्त्रीलिंगरूपार्थबोधकत्वमप्येव । प्रत्ययान्तेन तन्मात्रबोधकत्वमिति राम
विशेषत्वमानमिति प्रत्ययः विशेषमेतदिति । अत्रापि प्रत्ययादिविग्रहे दुरभिमानः वस्तुतः तत्प्रधानं धीः आद्यन्तवत्कार्यादिस्यात् ११५

नियियहः स्वं वगानि पूर्वत्वाघटत्वापि सत्त्वम् अवयवस्येयपद. स्यान त्वमिति भाष्यं वदस्य रणीयमेव. अथोदृमाटे समुदायस्य
नित्यस्त्री त्वाभावात हि त्वाभासे रवयवस्य त्वावाचा साचनमात्री तिनस्येयपद. स्यानत्वान वार्तिकादं मे नुन हि घलीन ह्विम
मस्त्री त्वाभावे पि मात्र न नित्यस्त्रीत्वं न हि लेद नौ मामवर्तते न वेदानी मसाधियपद. स्यान दृत्तिनिषेधाम इति. मात्र नेयद
स्यानत्वं मह हि त्वाभि वेध स्यानुनम इति नो नाभावादिति भावः। नवगति कारक पूर्वस्थेमत्र मतिपदे। केयपि भाषयानित्सम्मा
तस्यैव मन्दत्वामितिति अत्रयमादुर्लभः अनतस्वभूमेजंतसूत्रे मानः तमस्य द्व यद्वृत्तिमं त्रयात्स्याव स देदुर्घ यद्वृत्तिकैपदे नमं
त्वमितिवाच्यं मानाभावात् कैपदे मयोगे दुःस्थितायी मैं वामितिति विरहे साधीमायं मतिगति त्वाभावात्र दोषः अत्र वेदत्वविभागे
मानं सामर्थ्यास्ति मतिति: दूयद. वदृ. स्यानत्वसंगे स्वत्वं भवादिति भावः एतदूर्तिक माध्यमामासपादियद. वद. यांमुपस्थि
तस्यागस्य मात्रेत्व यदृति तात्पर्यम् अंगतेनालीति। ननुत्वदुक्त विग्रहे अनर्थमिति विमतमाधीमायस्य सांगत्वमस्येयेति वेत्र नहि
संहताकार्यमयोगेक पद माना विमति निरूपितांगि मत्र स्वापि दूयदादेः स्थितिस्त्र निषेधात्। अनतस्व हे मी इत्यादौ निषेधः
सहाहस्त हर्षी मेवेति। यत्र न हि कापि भ्रमे। गे बाधका बाधितेयदुः वड़ो स्थितिः कश्चित्प्रयोगे ह ष्टान साध्या त्स्य सतिंतम वे न द्वयव
यवस्य वनहितं नेत्यर्थ इति भावः। मधीदत्य त्रवाव यव नि सत्त्वी त्वमा हाय निमेव संतादयद. स्यानत्वाभावाचे न हि. निहू सप्तेति विक

११५

[illegible]

११५

नान्तनियमार्थं इति। अस्त्रीववनांगप्याहत्यर्थं इत्यर्थः। शाकटायेद्दत्तुहृद्यानं तु वंतं वोध्यं। नपुंसकस्येति। पथमलिंगग्रहणं चो
दितेनान्तहेष्वति मारेरित्यर्थः। द्वेष्यमित्यस्यानिष्टविषयकमपीत्यर्थः। विकल्पान्तद्वयत्रोपयन्तोऽविवक्षितार्थः। नत्रावार्थं इति। अ
स्याशयश्च। सर्वेश्वक। अत्रबष्ठी यदं नदं नयदं च व्याख्यातुं इत्यर्थं नुव्यवस्थानिमे वलिङ्गृहन्तग्रहणं चे पष्ठी पतिः। नत्रसमासे
पूर्वं शीव लिङ्गत्वात् लिंलुवानायन ये नम इत्यस्य समासार्थं मेवेदं। नचैवमपि समासे ध्रुवं इति परत्वात् यमेव विकल्पः स्यादिति वा
च्यं। वैदेश्यापाद्यहृपाभावेनेष्टापत्तेः। नत्रवहुत्वं धृंदस्रीत्यादिबहुव्रीहौ करणात्राय वा पयोगविभागोऽभावे भ्रजन्तः। नन्वेवमपि स्याऽन्त
रविहितानां कर्यं विकल्पसिद्धिरित्यत आह नेति। योगविभागसामर्थ्यान्न्यसर्वविषयत्वेन्वेत्यर्थः। परिभाषेति। कार्यमन्त्रे वास्माति
गंनदाह। पाववदिति। उभयत्र विभाषेति। यत्र यत्रास्यात्उपस्थिति लिङ्गे चित्तमासविभाषाकृताः केचिद्भासविभाषाकृताः ययंवस्सं
तीति भावः। यद्यपि नेत्युविधिषु नित्यं समासेषु चंदपि वेत्यनेन नसर्वोविभाषा विभाषैव तथाप्यस्यादिकल्पविधेर्य सममात्रपर्यवसन्नत
याऽस्येव तन्नेम वद्भातिगोध्यं। ननु स्वस्वदिवासेनानियमनेमानेकअर्थ समपद इत्यत आह। कर्मधारयेति। नियमस्यैव विकल्प इति भावः।
यत्सामीद्येवमिति नन्षंद्रलिधिविवचनअले। एवं चकारोऽसमासहितौ पापामवाग्भ्यस्मिन्हैवं नहिनित्यादिसयोगभेदेन कर्त्तव्य
ररम्यं विकल्पेत्र समासविभाषाश्रमपासावन्यस्य करणाद्य [illegible]स्यप्रत्वंच गोध्यं। सुहितमिति मानेद्वमिति सकारहकारहकारयोः शामौर्ध्यवि

116

११६
फै.टी

नपुंसकेनामेति प्राप्ते इति यावानेन शब्दाः ते । नैवं नञ्स्तिप्राप्तेः इति । स्त्रीणां गोमयं चेननद्धतिक्ष्वीरत्वाचीनपुंसकलिंगत्वमिति भाव । आत्मनपदस्य वृत्त्येको
ऽयमस्यास्त्यहन्कारस्यविहितत्वेति । यस्मात् ननु सर्वस्यापि प्राक्स्थस्य स्वव्यवहारं तत्स्वरूपदेशार्थत्वादसेवं त्वयानमस्तु विनमन आह स हि न
इत्यतीति । ननु नहि पदमेव संहितेति निर्देश कं भवितव्यमित्यत आह स नितिहीति । ननु यत्र ज्ञायामाये न च न्द्रमो मोने स्वलिंग । तेन द्वन्द्वाभ्यस्ता
वस्ता कांति मनोक्रत्वाद्यनः । स्यागंते सार्वैवं स्वतमसिद्धान्तमज्ञार्थे केषु व्यमिचारात् इत्यत आह पदान्तस्य चेति । प्रकृत्यादेरभावादि
ति भाव । नहि पदान्तरसंभावात् इति । तदिह सैन स्वरामशीयो गवाभावादिस्यर्थः । न च प्रस्य यविधौ मेत्र प्रत्ययस्यैव नत्वपदान्तरामशी
त्वप्रत्ययतन्त्रस्य विधि लक्षणं गतिस्यर्थो लिङ्गविधौ च । एवं हि विहितप्रत्ययादेरेव अंगसंज्ञा स्यादिति मध्ये व्यवधानापेक्षा नो गृह्यत
नायतिः । एवं च विधिषु संज्ञा निर्देशार्थं यस्मादित्यत्र सिमि भावः । नवप्रत्ययादि मार्यमीगसि स्ववालक्षणप्रत्ययादी स्य स्थप स्यात्
यविधिस्तदन्तस्य च यथा स्वेन पर्यायेषु लोपवर्गो रवविचारानादयत्र । योगविभागे न च हृल्लसादाप्रीमाया पाठात्नाम यतया स्या
त्स्यावश्यकत्वात् यस्मात्प्रत्यय इति । इदं साध्यमाशिमारो वत्तः । एतस्य यत्न स्यादुपादेशात् स्मरशतयहिति लोपः । तद्गितान्तीयः । ननु यस्मा
द्विधिस्तदादिस्तदन्ते गासिस्य पत्र प्रत्यये गत्वं सर्वत्र विधेः । प्रत्यासत्त्यालाभिनप्रकृतेनेह च्वीन आह स्त्रीशब्दादिति । तस्माद्बहु राम.
व्यापित्साये नेतापि स्यात् । सतिसमस्य यमहती तत्रामप्यंतीत आसर्वेगत्वीयन इति भावः । असिद्धवत्रात्रेति । चिरामात्रस्य ११६

वेनमासितः प्राग्भादिति॰ वक्ष्यते नक्षत्रद्भ्यञायति हीषः न तत्र ज्यापी ज्ञोयस्मात्तिद्भूत्वे प्याद्यमत्वा नस्मातेरभागात्ता यस्येवि ज्ञोयमा
सितिमित्तस्य गुलायायेक्षयामिति। तास्यत्सीश वस्येयेक्षयेक्षरणादि स्मादिषहेति रूपयि व्याम: नानाद्व्यादिति। इयडि॰ नय
द्नेतिनिवेधोपि वोध्यः नतु विधियहणमावे यस्मात्परस्य द्वाः परस्याक्रियाकं स्थानशांते स्पन्नक्रियाहरिष्यतइति॰ परश्चाद्दस्या
हीयीति। पघपि यस्मादिति पंचम्यापरश्च व्याहारस्योभयोरप्याग्रपगत्वेनयापितावमैवविश्रांतिः स्थानेनतुविधायतइत्म
स्यापि॰ अविरेवार्थे विधियहणादिति॰ प्रत्ययग्रहणस्यापुपलक्षणं॰ प्रसंज्ञायांवेति। नवसति प्रत्ययविधियहणोपविश्व
मित्प्रत्याधियस्मात्प्रत्ययादिप्रत्ययविधिस्त्रित्थं लाभान्ताप्रत्ययसंज्ञामाश्रित्य तिवार्थे॰ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तस्ययत्नादेस्माम
येभत्वामत्वर्थीः स्यानस्यासति स्यापानाप्रत्ययोनैवास्यग्रेदंस्यसहनीदिति भावः यस्येति लोपइति। इकोचीतिडमः प्रा
ग्निदित्यनो॰ नाद्दिशीयत्वेनास्यविभक्तित्वात्। मत्वाद्यनन्तलोपइति तस्याप्यः इत्याह हितिः इत्यारांत्वापामाहेत्यर्थः प्रापासतो
ति। तत्स्यायमर्हति नाभार्थीनेयोभपमितिभावः विधियहणांभ नक्रीयादावत्नोदीर्घइति दीर्घाधाहस्यपीमित्स्यपिवोध्यं अति
नेवेदंस्त्रविधायकेमावः विधियहणांभनक्रीयादावतोदीर्घइति दीर्घावस्यर्थीमित्यपिवोध्यं धमितेवेदंस्त्रविधायकेमावः॰
माभ्येऽपयत्नहदिति॰ अादिग्रहणाविषयः प्रश्नः नतु दीर्घविधानस्यामथ्यंदिनंगत्वेविदिदीर्घीनत्र्याहास्यचेतिविकी॰ यीमी

११८

117

के. धि.
११८

स्यादेशत्वे तादेशस्य पर्वतेनवत्वे नंगत्वात् त्रापि दि रविसवात्रिताप्यो ध्रंकरोती स्याद्धेतुत्वोपि सप्यो ज्ञानेबोधं • तद्देहमिति कुंडा
नीत्येतद्विसर्वी: । ननु मित्ररुद्धोरंगत्वेन क्विचित्सयोज्ञानमनव्याहृदः नयोरिति · सतिसत्समीतिभावाः साध्येति । सःसमप्येवति
हृमत्त्वात्सत्रापथपरत्मग्रहेमनः फलितार्थं कथनपरं सामान्यमित्यर्थः रूपोदाहरणामितितिमित्व तद्रूपमीश्यामित्यर्थः अमेत
मितनीत्यादाविगत्वाभावेन घपधगुणांशं तकमीपादयोगात्स साध्याने च रूद्धौ क्रमसंगतत्स्यादितिभाव्यत्वा पमाङ्गः ननु परत्वात्स्
विमेवाज्ञानमीनव्याहृतिमत्वादिति · तावत्स्यापामशितिच ॥ एवमिं धीत्यादर्वागंधित्वेन स्यादिति योध्रुं । ननुसंशहृमा चापेसत्वेना
नरंगत्वात्सुदितत्त्वोलिसद्धिकमितितन्हेतोतव्याहृद्धिर्वचनद्वृति · एवंधातुः साधनेनसुव्यनद्गितिसिद्धौ तादितिभावः । ननुदित्यात्रत्व
वपवत्वेननहेतोतव्याहृत्युअभ्यासेति · नापंदित्वाद्यपवपनः किं त्वनेनमध्यंमवेपितद्वयमक्रद्गिति भावः तम्क्सस्येतिष्ठित्यादित्यर्थः । स्तु
शब्दे देवेति द्रष्टव्यं पंवत्वाच्चधातव्यसर्गयोः समासोदुर्गोरः सहिद्वर्ग धातुः साधनेनतिस्पावेनो पपदमितिसमत्रेभागवतमाधारिकः द्रष्टु
गुरोतिति । अनन्तसंयोगा हेतुस्तोर्मि संयोगा घोषितिविहितस्यर्थीः अमंकत्वंसुवेत्तापितमिमिद्रंदृत्वापकंकपामितितिचिंतोपवह्नः स्यद्
तिमत्वेतिशेषः अनमवेरगुणानिहृतवेवचनमेवकरिव्यतिभाव्यक्तनवधर्षिकिंचसुदिनवमववत्वाभिमानांसंचत्यसतुरिस्याद्वैसंयोगा राम·
दित्वाभावादपिगुणोनप्राप्नोतितव्यापिसंयोगोपधग्रहणंकर्मव्यमितिवार्मिकेनसाध्यःपघव्ववपव्यापधिभावस्वघप्याधीस्याभावा

त्वं यं तेनापि निरुद्धित्वापायिपरं स्यवृत्तीमिरुपितं उपधात्वं संयोगस्येति निरूपवक्त्वालक्षणोव्यवर्थेवहुव्रीहिरिति स्वमितानः भावेविंशुनीति मग्न
रुपपाद्यतिस्तु हेतुवह्निरंगत्वादिति । वह्निर्भूतो यस्तागोऽसि सितत्वात् स्तुहेतुवह्निगतत्वमेवं वृत्तस्यासिद्धत्वापत्तेः धत्वेवांगत्वमिति भावः । न च सिद्धत्वे
नांगत्वसाधनेनैतेनैव संयोगादित्वाभावात्स्वयं पक्षुतः स्याद्दत्तं त्वाह यत्स्यात्सेनाहिति । तथा च तत्र सामव्याप्तिरंशेनासिद्धत्वमिति भावः । न च स्वस्य
रीत्या स्वसंयोगो यथाग्रहरोनसिद्धत्व पितत्त्वात्सामव्याप्यमाणात्स्वासिद्धत्वाभावात् पत्वनौ संवन्धस्य तत्र संसाध्यनिसि धनो त्वाह । अथवेहिन्याहि
संवन्धस्वरूपे स्वयंतेन । तस्मात्संयोगो यथाग्रहरूपसामव्याप्य पत्न येषु संयोगादि ग्रहणसामपि कार्यमिति भावः । न च स्वसंयोगो यथाग्रह स्वसेनवह्निरत्वासा
मव्याप्तौ नाशासिद्धत्वाभाव स्वयं गत्वे पि तद्धिवेनत्स्यावः स्याहि तिमत्स्वरूपो पि तत्त्वसिद्धिरिति साध्यवृत्ती स्वसिद्धेनः तत्रासिद्धत्वाभावे तु नो
गत्वेनसिद्ध्यनीति भ्रमः । वस्तुतिति व्यतिरिति स्ववस्तुहेतुवह्निरंगत्वादि स्याद्वि साध्यं यो न यंति केचित् । परे तु भाष्ये स्तुरो वह्निरंगत्वादिस्याद्विः । के
चुनः कारणं न सिध्यती यं तोऽयं पक्षपक्षगोऽपि संवंधोधान्तो । पूर्वमेव तत्र स्वरूपस्य यो स्वसे द्विवेचनात्स्वरूपमंत्रं गतत्वार्थको पक्षगीत्वमित
कस्तुद्द इति चेत् । स्वरूपाद्रूपादि स्वभावेनतसंयोगादेरंगत्वाभावाद्धेतोन साध्येनेति भावः । साध्यपदमिति साध्याभावात् । ननु नरादि ग्रहस्तो
सति तथं न स्वरूपेव त स्वग्रहणा मत स्वाहस्वपदं प्रति वह्निरिति । तस्माद्धिस्वकाद्दिति । द्विवचने द्विः । प्रयोगत्वस्वीकारादि स्पर्थी । न न तु स्वविधा
यांगीकारेऽपि सर्वधामनास्ते तु स्याद्वितेपि वादिनाव्याप्तिरलक्षणाया सामानामावेन स्वाह द्वहापीति मतिलक्ष्यमितिति । तत्र स्वलक्ष्य व
निश्चयः सिद्धसंयोगादिति भावः । नद्ध वपवे इति तदेवपवद्वस्पर्थी । भाष्ये स्वाभाव परिमाणानां नित्यत्वं परिमाणानां एकेनाप्यसायद्वाति

स्तीयानकृतेरिव ध्यावाधानस्न आह अन्वयाये इति। नचैकस्य विघामानस्यापाये कारणानां संभवतीति सामग्री त्वाभावेनेति ज्ञापयितुं एवं चैकोभा
भावेन पंचादित्वा इत्याद्युक्तपापायं पंचादित्वा ज्ञानमयतेनेति भावः तत्र हत्यां नमाह यद्येति विश्वविरूपपरि य हादिति। एवमुपसंगतिविहिंसं
हा अपि आनन्दपरिमाणानि छत्वा अन्यथा नैलोकिकै कट्टाविसमस्यायेनेत्यपि वीध्यं। नन्वभाकत्वानदेकदेशानमेवास्तिकृतन आह नन्त
११८ येति। भावेवरस्वविनियन्तैयदेश्य पं: असतीति। तदभावे समवाय सतिमापो ध्यानानाना प्रधी: निषेधादिति अंगसंज्ञापि प्रस
येरन: पूर्व स्वकार्यमिति भाव: तस्मिन् स्वकर्ते येइति। तन्निमित्तेन त्वेकर्तृयेइस्यर्थ: तत्रहे: संघातस्येति वा। असंस्कारपक्षे इदं। तथा
तवधारेन आकलं हितेत्यन्वे। एतद्वेति इदमपि नास्वविततमिति भाव: परिणत हं तत्वेनाव्यवहितत्वाद्वि नीयमानमपारहयोपरा
न श्रयतेन हाकेनेदानीमित्यादिभाष्याद्संगतेः नहितस्कन्धीशंगकार्य काविदनुपपत्तिः अंगसंज्ञायामंगसिद्ध्यर्थं स्मरहावासिवि
षिसंभवादन आह अवयवा इति। मिहसा ओदनः किमिमा हास्त्रोमादित्वात्रेयादतीयैकवचनं। एवं चपदं गाधिकम् व्यावर्त्यं तद्
वमत्यपवग्रहतास्यापि इति भाव। नाम: समयपवमुदायत्वेनसमयपवत्वाभावइति बोध्यं। समनहृदमपदार्थव्यत्वाभाववत्वास्तिहमिति वि समं।
अन्तिमानाववेति। एवं च हेवदनः प्राकट्योदित समत्रदेवा। पूर्वमपि अदत्स्यादिति बोध्यं। नमुकेराहृश्यो हैनद्ंतयश्यामभावासमुचयो
ऽप्रकौतन आह। मत्रेति। व्यवस्थितत्वान्नसमुच्चय: नत्रतदं। तद्विधे: समपवग्रहणो वापंचम्या इतिनिवेधात्रिमाव: समपवविधीतु राम
नास्या: सहतीति। विहितसमपवधिपपत्वात्स्या इति बोध्यं पत्रत्विति। स्तनहित्तेस्याद्वैप तेतसमसंततनाहितसंप्रासे बोधवोगेनत

इतरस्येतरगुणत्वाभिमानाध्यासे प्रसंगानन्दत्वे। एवमिदं कृत्वा संबुद्धिरूपान्तरेण दृष्टेरिति पंचमेनाभिः प्रविवेकोधांश्च प्रभुस्य प्रकाशनत्वात्स्वरूप
हृत्वाभि। ते गुणान्मते त्रिगुणमयमयत्वमिति। नतमस्त्रिति। संघातस्य धर्मत्वात्प्राप्तिपदिरूपत्वाचेत्यर्थः। न चैवमात्मनः प्रहृत्वात्तत्वनिरूपमेन प्राप्तिपादि
कत्वं दुर्लभमिति चमस्य भेदसंसर्गिणः कार्यत्वसमुदायविषयकत्वात्तत्त्वनिर्देशात्तस्यानादरणमर्थवन्तमित्याशयात्। अस्यात्मस्थापि इति।
यदित्यात्मतमात्मन्तेषु त्रीयतीत्यपिस्यादिति भावः। विवक्षितत्वात्मनीतिवत्कसमस्तमसंख्याविवक्षायांघ्। तामावदतिवत्स्यामः
नतथ्व दृष्टिरिति। ननु देवदत्तो गार्ग्यो यज्ञदत्तश्च यदितान्योत्यसंदेवदत्तात्समुदायात्प्रीहिरेवनः। आत्मानमप्यतीत। अयमस्य प्राप्तो
हि। अयमवत्तासमर्थो न तु अपत्यस्वमानाधिकरणविशेषणो नापि। यदि देवदत्तो यो गार्ग्य तस्यापत्यमिति स्यर्थीन्यादि देवदत्तस्य गार्ग्य
स्यापत्यमितिसाधुत्वार्थमिति चेन्न देवदत्तो गार्ग्योऽयमक्तिरस्येतिविवक्षायां गोत्रत्वस्त्रियारयोपरिमित्युत्सादित्यभिधानात्। कोत
विभागश्चेति। न चहितीयस्योपयोगमभावादिदमयुक्तं कृत्वा इत्यातत्त्वलुप्तत्वं तस्येत्यादित्यवहारानितीहयदि जीववत्केत्यापवद्यकइति
भावः। सोपस्कारत्वादिति परस्परापेक्षत्वादित्यर्थः। आगतमेवं सादेनकुलत्वस्यप्रविशीयतेः प्राचीरन्यायपरिभाषायामांकतत्वाभावा
नेतत्वं न रूपोत्तरपदत्वाभावाचलेन लोपेनानुवृत्ते कृतीतिस्वात्मविमतमलुकैनस्यातो आधिवाप्त्वेत्रीसेनामालभ्यत्वं घोत्यं व्याव
क्तोर्थीयत्र कर्तव्यमितिहारिनाद्य। यागः स्विवामजननक्रमेव्यतिहारदृष्टि गमिबोधः सांकृति नेत्यामविधौ भावइनुत्तसांकृतिगमि
ति कृत्वयतोपिभाव्यो। ननु स्वरूहागतिनोदातत्वं साध्यं न वसंमानस्वरेणसिद्धमत आह आगमस्यानित्यत्वादिति। स्वरूहस्य प्रयोगो भवतु काल

घोनत्वात्परागत्विस्वरैसाक्रमेति। तेनेति उगत तरपदेगतिरत्ने तरद्गतिविधिजेन पूर्वपदस्य सक्तिस्वरे सोऽनत्तो इत्यत्र दृश्यति अयमपि परिभाषासाध्यह
२२५ एवा। तत्त्वरेसोऽनिति। तदुक्तपदस्य सक्तिस्वरे सोऽनर्थः एतत्स्वाभित्वापिपरिभाषाबैर्वस्यगतिरपी सनेनेत्स्वामित्वेपोऽपत्तानत्तुगतिस्वरेणपूर्वविभि
तेस्यथापेनस्यकर्मपुनः साहितरत्नश्चा ह स्यार्गतरस्यासत्वाहितित्सन्सात्तरस्यासत्त्वादित्यर्थः एतोगतेरुत्तरत्वं तस्यपदं तेऽप्रतत्त्वेतत्से
११२८ वेत्तीपथादः तत्तुकारकादुत्तरत्वेनस्यापीतिताऽर्थं गतिस्वरस्यबाधकस्यापीति। यथा दिस्वरबाधकस्यापीत्यर्थः बाधकत्वादितिसमा
सांतरैसास्यासतित्रिधात्वेनेतिभावः यद्यपिपरिभाषाभावेहृदंतत्वाभावान्नत्वयसात्तेसमासांते दातत्वेनेदित्संपातितत्वापिपरि
भाषास्तत्वेपिसिद्धतीत्युपमासःश्वस्याद्गतिस्वरुद्देशात्तरस्वस्यापरिभाषात्वापनइतिभावः अनेनतरत्वहृदोऽनुतसासमर्थासत्वापन
हृत्तत्वस्यादिस्वस्वाद्वोपस्यानमितितात्पर्यः एतत्त्वविलत्वरेगागतिरनेनतरश्चिस्त्रबाधेउपपादस्पिष्टनेस्तुतिहे। तंतिहः साद्वर्था
स्तुवपिसमाद्वारः नहि। संयुक्तेतिलिवे भावनंतविधेतिसादृस्वत्वस्यापिदीधत्वोऽनर्हत्वाभइतिभावः। तत्तनंतविधिस्तात्वापि
भ्यपदेशिवद्भावेनकेवलस्यापस्यापित्वाहो नदसहतयेपुनरेतस्यहदासितितिवाक्यंहलिसर्वैसादित्यादिनिर्दशोत्सस्येरुमहतिकस्य
नातइतितात्पर्यावरत्वाद्धवितेतिपुंवत्त्वाभावातह्रस्वत्वंविमतिषेधेतस्तुकेरितिभावः। नववुनःपुंवत्वे सतहदुतिस्यात्वात्स्यसत्वातस्यसत्व
वतत्सार्थकंतत्पिलितितिश्चात्रपक्षेपसंवतकस्योतरपदस्यसंभवेनयेनो नरपदविशेषणात्केवलस्यवउत्तरपदत्वाभावात्स्यपशोसहस्वस्या राम.
दितितिभावःकुमारीगोरत्नरेति। गोरैसाहेतसिताहिविनिर्वंतत्वंसामोतिकुमारीगौरितिदिस्यपदोऽनतत्तदेहविधभावेत्वाविनेपिश्चेतयर्हैअंत्य

मनुष्यमात्रस्य संज्ञायामपि पदत्वदेशो भुक्तत्वं न विधो नास्तीहेरिति वा अपदत्वस्य मनुष्यमात्रस्य पदत्वाधारत्वस्य अनुमितेत्रु पदेद्वाभ्यास्य संगतः श्वेतिद्रिकृ।
अथानुरिति विशेषणस्य वाक्रियायोधकस्यापि विक्रिबंनादेरत्वसंज्ञत्वस्येतिसूत्रे ऽधात्वोरिप्रुमाधानुस्त्यानघागमहत्वापनादिरिति भावः मनुष्यानि निर्त्तेमि
ति· लक्षणैकमहत्वादिति भावः नव केवलकृत्तो न हि ज्ञातानां वमाति यदि क्रत्वे फलाभावः श्राप माति पदि कादिमाद्रैया हृतस्यं विशेषमासम्यानं तेषां
विधा अपत्नो नतस्यामात्। लौकिकी लोकसिद्धिर्ना। अत्र पत्नी अर्थवान् हृत्वात् तं नस्यापिन मामो नीति भावः सामर्थ्यादिति· समहि नयोर
र्थवत्त्वासमि वायादिति भावः लौकिकार्थ मात्रान्त नहीति लौकिकार्थके प्रमंतं नत्वं धीस्मात्मामच्चः शास्त्रकृतत्वक्रियासाम्याहितम्नत्वेर्थी लभ्यते हृत्वमि
अकृतरश्मितरे वातःमनुष्यां नैषिनिकृतहि नमात्मयार्थस्त्वं नानाद्यनः कमिनाववपवावपवार्थ्यत्वा तस्य मनुष्यां नेषु तत्वं नेषु। स्वर्वर्णत्वात
स्याः स्वयोगो गकत्वात त्रैवसलस्ततेननुनत्राहिमेइत्यर्थः। एवमेतपूर्वसूत्रे द्वन्द्वात्प्रत्ययोधिकारात्तुहितिसामर्थ्येननद्वन्द्वः। नऽक्रमनुह
ति सामर्थ्यादिति नतु नात्सामर्थ्यादिस्त्रुगं· नः कोननलोपार्थत्वास्त्वत्वमयोजननमस्त्रीनुपपन्नो नत्रहलुमेपीतिः स्वापकादिति· नवनाग
त्याचितनः॥ किपिस्तुपिमनमघत्वस्त्वीनकस्त्वात्तत्रैनतिपमेनपदत्वस्याप्यारहेतेः मासनलोपवारस्यापनत्वाघमपकेनयामपोगाभावात्·
अनहंगनलोपस्यवहिंतिलानिषिधेनवाधायोगात्। वचनं चमपानि पमेचपिनार्थनिति भावः केनीनपदमेवेत्यपिन। व्याख्यानात्· मत्रा
इईऊऋ अवृत्तन्वत्वन्द इति द्वासमानात्स्यतोः लकारस्य दीर्घस्याभावात् नैवेगेतिमातिमास्यैनपदत्यनीति। अत्रपदत्वेहत्वस्यादिति भावः
त्यादिषपर्युदासेपिच्चार्थः प्रतिषिधोस्येवेतान्न्याह्मापत्नजैनिमाहः प्रतिषेधइति भावः मानवाधोनऊनत्वइतिगोरवादिति भावः आख्या

द्येदिति॰ अनेन देवदत्तहंतृहतन्यायस्याप्यत्र विषयत्वमिति सूचितं॰ हन्तन्नतातीयमासेदेयाभावात् इति भावः अयमजादौ सर्वनामस्थाने इत्यर्थ
१२० त्वमेवास्त्विति॰ असर्वनामस्थानेपजादौ सर्वनामस्थानेपदं नेत्यर्थः तादृशाग्वीहिपोगविभागवैयर्थ्यं स्यादिति भावः॥ नलुपञ्चहत्वात्पर्थं नत्वमसर्वना
मस्थानाभावात् नत्वमाह॥ प्रकारादिति॰ नन्वेवंभगिधावपितव्येवसंबंधः स्यात् नत्वमाह मसंबन्धेति॰ मनुपिस्त्वाद्दविमनेनेवसिद्धेमतत्वमाहतं
सविति॥ यचिमं॥ संप्रसौतिरपदस्य लोपविधायकाभावात् तत्रपदलोपेदमवंतानतनत्वमाहवंतुगतीजिपस्यवचलप्लितमिति भावः॥
नत्वं नस्यादिति नतनामादसप्ताश्लोपीस्यकार्यप्रवतिपेक्षयतेपाप्रवनत्वमिति भावः॰ ननुनाचः स्यात्तिरत्वंकिंतत्रहदेवास्तेत
नत्वमाह॥ लोपस्येति॥ यत्रपदंतत्वहनि॰ पदत्वहस्माप्ययवकृत्यः नत्विति उक्तदिशापदर्थसमयहृत्तेरिदंशिवंसं॰ नस्यात्यमनर्थवः व्यक्तानादीतिवं
वनवेधिनहि॥ सोपादचक्रंहुलोपविधायकवचनमस्तीति मामासणादनमत्वेनस्यात् विवनमति वेधइति भाष्येववत्वेति॰ प्रकासपर्
वीपदानामिति नत्रवहृसिद्धेकाक्षदेतितावनिमर्थः नमोगिरइति भावे॥ अत्रवत्तिस्त्वेनतु सति स्यादिति हित॥ ननु मनु यथावेसंतनत्वा
भावेन तत्वामासेमंस्वनमनर्थकमतनत्वमाह॥ तसामिति॰ मनेतुलिर्वोहुलकादिति भावः॰ ननु वानिके उपधायोनितां नत्रवसोनतां नहा
हेमतत्वं यर्थमतत्वमाह॥ पदंतस्येति॰ मयोगस्य कनतात्वानुकरसंतनदिति भावः॰ अंगासंबन्धापात्रभावादिति अंतर्वर्तिविभक्तेरनुकानु
सत्वातत्वलोपमप्रयत्नाभावादिति भावः॰ छेदेविधयामीतितावामामप्रयोगादितितत्त्वभावः॥ नस्लोप॰ नत्वर्थमहत्वाभावेमतावेवस्या राम॰
नात्मत्रेमतत्वमाहत्वादिदिवीतीति॰ मतौपुयतिस्तामानाधिकरण्येहितसन्तुशनिनिपलात्मात्र्यमिवारादिति भावः॥ मुवेति॰ उपदं॰ नक

न पाविरोधकमिति भावः । नन्वसंगताद्धि निनामनुष्ठयात्येते नान आह यमलक्षणेति । अनुमोपलंभत्रो अनवबोधने । न ह्यत्र सत्तामात्र
पमेये तिपत्रकृत्यं नरेणेति । यथा रूपंत्ते दे वस्तुत्वे नोपलक्षणं तावत्तत्त्वेन कार्ये योगः । तथा मह त्ते मनुत्वेनोपलक्षणतात्मत्वर्थ
कत्वेन कार्ययोग इति भावः । रूपं तत्र भावेत्विति । उपलक्षणताव छेदकत्वमस्योपलक्षणतोऽभावेत्विति सर्वः । यथा शालात्वं न देवदत्ते इति भा
वः । अथ यत्कथा । इत्याहेति । इयत्त आहेत्यर्थः । ननु मत्वे किं फलमत आह तत्त्वमिति । बहुधर्मः ननु बहुष्वनुगतोऽस्य एकस्य नियमस्यानम
लत्वं सर्वधर्मबहुष्वनुगतः स्वतमोन आह जातित्वादिति । अवयवमानेति । अवयवानामपि हस्तेऽस्ति । तादि अवहारानजातिसहचारितत्वा
दिति भावः । नत्ववयवेति नाहस्त्यादेः पदत्वमहतो मामा भावादिति भावः । न चैवं तदाद्यसाद्यापात्तनबहुत्वाभावात्यत्तिः अवयवगतन
नात्रयवतो नुष्कस्य दसत्स्वतदपिदेशोन आह । तादाइति । ईहत्वामेदेषचारेत्वाहस्त्य दस्तादेनातिक्वापादेनयनभिधानादितिभावः । तस्वितिह
तइत्याघनुशेषाद्रूलक्ष्यपापस्त्रवयवाक्षयसीमः एवं च हस्तादस्तादेशे इति भावः नन्ववयवगतत्वं च तत्राश्रयेनावहुवचने मसंकिते
तव वन्नाहिनां नाहं हस्तावक्षयनमसंगतमत आह । ते स्मिंजितिवहितानामिति । तत्रवस्तुमितिहि । येकवामतपाविधावकमिवेदं अश्रोत
त्वास्ययपदिहानवभागितिसंज्ञानाश्रयपदे पतेः निष्णनयाहस्तेतामितिति । निष्णनयाहस्यसंज्ञोमनेरित्यर्थः । मरदेन ह्रीति निपमनवपु
उमेकत्वादि शुमासालदुविपपरवंकर्मादि गनेकत्वादिशुचते पांमासिादि तिन संज्ञादिगनबहुत्वेते पांमासिादि तिभावः । न ह्यहमाक्षिप
त्वर्थविति रंगोमपदं पूर्वं वा क्षोपदर्शीमतिपत्रोपपादकत्वान्नचयो न नमुपमादपति । एवं करुति । न चैवं विमनुपाहं नेयर्थमनत्वा

[illegible]
के.शि. [illegible]
[illegible]
१२१ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

एवं वपदस्याग्रु तत्कृतिवक्रमेदर्शितं धं नत्वं नर्गतोयकविम मैरनि खघ गुणमती मेरु वपयपक्त त्वाम्हा वमनमयामेत्ता नाम्नीमि
रुपभावः वहुत्वस्यैति। वत्त्वं नपदेन मत्वं धिति र्दिशा हुणपदनवेति भावः। नच साधु तैर्थांत्रि नेमयोजननरुपवनमसंतनमन
भाद्र आग्रयाननमिति। एवमेवहृ योर्द्धि वचनेऽयमो हृ योः कर्म ति ति रितिमाविहृ योर्द्धिमदिद्धि वचनाद्गुणपदनि र्दु मयात्संवधर्म
पर त्वे पिनाद्धि शाहृ स्पैजवचने न तत्वं घिं तु दयदृशाहृवन आरिपिनत्वं प्यामितिमितनमवमन्मयमः नस्मात्। नस्मात्से तु विम नमग्रतावित
हृत्ये वहुवचनमव पदत्वं स्यादितिभावः। नच त्वेकैकमन्यं नहृ तिमयोगो मार्यमयमचे नस्याविनहृत्यो हु तो ने नमन आहृ हो कफ
योरिति। मचे वं हु वचनायजिरन आहृ द्धि ते ति। नचेवमाहृत्यानः सदयोः संख्येपहृति संख्यायाया यो तिमवद्पामाप्य संख्यानम
ना हु विदिशोन हृ स्मात्स्याचित्तिः संख्यायांयक तं तु हृ व्यक्तिकामश्वसित हुमि याश्रय। मौतिकार्येविनिमवहृताकर्णाद्वे स्यवियो
धः। किं तु हृ वचनानमकचहृशाप्रवयिसंख्याशाप्रवेति नानिमहृत्यंगः वहुत्वादिविति। मानिपदिकार्यं वहुत्वादिन
मयिः। न तु हृत्वार्यविहि नानिकश्चमवि श्री यविधानमन आहृ त्वं ख्याविशेवे नि। इत्युपलक्षणं जहदजहतिश्री वसाधि। अनमेव कर्म
मितिद्धितोयमादेर्नियमस्त्वसिद्धिः। मयोगादेवे ति। अमनि विहृ स्पायोगिमयोगे ममोत्यादस्याभिधानमिति भावः। मावेत्सप
नहृ तो सेनाहृ प्रविमयोमत्वाचे यदि यवनामशानाम नानु त्वार्थेविधाने पि संख्यामाविधानार्थमेनहन आहृ स्तु पहृति। त्वार्थहृ श्चेति।
अत्र स्वार्थमाहृ नमहत्तिमितिलहृ स्वमाहृ नविशेषमतोगुणामरमुक्कादिशाहृ नोथाप्तिस्ये नेतिकादिति यदृ दृश्यमाहे नामीम कोयोया

122

दिति सोऽपवादिति भावः । एवं कर्मणीति हेतौ पञ्चम्यादीनां सप्तमी निषेधत्वं । पंचजपस्य स्येव स्तोमुख्यस्मिन्मारिपस्य स्य पञ्चपद्धतिस्तवम्य । नचे

कै. टी. वसपिति इ । अनुपपत्तिः । नहि तत्र अस्य अपि । संख्यावत्तेनुंदशाभेत्यत्र आह अतिङो पीति । संख्या एकत्वे यो देवतत्र योऽरितिः । तयोः संख्याश्रयत्वान्निति

भावः । पचति मपचति पच तेभवनी स्यादेकत्वं कर्मणः स्यादिह च कतिङः । यो संख्याश्च कर्मयोरमा गादित्रिं विभ्रमः । तस्मादृश्यो विनसंख्या एक

१२२ कि । पाकादेकत्व मन्नयोरितु बुद्धि । उक्तो दाहरणाचोरनादिरोपितमेकत्वावती क्रिया । कर्तृगत संख्योपेत्युक्तत्र । आरोपित संख्या अस्य चारोपणा

यात् । स्वभावतश्चान्ति । इदं चित्रस्मेवं स्वभावादाश्रयत्वेन तस्यापत्यमिति मार्दवं पश्यामीयन्तिः । प्रास्वार्थे भेदेस्यर्थश्च । तस्माति ङो व्यविशेषता

यानुसारात् धिक्षाये ते इति भावप्रकाशनेऽस्यापि षष्ठी याचनुपादानेतत्रार्थ कर्मत्वाभिधानेऽप्यस्य च । यानोरपि संख्याकारके ऽर्थः । लः कर्मणीत्य

पादि तत्पत्रवः । वर्तमाने लडित्यादि तार्थ्ये विहितत्वात्सुपादेनत्र तृतीयः । कर्मण्यादि च मा वक्त । तत्केन स्मृते वेदमिभ्यादेनत्व प्रतीतेः ।

लिङ् तु नियमेनैव तत्कालभावात्स्यात्मनिरिक्तमनुपत्तः । लः कर्मणीति चेत्सम्यापि कर्मादि रत्तान्नीले नृत्येवार्थः । वर्तमाने लडित्यनेनैतत् । अनितं

वेदस्तु कर्मणोरिति सत्वेभाव कर्मणोरिति सत्त्वभाव कर्मपृथक् तत्राह्नातोऽर्थश्चवदन्तामाभ्यामदेनात्र संख्या भावे चकारक स्येत्क्रियायामेवाव

पक्षिद्वितीयस्य वेतुपपादविषमः । कर्मादेपः शब्दः स्वपूर्विपामकेषु प्रतिपद्य । तिङ् । संबंधिशास्त्रे एवं प्रातिपदः । अत्र एव तिङ् । सो रान०

स्यानां प्रसत्र धर्मिविशेषणता । नहि प्रतिः । स्वात्मान्त्रियानेता । एवं च वस्तुतो तिङः । चयोरनकर्ते । सेव भाष्ये संमतं । न च वश्चात्र आदि गिवपलस्य

पि चो नकर्त्वापनीत च्यापि कृ च्योर्दिदिविधम्मतानेव स्यादिति मदृष्टिनिवं । निरासमस्तत्वम् । नभावार्थे तेन ततस्य स्यानि तस्यानदृष्टिफलेपि

ऽऽस्यमाने शय्यमाने चरन् दृष्ट्वा दैशानचि सत्वमर्थभावप्रतीत्या तस्या निलस्यान्तरर्थकत्वावभावे दृष्टं स्यात् । नाऽपीह प्रयोगे कर्तृवत्कर्म्म
घेशेष्यास्त्याकर्त्रा दैवर्त्तमानानात कर्त्रा दववर्थ वल्गुरारा तस्यां विधाने नात्मने । दृढं भाक्ते नियमार्थ मिति । अस्मीरयसीमादि स्वाधुत्वमिति
भावः । या कर्म्मदेन च नियमो नेदम्पते दकर्मा मना स्नानात्सम्भवादेकवाक्यतापत्तेरिति कर्तरि नियमस्य वक्तव्यत्वात् तथापि न त्वलिङ्गरतिरामस्यापीन
नुमन्यप्रतिपद्यते पिलञ्जातीयापेक्षनियमात्रपत्रा प्यपेक्षः सिध्यतीत्यत आह मनुष्यपारिनिस्तामान्यापेक्षनियमस्यैव दीपवद् द्विभावः
न कर्म्मणि नियमोऽपि न स्यादिति यमस्यात्मगे मानाभावा द्वेषश्चात आह मस्यपादित्विति । उभयविधनियमस्येष्टताया केनाला भावादिमर्थः । ननुमन्
रत्यां नरविहित न स्वयोपिन्नाव कथमेतैर्य्यो अतः आह तमेवमीति । आकाश्चावस्था हर्म्मेय वाक्यतानामन्तरम् एव तेन्वम्य संस्कारकत्वमित्यर्थः
स्यादिमन्त्रेतोमितिरः स्वसम्बन्धस्यापलक्षणं तां परैकवाक्यतया चेन्वकर्म्मत्वादियोग्यार्थकप्रातिपदिकार्थमात्रगते हे कत्वेन प्रथमैकवच
नेनस्तुः कर्म्मशक्तिसमानाधिकरणेन कत्वे हितीये कवचनमस्मि नाहि स्वकाय यावोधादस्य न्नायापादेयाक्षि रूपपरस्विनुमप्राश्नैव । किंच
अर्थनियमस्य कृतार्थ्यपेक्षमात्मपनियमस्य च मस्यपनियमेतिकयोश्छेद ए वा एकवचनादिस्थले भाविसंज्ञाविज्ञानगौरवं चातो वाक्यैक
वाक्यतावावे कवाक्यतापदेवाविवक्षिते निदिश्यान चेवमन्यपादीन्यर्थीन अत आह नेति । दीतिनिस्तुपाम यौ दृष्टि योऽन्यपदार्थः । निङ्ग । ह्यपि योनक
तेनानुपपादितं भाष्ये न चेति नष्ठहेन कर्तीय कोतार्थ एवमस्यात्मनेपदं स्यादत आह अर्थेति । पूर्वाधैनतन्त्रमात्रापेक्षमात्मपतिपमोऽहं भवोद्दि
नः अर्थ हमस्त्वेकर्म्मस्यपेवेत्यादेर्थौ तुमप्रात्वनितिभावः ॥ मस्यपनियमस्य लेपिनाप्यपेक्षः स्वायुमतवे अत आह मस्त्वनेपुवेति । ननुम

कत्वेऽप्यवनात्मचैतन्याभासमयत्वेन तत्त्वार्थमहत्त्वविषयेनिपमोनआहन्तुमज्ञानीपदेशेति। नच महत्त्वापेक्षया सयपानियमेयमर्थः कर्मता
के.टी. दिपोऽयार्थ उपायानि यदिक्काचेत्यानि यदिकार्थमेवकर्मतयेवनात्मचककरणाद्वििति। यचनिकस्पमिसाहे वपाविभक्तिनेष्यतेसानमिता
१२३ नाष्टरस्मीयेति। एवमर्थानिपमयपक्षेपिवीयमः यदेकयाकतयात्वयेतामामायेक्षयमयनियमेवाअयेमः स्याद्गुणतिसाहमा
त्मेऽप्यवायर्थीति॥ इतिश्रीवसदत्तनसतीगर्भितनाम्नो नीमहत्त्वनेभाष्यमहत्पोद्घोतेऽप्यमस्यवतर्थीद्दिजीयानाह्निकं॥
कारके। विधेयाविर्दितेन स्वार्थं त्वात्तंभवादयमधिकारएव। नत्वाधिकारात्संभवमाहस्सलमीति अध्येति। कारके इदं स्वसक्रियायोमि
मर्थीविषयसमसीवेयामिति भावः। नत्वहुधकारकाणिरिकारकामसिद्दि। अत आहयथेति। क्रियाजनकत्वं हि कारकत्वं भाष्येस
माधाना स्वाशपयाहदहतीति। प्रतीनेति। अयमसमहादि गहाद्रमर्थः निर्दिश्यः। अवहृत्वः। भादिसंज्ञाद्रमस्यनामिविरिनिशेषः नि
र्दिश्यमानेनास्वयः ध्रुवाहिनां प्रतीनेतिक्रूगार्हेनां वाचकोपंचहेतलोकेमतीनयदार्थकद्रमर्थः। क्रिनक्रियाजनकपदस्वेनेवमनिर
इति भावः। अमत्वेति। अमः स्वमादिरमर्थः नहाश्रयमाहमानाहेसेद्रमिति। तिः हिसधाइ स्वस्वाइतिभाष्यार्थ इतिशेषः नत्कं तेनअम
न्नास्पवृत्वपंचानंपच्छतीतिभाष्येष्वेवप्रतिभाष्येसाधकमितसस्यपदार्थोवेतिरिनेकमितिसाधकमितसस्यवक्रियायाद्द्माहः एवन
स्वामनसीति। योगविभागत्वामन्थ्यादिनमर्थः लोवेदमद्गतिर्विसमिद्धं इदप्रवाहवानिकारकोपपदलाहारीत्यहेस्वालिद्धं नव
गंतस्य हउपयदंतत्संबेधाद्वितिवाक्यं सुगंतद्वेवोपपदमायाउपपदसंज्ञास्त्रैभाष्येवदृश्यमाणात्मानः। तस्मात्प्रमेवासदस्तु

रस

ऽर्हार्थं न त्वर्हयाद्यादिस्वरः स्वहन्तिस्वर इति । याद्यादिस्वरास्तु न अध्यायमाह बहुव्रीहौ एवं न च यह ग्राम । श्रीकार्याणां भयहेतुरिति साध्यक्ता
श्मान्नुद् न्मा वसमावेशो प्राक्तोपः । न च ग्रामसमीपस्थो वावधितं न नु ग्रामस्थे मन आह प्रच्येति । ग्रामसमीपादिति । यदि कादेः निर्गतेकव
न्द्याद्यनस्थापितं न्भावेन स्थावान् ग्रामात् प्रतीतिविभागः संश्लेषपूर्वक एवेति निश्चयमेनेनाभिमानः समीपविशिष्टग्रामत्वेनेति ह
यं वत निर्गतेकतेन न विवक्षितः स इति भावः । ननु ग्रामसमीपविभागे ग्रामविभागो प्यार्थितो स्ते वेमन आह संश्लेष इति । विवक्षि
त इति । नात्रेति भाव्यता न्ग्रामो या पृथक्तत्वविवक्षित स्वार्थ इति भावः । न चैवं ग्रामात्समीपादि स्यादावृत्ति ग्रामस्यापाया न तं न स्या
द न आह ग्रामात्समीपादिति । व स्त्रे न रेति । सामान्याधिकरण्येनाचयादिति भावः । संवश्लेषस्त्वक्ते सर्वः संगतिः स न आह एव जनेनमि
ति । ग्रामस्य समीपादेन नाग्यसमवत्क्षितिरिति भावः । पञ्चमी स्वस्ति पूर्वं केन स्वविवक्षा न चैव न स्य इति द्विति नात्र स्यार्थं अग्राधायम स्येति । प्र
थानमिश्र तेमे वन स्वनन्तु ऽक्ति न प्राधान्यस्य स्वाहिति भावः । न दे गो च प्यादे पति । यथा हीति । एवं वा नीक्षितन मनत्त्वमे ग्रामाधान्यं तथा
पुरुष इति सप्तमी न सर्वथा नीक्षित ता भावादिति भावः । न पदे स्वनेन भाव्ये मात्र प्रसेः स्वावयं निस्वस्त्वाचयेस्तु दिक्कादिष्वेति । ननु ग्रामस्य
समीपादिस्त्रेवाचापिन भविष्यतीत्यत आह ग्रामस्येति । न च पापादिव स्वायो द स्वस्व इव वेय पर्यन्त आह यदीति न नु पञ्चम्यर्थ
ति द्रव्यस्य विशेषणात्वेः पापविवस्याप्याव पञ्चमी स्यन आह द्रव्यस्यार्थ स्यैति । ननु नातेऽद्वा पाप वे न नस्य चार्थ प्रायं स्वते न न व
मा यथा पञ्चमीत्यन आह ग्रामादिति । न चैवन्यो यच्चयो न आह ग्रामादिविशेषवत्वादिति विभागः समसंयोगात्तु कृत्वा स्वामादव्यायायः

ऐ. टी. इह तत्तद्देशसंयोगानुकूलव्यापारस्य यत्नेनार्थ इति भावः । अंगुरदौ ह्यविशेषो वक्ष्यति विशेषो च समयासमाप्तिविन्नं योपयोगश्चिंसे यत
विपरीयतत्याधि इस्यान्यदीयतनीतिप्रयोगाच्च आयाथामेति ह्यक्तनो संकीर्जितयर्यापयिहिषः प्राप्तिपूर्वक्रवित्यस्यायोसर्वव्याप्त
-१२४ दमासौवासंकीर्तितत्वे तत्रापि वक्षितं अत एव तदस्यान्योतीमासेसर्वथापादनत्वाव प्राप्तिरिति विषयेति कर्मत्वमेतत्स्य परिणामाने
नस्यमाहित्तमास्यान्तोपयोगइति सत्रेभाष्ये कारकाधिकारमावे चयपष्ठि कर्मसंज्ञा नियतत्वात् प्राप्तिरत्र कर्मत्वास्यस्यजनकत्वा
तुना । पुत्रेणास्यामासिद्धत्वादिति भाष्याशयः अत एव याचिमथ्यादिभिस्सीमास्य कथितं चे भवदाहुरण्णातानत्वाहितक स्यापि माहिरतिन
त्रैयभाष्येस्पष्टं । नन्वर्थत्वेनामयोगाद्वत्वं एवं च कथं योगिकार्थमुद्दिश्यसंज्ञाविधानमत आह महत्याइति विधिष्टः महत्संज्ञोपस्थि
तक्रियानिर्वर्तकत्वविशिष्टाद्दूपर्थः यद्विशेषेति क्रियानिर्वर्तकत्वरूपविशेषेत्यर्थः ननु कर्तृनीमस्यानिष्पाद्यत्वाधिः एवं चतिष्पाद
कत्वेन चेष्टिक्रियानिर्वर्तकत्वमित्यर्थो नाभीत आह क्रियेवेति क्रियायाः एव शाहे तस्य भव्यत्वमनीनेनिर्वर्तकार्थे कारकशब्देसंबन्धो
क्षायोगसैवसंबध्यत इति भावः । संप्रदानादीनामपि स्वत्वानकूलतत्तत्कर्तृत्वबोधं । ननु अस्मात्कतानामपि क्रियानिर्वर्तकत्वम स्येत्यत
आहत्वत्रेत्रस्येति स्वतंत्रतापि कर्तृत्वं पदार्थस्तुतोविधानादिति भावः । नत्वाकर्तरि कर्तृत्वाभावे महोगइष्टमवेत्यतत्रह कर्तृत्वावीति ॥
ननु समूहरूपक्रियायामसति कारकंतमिथ्या अत आह स्वव्यापारेइति एवं च स्वव्यापारे स्वातंत्र्यात्कारकत्वं यथा दिया च समस्त
प्रतिपादितंस्यात्कारकत्वं चेतिभावः ननु नत्दानस्यधात्वर्थत्वाभावात्कथं क्रियात्वं कथं च तदाश्रयत्वेन कारकत्वं कारकत्वमिति

ये लक्षणत्वेनैतत्समभ्यस्तत्वात्त्वर्थत्वाभावेऽपि कथात्वार्थत्वात्तेनेति भक्तिकल्पमस्तु तथा त्वर्थानि वेद्यनत्वे समये वैनेति बोध्यं । तदनुत्वानन्दर्येतो
ति । तदनुगमननद्रुरेणोऽर्थः नरेति यदहेवहतः पचमीं सुसमितत्र ताधिकार व्यत्तातदाविसर्थः एव मत्रेऽपि द्रोणपचमी । पादेः स्थली
स्यादिः व्यानत्पत्र संभवनस्यल्प्या स्यांगाधारादन्यत्र दोषेति । ननु स्थाली विवपमुत्स्या अप्राप्तो धारत्वेन कर्पस्या । साधन व्यापतं
दृत्ता नामिति ननत्वतत्त्वाविर्दे पोष्यर्थीनत्र्यादृत्भविष्यदिति । ननुधातोवेतत्त्वा व्यत्तनादेपवे: कर्प्यरतिरत्न व्याहृत्यानकोथत्वा
दिति । तदर्थाहूति । सत्सम्दृत्पत्वक्रियार्थत्वात्स्वगा अपसमहृत्पादेयः करणव्यापारेऽर्थः । न चैवं करणस्य कर्तृत्वेऽर्थ
तेऽसत्वाविहातेशक्तानदृतिपर्यथीतकपनमनुपपन्नं मत व्याहृत्य नपौति तिर्दृशीनायेति । मतिषारपितुमिमर्थः परसौपचयि
क्षिषुः करणव्यापारएवं सर्वत्रापीति । सएवं चतत्तस्य व्यापारे कर्तृत्वात्तत्कर्तृत्वे फलाश्रयत्वादि विवक्षायां च कर्मत्वादि कारकत्वं चे
पलस्त्रोसत्कर्म कारकादिसंज्ञोपयोगानिति बोध्यं ॥ अथैतत्साधनान्क्रियाजनकौ कर्ता व्यापारे कतारः साधानकर्तामहृत्तेनेपित्र
ननजनव्यापारेस्वान्ते असत्त्वात् नरकुर्वतः साधनत्वानुपपत्तेः । एवं चतन्त्र व्यापारलक्ष्य करणत्वादिर्नेत एव कर्तृपार्थेऽपि स्वस्व
व्यापारे स्वातन्त्र्यसत्वात् । हृतामुखोक्त्रियायामपि स्वातन्त्र्याद्रुतिमधानक्रियाकर्तृत्वं तेविषयासुत्कर्तेतिषियो हृपोदानतिये
ण मेक्षणादृत्वतेत्रा अविपिनिपेगीतनंस्वतंत्रा द्वएवनिपोगमानुनक्रियजनपार्हिमायां जानि पोगसात्रेणावमुख्य्याकर्तृत्वेक
र्तृत्वमवहारोपीमाहुः ॥ भाष्येः पाइहनाहीनामितिति व्याहितासंम्हनेवहुवचनेनसप्रयोगवाङुमाभिमायेणा ॥ एवं चतत्पीः कार

कै. टी.
१२५

[illegible]

राम.

त्वं करोति करोतीत्यत्र धात्वर्थत्वात्तस्य व्यापारस्येति भावः। तस्मादिति। अयं भावः यद्यत्र कारकस्य व्यापारो नाडिसंज्ञाः स्युः तदा स्याज्जीवजी
ति तस्मात्तत्र न चैवमपि स्वव्यापारं प्रति स्वातंत्र्यं अपस्यानि यज्ञेन तावत्। नं त्वं न च्यावर्जितमत आह। उभे नेति। स्वातंत्र्यं द्व्यसाम व्यादिम
र्थः स्वातंत्र्ये अत्र उभे तत्र च विवक्षितमपि इतमप्रधानं संप्रयोगात् तथा धर्मीवत् स्वरूपत्वमेव। यादर्थे अत्र उभे तत्र चमत्प्रत्ययात्व कीनाम्नप व
हूपत्वमेवेति बोध्यं। यथा राजेति। नतादि राज्ञा स्वकार्यमाना निति तेन नामार्थानां तत्स्वातंत्र्यं अन्यत्र समाप्यते न कार्यविनिर्यानि कोनामस्वा
तंत्र्यमेव। तथा कर्तृत्वप्रधानेऽपि स्वाद्यपि तस्य धात्ववाच्यत्वात्तेषां परतंत्रमेवानन्यगावेन घलस्यापिन ह्यपस्त्वास्वातंत्र्यमिति
ति भावः। अन्यथा अयथा नाडिको नाति रथकारकत्वादिप्रसंगः। नाम्नेव यावत्तत्रिकमेव न प्रकारेतोऽर्थः। केति सम्प्रेड तत्रं यत्र कारकमिति
तत्त्वंउपपत्ति। न वेति एवाजीवस्येवत्वमपि। पत्वराद्वे न व्यापारत्वानामर्थसमीचीने समाधाने उक्तेऽपि न द्वयुधाउक्त सेवयुक्तरा हत न तुवेति स्वा
तंत्र्यं प्रकरणविरसमाधाना। एवं न हीति प्रधाने नसमन्वयत्रिति। धात्वर्थानाम्नयायाः स्वधाने धात्वर्थाप्यवेताम समवावेत्रति अर्थः अन्यायेत
तस्यधात्वर्थाश्रयत्वमावेत्याव्याः सामर्थ्य धात्वर्थाश्रयत्वेऽर्थः। राज्ञा सहेति। एवं हारेदृष्टत्वाद्यात्रयवराहेऽर्थः। अस्याश्रयत्वे उक्तः। तस्मा
त्सादिहितिसमानत्वादित्यर्थः। न च स्वतंत्रत्वभावेऽपि प्रधानेतरद्रष्टीनां स्वर्गस्य प्रवर्तनीविनिर्गत्वमविशिष्टं साधकतमत्वात्तद्रत्तासेव साधन
मत आह। तद्धीनेति। भावेप्रवर्तनीयत्वे तस्य साधनानानामिति शेषः। अनेनकारकचक्रस्य प्रयोजकत्वं कर्तुः स्वातंत्र्यमिति सूक्तं न चीवि
ततमत्वेन कर्मणा साधारणमत आह। तस्यैवेति। कर्तुरित्यर्थः। अन्यतः प्रागाति। अनेन कारककेभ्यः प्रागिति अर्थः। वेवं करणादीनामिति
भावः। प्रतिनिधीति। करणादीनां हि साधीनांतरत्वे तेन तु कर्तुरिति भावः। करणाधिभावेऽपीति। अन्यवयतिरेकाभ्यां कर्तुः साधारणमि

त्यर्थः । भाष्ये अन्येनेति । कारकव्यपदेशो नेत्यर्थः । अपेक्षाव्यवहारः द्रव्यते स्वत्वाश्रमेन तत्वात् आभावाद्यथा कर्तृ शक्ता इति सत्यपि तत्पाने दर्थे कर्तृकारकशब्द
स्याप्यप्रवृत्तिः स्यादिति भावः । ननु पुनरुक्तत्वादेवं व्यवहारो सिद्ध एवं सति नो न हीति । एवं च न यो न दृष्टसिद्धमिति भावः । किं नयविशेषणविशेष्यभावद
श्री. रा. स्यात् उभयोरेवेति । तदाधारं द्रव्येवपक्षसाधकत्वेनाहृतं न भवेदिति । न च वैशिष्ट्यमेव क्रियाविशेष्यस्य गौणत्वेन तन्यो भी दृष्टिपतनस्य परस्परं संबंध स्याभावात्
स्योऽन्यविशेषकाविच्छिन्नमिति पक्षश्चेति । भाष्ये कथमिति । इतरेतरेति । एकद्रव्यसमवायित्वादिति । आह द्वयोर्यानेकत्र द्रव्ये उभयोः समवाया
१२६ त्वं धारात्यर्थः । अन्यो न्यविशेषकाविच्छेदस्य परस्परं विरोधविशेषणाभावे प्राप्तभावत्यर्थः । एकद्रव्यसमवायित्वादि समवेतद्रव्ये त्वेति
धर्मभेदे विशेष्यविशेषणभावो न तत्समवेते इति दर्शितं । यत्र कारकशब्दो यातद्रव्यस्याधिकरणत्वं रूपोऽर्थः । अधिकरणायदे यान्न द्रव्य
स्य कारकत्वरूपोऽर्थः परिच्छेदकत्वेनार्थः । ननु भिन्नद्रव्यवृत्ति धर्मयोः कथं परस्परं परिच्छेदकत्वमत आह द्रव्ये कर्तृत्वे द्वयो यानेकद्रव्यसंब
द्धत्वादित्यर्थः । यद्यपि नद्यागम कालिकत्वात् आसादयतस्यापि कारकत्वव्यवहारस्तत्कालिकपात्रेऽनुमादाय वाधिकरणत्वव्यवहार
इतिश कातेवतं । तथापि न कालं तरे तापि तत्साधनत्वमाहिवंत इति भाष्ये । ननु सर्वत्रापि कालिकयाभावात्तावत्समनेनेदमनुपपन्नम
त आह सर्व यामिति । साधारणीति प्रधानक्रियायातन्नाधारे न तन्ने तत्सर्व साधारणीति भावः । तत्संकर्तृत्वमिति मानकत्वादिति
भावः । अयं तदेति । अयावान्वयादिति सिन्नमतं तत्पायाद्विशेषविवक्षाभावात्यर्थः । आपाततस्यापि कथितकर्तृत्वं प्रतीयते । तत्पत्वात् स्म.
मिति । न चैवं करणत्वाधारत्वापत्तिः । यथा पि कर्तृत्वमसंज्ञः प्रधानक्रियां प्रतिसाधनत्वविशेषाद् तत्न आह । कर्तृ संज्ञाविति । न चे

यं कर्त्तृत्वं तेन कारकसंस्पर्शविनेयानां स्यादित्यत आह ॥ कारकसंस्पर्शानिति । न चैवं कारणस्येति नाविभक्तिविधानुपपत्तिः न ह्यापादानोपरस्परय
गि हानेस्तवजीमानानामिक त्रपुनपदस्यत्वादित्यत आह । पञ्चमीति नामिति । कारणत्वादिनामिमर्थः यस्त्वात्कारणसंहेतिं शक्तिद्रूपस्यापिविश्व
र्षेषु सत्त्रवस्त्वान्तरीये वयाविरुद्धेति भावः न चैवं कारकानिपचेतीति नस्यादित्यत आह । आसिद्धिन्नजीतिवस्तुनस्वात्तत्त्वान्तेऽयमेवगविवक्षि
तमिति नपरत्वोपयोगः अयमपाकारणान्तर्भावे तनेस्यादन्यागमेकत्वमिश्चमेस्यानन्तरकत्वमकीनामपिह्नि नव्यमकृत्वान्तरं कंपिपरिनी
यानचेति केवलशंपः छेदन स्यनियमेन कारणकं सत्वान्तरं श्रीयति नयन्तिविति । न चैकस्यैव कर्त्रीत्वं करणत्वेषु गपद्विरुद्धं सिकोके इति
र्धारणस्यत्वेन कवचनमयोगेन साधुरिति गोधं दण्डः स्वस्माल्लिकस्यवेति त्यान्तरं त्यत आह हेविवक्षेति । न चैवं परस्परं वाध्यवाधकत्वेक
र्थिततत्त्वाह वस्तुस्थित्यापेचिति । ननु कारकमशुद्धोक्तेः क्रियामनीति नेदमेयत्यत आह स्वतन्त्रमिति सोत्रत्वादेकवचनमनर्थं स्वरूपत्वे विशेष
नेति । विषयसंवचनमकत्वमेवावस्थामार्थः भावोऽर्पणं वस्तुनो पर्यमतेहि मध्यमोचितेति भावः ननु स्वात्मसंसत्तापक्षः कारकपरस्प
रि । यापरत्वं वनिधीरस्मात् स्वस्मात्तु पदैस्तत्कार्थेनाभावत्यत आह स्वतन्त्रेति । कारकैरिति । भिन्नं वीत्यादि स्यादि स्वस्तौचमयोगः
वहुवचनस्यानेकवचनस्वीकारापरतावान्स्यानपास्वीकारेति भावः न तु हन्ति धीरत्वादिति कारकव्यापारमेयमनु पर्वितद्याद्यनमिता
द्विक्रमेण तद्धि नतदर्थः न चैवं कारककारणे स्यादे क्रियाजनककमावस्य ग्रहणं स्यादित्यत आह कारककारणेति कर्त्तृत्वमयोगे । अयमायोगविभागा
देसंयोगाद्वकृत्यौ विधिस्वाकांक्षोगतिविशेषः गतिर्धिनात्वविधिनानापावश्चितिकल्पतादिति हृष्टुक्तिः । न च धर्मवतिधर्मवर्जितस्यादित्यत आह

२८

127

कै. टी.

१२७

त्रुध्रुवस्येति ॥ न तु शकटस्य विभागाभाव त्वाभावात् कथमाजिरत्न श्राह श्रयायेइति । अथ यायेय त्साधनमिति वगाहमर्षा दयालस्यनेनत्व
दुःक्रमिति भावः ॥ गच्छेयामाहाण्यामिति स्या सा त्वाशीमागछन्नवत्ताभानायमिखे कं सं या श्रामोदनंमुंक्ते द्रव्यर्थः ॥ नचिन्ति । नवमो
जनन्त्वागमन साधन त्वं भोजन स्य मा भाव्ये न गम नं गन्त्वा गानस्य वं च मुनन्त्र कथनमवृविनमिति भावः यस्माच्छिन्येति भोज
न स्यागम नो दिश्य कत्वा दार्थि कं मा या श्रमिति भावः तु यं यं कमर्ण गुर्वि ति या तु अधीयं यं गमनामिति या द्वि दुःखा यर्थीः पात्रह
छि रामा तिश नेन्य मे नादर्थो स्या ॥ वं क्रम गन्त्व र्थ त्व स्य । मेरकस्याहिंगनादि रक्षगाय वं क्रमेशी मात्र मवे । हिन मिति न स्वे गार्थं प्राय
ये । नचेवमपिमजिसा वन कं सया श्रा : कथमागमन साधन त्वमनश्राह नत्वेति । कं सया श्रधिकरणा कमोन मन्यागमवोर्दृशोन
मह तेरि ति भावः शद्धे नेति शब्दू सं स्थारे ते स्पो व प्रमा मन्सा यहि तमु षि वि नत्वादि ति भावः सत्येवा वधाविति ॥ विभागमत्र संयोगान
द्वे त्व भावादा वा वायः इह तत्र संयोगानुकूल व्यापार स्पार्थ इति भावः सु त्राण त्वादि ति एवं च संहिताविर्दे शास्य कारकाधि येन सिद्ध त्वा
त्येव च यह गां ति रि त्य संयोग नमिति भावः ॥ सती इति फ़ रवते नावधि त्वेन विवक्षितत्वात् कर्मत्व नीति भावः इह तत्र वयवि त्वेन विवक्षा
नावधि त्वेनेति नान्वर्थी ॥ कारकाधिकारान्नु वेत्स्य येति हस्वया न जन कत्वे नास्त वम लो वेति तस्ये त्या या स चिन्हो ष : नवकारक श्रे
न वे न सा वधि त्वेन दर्शा यं न्या ना श्यायो वि वक्षितत्वात् दिगा वा रुपायवदन्याय पिं त्वा मु क्तेन न्त प्यमत्र फच्चवरदवा वर्मो तो जि कृ व
मदे ना वक्षार्थ केन न हा हस्प सं भव स्ये ति गा ये । फ़ व इति कि मर्थ मिति मना नमनये इति कि मर्थ मि मा रमाना । न तत्र गौ तदी ये च या

राम.

४

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

128

एव सूत्रार्थउचितो मा

ष्ठितत्वमेवप्रकृतत्वमितिनात्मार्थः। हरिरप्यात्मायेवदृश्यतीनेवलंगापादितावलंकृतमेवातद्वयेमादितिः। परंतुसिद्धांतमाचार्यास्तत्तत्रामित्यार्थेन
कै० टी स्मामेजसंपदिं मार्ई श्रौषंविवहितेत्यश्वात्रस्मा यतितद्रूप त्रायवत्वेभ्रवंनरेववितिस्मितेंधावत्नः पतितद्रूमाहिततीपश्रौवस्माविवत्स्मेतस्य
रायामस्मामेजस्यात। प्रधानत्वापारावश्रयवत्वस्वपस्वत्वदमितताध्रौवस्मावकरायमत्वात। तस्मात्तदूक्तमयपात्वयदृश्यर्थः। प्रुतिः प्रवृम्या
१२९ दि। यामेवद् [illegible] कद्रः पूर्वनव्याप्रतितद्वतिबोधेपातदेत्वाकांक्षायांयश्रान्यमादिपस्यात्वद्दजिभावः। नत्वेवंसपित्रस्मादिति वंचस्मानु
पपत्तेवेत्यत आह हविशेषत्वादेवेति स्मामप्यिकीतितकेवलोमद्रूतितिपितिसमवाद्धिभाकित्नमा पासाचामितगिषेवसमानशात्निकत्वनिप
माद्विशेषत्वान्नातेष्णोविशेषस्यस्मानेवविभक्तिरितिभावः। आग्रयस्यसेवपुनक्तत्वबोधनायपुनस्संस्कारपति। आग्रवेति। मात्रस्थार स
तांदितीयव्याख्यानेस्य। नर्शकनीयमिति। पूर्वोक्तद्वितीयव्याख्यानेतिसपंशंकाबोध्या। सूत्रत्वस्यमप्यमननरूपयेति। स्वामृगामित्वस्य
यज्ञादुपलिप्सायास्तत्त्वनमधौघे। नशंमत्तानेरेवमहतितिमितित्वादितिभावः। मात्रेस्तहार्थाभावद्वतिसहा [illegible] तद्रूरभावद्रूस्पर्थः। परे
तु आमृगानतनाश्रयत्वमप्यगाहेतमोगतोबुध्यते। एमत्वक्रियाश्रयत्वेस्यगाहेतोव्यति। सहमितत्वनक्रिया [illegible] त्मात्वगाहेताथवत्वादि
कंवदुत्प्राप्नं वाच्या। पतितनृतिमधो [illegible] ष्मयश्रवस्यानदविवक्षयापाशमात्वत्राविवक्षयाप्रकृतत्वंनवी [illegible] मितद्रूतं। ताहि
चस्मादितिविशेषत्वोपितस्मितिरितिभावः। आक्रतितिषाश्रत्वामृगामितत्वयोर्मध्येतदृश्यत्वमेवप्रकृतमाप्यतेत्तकंतत्वाविवस्मितंतदेवविव राम.
क्षितमिमिमस्यतार्थेरूषाहुः। नतुमहतिमितिमितमपिवादिनमितिसयत्मतनश्चाहस्परक्षाक्रियेपवत्वक्षितमिमितिश्चनेनमहतिमितिमितत्स्याप्य

ष्यविवक्षायां दर्शनात् न देवमात्स्येन तं सत्तो ष्यपि च स्येति ॥ पू र्वो क्तेति व स्वादि त्या दादु क्तरित्येतर्थः न च सत्त क्षेति म दृ त्ताव प क्तमनत्या
हृ निर्दर्शनार्थमिति ॥ अथ एस रूपो मृ ले स्य ल ओ र न पिंडो व र्धित कं ॥ प त्त रू इति म र स्य र स्या न्ये षा व प स र त र स च त मे षा न र क्षि पा ये स्य
म व धि तं प थ क प प कू मे ष यो ः स्व क्षि पा ये ष्टं क र्ने त्वे च प थ कू प प गि ति वो धं किं व मे ष व दे या न पो रे व क्षि या अ यं त्वं पा स्य द प दे क
न पोर्वि भां गा श्र प त्र मै वे ति न त्र न दो षः अ न्य था व त्त न स त्त न स्य श्र प क्षि पा र्भे दे पि धा तु ना पि भा ग रू प स्या न क्ता न क क्षि या द्द प स्य
च नि ह त भि द स्ये वो पा द ना न्तर त्वा त्के र्ने त्वे दु र्जी र मे व स्या न ः आ त्मा न मा त्म ने स्पा दै अं त ः क र त्वा धु पा धि ना मे इ स्ये व शा ह रू पो पा
धि कृ त मे द स्या न्या पि स त्या व श्च त्का न्ता ने शा हा नु वि दू र्षा स्ये व मा ना त्वा हारि का रि का प्या म दि श्र व धि त मि प स्य प र स्य द प दे या न पोरि
ति श्री प ः क र्ने त मि प स्य मे व प दे या न पो दि ति शो व ष्टु ति व रं ति ॥ भी वा प्यो नां त स त्रै भी व्या ग द्वै मा व ष्ठि र्वे तौ चौ रे म्य ष्टु ति वा ठ म द्दा घ तं तो
वो धः बु द्ध त्वे पं शी न म स्ये ति तां ना ती वा ॰ अ न र्थ म ति [illegible] इति अ न र्थ श्र म प्यं त उ रु श्चो र इति वा त्या ना न प्रि म प द्दे तुः का र ं ने म
नी ति रो थं ॰ भा व्ये म श्वो ति ॥ वि चा र त ती त्य र्थः न क्ष्य म इ ते दे व ता र त्या त्वा द्दू प र त्या ग्यो ना मि त्य ने त सि द्धि र्नि कु तो नो क म त त्र्या ह वा र त्या र्या
ना मिति ॰ अ नी प्सि त स्वा त ॰ न ष्ठु त्व र्थ म यो जा पू र्वा ना ग्र म त्या र्थ द्द दं व व न मि ति ॥ प म्या त्व्या मे त ष व्या अ न मि धा ना त्रि इति जो धा
क्षि मां म ति त न क त्वे न ति व स्या या मे षा सं त्ता सं वे षि त्वे न वि व स्या पां तु न स्या मि ध्या प ति रे व स ॰ चा रि म पं चा र्या न्ये वे ति रू र्प ः ॥ प रा ते र ॰
अ ता र म र स्या दि ति श्र त्र आ लो ऽ वि व क्षि ता ः ते न म त्ति ष्य ते इ प वि म व ति ॥ अ नी भा वे ति ॰ शा क्षि वे क र्त्य र्थः ष स्या मि ति त स्वं धि शा क्ति

कै० सी० १२८

वैकस्याऽव्यभिचरितपदमिति भावः। निवृत्संगेइति। षष्ठीसमासः। शक्तिवैकृतोऽनन्तनेतिवर्गेनहृस्मथाने। नारदत्याथी अध्यया प्रपयवाद्कंपस्यस्वाच्चिति
माघ्यं। नतु धात्वर्थजन्यफलशालित्वरूपमीप्सितत्वं सर्वशाख्यलोमतभ्याहृभ्यभिमेनेति भ्यात्द्रुपिष्टइति नारदत्यां मवृत्त्रिविधात्मःस्वचनया
पारजन्यजन्यफलाभावमपोजकोमहृष्मणादिजकोमहृस्वणादिजनकव्यापारामावानुकूलोव्यापारः कविता कवितनत्व्यापारजन्यजन्य
लाभावमपोजकः संयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारः। एवं चनञ्जन्तधर्मेणोत्पन्नफलाश्रयमादनथीन। हाहृमानशानितिला
धाभावहृपफलेनव्याप्तुमिष्टाद्वृत्तर्थः। नाशाभावश्च महृस्वणाभावपर्थवतत्र। नस्यचफलस्याधात्वर्थत्वपंपंतेनाय्रहृः। माषनाशोहि
सतिरतजमपमधर्मश्वस्यादिति भावः। नचैवंमाषाढ्वैतिभाष्यासगतामीप्सितत्वाभावोनभ्यतेइतिस्तृतगमीप्सितत्वनमत्वाभा
वेनकर्मत्वाभावात्तद्धि। नीयानस्याद्वतत्र्याहृमित्र्यत्कमइति। गवाद्दिसिव्यापाराभावस्योवमृत्यजपोदेशत्वेननदाश्वतेनेछावि
षयत्वात्सं कर्मत्वमितिभावः। नमुपूर्वोदाहृरणादस्यको विशेषः उपत्पतव्याहृश्रेमितिनतुनदसंहेपिनत्सलकपंनहि। विनत्वमत
व्याहृतावमतीति। माषांगांगरजमयादिनो नाशाभावहृपफलाश्रयत्वेनगोस्याप्यभिप्रेतत्वेपिभ्रस्यकंपनतत्वमतव्याहृ नारदत्याभिप
येति। किं। पाशाहृस्यम्रहृतानकूपदस्यापित्तसंयोगाभावहृपफलाश्रयत्वादितिभावः। गमनादिक्रियावेति नारदत्याभात्वर्थयारिकयोत्पथी
अत्रयसेमहृस्वणादिजनकव्यापाराभावानुकूलव्यापारस्पवावपतेर्थः। एवं चनारदत्यापिकथानुमतिपाधव्यापारानतत्त्वकंकर्तृमा
नस्येतिकर्तृहृतां चोपलक्षतानचेषमपिप्रधानकर्तृरमीप्सितत्वालथमेतन्याप्तिदिनतत्त्वकंकर्तृनाचस्येतिकर्तृहृतां चोपल

के.ह.

१३०

[illegible]

एफ़.

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

र्द्द त्वासंभवादितिकिं चैवं शाशवि बाराद्देरप्युक्तमिति म संगः। किंचैतन्मते फलिकावस्थावामलनलरूवगं धस्यविकासामस्थापात्म
ऊ. टि. लोर्य आत्मवं च सर्व प्रत्येयुविकासमा त्रेणामं गंधो मन्नापतिः एघवा मेविमानस्यशुञ्जशोतिमा देयौवनेडमजोमजीयवस्ता
२३१ वयितदुमतिमसंगद्गितिगेधं॥ उक्तंरंतु द्वितिकारयतत्वं मुवमामिद्दएवायामिति मात्शवमः त कोपि नामेदायवस्थापदृतिभावः। कर्म
णापम। नन्वसमासि न्कर्मणापिस्यादितिपतत्र आहद्रयाधनायायेति। कारणभजयेति। वत्र्पकृत्यनां। अंतरंगत्वादिति। दानक्रियामि
येनाग्योयायाधाय अभिप्रेयनदुमितिनस्यक्रियायांसं वंधो वहिरंग इतिभावः। नन्वेवमपि तिः दृष्योग एवसंमदानत्वमिति स्थानाग्यामा
दितिभावः। मकर्षयोगः। स्यामर्थ्यात्मस्य स कर्षयोगः। प्रासाम्यानत्वादितिसिद्धं ते प्रवनुवादतेने प्राजीवतिनत्वमेवेतिभावः। अत्रक
र्मतोतिनिर्दिष्ट स्यगोवत्वं पतिनिर्दिष्टस्योदेश्यत्वं तत्वक्षणंगोपिवं पातीयतेरुत्तिपत्रं जायायामनपतीत्याद्देप्रामसप्तनसंप्रदानत्वमि
तिबोध्यः। पदनुष्ठानोऽजातंवृक्षोमयविवृद्देषुनानानपतनेनद्वयवतेप्राजायामायानपलोतिनन्तुसंज्ञिति देशार्थ नदनवर्ष
कमत आहसाधनारेणयोतिा नैतिसिद्धस्योपर्यापितेमर्थः। एवंवपः ल उपैवलभ्येतितिभावः। सायोर्दितिः। साधानतया नर्थयण
याद्राण्वरेतिप्रमाणानेगोहिपदहेरितिमत्रेणाकर्मममयांतहेधानुयोगे पादनवतायनामेवमीमार्थितम प्रोत्रेऽर्थको
वमयोगः। अत्रक स्यानदृतिनिरामिपदरामर्थः। भाष्येवदेनयेतोतिसेनिद्दितसंपदानस्यानेनसेविमसेनोयत प्रदहव पलेना पित्र दण.
लवत्याननेवस्यानआदंतिनिहितसंप्रदानस्यलेविनामदूतांतिनदद्याविनि भावः उपाध्यायामेस्वप्नतिनिहितायेति शेषः। अति

त इति भावः । अनर्थमिति सम्यक्प्रयोगे [illegible] इत्यर्थः । न त्वेवमपि [illegible] इति । न [illegible]

कै॰ यि॰ प्रयोग [illegible] इति भावः । [illegible] इत्यर्थः । [illegible]

[illegible] इत्यर्थः । [illegible] इति बोध्यं ॥ [illegible] ननु [illegible]

१३२ सर्वेषां प्रयोग [illegible] इति । [illegible] इति भावः । [illegible]

इत्यर्थः । [illegible]

[illegible]

[illegible] इत्यर्थः । [illegible]

[illegible] इति । [illegible] इति । [illegible]

[illegible] इति भावः । [illegible]

[illegible] इति । [illegible] रम॰

[illegible] इति । [illegible]

[illegible] इति । [illegible] इति । [illegible]

नियामकत्वादङ्कत्वादङ्कस्यापत्नार्थमिति। इत्थंकस्यात्स्वसंतानादिः अहङ्कृतंसलोकः। नचात्रात्मधर्जे इति संत्वापादिति बोध्यः
तक्त्वनेइति। अनन्यवतत्तः त्वाद्यर्थत्वमितिनायत्वमपिसनिश्रयेवेलिधमितिरत्नमेऽपसनिशपार्थमत्यवमित्याजो। एवमेवानिशपार्थ
र्थकंनरामिसप्यत्वंपंगोधमस्यचारितिस्येवपसायकेलानस्प्तीतानुकार्येत्वानिशपमतीतिरितिविंसा। नवचम्मवचमक्षरलो
नरत्नमयोगाभावेइत्येतमानवस्यवर्मत्वंमासोतीमनआह नवअननेति। बुद्धिजस्येनइति। आमादानमितिमहत्वसंहत्वेवाया
वेष्ठवेतत्वं पुनस्त्वनरयहनात्स्वानप्यात्मकथीगिवक्षायामत्र तुस्यादितिभावः। सामीप्यमात्रात्प्रयोगोतितेनाथीमर्थः। अपि
पिनैकदेशवृत्तिनाक्ष्यवेतोःपस्पसंग्रहस्यकस्मिन्नेतिसंपूर्णप्रथाहेएकदेशाधर्मस्पतीरधर्मस्यवाधारत्वस्योपचारात्प्रसिमा
नः। तादृशमाधारत्वमपिवस्तम्याः। शकामेवेतिबोध्यं। स्यात्स्यापचमनेइतिमनन्नुवरकपालनयात्रातिशपविवक्षातोधमा
श्वेनयथेत्यादि। स्वपिप्रयासामत्रस्यफस्पविदेवकरणात्वेस्यादितिभावः। सतिपश्येतिखलेकुपोतिमायेनसर्वैवास्यस्याद्युपका
रत्वविवक्षणादि। दधिः उपान्वथा। मस्यपूर्वीयत्निरस्नातावी, सतिद्विद्वमतनआह ग्रर्थकइतिअधिकन्नतरधीयरद्रुमापयो
मं। आत्मप्यपीतिइति यावकत्स्ववसेतिमस्वरावीः अधिकरणइति। आनंतन्वादिति। ग्रामेवाथधिकरणत्वस्येवमप्तिः द्वन्द्वेनत्री
ग्रीयतित्वेतिकत्वरूपांतरंग-वादिमपीः सनीमानानेतिरुरूपवासाधिकरणाकोलोपिप्रतीपमानस्येति बोध्यं। ननुकालबोधका
स्याद्धीनाताद्वकेमाद्वेतित्वत्वमिति। आरंभे च आपिद्विफीमानस्यादितिनामध्ये आनंतरापि। आवश्यकत्वमपिः वहिरंगस्रुति

आकांक्षाभावादनाश्रयकर्दमर्थः असंबंधस्येति वक्तीति चनु सुखं कर्त्रीति अस्मयीति· अवाप्तिर्नास्तीति भावः विशेषे विनिश्चनवका
के·टी· क्षशस्त्वादित्यर्थः। विषयविभागाज्ज्ञानेनेति अयावेवकर्मसंज्ञानामभावकस्यपाठान्तरं स्मिन्नपि स्यादिति भावः नमग्र हस्तो स्तिति· नष
पालनयावारयात्यांनाभिमितिसत्रेडपयादितं· ननु लोकेपितया व्यवहारदिहिमयुक्तमत आह लोके प्रथा स्मंचेतिननोस्तपाकेकथं
१३३ दृष्टांतरस्यात्यतिरत आह ओदनस्य रूपस्येति· भावे पचो दनतः पच्यते तस्मैदनेकर्मकः पाको परिवुध्येत इत्यर्थः दृष्टांतरमाभि
निवर्तितेत्यस्यच दृष्टांतरामिति दृष्टिः तत्त्वतो पेतेत्यर्थः विक्रेदनां तरकरस्यादिति।। विक्रेदनां तरमतो तिप्रासमादित्यर्थः। ननु
गौरस्यार्थे नप्रयोगे। किंफलमत आह विकारेति ओदनस्य रूपे इत्यर्थः विकारांतरं मन्तें नादिरूपं विक्लित्तिपदेन चपाकफलमा
त्रमुच्यते।। ननु मयपविषयस्य वहारात्प्रयोगदृष्टेनापिभावमेवेति केन प्रयोगेणाभावा सिन्त्यर्थः प्रत्यक्षानुपपपत्तिरत आह प्र
सक्तोस्यादि। कर्मभावाप्र ट नादिति। नहिनचनंतरस्यानिष्पाद्यं तेद्रुतिभावः ननु फलाप्याप्यपाणगाणपदार्थे स्वापिद्यर्थं तेनापि नाव
नो कप्रयोगोपपत्तिरत आह विक्लेदनेतिनिति घेजेन रूपष्टितो पार्थमास्य प्रत्यर्थत्वमितिति भावः विक्लित्यानिवर्तीयतीतिवि। क्लि
त्ति विशिष्टं निर्वर्तनं यचेरर्थः वेशिष्ट्यं च भाविस्यामानाधिकरण्ये नक्वचित्करणत्वेन विक्लित्तिशब्दे नात्र विक्लेदनमेवेवं वनंदु
ला नां धोत्वर्थः कृतास्य पत्याविक्षस्यानाद्विनीये स्यर्थः पक्वेलोदनयोगेद्रुति भावः मन्वेव विक्लित्तेः संबंधाकांक्षाउनिरुत्तीन्य रम·
त्यत आह स्त्रावेति ननु प्रकृतिकेर्थे पिमातुःस्मरतो ति वत्कर्मतः शेषत्वेन षष्ठीप्रयोगात्सिद्धं विकार योगे षष्ठीति भाव्य

तदनुपपत्तिरिति चेन्न अत्र हि तस्य संबन्धो यः स्यात्स तेन तत्र प्राप्तो भवति कालस्य तेन तद्योगैः । सर्वं तस्य तस्य कांक्षस्य तत्र प्रयो
गनामसत्त्वमपि प्रामाण्यं हेतु तत्प्रयोगान्न च पदस्य सर्गिणो प्रमाणे च्छेति दिक्कृते । किं न तस्य तत्त्वमिति इ । किं स्यात् हृदि तत्र तत्र प्रत्ये तु प्रतिपर्व
यथार्थभावः । न न हेतुप्रत्यादिहेतुः स्यादिति । किं न तस्य आहत्य प्रीतिः संस्कारकर्मणो नैतत्त्वं दुर्दशं न तु तस्य फलाश्रयत्वेनैव सर्वं ॥ अ
न्यथा हि विषयो माया मे ज्ञाने नापि हृदयो स्यात्तत्र गुणो वा हेतुभावे हि विषयत्वेनानानां सर्वमपि प्रतीतिः स्यात्तत्र आहत्य कर्मते
षिति । तद्विरोधश्च इति हेतु प्रयोगात् वदति तत्र आहत्य कर्म स्वार्थपरमिति परिहारः । एवं च यथा न तत्र तथात्वात्तद्विशेषस्य आत्मन
वेष्यते न एवमिति हापि तथा विशिष्टस्य आत्मनः इति किं न इति भावः । अत्रेदं बोध्यं तस्य वाक्यार्थ नस्य वे । तानि संक्रिया माध्योपमि सा
हृदये नैव आत्मनः स्य फलाश्रयत्व विषयत्वं न तस्य गुणो वा हेतु न कार्यानुरोधः फलाश्रयत्वविरहे स्व स्वरूपार्थः । इत्यात्मनः सं
यत्र न तस्य वस्तुतः प्रतीति केवलं भि न मे इः इ । किं न तस्य तत्त्व न पाय तत्र प्रसज्यते करीत्यान ह्रस्वयं फलं च तत्वेनैवापि विषयत्व
रूपमेव माध्यस्थं न न । तत्र यथा विशिष्टस्य स्वामि प्रतीतेर्विशिष्टस्य तस्य स्वाभिप्रेतत्वात् संप्राधान्यानुपपत्ति पंचकस्य सामि प्रतिकार्य
त्वादुपपत्तिस्तं यातत्परत्वात्कर्मत्वेनैव स समभिव्याहारे आकल्पे स स्वेन करणं प्रयोजनस्य सिद्धं न तीति कर्त्तृत्वं संहारवि
षये एतोरहरणात्तस्य समभिव्याहारेण हेतुरिति नास्य तत्त्वम् अथाकर्मत्वं यारणमनुचिंतितं । न चैतत्तद्वाच्यं विषयत्वं प्रत्यक्षे वाक्य
इत्येपि न नैव माध्यात्तस्य विग्रहीक्त्वं स्वकर्त्तमाभाविकं न स्यापि । न किंचित्तस्य स्य कर्मत्वान्न हि किं न तस्य स्यानुयायोऽ

के. टी.
१३४

ग्रन्थेन चाह ईश्वर इत्यनन्यमेवेति ॥ न च स्वात्मार्थत्वमपि ते स्वतन्त्रस्य भोक्तृत्वे स्वतन्त्रे ॥ ननु निरीश्वरस्यापि जगतः स्वादेश्वर्यकार्यत्वे कि
ननमत्वं विकारत्वनपास्येवेत्यत चाह अनाधेयविकारमिति । प्राप्तमकीर्तिः क्रियाजन्यं संयोगादि रूपफलमाश्रयतया कीमर्थः
ते । कि नेतास्मिते नं । निष्पत्तिसंस्कारः प्रभवतीति । न चैवमिति कृतादिः । संस्कारः प्रोक्षणादिना ब्रीह्यादेः प्रतिपत्ति र्होमादिना
दृष्टिनाशः । ननु कर्तृक्रियया जन्यमानाकस्मिन्न्यः । न च कर्मक्रियया साध्याः ते ब्रह्म स्वातन्त्र्यभावेनापि तिष्ठतु रत चाह
पाकं विविदिति । स्वात्मापतिमतानिमर्थः । वेतनमहतो नीतयतेत । ननु मैनिक स्यानित्यमात्मानत्र नाहं कार्यत्वानीतित
हे नमयितपादितं । चाहरसा क्रिया चवटेनि व्याचत्वाभावः स्वप्रत्यक्षरतमकर्तृ । मितेन त्वाभावश्रोतिप्रत्यक्ष
स्य चेतनत्वाभावः स्वप्रवेतिभावः तत्साधनेन चोदितं स्यात्मा । ननु स्रोतपि तु कर्मपि । स्वाश्रमपि नमेव्यस्ति तन्त
प्रपचीनेन वोः कर्मत्वा नापानि तत्पूर्व साध्य चाह । मयारुते स्वादि । स्वार्थी वेतनता मः । तदा पूर्वं । तयेतिमिष्यं यदं ईशत्व
तनमन्त्र नक्रियाजन्यफलाश्रयम्यर्थः । मात्वकिं स्तु स्वदरता स्मिति । पूर्वैतासिद्धिं न चात्र स्वप्रकाशः कस्य च नामेति ॥ तत्रेव
वित्पत्व स्वबोध नात्मनः । न हा विषमपीति । कर्मानाति लिङ्गेन मस्त्रस्य तत्स्वभावादित्यर्थः । ननु ब्रह्मसाधनेऽपि तत्त्वे केद्दीरि
नत्वं मलिङ्गं न चेदं तथा न चाह प्रपथेति प्रत्यभिज्ञानं स्वाधनमपि नतीति भावः । क्रियायां दृष्टिप्रसङ्गः । स्वतन्त्रं नक्रियायोः
प्रपत्वमानमृत स्वातन्त्र्याभावेन स्वभाव तेभाव्यान भवेति । स्वयं प्रधानेन तमात्रहस्यमपि विविधं भस्त्रपत्पुरुषपत्नैः प्रयोग
राम

इति भावः। ननु विद्यत एवापत्तिः। अनुद्देश्यत्वादित्यर्थः। अपकर्षकत्वादिदूषणापि दोषकं कर्मेति भावः। पर्वतादौ सिद्धिरिति॥ ननु भावविशेषत्वाने
न तद्दर्थलक्षणाद्यसिद्धेरिति तेन। पक्षत्ववदहेतोः सिद्धसाधनत्वं तेन देवत्वानामित्यर्थः। किं तर्हि सा देश्यमित्यभावावस्थायामितीति भावः
तावत्प्रतिबन्धकत्वादेरिति। आदौ पितृत्वयोगिधकत्वादेरित्यर्थः। धर्मिमित्रयोर्धर्मतया पक्षत्वं तेन धर्मिमित्रं प्रत्यक्षेण तेन प्रत्यक्षत्वे इत्यर्थः। अनुमिति
तेवा। कथं तावत्सम्बन्धे दृष्टसाध्यत्वात्। विधाय शृङ्गं तत्र कथं तत्स्वकरणकं पक्षत्वात्। तद्वद्बोधकोऽपि प्रत्यक्षत्वात् तद्विशेषेति। अनुमाने
पि कर्तृत्वेन विवक्षामसिद्धेः साध्यकर्तृत्वेति सम्भवात् नोऽर्थं तत्र विवक्षितमिति। तत्र लोके इति प्रमेयकस्य विषयत्वं तु हा द्रष्टव्यमवि
दुः सम्बन्धार्थत्वेन तत्स्वाद्यन्वयमात्रं कर्तृत्वे सिद्धमसिद्धमपि साध्यस्य तत्र प्रयोजनकत्वं गुणादेः कर्तृत्वात् तद्विवक्षायामध्यक्षादिकं
त्वविवक्षायां बोधः। न च प्रयोजनमस्य कर्तृत्वात्तद्विवक्षायां कर्तुः प्रयोजनकत्वाभावात् तेन नायाति। अन्तरङ्गत्वात् पूर्वं तो विवक्ष
स्वस्यापि विवक्षणात्। न तत्र प्रयोजनकत्वमन्यत्र तेन तत्त्वं तत्साध्यप्रतिबन्धकत्वात्। अन्यत्र प्रयोजनमनपेक्षितत्वादिति सिद्धिरिति भावः। पर्वं
तत्रसमानत्वं, यत्किञ्चित्स्वादिनियमेन पक्षत्वादस्यापि विरोधो दुर्वार इति दिक्। न भवतीति किञ्चित्स्यात् तु पूर्वोक्तविषयाभावेन कर्तृत्व
विवक्षायामपि स्यात्। अथ तत्र तु नेत्यर्थः। पर्वतादौ कर्तृत्वं तत्र बाधितत्वमसिद्धं कर्मत्वं तत्र भावनीति पाठे तत्त्वाविवक्षायामसिद्धिः
पक्षत्वमपि तत्त्वस्य कर्तृत्वात् सिद्धं समस्तं तत्र विवक्षितमपि कथं कर्तृत्वं तत्र यथा कथंचित्तत्त्वमेव किन्नाम्नीयते तत्राह। इहेति। न च स्वप्रयोजनत्वात्तु सिद्धीति।
न तत्र तत्त्वे हि दुःखादित्यादि तत्र विषये साधकत्वाधिकरणत्वादिवत्तद्विषयेतरे हि विपक्षत्वात् तद्विषये अन्यथा च विवक्षायामपि परत्वा

३८ 135

इत्येतत्कर्मत्वायत्तमितिभावः। तथा च प्रतिबन्धनाभावे तदुपयोग इत्थं कथमिति कुतस्त्यमिति। इति द्युक्तेति। इदमा मन्तव्यमिति तत्कालतयोगार्थ
के० टी० स्यात् तथाभावमेव नास्तीति भावः। न च हृदि योगमपहरतीति तत्पादयोगिकार्यस्य च कथं गृहणं न चातिष्ठति वास्तवपादान। तस्य
१३५ स्वोत्कर्षरूपता न च दृष्टायत्तप्रमाणताप्रयोगे भावानुद्भूतिवाच्यो। तस्यैवोत्कर्षरूपताभावकारादिव्यवच्छेदेन तत्र तेन गृहणं नरमानुः
श्रुतं वेत्याद्यविशेषं न तस्य तत्प्रतीतेः स्वादेः संभवान्न। तद्विशिष्टं संवेदनशीलत्वं प्रतीतिमर्थं तदुपयोगे इत्यस्य वेद्यस्याप्यपामभिहितः।
न न तस्य प्रयोगस्य भावात् प्रत्युपपन्नस्य स्वातन्त्र्यतः सैकाविद्धिः। तस्य निमित्तमिति। कर्मनिष्ठधात्वर्थविशिष्टस्य कर्मता
निमित्तत्वात्संबंधिस्य वर्थ इति वदंति तस्य च सिद्धं तत्र शौचभवित्वमिति प्रत्ययात्मकत्वं उकारस्य अतथा पादादिनेदृशि। तस्य देशस्या
पादजनकतया ऽस्य ध्यासिद्धत्वेन विभागविशिष्टस्य योक्तृप्रकर्मतोऽनिमित्तत्वादाद्यप्रदृश्यते तत्र तस्यापि उपयोगनिमित्त
तत्त्वमुपेत्याद्विधावित्यनेन वारणं तु स्वविहितानावकारत्वादि स्वहेतितत्त्वागवादिनामपादानत्वाद्यविवक्षायामितरस्यापि कर
णत्वाद्यविवक्षायां कर्मत्वायत्तं दुर्वारत्वात्तदुपयोगपदेन मुख्यं कर्म। पुनः तस्य निमित्तमिति समेतधात्वर्थव्यापारात्मक
तत्त्वे च तत्त्वस्य तं प्रत्यवहृतादित्यात्तुरतमिति नाधिगुणानि निमित्तविशेषत्वादित्थितेत्यर्थः। एवं च तत्र प्रतिबंधानुकूलतया पा स्म·
पाप्तमात्तस्य तस्यापि संबंधात्मक उपयोगस्य तद्वयोर्वा तद्गतापदेनापूर्वकं गृहणं तेन संबंधात्मधात्वर्थव्यापारानं तदसि
त्वर्थं वदत्वः अनीप्सितत्वमन्वेदृशीयनीति। इदं च विभागनयवहि देशसंयोगानुकूलत्वापारस्य वेदृग्धातोर्थीयं

द्दनुत्पादनार्थत्वस्य प्रयोजकत्वापादेशोऽपि तन्नमत्वमस्यैवेति बोध्यं। गुरुं वाक्यद्वारस्य त्वेमाश्रेयमिति। तथापुरुषार्थत्वाभावाद्वेति। पु
रुषार्थत्वाभावादिदिति सर्वेषां अपूर्वविधायित्वात्। कर्मसंज्ञायैत्यपूर्वसंज्ञानां विशिष्य विषयाभावे इत्यर्थः। यत्तु तद्विधेयकर्मसंज्ञापि
त्वपापूर्वसंज्ञाविषयाभावे इत्यर्थ इति तत्र। अनेनापूर्वसाधकर्मत्वे विशेषाभावात् तत्र पूर्वविषयकर्मत्वाविवक्षायां कर्मत्वा
र्थमिदं द्वयस्य पदार्थः। एवं वस्तुं शक्येन योधात्वर्थमिदमिति वाच्यांश एव सूत्रबोधिते कर्मसंज्ञके प्रविविहितमनुपपन्नं कर्मत्वमपेक्ष्यै
व कर्मबोधकत्वात्। किंच कर्तुरिप्सिततमविषयस्य पदार्थस्य एव तदभावे तद्विषयेषु युक्तमेव स्यादिति। अनेनापादानत्वापवादत्वस्यापवाद
र्थयातनस्मात्सौवाणवादेर्जनकत्वसमानाधिकरणतया किं विशेषणताव्यपदेशस्यापादानेन कर्मत्वं भवति। एवं च परविधायपी
त्यांशप्रकं ग्रहणरीतिः। गुणः साधनमिति। किं पाणिनीयं तस्याह गुणत्वं अपायं तु दद्युपत्वात्साधारणमिति बोध्यं। एवं च तद्गतिधात्वर्थ
व्यापारादन्तरमितिशेषः। एवं च सेवनद्वारेणानुदानेन संगच्छते। कर्मव्यापारादेवतंमानानाद्यनेपदे। एवं च समवायपदमस्यार्थ उपरस्मैपदे।
भाष्यव्याख्याविदिते तथाकस्तमिति अर्थः॥ कोऽन्तरङ्गीनादिति। कोऽन्तरङ्गीनः यादि अर्थः। कदि। कोऽन्तरङ्गीनोभवतीति निरूक्तादिति भावः। कोऽन्त
मिद्धीनानियतेनविग्रहः॥ एवं वाक्यपारिनिष्ठितिबोध्यं अर्थोपरस्मैपदेति॥ अतएव प्रकारः समस्तिबोधितद्गतिपरस्मैपदत्वानामि
तिसूत्रेमाश्रेयपिपयां यस्य चतुर्द्दिकर्मकः प्रयोगः संगच्छतेके विग्रहवृद्धिव्यापारपूर्वकत्वे कर्तुरिप्सितेन तद्धिकर्मकत्वेन प्रधानव्यापा
रजन्यफलाश्रयत्वेन प्रधानकर्मत्वमितिकेनोक्तप्रयोगोपपत्तेः। वर्धपरत्वेमानेदंचिंत्यमिसाकृः। गवापयश्चैतिदेहं विंत्यमन्यागिनीः फलस्य

३०

126

त्यातैरिमादिमयोगात्या नारेयाँ इहलपामोवेस्याते ई पेश्च संग्रहः कारिका यो गाहू नस्तु धा कर मुरोः हुनत्र स्वकेश्वाज्ञादि सत्रेषषा
कि. टी मुपसंख्या नावश्यकत्वपाकर्तरि रजौपापाडुत्वमत्वादिति केचित्। अतएकभावानुकयेनगमकाभावेनचागत्यादिसूत्रेनोपसंख्याने
त्यादि तैरित्यादि मयोगाश्च चित्पापवकैप प्रवरत्वादि त्वादुःसिद्धं कर्मत्वमिति कर्तरीति प्सितनममितिप नेननिः क्रियस्यापीति। न त्याप
१३६ रामनीनावपिहेस्नादिति मयेस्य त्रयोगादित्यर्थः एवं च विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे गोरयधि त्यागत्वेवि
श्वापापिस्नात्यपगमितिभावादेहेनाप्यमानवेधीतिदुग्धात्वर्थगोपानि श्चयापारजन्यगोनि स्वव्यापारत्वपक्षत्याग्रयत्वेधीन
र्थः ईप्सात्मकर्थीति। विभागजन्यसंयोगानकूलव्यापारान्नकूलव्यापारस्य दुहधात्वर्थत्वे दुहं उदेश्य त्वाभावान्नयपादुह्यजन्यफलाश्रय
त्वाभावाच्चनत्पपस्येवे तिमावः अपालेजिः नपा तु कर्मत्व विन ईप्सितनत्वस्यत्वे नानीप्सितत्वापावानदुतिवोधः। किंत्वमिदं गां
दोग्धि पयः पयत्वात्कर्तरीप्सिततममिति कर्मत्वमिति। पाकडाप्तस्त्रत्वस्य भावविरोधात्त्वमत्रकैधात्वपातपफलाश्रयत्वहप स्येवेप्सिततम
त्वस्य प्रहाऊनस्मात्वयोनिषुविभागजसंयोगानकूलव्यापारस्यैवधात्वर्थत्वेदुहं भावमिति तेनांस्य समिति तिकर्मत्वमिति। पाकडाप्तस्
त्रस्य भावविरोधात्त्वमत्र सत्रे धात्वपातपफलाश्रयत्वहपस्यैवेप्सिततमत्वस्य प्रहाऊनस्मात्वयोनिषुविभागजसंयोगानुकूलव्यापा राम·
रत्ना तानंतदजातनतः पूर्वपक्षिणः बहुनामिसे वलांकिंचातंदुत्सानोरजतंपचनी प्रत्र धात्वर्थत्वेनरूपोरपि कर्तरीसे वकर्मत्वमिति तस्
त्रस्य भावविरोधः स्वदेत्याग जोव तंडले प्वपिदुक्ताप्तकर्षभावात्। नन्वपि विभागजसंयोगानकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकत्वेऽपा

दानत्वासमासेनहृगोः पपद्धतिएवंवेहृष्टार्थकडुहृभानुयोगैवादानत्वसासास्मामहतिः पूर्वैका धनुलिङ्मेवकर्मत्वामितिभावः॥८
वमश्रेपिवो थं॥ अत्रएवलिङ्गत्वकर्मत्वं त्वेति कथिनापर्वाकिमसंज्ञेति वानोतंकर्मसंज्ञायाविधेपत्यानदतिरित पूर्वविधेरेवापूर्वविधा
विरुवत्रमहृत्वोचित्वानद्वतिनासर्थंनदविवक्षायामुदाहृदत्तंत्वसौन ज्ञानानि नत्वबुद्धिरुनापायमादापसंज्ञास्यादनेत्याहृपा
चितापीतिः एवंत्वबुद्धिरुनस्यापितस्याभावद्वतिभावः तत्याग्रजमितित्वनात्कारेणमवेतानस्यैजावहृपपीनयानापेक्षमानापोहृये
तिभावः गौर्वेजेतिस्वजितांवृत्तेतिगिमममितिवं धेनस्यापयतोसर्वामिमायेयोगोदाहृदत्तंअधिकरत्वाविवक्षामिमायेतानहृगो
नस्कसंदनेपूर्वंगद्बुद्धिरुनोप्यपापोनाक्षीसाहमप्रमात्रमितिएवंवमत्रस्वविस्लेषाजनकत्वेनएतेमतिसामात्रमस्या
पादानत्वंनमत्तकर्मेतिभावः अनुनपार्थस्यापिपावेरितिमित्स्वेरप्रुमपार्थत्वेनविनिगमनाविरहात्संप्रसंज्ञेत्वउभपार्थकपा
विग्रहृत्यानेवमितुमिहिमहृतामर्थग्रहृपाभावेलिंगमिबोविनेएवं वहृसमगंगिनोतोअपिनदविवक्षापामुदाहृदत्तामितितुनना
नातिएवंयक्षीविवपनासंबंधाववष्ठित्वज्ञानानानुकुलोववनहृयोव्यापायेवजादेस्यः संप्रदानत्वविवक्षापामुदाहृदतामितितुननाना
तिकैवपटेकार्यंनुकर्तृरितिलिङ्मेवकर्मत्वं॥ माणवेनकमाग्रीत्येवेतिपदिनेप्यपापमतीतिसहृचीतिः अकथितंतेवक्तव्यापाला
पादानत्वादिकमेवपावनेश्वत्वतमिरतिस्वत्वतोयानुकूलोव्यापारविशेषोर्थः नत्वत्वतेपीरवस्यजनककानामात्रेतानवपत्रुप
मकर्मत्वार्थमिसंपदिकतेप्यपापमतीतिसहृतेयपिवोविधिविवपमत्वानानपिनोदाहृदत्तानिपदिगातितानितिकेचनेत्यापिवृत

ऽस्पृशिरपि तेनोक्तं सत्त्वमिदमसंगतमित्याह एतत्सर्वमिति । उदाहरणमत्र यथादिनमिति । सत्त्वे संगविवादिनमिति सर्वे । विवक्षामेवाहेति । यथा
कै. टी. दानं तद्विवक्षायां प्रवृत्तिनः सविवक्षायामनेन कर्मत्वमित्यर्थः कर्मसंज्ञैवेति तन्त्रितम् प्रयोगेषु सर्वदा पापाप्रसक्तिरिति भावः नहि प्राव
नादिवेनादेर्भोक्ष्ये पूर्वं सिद्धं प्रयुक्तिस्तान पाचि नाधीनादिनावाधुना पापाभावस्यापि सर्वं कथनादिति नास्यर्थः एवास्य वस्येति
१३७ सिद्धं मितिः संमतेति भावः । अपादानसंप्रदानसंज्ञे इति अपादानत्वादिविवक्षायामपीति भावः । अव्यवहृत्याद्युक्तत्वमिति
सत्त्राधिकरणे हामाधस्येदमुपलक्षणं । यदि तु द्वयोरपि प्रधाने न प्राप्तत्रनैव कर्मत्वं स्यादित्यस्योपलक्षणं बोध्यं । कर्मसं
ज्ञैवेति न प्राप्तकर्मिस्थानस्य सद्भावो नास्तीति भावः । प्रकृत इति सर्वोदाहरणानामिति भावः । तत्राऽसंगतिवादिन उदाहरणे
षितत्र्यितः करणीति कतमविरादिनाहुन कर्मसंज्ञा इत्यर्थः न यावदेवा प्रधाने इति तत्र हि तु यादृक् प्रधानेति कारकत्वाभावादि
ति करणीदिपक्षान्तत्वाभावादित्यर्थः इदं तु सत्त्वमकमेवापूर्वविधाविप्रयुक्तेरिति भावः । सर्वोदाहरणवादीसत्तर सत्वोदाह
रणात्वेन स्मिन्नेव कर्म तिकाकर्त्त्वमितिस्यासंगतिवादिमं दृष्ट्वेति कथितेत्यादिमिसिद्धिति सत्त्वासंगतिवादिकिं तवादिनेवा
पादानत्वादिनान विवक्षितमपुनर्विवक्षितमिति विकल्पाघेऽ अहपष्ठीमिति गुणो मवनु नाकर्मत्वेनाभिमते यदि नदाहरणात्रप हल
नस्पवादिनोऽभिमतस्यानदापीरवस्थायामेवेति वष्ठी करणमसंगतेऽत्र तेन कर्मत्वे शेषत्वाभावात् इति बोध्यः । यशांदिसुस्माद
कारकं हीति । अकथितादिति नाममथा नो निर्देशः क्वचित्कथितेत्वादिस्वेऽपादः अपादानोदिषद्धत्वाभावात्कर्मकथितं सेति

त्यर्थः । अन्यस्य तस्यासंगत्याऽनेन क्रमित्वस्याप्यासेदितमिति भावः । न देवाहृत्यादाना । दिष्टवेति । एतदेव स्पष्टयति । क्रमुखिनो यस्मादस्यति । सा
क्षेपार्थकं चेत्तु न्यायकथेति । न ठंठे दंत्य त्वमसंगतमसिद्धेति भावः । अपूर्वविधावि नस्यचपूर्वविधिविषयप्या भावे हसेगाथीनस्मक्षिप
पादिवक्ष्याप्यासिती त्वभिमानः । अथादानत्वाद्दिकवेनाधिवक्ष्याहृवेहिनीयपप्रति अपादाय कर्मक इति । नन्वाचक्षीयस्याधिरोषति ।
अस्तिसामान्यमिन्तस्यत्वदकाकर्त्रपमिशियः । न हाम्नो सत्वेमि इति भावः । कर्मत्वमसिद्धमेवेति कर्मत्वमेव चमित्तु त्यर्थः । नन्नोतु
द्विकत्वस्येति । स्तठं च स्वत्वासंगमिति प्राप्स्य मनेतिति भावः । नस्या । किंस्पर्श्येति भावाद्येमं दुक्तेन मापावाश्चोदे प्रवं वभावाश्च वस्तु या
रंताव दिव्वे दंठे चमभुव्यायत्त्वोप्रवृत्तियत्तिशाः । नन्वेनतुलानि हंनेर्यो विधेनेमं वाम्यमिमतेति । अभिनयंनयावनादवेत्वादिः । एवीति
धं । प्यक्ति त्यान् अनन्याप्यादाभत्वं मन्यते इन्यु ओव्ह की दाहरगवाधाहुभाव्ये कथितेभि हि नेदृति । मधानकर्मीदि लादिमिरभि
नेनु हाकर्मीति तस्याप्यस्य वक्ष्यादेर्वि विधिरिति तस्याप्यस्य संसार विनहृत्यास्य मतिरित्यर्थः । चतुर्थी वं चम्पाविति । चतुर्थ्यप्रकि
शास्त्राघभिप्रायेणा । हृदसुपलक्षणं ब्रजमवहृता हू नत्वमममस्यवीति । विप्रनन्दवविधिरिस्याग्रहर्यत्वविधिरित्यसंगत मत औ
हास्यपदेनेति । एष्ठमद्गृहोपि अहं काराना स्यस्येन नत्वेनास्य मे वादि व्याहपवक्तदृत्यस्य तिनन्तध्यनमपन्नव ह्यतिभाद्यो नेवमन्ये
संतवृत्ति । अनेनेति । वदस्तत्वविवहितेन हास्तत्वविवये दुहाहि दुत्याकर्मसौ त्वाचापी । अस्यमुखानेदुहादिनासि त्वाचार्यो नदेशगमा वस
वीकामेवेनदुहाहरणात्वं अपूर्वविधावि नस्यचपूर्वविधिविषयप्याभावो । नहि क्षमाधिवक्षापां चेत्यर्थः इति भावः । अ

वै. ती त्र गुणकर्मत्वं प्रधानकर्मभिन्नत्वं प्रधानकर्मत्वं प्रधानकर्तृनिष्ठव्यापारजन्यफलाश्रयत्वे नम्रेदश्चैकव्यापारप्रयोजकदुह्यादिनेतृकर्मतेति
फलाश्रयत्वाभावाव्याप्तेः सुधर्मोदेः प्रधानकर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वाभावादिति बोध्यं । तदेकपत्वानुदेश्यत्वरूपव्यापारद्रूपजन्य
१३८ फलाश्रयत्वनद्भावरूपेण माणवकादेः प्राधान्येव दंतिनिवेशात् दुह्यादेर्नो अर्थतायां समपि गवादौ ह्यप्राधान्यस्त्वेन प्रसिद्धमाधान्य
सत्वेन तदादानैव तदुपपत्तौ सम्प्रदानस्य मात्रस्य सम्बन्धीदानादेरनन्वयात् । पर्यानुपपत्तिरेवेति दिक् । निमित्तभावपन्नमात्रविवक्षेति क्रियाग
मानकत्वमात्रविवक्षेति सर्वैः परिगणनानुकूलं दर्शयति । अथवा दानादिविशेषेति ॥ गुणकर्मणि लादिविधिरित्यर्थस्य तात्पर्यं सिद्धत्वे
दर्शयति । यत्र श्लोकेति । नन्वेवं पूर्वरीत्यैव सिद्धे स्यादत आह सत्यपि वेति । यत्तु तद्दुहिक्रियाजन्यत्वसत्वेपि नरस्य ति गकदानस्य त्रस्य मा
ध्योपपत्तिश्च माणवकेवेतिनवि स्वजन्यं यत् विभागजनकसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारप्रयोजकत्वं तद्दुहादेरतो ऽन्यपदं श्रयोः
माणवके तत्र विभागस्य संबंधितया व्यापारजन्यफलाश्रयत्वरूपं गौणमाधान्यमादाय तत्रैव कर्मणि लादय ऽप्राधानकर्मतया
व्येपे इत्यादिनापादितमिति पदार्थैकव्यापारप्रयोजकत्वं दुहादिनां तत्र दानेन कर्मत्वेनाह श्रुप्राधान्यमपादानत्वमापादानत्वाद्यमाणवको गुणक
र्मणि लादयस्त्व ऽकं गम्यन्तेत्यादेरकथनं च निपातादेरुत्तमादुर्कर्मेव प्रधानकर्मत्वमितिविवक्षा । अतएव गत्यादीति प्रधानव्यापाराश्रया
नव्यापारस्य व लयवान्दोहापायर्थस्य वावनिकत्वमेवेत्यपवेष्टनं च निराकृत्य नीतिविशेषः पूर्वं गुणकर्मणो ऽन्यत्र प्रसक्ते निषेध पूर्वं गुणकर्म
णो नेहेतुमाहस्त्वकर्मेति । श्रद्धस्य दुहेः प्रयोगे नचितस्य दुहेः । नहि वा हपूर्वमेवेति पपसंबंधान्न एव मेवेत्यर्थः । नोदुहिनामार्थ राम.

श्चितबुद्धिना। तथा तैः प्राकृतवासनाबन्धः तस्मात्तस्मिन् त्वा हस्तपदं इत्यर्थः। उत्तरश्लोके इति गतिबुद्धीति सत्त्वे त्वत्कारिणि सत्त्वे चेत्यर्थः। अथ मे
वविधिरिति। अयमेव प्रकार इत्यर्थः। मा गा वकस्य प्राधान्यमिति। एवं च प्रयोजनव्यापारजन्यफलत्यागो गुणातीतकर्मेत्यर्थः। स्वात्मने
वा। त्वावतां नाम यस्य तस्मिन् नकर्तरि इत्यर्थः। स्वसमानाधिकरणफलत्यागीति यावत्। न तु कर्मत्यागीति न कर्मनिष्फलार्थमित्यर्थः। अ
कर्मणो धात्वर्थ इति। तेन बुद्धिः संबन्धोऽपेयाऽमित्यर्थः। एवं चेष्टितं बुद्धिमत्त्वमपि व्याख्येयम्। तत्रैव पूर्वमिति। अनेनान्तरं गत्वा म
पितस्य स्थितिः। अनया बुद्ध्या बुद्धिमत्त्वसानार्थं सर्वप्रधानत्वं गायतीति। अस्यार्थस्य वाचनिकत्वमेव युक्तं। आगमस्य पर
परोपदेशस्य प्रधानकर्मत्वम् इत्युक्तं मां हि अज्ञायाः इति। ध्रुवं चेष्टितं [illegible] इति पूर्वश्लोके चेष्टितं युक्तं तेन न यथा हि
नामपि स्तम्भं सिद्धिमसवारसार्थं पुनरिदं युक्तं तदुक्तमात्यन्तिके [illegible] दिविध्यपर्यायितदूषणं न पराहत। पूर्वश्लोके इति॥ प्रधाने क
र्मणि प्रयोजनाये कर्मणि विप्रतिकर्मणि। प्रयोजनविषयापादनजन्यफलत्यागे प्रयोजनकर्मत्वे चेति। बुद्धिमत्त्ववसानार्थोऽविद्य
या स्याद्धिः। एवं चोपमनतमिति। एवं च बुद्धिमत्त्ववसानार्थः शास्त्रकर्मकेषु विकल्पः फलितं इति भावः। न विवेकयुक्तिमाह। मा गा
कर्मण्याह्निकाचरणं तद्वदेवं सर्वे वा वनिकर्मणि। अभिधानव्यापारेणेति। प्रागुक्तेनेत्यर्थः। एतत्त्वं हि विधानं गत्वर्थः सर्वं तव्यासिद्धिः। जाति
यया मिति ताविति संगतः। इदमन्याय धेयं प्रकर्मकव्यतिरिक्तं तत्समस्ते निरूप्यते योऽपि रथानि कायवचसोर्हि कर्मफलत्वे पूर्वमतेनोक्ता
नोऽतिः। अपर आह इतिमते प्रधानेऽप्रसज्ञोनितितव्याधिविकल्पस्य वेदे केऽप्यतः अवचेष्टितं बुद्धिवाक्यस्य च कायेऽगावा विज्ञाप्यते [illegible]

[illegible]

तयोरपि मध्ये न कर्मणायेवेत्याह । अत्र निवृत्तियो बहुद्ब्रह्मभिः कार्यः उक्तास्तत्रैव मध्ये पलस्वरूपां न कोत्तरस्यामि न स्यापि न नुदुहादि व्यतिरिक्ताः
जै॰ टी॰ हि कर्मकाण्डमपि सिद्धा इति प्रधानकर्मणीत्याघसंमत मि त्याशये यछनि केवल नीति । नीत्यादिरिदं व्यापारस्य पार्थ प्रधान फलस्वरूपां । एषा
चे कर्तृरीत्यैतनमपि तिद्धि कर्मकत्वे । न त्वेषां दुग्धादि भुपादेयानमस्ति । एवं च त्रिरप्रादीनामपि सिद्धं हि कर्मत्वं अत्र प्रधानेष्वापर
१३८ तन्यफलाश्रयत्वरूप प्राधान कर्मत्वात् देवदत्तादिवत्ताद्यः उद्देश्यत्वालक्षणां प्राधान्ये तु प्रातस्येति कानुदेश्यता गौणत्वे धात्वी त्यस्य
तारजितिरिति न हि हि स्वस्वस्य तापविरोध इत्याह । आम्ये अन्यस्येति अग्रामता तास्य मनुष्यादिरित्यर्थः व्यधिकरणोव छीपरस्याध
नैरिति । न च तिसाधने ग्रामादाविति अर्थः । नरदेवे निरूपः गौणी कर्मणि दुग्धादिः प्रधाने नीत्यादरूपाणां बुद्धि मध्यार्थयोः प्राह
कर्मणां व निरुपेक्षया । मध्ये न कर्मणीपि न्येवांतरं तां नालाद यो मताः स्कर्मणि नेयया किं वा मध्ये न्येव बहुद्ब्रह्मभिः । तस्य प्रह्वं नि
तौ यो न कर्ता यो तात्पर्य वा गौणीति । न च कर्मकर्मणां त्वपि कर्मत्वेपि हि कर्मकत्वाभावात् प्रथमपुरुषक्रिया प्रत्यय इत्यसंगतमतो भाष्येका
लेति । न नु गौणे दोहादीनामपि कालत्वादेव सिद्धिस्तत्व्या दनसादपसर्वेति । गौणे दोहसामान्ये इत्यस्य भावं तत्कालं गौणे दुग्ध इति तात्पर्यमित्यर्थः
पा नाश्यपद्रुति । नयामि त्यादिः गौणपान मासा इयत्स्य भावत्का लेगाणो न तेपि वेति ता वर्तमानेद्रव्यर्थः कवित्साकारमकुतिवादः नियोजय यान॰
रिमारोमिति । इदं कालाः परि मातिनेति सम न स्यामाम्यवि कुर्वत्तादि विधानामिति । अन नयं न स्वयोगे हि तौ पार्थ मितय पिवेगौ ध्यं हि
गौपादि विधान मपि मासं गुडधानाद्यपादाव क्रियापांणो वर ताथ इह मपवं कर्म संज्ञा विधायक मिति मिनवा हस्तेति । पर्वतो वज

हुरिति सितन्तनमं कर्म । यथैतेन । अहस्यैनीतिकालावधनोऽहितिस्त्वे इति दोषः यथा कष्टमितिरिहपं तेन कष्टेति तेवन्तधर्मास्तत्र देवतेनवि
वा सितनमितिभावः अस्यायकारस्यावधपकत्तमित्याहः स कर्मकारणमपीतिन वेयमितिपिकस्यनाऽकर्मकविषयेवनसकर्मविष
येति वाच्यं । अनयाऽरित्यासकर्मकाकर्मकस्याधारणाकालावधनोऽहितेनहिब्दपस्यननहीत्यनीतिरेवं वा अमितिमनस्यपना
क्रियपात्वं नसंयोगनत्सर्वमितिगुजरस्य वकालावधनोऽहितिस्त्वनाध्यस्यस्यातेगत्यायपते इष्यतेचमासमधीतेइत्याहैका
लिस्य कर्मत्वं अनयारित्याऽकर्मकधानुयोगे कालादीनां कर्मत्वं नु नायाध्यमनेमिशानाहित्याहुः वल्कतेन येवकस्वनयास्यां
सकर्मकत्वं नत्वत्रत्यमितिं वचनं विधायकं । हि साइयोगात् । व्याख्यानाभावयोग्यस्यापिकालार्थयोऽकर्मकधातूनां कर्मसंज्ञापया
भवंति तथा धात्वर्थस्यवकव्याप्तगत्वेनेतिष्ठ वेयुक्तिविधुत्वाद्इतिसम्पत्ति वेत्वर्थ इति वकनानाति अन्यथाप्यवनस्यपाहत्ति
स्याहितीकपाकालावध नोऽहितिस्त्वेभाष्यसंमतत्वादेस्याममत्याख्याने आरंभमनस्याख्यानयोः फलभेदापत्तिः आरंभेपितत्व
यकत्वेनानारंभपत्रनयेतदृष्ट व्याख्यायान्य पदस्यान्ताद्यंत्वाप विशेषः ग्रामादीनांसम्बन्धविशेषः इत्यर्थइतिउदासीनमित्यर्थः । इदंप्रत
हिपहतमितिधातर्थक ताभ्रमयतामावाहितिभावः श्लोकस्यविपरीतमहं व्याख्याबेमाष्येश्मपरिसमा न्नमिति अयपरिसमाप्तं व्याख्यव
न चेतिकत्वाकर्मसाऽहित्येपत्तिकार्यमत्रपक्षेदेस्यामकधोभावाद्यपरिसमाप्तसंगतेनतु कंठहासीनेपितथा व्याख्यातेः । भाष्येमस्येवाके
श्वसर्वकर्मकार्याभावेहेतुमाहप्रधानकर्मत्वोतिकथितेलादेयइतियेनोकत्सहवापेयादेतिभावः नहेतन्नयंहव्वपमितिहुदीहानाद्वि

वै॰ टी [illegible] ननु [illegible]
[illegible] तदर्थः [illegible]
२५० [illegible] तदर्थः [illegible]
[illegible] तदर्थः [illegible]
[illegible] तदर्थः । ननु [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] तदर्थः [illegible]
[illegible]
[illegible] ननु [illegible] राम
[illegible]
[illegible]

सिन न मस्यै बाधाद्दान नत्वं स्वाद्दितिभावः न देयाद्ग्रथ धारतो नेति। एते नैतं म्नाघ्यवलेनाक्षयितं चेति स्वच्छेद्दि। स्यन न मपि सनुव न्मफला
क्षय स्यै गानेन कर्मसंज्ञोवदेतः प रागला: ननु लकार्यक स्वलर्थवत्व बस्पापिम विद्यातीपात आह स्वधानेत्यादि। ननु ब जीवन तदाव
स्यन्याये नाम्नामे हस व यथे त्वयुक्तमत न्याह तुलाकर्मणीति। ननु त्वादिवास्वद्यापिम धानकर्मणा वेव न्याये न्त्न चा आह स्वत्र हीति
गिति कायत्र: भाष्यकार इ न्याद्धु: नमितु हि न न कत्रिम त्वात्कर्मकारकस्ये वयत्व त्नामुक्ति न मतन्याह कर्मयाइनेति। न मुयाहस्य गुरुत्वा
क्रियात्वे कं यमत न्याह हय स्यादप इति। कर्मणो भावादिति। कर्मणः सत्वादित्यर्थः। आकर्म कत्वादप्यीति। योजनः कर्मसंत्वामस्य
गलसया प्ययंति विध इत्यर्थः अत्र वदंति हि न स्वधीयांश हेवेति क्षमिमु कोलेः शाहप्राधेन हि न धात्वर्थनिर्दिष्यात दर्थ कर्मा इत्यादेव न
कर्तृ। हयतेरित्यादेव पुत्राधिक कर्मयोग इति शाहक्रियापाद्यामिति वेन हुयतां हि नो मनि वेध इति भाष्यसामंजस्ये न्याह सादृश्याय मते
रकर्मकत्वमवुक्तमपास्तं निवेधे मानाभावेन विं स्योपं केपट इति। नेत्ज्ञानमात्रेति ज्ञानेसामान्यस्व वनाह व बुध्यर्थ लक्षण त्वं चैतेन तुम
हि ये षवचनाइति भावः। आहविलपामेवेति श्रो ते हि यत्न ज्ञानकृयामित्यर्थः। एवं च ज्ञानसामान्यवचनाह व बुध्यर्थ लक्षणाद्वं चैते
न नुमाहि ये षवचनाइति भावः। आहविलपामेवेति श्रोत्रे हि यत्न ज्ञान स्यामित्यर्थः। एवं वा ज्ञानविशेषवाच्यत्वे न मनव धातुर्थत्वाभि
हित्विति भावः। बुध्यर्थत्वाद्दितिः ज्ञानसामान्यार्थत्वमाशि त्य बुध्यर्थत्वाद्यपि लिखपती सपिमानः चितय मे ना इतिविं नावी जं नु व हान्ना
नात्वाहिनां आह विशेषध्या वसा ज्ञाने हति लकारप्यते कर्मत्वामिदं। न च ज्ञानह वुध्यर्थ त्वेनमिति हिः ज्ञानसामान्यार्थत्वाभावा

१४१

नरूपवमेवं हृदयेन रूपसंख्यानं क्षिपति अनन्यवद्यद्रहत्वादि विलक्षणकवाक्यघटाने इति लक्षणमनवगति यथा वित्तानाति रूपतर्क्यः ज्ञायोपगम्यं ज्ञा
केः सं. पयति रूपतर्क्यः शोति भाष्याशय इति पुत्रे ज्ञस्य तीति लाइन पूर्वं केज्ञस्य पनेज्ञस्य ईंते दिति भावः एते नाकर्मकत्वासिद्धि स्वप्रत्यक्षं संगत
२४१ वेचरस्थोरिति ज्ञानसामान्यार्थकत्वाभावादिति भावः ननुपरस्यार्थेष्वानालोचन इति स्वीनामन्दृष्टो ज्ञानसामान्यार्थकत्वात्तद्वुध्यते
न सिद्धिरन्नम्रहवस्तुरिति: हृष्टो रिति ज्ञानसामान्यार्थत्वे इति बोधः वाक्यस्य ज्ञानार्थकार्यस्य वनमावधंकमेवेति जो भावनुहमेव
ज्ञापयति ज्ञानसामान्यार्थ ज्ञानानंतरन्नहत्वासिति हृत्वकेभाष्ये इति न वनर्थे वनि हृपितं अनन्यवनयेति स्वत्वे रहस्योपि स्वस्तोमप
न विभाषा न चमुत्वा अनमालेहइति भावं देवदत्तः ज्ञायपति भावं देवदत्त सिति ज्ञापयत्यार्थेवदा रहतेरिषद्वीहीति गत्यर्थ इति वनन
केयदः एवं चवहेः प्रतिषेधो नाप्रवृतेः यथा पीति एवं वनिषेध कवहिं रूपसंख्यानं कार्यमिति ना गत्यर्थः नपते स्वान्तत्व सज्ञानंभा
यत्ता मत्यर्थ इति न त्वर्थकत्वमस्येवा प्रापयते स्वगतुं प्राययतामेव वहिर्वदर्थ इति नस्ताग्रत्यर्थ इति बोध्यं भाष्ये इहमेवमिष्यते इति
एवं च सर्वमेवे सर्वगते परस्मैपदकर्मत्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः स्वार्थपितिनिपुणमेरक इत्यर्थः अन्यथा रथ्यपेरकस्वेव सारथियम
इत्यमप्रसिद्धत्वेन न भाष्योदाहरणानामेतेरिति बोध्यं ननु भक्षयतीति त्वायं न त्वेनापोकर्मभावादाहृत्यामिकर्जीति यानिविसवक्ष्यवीन
स्वर्थादिस्योहेतत्रानिचवत्वं संभवेनतस्य वग्रहदोषत्वात् इति नाविनस्येवग्रहं इति भावः भक्षेः प्रत्ययसामान्यार्थत्वात्सादिः वातिकेषु
निषेध इति शेषः पिरपाक्रमातोत्वाद्रुहाहरतो भक्षेरहिंसार्थ तनन्तुर्यवानामपवेत ज्ञत्वासाहितवपत्त्वपि कर्षं हिंसार्थत्वमनभ्याहस्से
वा.

त्रल्पानामिति। ईहस्मुपलक्षणं वीजावत्यानामपि मक्षणो हिंसासमाने हिंसां गे इति। ईहस्मुपलक्षणाधारणां। नत्राघेपवाहुिंसनम
क्षपतीत्यर्थः। हिनोपैत्युपरानित्यथाहार्थं परहिंसनत्यपवानाक्षपतीत्यर्थः। अत्रापमेव एकोभानुरहरंगाकस्मायांमक्षपंतीवहुरच
नपाठे नत्स्वामिनइतिशेषः। तुल्यत्वाद्वैमिवाधा वृत्त्यर्थो। नत्वकर्मक वस्तावे कर्मणि लोनस्मात्। नत्राहत्वात्वपमिति। सकर्म
के तत्र कर्मणा च स्यग्रहणादिति भावः। अकर्मके तत्र नित्ये धकौ टौतत्रेमरंग दूधकर्मणा ण वग्रहणामितिनात्पर्यं। तत्वंतइति।
हणात्तेइत्यर्थः। नदेवाह अन्यथेति। कर्मणो विवक्षायामिति। नरविवक्षाहिंडधातत्वपाको यथा त्वर्थेत्यागान्नसत्वेवनत्कितर्थे
नत्रकर्मत्वेनान्वयाविवक्षायांसंबंधित्वेनान्वयस्यविवक्षणाद्वैति। कापोतिलाद्यपः। अत्राहत्वि पीजेतलः कर्मणीत्यादिग्राक्ति
हवंवलुमधकं। कृतवदीक्षामि तत्र कंस्याविवक्षित कर्मतयाभाविक्षाधनस्यकर्तृ कर्मणोरिति भाष्यादेस्मृष स्यात्
थीप्यापि स्वतोनालिमिदइति स्थानमपहेतनमेवाधात नीनानार्थतो पि हपतेः तस्मादयमर्थः किमकर्मके षाद्वे कर्मपद
स्यकर्म संज्ञामयोजके लक्षणायानविघते कर्मसंज्ञायोयोजकोयोपेयांग नतामित्यर्थः उतकर्मसहितार्थमतिपादकानामि
त्यर्थः। तस्यग्राउमपमत्स्यानेमनाघङ्गपाहमाष्येनचकेविहिति। तथाचकर्मसंज्ञामयोजकार्थरहितानामित्यर्थः लक्षेयांत
र्थतंमवेनाकर्मकानामिति स्वलोलाद्यक्षणाभवइत्यर्थः। अपिविवक्षितकर्मतयोरा हरमाणंमवेवाच्यः। नचकालस्यक्तिपामात्रे
णाकांक्षितनयानस्विवक्षासंभवः। अत्यानार्थकालेनैवनरकांक्षायांतावाच्यकालकर्मणोऽविवक्षासंभवानत्वं वचलमिति

स्यादित्यत्रेत्तु सजातीयाद्ये स्तत्त्वानियमस्य सत्कर्मकविषयत्वात्ऽ कर्मकविषये कर्तरि। इति न तमसिम्नेनेन तदुपपत्तेः अकर्मकग्रहणं अ
कै.टी. र्थस्यान्तस्य सामर्थ्येन लिङ्गिनिधापादनस्यथासिद्धिः एतच्च स्पष्टमन्योपि स्तत्वायकं शास्त्रेऽकर्मकपदमात्रे ईदृशार्थग्रहणमितिभाव
१४२ दित्येतत्सा च प्रो। दृष्टस्य च कर्मणि सजातीयसजातीयस्य प्रतियोगिनि सजातीयर्थः दृष्टपदेन च कालाद्यतिरिक्तस्य ग्रहणं। अपि च क्वचिद्
तस्य कर्मविशेषस्यर्थः प्रतियोगिनि सजातीयविशेषः एवं च कालाद्यतिरिक्तकर्मप्रतियोगिकाभाववत्त्वं दृष्टार्थः नाहस्मात्सर्वथा
दृष्टकर्माभाववत्त्वं। शीत्यादयोऽविवक्षितकर्मकाः। तथापि प्रयोगानुसारित्वात् अविवक्षायाः प्रवादि सविवक्षया नाकर्मकत्व
मितिबन्धनकार्ययोगिन चैवमपि तुल्यजातीयत्वात्यस्य कर्मकविषयनियमेन सिद्धा च कर्मकग्रहणं। अर्थः सकर्मकत्वेन कालादिका
र्मकाणामपि ग्रहणेन तद्विषयनियमस्याप्यायन्तो माससमासमासप्रसिद्धेर्वदनमित्यपि स्याद्यतः प्रतियोगिसमर्थककर्मपदेन तु
न कालादीनां ग्रहणमेतत्सामर्थ्यादिति न दोषः वस्तुतो भाष्ये क्वचिदित्यस्य कालादिभिन्नं कर्म तत्प्रयोजकत्वात्स्यादित्याहुरित्यर्थ इ
त्यर्थः चैषपदेऽन्यायस्यावाहि कालभावाधर्मिहिति पूर्वं तत्रोपादिदृश्यात्केनाविदित्येवदेतदेवं च तद्वक्ष्यमाणकर्मकत्वेनाकर्मकत्व
अव्यवहारेऽर्थात्तेनाम कर्मकपदस्य सामर्थ्याच्चतद्वक्ष्यमाणां कर्मरहितं नाम तर्हि तेन दृशिबोधयं भाष्येन वेतनेति। कालादिनत्यर्थः तद्भाव राम.
श्चेत्संभवेति। कालादीनां तु व्यभिचारो नास्तित्युक्तेरित्याव्यायकादिहप्रधात्वेनताप्यर्थकत्वेके स्वार्थेसकर्मकाणामपिहतेऽस्तीषामकिन
तं भवादिति भावः अयं भावः कालादिरपि प्रतियोगिभिन्नकर्मपदेनग्रहणाभ्यकर्मको धातुरसंभवतीति सामर्थ्यादृष्टकर्मणः इव

प्रतियोगित्वेनग्रहणमिति। ननु तत्तद्विषयसापेक्षत्वं भवतु तत्र ग्राहकत्वस्य स्थितेति। धातुदेया न्यूपदार्थ इति भावः वस्तुतो ध्यास्य
द्विविधस्यासत्त्वे ष्वकर्मकत्वोपपत्तिः द्विधेति भाष्ये शब्दोपपत्तिस्तत् केवलं न चैतेने त्यादिना भाष्येण अभिचारा भावउक्त
तेपूर्वस्मान्नूत्स्वपुत्यादिना पांतरं गत्वेनात्पर्यकत्वं पावोक्तपतिप्रकर्मकेति एवं क्रियामात्र इति। ननु द्वेशोनेवक्रियामरत्ने
दिति भावः शक्तिमनातोतिद्रव्यधर्मत्वपात शत्याद्विः सकाशात् क्रियासु कालयोगः प्रवर्त्तते इत्यर्थः। तत्रशक्तेर्विधावत्त्वं तादि
कालयोगः पदार्थस्तत्माद्विः प्रमाणगावशात् प्रधान्ये दीर्घ शक्रुत्सादिवत् वशीक्रोडं ह्रादिकालयोगः संख्यावशात् यथा नानाद्रव्य
कर्मकयाकस्यसकर्मकपदेन कालादेः कर्मसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् कालादि कर्मत्वापि ग्रहणं। अतएवास्यतेमासः इति कर्म
णिक्तः सिध्यति। अत्रैतत्तत्रस्याकर्मकपदस्य तत्सकर्मकवदेकालादिकर्मतोग्रहणेतात्पर्यग्राहकमभावादिति तत्त्वं। नचैवं
त्कर्मीति भाष्ये शास्त्रद्रव्यकर्मतो व्यभिचार एव स्पष्टेन त्वं तरं गत्वमिति निर्दिष्टं पांवतक्त तोऽद्वितीयपथ्यक्रोक्रमेवार्थम् ग्रंतरं शाहाय
वेतिन चैतेने त्याद्विः कश्चिद्द्रव्यकर्मकपदेनेन कर्मकारणमेतत् कर्मभावाद्व्यभिचारित्वमिति कश्चित् तत्तद्गमति
हान्यर्थतस्यार्थस्य पुनः कथं न एवाकर्मकपदेन व्यभिचार द्रव्यकर्मरहितानां मितत्वर्थी बोधनं मासादिकर्मसत्त्वेऽप्यकर्मकत्वमिति
तत्पक्षेर्थः नन्वेतन्मतेऽप्यव्याप्तिलेनात्त्वं नाविद्यमानकर्मकारणमेवाग्रहणमिति चेन्न प्रकृतं कालाधुना दित्तिसत्त्वे तत् कर्मत्वेति
सत्त्वस्याकर्मकपदविषयेऽपि द्वैध्यप्रसक्तेर्भाष्यस्य सत्त्वेनान्याप्यस्य नाविद्यमानकर्मकारणमेवग्रहणमपतोऽपूर्वीक्त तत्पूर्वी

नाभिमानाभ्यासेन न्यायप्रतेः। किं चाभ्यन्तराविद्यमानकर्मकारणानन्तरं न इत्यादि इति पक्षे तु नात्रेति एवं मेघसाक्षिविज्ञानवपमिके विद्यावंदेवद
कै. टी. नेरु निरोरत्नाविनि स्वस्य कैवल्ययोगि के त्रास्य कर्मत्यागायनिरितिदि कुरु औरा इस ओकक मीमांकोदि वाक्षित इति भावः अथ
रस्येति अभ्यासस्यापि वा रपनेरित्यर्थः उक्तं अभ्यासः। एवं तत्त्वं कर्ता। भावे स्वत न्यमिति। गितनात्वं तत्त्वत्वं किमेवं व इत्युक्ति निरिमगा
१४३ त्यर्थः शिशैवविहित वादिरम्पुरुषः। निरवकाश त्वाभावान्न यावत्तादिसंहेति। नेतु वायानस्य स्मासो नारो प्रासत्तारि
नेति। नेतु वाय इत्यस्य भावाभ्यासनत्वे व त्यर्थ इति भावः। चितन्यतरति। स च संनिवेशविशेषवि [illegible] संगत्तम इ। एवं तत्र उपमा इति
तथा कर्मविहन्तत्वोपंप्रधानार्थीहत इति भावः। माधान्येव तमाने स्वैव न इत्यं तु न इत्यनन्तरं तत्त्वे निष्क्रियाणि [illegible] पः एवं तत्र इत्य
याधी। नः ह्रस्वे गान्च पको गंतव्येनेत्तु वा प्रकृतयेति का रक रत्यनेन निष्क्रियासानस्य उपस्थितेः। निष्क्रियत्वेनानुपपत्तेरित्यर्थः। वहु न
हृत्य संत्यागानुरोधाद्वमधान स्वैव न इत्यादि त्यपि वोधं। ननु किं माधान्यकर्तृत्वमिति अत्र इत्यत्र नेकेति। सकल कारकमवन्धेन। एवं तत्र इति
स्यान ओसादिविवक्षित इत्यर्थः नयायोपि न मानाभिधितं वे त्यपन। कर्मप त्यवहतमभिव्याहारे प्रधानीय। तथा त्वर्थ आयाग। प्रत्ययो हि तः
नाद्रशाए व दत्तफलकारक प्रवर्तकः माये न कर्म प्रत्यवसमभिव्याहारे फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वेन समभिव्याहारे इ। वं नमित्यादि राम
तिहृपितं संज्ञा वाक्यं। ननु हि तु मतिवेत्यत्र इतुमप्रश्नेनमयोत्क व्यापारत्वमितनयानन्तसंक्षेपाति। न आह न योऽन्ये इति सह वाक्य हि तु
महत्त्वार्थत्वेन विवक्षित इत्यर्थः। त्वांनत्यमिति उभ्यू तमिति मेष। इ षदं तानस्मादतात्मयोजक इति। नन्हि तस्मिन्नेव तत्र एव वर्गे सबो

पाजः परामर्शपतेच्छ्रिया सिद्धुविति ॥ स्वच्छियो सिद्धुविन्मर्थः अयं भावः स्वच्छिया कारकम् यगर्भीकृत्वहम्यं स्वातंत्र्यमस्यात्मेव परमेश्वरे
विनमृषेरणायाः क्रियाविषयत्वात्कथम कुर्वतिकास्यातीति प्रयोगे नाहूय यदीति साधनांतरं हिनि योगेन क्रियासाधकत्वमेकहि
स्वातंत्र्यं मूले आदिपदार्थः कद्गतिविंशेषपद्रिष्टोतेति ॥ तस्यापि मस्य औपसंख्यानिकत्वं तेन कर्तुः प्रयोजकत्वात्स्यहेतुत्वे
सिद्धाप्यतिः एवं गोपसंख्यानमतिप्राप कर्मित्विभावः। भास्येनवेदकुर्वीति नास्तिनत्वकारपनात्येन भूवतिद्रूपनंतरं क्रिं कुर्वस्येव
तिशेषः स्वतंत्रोत्साविति अप्रसौ उपसंख्यानलभ्यकर्तृसंज्ञकः स्वतंत्रद्रूपर्थः एवं वोपसंख्यानातिप्रसंगवारणाय वार्त्तिकेऽपि स्वतं
त्र्यपदमनुवर्तनत्सामर्थ्याद्देरणार्थकत्वमाक्षिप्तकुर्वीतः स्वतंत्रत्वान्नैव कुर्वन्संज्ञानांकुर्वेतद्गितिगम्यमित्याहश्याकनायहितिय
वं वस्तुत्वेह्वगोगमुस्य साधारणस्वतंत्रपदार्थसाक्षिप्तवार्त्तिके नकार्यमिति भावः तदाहद्रुपसंख्यानवाद्गितितेनवेद्यमिति। उक्तदे
ष्वारणायेत्याशयः अकुर्वीति तौ ये तम भुपगमे कर्म एवं वेदितिप्रिरणोतरमप्यकरणवेदित्यर्थः स्वातंत्र्यमस्येविति भूतस्था
स्वाध्याभावेपि कुर्याद्धित्यर्थः एवं वस्तुत्रेरोवसिद्धे उपसंख्यानं व्यर्थमिति भावः भाष्ये तापकं अनुमापकं अयमुपसंख्यानवादिमि
विति वृद्धषेक्रियामप्योगमनेनकारपतीमवेगाभावं वद्द्ध्यनिव्यनीति कुर्वन्नस्व
तं त्रोऽकुर्वत्रेतीत्यर्थः एतेन मेषितेक्रियारक्षीनादेवतस्यारतं प्रतिरीपदृशितमस्य एवं कथस्वातंत्र्येहि तदिति अकुर्वतस्वतंत्रद्रूप
मस्तुतेनुपयोगाच्चेतिपदालाः एवमुपसंख्यानारंभे अतिप्रसंगवारणाय स्वतंत्रपदं। तं वंधाघामिधायैवं सतिमुख्यस्य स्वतंत्रमपह

योगाधिपमयो ज्यस्य नस्तो त्यायदर्हिचेति माध्ये ॥ अस्येष्टा पाम न्यपित स्था स्वगं तत्वश्रुति भावः एवंवृते छायाधिनमहृतिमिति हानि कच्चं स्वातं
कै.टी. न्ये मित्युक्तं नस्येव व माणुक्तं सकजकाय का मपोक्त त्वं नवारो पितम नारोपितं च सं तौ म योगि न चारोपितं स्या त्स्यादे न्वं संपुक्तं बेयस्य च
२४४ स्वातं अविव स्यान ब्यापार एवव यानु नाम धा मे को ऽन्नेन ह्र व्यापि स्व गानि । नहुक्तं कार के द्रुति स्यचे न्न स्ये सं भवन न्ति यां धा स्त्या
क्रियां च कुर्वती स्या लीयवती ति पदे न्यनेन तदेन त्र यायोरेव वी वै तं तेस्या तौ स्थे चेय न्ले कस्य सा तेस्या ती स्व नं चेति न्याये
पितस्वातं न्त्र्य व तीति तद्भं पी: । कर्तु रयि कर स्या त्वे ने त्या हि विं तं . नत्थ क्या मे मे पि तो दर्शी नक्रिया या सध्य व स्य ति क्रिया यो
वा कर्तो न्य व मित्यस्य कर्तु हृवा दना न क्रिया सि स्यैतत्कर्म ति हृपितं त स्याधि करस्या त्वं स्या त्या तं दुल मि त्या दि व न न्ने न्न्य भा
देव देने य वती त्यस्या व्याय ति न्कर्तृ कर्मी हृत क्रिया न्यय स्ये वा धि करस्या त्वा वः न वा श्री या सि ये नत्रि हृपितं कर्तृ त्वं . तस्य स्व
म्र. ता धी मति या स्वस्तिनः नु नु न वा स्ता मा न्ये त्या दि है तु म ति चे न्य त्र व वद्य मा स्य न या व द मु क्त मित्य संग न म न न्या दव द्य सा त स्या
मा स्या त्स्या यो ति . न्य व हि न वा स्ता मा न्ये ति जा ति क धीः कें संयो नय मी त्या हे हि न म ति वे स्ये व सि हृ त्वा ऽ दु प सं ख्या नं न क धी: न धं सा
मा न्य क त त्व म न न्या हृ । हि नु त इति मु ख्या दे नु तः कै या लि का दि हृ विधि व द्रु न्य थी: स्व नं न म यो ज क स्य है ते चा द्व न म म यो ज को दे राम·
नु ए जि चे दि त्य थी: इति श्री [illegible] ना ना गो जी भ दे न कृ ते भाष्य म दी यो यो ते म य म स्य व तु र्थे त नीय
मा हि कं ॥ [illegible] अधि दो व र इति स त्र स्ये ई श्व रे ई जि पदे प्र लति मा ग स्य पूर्वी न रे के ना स हा नु क र णं [illegible] दि ति . न च य स्या

पिईश्वरशास्त्रस्यावधित्वं स्यादत आह यन्न्यासस्येति । ननु यत्र योऽपास्थित स्याद्दोषस्यैव स्यात्तद्वदेति ननु नियमायैवं यत्तान्यत्र
त्वपरमतमत आह तस्येति ॥ न्यायबाधकत्वेन वहुषु शास्त्रबाधः कल्प्यः नियमेनैव जातीयाविशेषत्वं येति लाघवं नियमे इति भावः
यः समासस्य तन्त्रापकमिति तिभाष्येत्वापकशाश्रेष्ठिपमपरइति शेषः । ननु लोकन्यायस्य शास्त्रे कथमात्र प्रवृत्तमतमत आह
शास्त्रे चेति लक्ष्यानुरोधान्मन्यासति देवाभ्रविश्यमेइति भावः भाष्ये पि यं प्रोयमिति फविस्यातः नम्रमो यो भृगः प्रथमाति
मेइति । सकलवर्णपि नलालेभा सेभवात्के षुचिस्सलब्धयोध्रुवयोवाधवनपद्यत्र इति संदेहे तु ति भावः व्याहि स्यादा प्रवेवाध
माह निषेधावतारादिति वहुषु नहि स्यादिति निषेधवाधकत्वमपि यावद्यमानित्रमन्यायस्यैव तन्त्रागीजाद इति भावः यर्प
स्मि हतानानाय्यपानुत्स्सजंतोत्स्वक्केर्षि सामस्तजा भाय हृषे वपुक्षिरिति शेषः । ननु लोके तिसत्रैलोकादित्यत्र हृत्तामिद व्याहि सा
पेवाधकं स्यादत आह मन्त्रोक्तेति । एवं चात्रदेवोऽभ्युपगमेवक्तापकमनत्रशास्त्रे प्रथमात्रिके मन्यायापानाभ्रपदस्य स्येति शेषः अ
तदवनिन्नोत्रयमानासितपादै त्रयाणां मृहत्तां च वदिताधीः ननु माङ्कृत्स्नहस्ता भावे परमाहोप्यधाद्वियेतेमान आह । माद्यत्र हस्ता
हादेरीति नचिपनपिन्निदवाकाशेऽयत आह । चादिष्विति यादिषु सावकाशी अक्षिपापोगे मादिषु सावकाशी । स्यादिक्रमेण
चप वाध्येतेति तत्र हि शेषसंज्ञाविषये अस्यानुपस्थितेः वस्यादिति भावः भाष्येयक्ष्यिपमाणेतेति । माद्यत्राव तादृशुका
वधिविशेषसंज्ञाविषये वाध्यस्थितेः स्यादि मध्येः समाधत्ते क्षिपमाणेतेति ॥ अवधिर्निदिशास्त्रमध्ये त्वति तत्र नुपारिथते तोऽड

कौ. टी. नस्यात्सामर्थ्यात्समासे शाद् इति भावः नन्वेवमपि एकार्थीभावः स्यादत आह उदीरणादिति श्रसंगद्धत्वेति विधेयानिर्दिष्टादिति भावः। निपातो संज्ञ इत्यस्मा
दस्त्र हुत्सामर्थ्यादेतदर्थ नाभाः तेन गत्यादिसंज्ञानां निमित्तमेव निपातसंज्ञेतिसमावेशासिद्धिरिति भावः। विशिष्टत्वं वर्धीति दिगम्बर
पायधिपरिच्छिन्नसमुदायस्येत्यर्थः अवयवसंज्ञा इति बध्नीतानुरूषक्विति भावः। वादयोऽसत्वेऽदृत्य स्मिन्निति। विशेषणत्वेनात्र निष
१४५ नेस्मिन्नित्यर्थः। सद्दैशो राद्धित्यन्तस्य साध्यमानानि। अमूर्ताः साध्यमानानावस्थाक्रियापद्रूपाः प्रयोपोर्थाः सत्त्वानि तदन्यः सत्त्वप्रदेनम् अथा
इत्यर्थः चादयस्तुर्ण्गणपनामिति पाटेवादीनामनुकरणं स्वरूपबोधनार्थः अथोत्तमोऽधीनेति कोशे त्यर्थः इस्यादवतीति नि
पातसंज्ञा स्यादिस्वनुवर्त्तते। विधिनिषेधाविति। अस्य इतिहनोरित्यादिः पय्यामिमनविषयमिति॥ अनुकार्यो निपातत्वेनानुज्ञ
रो नापि गवादिरूपन्नपादीत्यादीनि भावः। सिद्धरूपमिति। नत्वं बलिंगसंख्याकारकान्वयित्वेन। सर्वनामपदान्यर्थोद्योतकत्वेन चानन्
ज्ञवत्वमेवेति। अत्रहत्यां नरमाहमेघ स्वेनेति। लिंगसंख्याविशेषत्वेनेत्यर्थः। उभयथेति। द्रव्यमित्रे येवर्णमात्रा नाश्वादयद् इति प्रपुंड्र मेर्थे
: सत्त्वे वर्तमानं वादिस्वरूपं न निपातसंज्ञमिति समस्तस्यमन्तिषेधे र्थः चादिष्वपाठात्स्वं पं प्रादिस्विति नो भाष्ये व्यक्तिवप्रादिसिद्धिः॥
निपातत्वेनेति। एवं चोतरस्त्रविषये पदेषु उत्पर्थः तथापि समुदायैकदेशग्राहित्वं तो भाष्ये न दृष्टं नविधिनेति। निपातस्य संज्ञेति। सकल राम.
निपातसमुदिष्टैकदेशस्यापि विहितासंज्ञेत्यर्थः। प्रागुक्तसंज्ञानुवर्तमानोद्देशेन विहितेतिभावे नाद्रस्वा वाच्यपेति तस्या वाक्सीति प्रयोज
न निष्पादे गीमकाद्ध इदंपं विहितमासादयतिदं नविधिरिति भावः अत्रेदं बोध्यं एवं हि पदहशाद्रस्त्रजातिविशिष्टस्य वाचिनो प्यसत्वम नार्थे

न्याः स्तंतव्यस्य धात्वर्थी प्रसिद्धः तस्मात्तिंप्रुत इत्याहिभाष्यमेकदेशिनो मतमिति स्याद्युः स्याद्युपसर्गाः ननु विभक्तस्यै तु पाठानर्थक्ये ध्रुवमनुप
पत्रमत आह पदे इति। प्रागीवेति। स्वच्छन्नामस्व नामप्रागाचयनकाले प्रवेशसार्थः एवं माण्यात्ते भाष्यस्य तत्त्वमयद्व्यास्यांगः ननु निपातानामस्या
थिकारादेकयोगीनिपातानां त्वं सिद्धमत आह। अक्रियेति। तदाह भाष्ये यस्मिनेव विधिरेषा इति। क्रियायोगश्चेदयसर्गः ननु प्राद्युपः क्रियायो
गे उपसर्गाणां तद्युक्ते इति वत्स्याद्युपः कर्मप्रवचनीयाः इति वचनामानादितरः। अजापानिति। न च वाउपसर्गेति सूत्रं तत्रइतिद्युतं तत्कर्मणि
गा। स्वगादेशस्तत्त्वं अनर्थकं तत्वेषिसं ज्ञाविधानस्य सामर्थ्यादेव यमितं नचानितस्मितिति स ह नद्वत्त्ययुत्तममत आह। प्राचीनाप्यस्मिन्निति। न
चलौकिकमनुक्रियायामं तत्रन्तदनामतइति द्वीपितस्तुचिंतं ननु दत्ताद्वतीति वेदचाहुः समर्थमिदं तद्वस्य धृत्वन्तु प्रविभक्तिकमपदस्य द्वन्द्वा
तीमस्तमाद्दत्तविग्रहसरस्वीने स्वतं तत्यैव भगवतोक्तमिति। इच्छन्तइति। लतीयाकर्मीति। इति पूर्वपदस्य स्वतित्वादेशो दार्थः। स्वत्रो
त्तिमनस्ययांतत्वादंतोदात्तः सा। एवं व समद्धत्यपदं सधोदात्तमिति भावः। अस्यापदस्यांतावस्थाहिति। तथा च समर्थमिदं तद्वृत्ति मतत्र्पीयमनु
दात्तस्या भाष्यमपोगेविभक्तिंश्वप्रधानस्यादिति भावः नन्वत्रस्य पसर्गत्वेउपसर्गत्वेषुः किं आतस्याउपसर्गा इति गुड्ड। क्रीस्यातामसत आ
हस्व नमिधानादिति। अनेन न्यायेनः सं ज्ञायचनस्यासमर्थ्यसूचेयाः तस्मान्तत्रएवेति। अतत्र गीयसर्गत्वासिद्धतीति साधुदात्तत्वमपिन।
नवैवीतत्वविधावेवमहत्वमद्धत्वमादुः निपातसंज्ञापितत्वविषये एवेतिसमर्थमिदं तद्वृत्तिप्रांचसिकभाष्यप्रयोगस्य नानुपपत्तिः पंचमेपित
स्त्रीमद्धल्यामितिनिर्देवयादद्भुत्स्नात्तु कैयटस्याद्रसोनतद्वस्पिथितिग्रीवंः। अतु साद्वेपिवाक्यनेहमतिमः न्वयीपमकरणोदीतिविधः गतिश्च। कारि

146

[illegible]
ई. प्र. [illegible]
[illegible]
१४५ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] रम.
[illegible]
[illegible]

न्याः सप्रयोगत्वे वा भावाभावाः स्युः। प्रयोगेति। भवत्करणे इतेः पदं इति सुप्सुपेति योगविभागात् समासः। धातोः ध्यानं न रमितेति। तद्धव धाने वा
तेः प्रयोग इत्यर्थः। इति स्यात् स्येति। इति हेतोः स्यात् कृत्यगतेत्यर्थः। नाच्चितेः प्रत्तस्य सत्वेन कथमत्र प्राप्तिरत आह एषा षष्ठीति। एवं
ति सर्वा सप्तनि तस्त्वोः एवं प्रयोगेन स्यादिति भावः। तस्मितिति सत्वेति इह बाह्यकान्तवहितसाधारणं स्वापदितन्तो इष्टवतां तत्स्याह
स्वादस्त्वेतीति। इति हेतोः स्यात् कृत्यमिर्छीवदित्यर्थः वक्तान इतेः पदमिति विग्रहवाक्ये उत्तरं गादिकत्वान स्यादिति परिभाषो
पस्थितावाः अवहितपरत्वेवीधाइनात्पितदं तर्भावे तौ कार्यी भाव इति भाष्यपाशयः। अर्थं पदार्थं दर्शयति। पदइति न स्यादेवेति। गते
गर्देनत संज्ञकाने कथमौमीदृशां लक्ष्यानुसारादि भाष्याशयः गति संज्ञार्थस्य चमावश्यकमिति प्रश्नात् पपतिरत आह। अमितिपर
मितेनतदिति। संज्ञेति। प्राकृमपक्तास्वतन्यादि संज्ञा इति तत्स्वार्थः आङ्गनाश्चयोः। आदरः प्राप्तौ। प्राता दिविद्यपस्वरादयः। अनादरः
परमवः औदासीन्यं च। तेच्चाव्यये कोप्यानादिविधयोपेक्षा। कार्यार्थं स्यादिति। तेनास्य हेतुसमानादिसिद्धिः गतिसंज्ञानुसस्यद्वे
स्येवेति भावः। स्तुवितिमहत्पमितिसमर्थः इति महत्तमिते तमिसपि गौधं। ननुतदत्रविधिनाकार्यसंभवे विपअनादरे इत्यस्यासतेकथमे
वनत्मनीति दिस्याह भावेकेनेदानीमिति। नच नादरेइत्यस्यासते कपंनजा आदरस्मनिबिधोविज्ञापते अत आह तत्रेनेति। आदरमति
बेधं तत्स्यसदर्थादरमतिबिधं इत्यर्थः। गादौ तु स्यादिति। तत्सर्वासिसदशास्येवमतीनेगुणीदिविधपरवप्रयोगः स्यात् पावं इवादिविध
वेतुप्रयोगेन स्यादिति भावः। प्रसक्ताभावेचेति पाठः नचनादरग्रहणेन तं ग्रहणमपि कार्यमेव। अनभ्यासस्य इत्यनादरेऽ इत्येतत्त्रत्वहेत

वै. टी.
विधमागात्वसस्य तत्त्ववर्त्तमानस्य संज्ञा स्यादित्यत आह। अग्रत इत्यादि। साक्षात्प्रभृतीनि। प्रकृतविशेष्याभावे पि आह ह्रस्वविशेषणमौ स्वयमेवार्थः। अ
नर्थवचित्प्रहेतनसुसमासस्य सत्त्वेरीवसिद्धेर्वाक्ये समासग्रहणं व्यर्थमत आह। स्वामान्येनेति एवं चोपसंख्यानशब्दे नापूर्व एव नेमिवनी
१४७ यतेषि। तुविधानमात्रे। एवं चोपसर्गसंज्ञाविषयप्रवृत्ते च वनेगतिसंज्ञाविषयस्य चोपसंख्यानशब्दे नोक्तत्वमिति न समासग्रहणं व्यर्थ
मितिभावः। ननु गतिसंज्ञाश्रीस्य एवं बलवत्त्वमस्ति किमत आह। गतिसंज्ञा याइति। अत्रमेवेति। अत्र चेर्वीविद्यार्थः। ननु तिरिति मा विषये तेनेना पिनेष
नइतिभावः। ननु तं रहि श्रोतुस्यादित्यैव सिद्धे किं तदुपसंख्यानं व्यर्थमत आह। हं तेरित्यादि। नयो वेति। अन्तरयतेरित्यस्याने नैव सिद्धे दृष्टे
प्रतिषेधोपि सर्वस्यादित्वात्। सिद्धमितिभावः। न हादंमेव प्रस्तावस्यकर्तृत्वं पविचति। अन्तरयं पतीति तिसा क्षात्प्रभृ। साक्षात्प्रभृतीइति प्रकृत्य
र्थः। ननु कं भाष्यपदाहि स्वास्यादिवसनं किं चिन्न क्रियापरत्वं तत्र अत्र सतिस्याद्गणपाठ नां नापादिषतेषाद्यः स्वयं त्वाइति अ अंप्राप्ततेपति
भाष्ये मकारान्तत्वं चेति पुनः प्रसंगानिपात्वात् डकत्त्वेपि तदभावेति। विधिप्राप्तानन्तरं इति भावः। नव प्राप्त विभाषा विषये वैकल्पिका
भावेति। सांगीकाद्विक स्य भाष्यकार स्यैव पर्यायपतिः अयं तेवादित्वार्थमं। भाष्ये गतिसंज्ञासंनियुक्तमिति। वैकल्पिका गतिसंज्ञा सन्नियुक्तमि
त्यर्थः। एकदेशीति। एवं च लवणीकृत्य मनित्यादिति भावः। भाष्ये लवणं शाद्रु इति लवणमिति गत्वा। नत्वचस्य लवणशाद्दुस्य लवणमि एम॰
त्यादेशादस्यार्थः। गतिसंज्ञासंनियुक्तत्वात् गतिसंज्ञाभावे आदेशाभाव इति भाष्ये विभाषेत्युक्तं अत एव गतित्वाभावे च लवणीशाद्रु पूर्वीणत्व
मितित्विति भावः। ते शाखा ते। ननु तेऽपत्वेन परिग्रहणसंज्ञानां परमार्थाशाह् नोपपद्यतानुपपत्तिरिति रेवः। केवलानां परमर्थानुष्ठानं संबंधा र

हितानामप्याघपदस्येव्यवहित तत्समयोगनावपनिरस्तं आह। तत्रपदेति· अनिष्पादादिति संज्ञानियमपक्षेऽस्य परिभाषात्वेनैकवाक्य
तयैवसंज्ञाविधानादिति भावः प्रत्यासत्तेश्चागात्सुपवर्गसंज्ञाविषयएवनियमः न निपातसंज्ञानियमपक्षेऽस्य परिभाषात्वेनै
कवाक्यत्वे यैवसंज्ञाविधानादिति भावः। प्रत्यासत्तेश्चागात्सुपसर्गसंज्ञाविषयएवनियमाः न निपातसंज्ञाविषयकइति बोध्यं· न
नु संज्ञानियमे इदं व्यर्थं अप्राकृमप्रसमानानानामपि संज्ञायां जानापातनिष्ठाभावाद इत्यत आह। अनितीति· एवं चैवसमासकरणमि
वात्रपक्षेस्त्रस्य फलमिति भावः। नतुसमयोगस्येति· नवामासमसंज्ञानांपरस्यावहितानांसंज्ञार्थीसूतरस्त्वं· फलाभावात· परस्य
व्यहितानामिकाङ्क्षितामेव छं· इसिसमयोगेत्यागमितिगतावितिफलस्य वक्तुमसमवायान एवं च संज्ञानियमेसमयोगानियमसमयपक्षीयफ
लसिद्धिः त्रितयाकरणात्रावं वेति भावः· भन्वापाद्यमानव्यवहितपरसमयोगानि हलयेस्त्वंस्यादत आह भाषायामिति· एवं चो
नपिधानेतमन्याख्यानमितिभावः· नह्यत्र इति· धिष्ठानांपदकर्मत्वोपत्रायोति दोषः। द्वयोरुपपदत्वादिति· यद्यपि समासः
कमेर्णीव तथापि करणाधि प्रवृकूलमध्ये तस्मा सितन उदेति विवरीतमयोगः स्यादिति भावः तथा चमत्तासापिकायमयोगनियम
पक्षएवादतोयः। नत्विवसल तेमिती, पाद्यपिसंवकायमितिनिताऽपि। ननु सुस्थिते कं द्वं कुर्वं तीत्यत्र नांपंगति रूपसर्गो वेति नहे
बोत आह। सुविनेति। तत्र रसत्वे एवरवलः स्वित्वस्य फलत्वादिति भावः ईषत्तराहयोगितु सवत्र्चत्वमनभिधानान्न अन्य येषद
प्रेमं वमवनाईषदानं करोमीत्यो भवति सदैईषत्तोगति त्वेन स्वित्वस्यगादिता प्यों ह्वपपा संगतिरिवस्यादिति बोध्यं। ननु अजतेवा

सोमुमः प्रातिपदिकादेवेत्यत आह भाष्ये । एकत्वैमिति प्रायोत्तिमर्थः समासैकत्वं न दृष्टमिति । विधिवादित्यर्थः प्रयोगनियमस्येति । एवं च विधिबाधायेस्यपा
कै. टी. समवचारितार्थस्य यदि भाष्यहृदयत्वेन गृह्यते तस्य वीधयुक्तिनइति भावः । भाष्ये एवमर्थेनेति येयानि यमार्थेने त्यर्थः स्तुकं कंकरानी प्रसिद्धे
रितिभावः । ननु सत्त्वाभावे संज्ञानियमिति विगत् स्थूलं हत इति विपरीतमयोगापत्तिरत आह । भाष्ये नैष दोष इति । तस्मात्प्रयोगनियमार्थे
१४८ संज्ञानियमार्थे भयप्राप्तिसत्त्वं न कार्यमित्याह एव कंकरानी प्रसिद्धे एवं कंसुकरानी प्रत्याप्यायते नामिधानेन वा रानीत्यस्य
र्थमेवस्त्वमिसाशयः । ननु अमनमिति ह्यर्थो विस्तृते संज्ञानियमय स्वाह वा इत्यत्राह कंसुकरानी स्तु कंकरानी प्रम यविधप्रयोग
सिद्धये इति श्लिष्टं नमितिमिति नत्रा । कंसुकरानी प्रसिद्ध एवेमानाभावात् अव्ययगतेः प्राप्याप्रयोगः प्राप्नोति । यद्यप्यव्ययगतेः प्राप्तप्र
योगः स्यादि त्याहि शब्दे लाइति एतत्स्येव लाभादितिदिक् । कर्मप्रवचनीयाः ननु संज्ञाविधिमात्मत्वरूपकार्यसिद्धिरत आह । लाघवा
र्थत्वादिति । ननु सर्वथापि संज्ञाकार्यप्रयोजनमनुगतैवेत्यत आह । अर्थमिति । अर्थद्वारा योगविशेषयपदइति भावः क्रिया कृत्वमहतिनिमित
ति क्रियाकृत्वयोगायामहतिनिमित्ते त्यर्थः एवं च योगस्य संज्ञानिर्भसंहोत्पते । भाष्ये कर्मप्रोक्तं तत इति । कर्मक्रियां क्रियायोगतारि
तामित्यर्थः । मतेस्तम्नुस्त्वेव हुलमितिकर्तृपनीय । ननु विद्यमानाः कर्मप्रविक्रियां नव इतीति संपत्ती प्रवृत्तमनन आह । क्रियागतमिति
यदि संप्रति क्रियागतं विशेषं न द्योतयन्ति किं तर्हि द्योतयन्तीत्यत आह भाष्ये यप्रवृत्तमानमिति । तद्धार्थं क्रियं । तद्धत्वक्रियाकृतसं
बन्धविशेषं । तदेवोपपादयति प्राक्तनमेदेति । नत्रसंबन्धावच्छेदककारमाह विशिष्टं क्रियेति । निरूपकक्रियाजनितसंबन्धेन संहिताः से राम.

हिताहं वंधिवर्षतामिति बोधइति भावः एवं योधो नानुभवात् इहहेतुमद्धितिसंहिताहेतुकं यद्वर्षतामिति बोध. वत्सनः त्रियाइत्यको
यः संबंधः स हेतुत्वाहिति हिनाभावसतेइति तत्वं क्रियायाः क्रियागतविशेषस्यावक्रोधोतकत्व. सप्तमी: कारकविभक्तिप्रसंगादिति च
क्षं हसंयमिति लिंवती मादेवयथा हविभक्तिरिति न्यायेन कर्मणि द्वितीयेव स्यादिति स्पष्टी: ममनुप्रमितियो प्रसंबंधनान्वयेकारकविभ
क्तेरयास्याविधामिति भावः ननुकोविशेषोत्राह द्वितीयेति योधविभक्त्यर्थसंबंधस्येत्यर्थः अनेन कारकविभक्त्यर्थस्याविसंबंधत्वे
सुचितं संबंधस्यापि न वाचकः द्वितीयायां चत्वात्यनीतेः। अतएवेति। संबंधप्रतीतिप्रसंगादेवेत्यर्थः॥ तदाक्षेपेनामनिकर्मत्वा
दिनैयान्वयसंभवादिति भावः। कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यस्य पैपर्थ्यं वस्यादित्यपि बोधं क्रियागतविशेषद्योतकत्वाभावे भुवन्यात
रत्वं च क्रियाविशेषेस्यादि। न संभवतीति। अनुहरिस्तुरात्म्याते क्रियायदासत्रिधानादिति भावः। पारिशेष्यादिति एवं च संबंधमात्रा
न्वेमात्रसंबद्धीयाधाद्वितीयार्थमयमादंभइति भावश्च कारिकायां क्रियाया इत्यस्य क्रियागतविशेषस्येत्यर्थः भेदकोद्योतकः अनुलक्ष
णोजानुगतं अनसूनरं। नित्वेकत्वस्यतोपमितस्य नेमेवागमादिसंज्ञाबाधसिद्धिरिति भावः। नहि माहेशाइति। किं तु नत्यादिछिन्नेभस्यादि
ति भावः। धातुंमतीति अमनुस्यमानधातुबोध्यक्रियायामेव गइति कृलिंतोर्थः। ननु पाकाविन क्रियाश्लेपोमत आह मादेशेषेति मादि
शान्वये अमहतार्थः एवं वागमितिगीतादिस्पत्रमताप्तस्यादक्रियावाविहृपितगमितत्वचतोपेहतोनेनात्रनिधानमासिरिति भावः ननुप्रा
मस्यस्यसंहितामित्यादुदाहरतो संवधाविछेदकतापाअनाद्विनामकेत्सेन क्रियायदाक्षेपी संगतः द्वितीयाधयास्यादिप्रतस्तंधास्ते

गतिश्चेत्तत्राह अत्रयावदिति शाकल्येन सदृशानामिति वाक्ये: प्रतियोगिते प्रतिशाकल्यस्य संहिता नामविशेषणं द्रष्टव्यो इति शेषः।।गत्यादिसंज्ञा
कै. टि. पदार्थस्तेन तस्यार्थः कृदीवस्य हृदयं पदार्थ कल्पनेत्यर्थं। शाकल्येन सदृशानामित्युक्त्या तत्र दृष्टिविशिष्टत्वे शाकल्याप्रयुक्तैति। एवं चेद्दृष्टेन प्रो
१४८५ क्तमिति तत्रेत्येतस्माद्यो नास्तिवर्षीति। एवं च गतिर्गतो वितर्कस्य प्राप्तिः क्रियायोगस्तु संज्ञा विशेषणं यो न कर्तृत्वं एवं गतिसंज्ञानिमित्तमि
तिभावः एवं चेतत्र योग्यस्य संबंधस्य क्रियायान्वयेऽपि नक्षतिरिति तात्पर्यं अन्यत्र उत्तरमिति। सार्वविभक्तिकः सालिवस्योत्तरमित्यर्थः नन्वविति
प्रथमांतस्य वचनमनर्थकमित्यत आह नात्वयोऽनुवृत्ति उपनीतिरिति वर्तुमनुवृत्तिमत आह तत्रैति अनुवर्तिष्यतोऽपेतत्वविनाशेत्यर्थः न
नु तेस्याविविशेषणत्वात्तत्सामान्येन तत्रयुक्तमत आह सामान्यमिति। ननु सामान्यतेमाऽस्य हेतुः स योजनं नेयमत आह हेतुरिति। प्रयो
जकं इति। प्रयुज्यते नेनेति प्रयोजनं: भाष्ये हेतुः शाकल्यस्येति। तुल्यकालस्येति तत्रेत्यादिकल्पे वत्लक्षणाभावे नयुक्तानहेतोऽन्वत
त्वाभावात्तेन सिद्धिरित्यर्थः तत्राहेतुत्वमुपपादयति अन्वयेतिभाष्ये येन पुनः प्रकृतिरिति गत्यन्तरसंबंधेनेति [illegible] शेषः। तत्वल
क्षणाभाव इति तत्र वहादकृत्यर्थः तयः सकृद्रूपीति गत्यन्तरसंबंध इति शेषः निमित्तत्वाप्रतीतेन तत्कारणमेवेत्यर्थः सततिति। एते
पि सत्त्वेहेतोर्लक्षणाभावे नयवहारामावादिति भावः ननु हेतुत्वे र्थमित्यनि प्रयुक्तं चेत्तद्यावतिहेतोर्लक्षणात्वाभावादन्तर्हिता विभक्तिं कथ राम.
मिति अन्यतोऽतोऽपि हानीमिति ग्रंथः स्वरसतो हेतुत्वर्थमिति वाक्येनदूरितत्प्रयोजनत्वप्रयुक्तं नार्थोऽनेनेति वाक्यशेषविरोधात्।। नापि सप्त

प्रत्याख्यानवादिनः तस्य विशिष्टत्वादनन्योऽहयेनोक्तमिति ननु हेतुत्वं विना लक्षणत्वस्य विशुद्धस्य विषये सत्वे न लक्षणत्वं विना
हेतुत्वस्य च रंगहेतुदर्शनेन लक्षणो न हेतुर्यथा प्रद्युम्नसंगतमनन्याह हेतुविषयपयत्वादिति। प्रकृतो राहरोऽद्भुतिशेषः यथासद्भूतस्य
व ध्वद्रूपनाधी द्रष्टव्यः ननु प्रयोऽदर्शनाभावात्कथं हायकत्वमनन्याह भाष्येनान्यथारूपमिति। न हि दोषावगमेति। कालविशेषावच्छि
न्नत्वस्य वागते स्पर्धः योमेकमंडस्तुप्यातिप्रच्छान्नः पूर्वहृष्टः सोधत्वपाद्द्भुति भ्यधिभवानीति वा व्याख्यर्थः। लक्षणत्वं न व्याप्यतापरि
पीयमेव किंतु पलक्षणत्वरूपमपीति भावः। एवं च लक्षणोऽयमित्यत्रापि लक्षणाशङ्केन हेतोरभिधानादिदं सर्व्यं स्यादनन्याह भाष्ये
नदेवेति। ननु विधांतरपूर्वकत्वेन हि नीपापाद्यपगादत्वात्कथं न नीपावाधत्वमनन्याह येनन्नेति वाधेनेति। एवं हेतुत्वं नभा
सतेत च लक्षणोऽयमित्येन तत्संज्ञायमप्युक्तादिनीपासावकाशाय था हेतुमनुविधेयो न न द्रुमादेः। अनेन कृत्स्निमादेवानाद्रुमाभा
ऽद्भुतत्व नीपासावकाशेति भावः। ननु कृते॥ व्यक्तिनहि नीपपाकथं वाधो नन्याह पुनः संज्ञेति पुनः संज्ञाविधानेन पुनर्हि नीपा
विधाने कल्प्यते न चान्नीपापासावतुगरकालत्वात्स्थानेनानन्तरमासमित्युच्यते इति वोध्यं। आङ्मर्यादा। ननु पारिच्छेदहेतुमात्रं मर्या
देति सिद्धमेवाभिविधावपीत्यतन्याह अन्यत्रेति। अर्थांतरेति। मर्यादाविशेष एवाभिविधिः मर्यादैव यदा कार्ये तामुपयातेन तामभिवि
धं विषेतामनन्तरमर्यादेति विशेषाविवक्षणादिति भावः। तदुक्तं भाष्ये एषा सपदा मर्यादेति कृष्णपाठोऽनेः एषा कृत्स्ना तद्याम

पोऽन्यदपि छेदकं हेतुरित्यर्थः। लक्ष्यलक्षणे। ष्ठः। अस्मात् हि नावेति। तेषां तद्धि षष्ठ्यन्तं चन घटितसंबंधपरिच्छेदकत्वात्। अर्थं। भाष्ये ह्यत्रादीनामिति।
कै॰टी तदुक्तरविभागो नामित्यर्थः। अस्मात् स्वसूत्रगतयोगकार इति भावः। संबंधविशेषेति। इष्टविद्योतनयोः प्रसिद्धिर्यात्रानिनी लक्ष्यलक्षणभा
१५० व इति भावः। सहां संज्ञाकरणेन क्रियाकारकसंबंधबोधनं कर्तापायेण एवं प्राधेय कर्मप्रवचनीयानामुचितत्वादिति। वार्त्तिक। ननु द्वितीया
र्थमिदमात्मपक्षमत इत्याह। वृक्षं वृक्षं प्रतीति। क्रियायोगाभावादिति। तेषां सत्त्वमनभिधानात् उत्तरविभक्त्यर्थसंबंधमात्रद्योतकत्वादिति भा
वः। भाष्येन च हस्तादे अनीतिमनियोगी हस्तादीनि निह्नितीयासंबंधार्थिकात्वस्यानुत्तरविभक्त्यर्थसंबंधिनामेवामित्यर्थः। तत्संबंध
स्वतन्त्र्यर्थसंबंधपरि छेदकत्वेनेति बोध्यं। अकर्मकत्वादिति। एवमर्थमर्थमतिप्रसङ्गेविष्ठादृश्यादेर्निविशेषाधिकरणोद्दितीयार्थत
द्वीयं सकर्मकयोगे पि कर्मत्वाविवक्षायां संबंधत्वेन विवक्षायां षष्ठ्यादिद्योसे संबंधे नान्यपरिवक्षायां वद्दितीयार्थामित्यपि बो
ध्यं। एतेनाकर्मकत्वाद्वितीयानात्पत्तीतिकैयटोक्तेः सकर्मकधातुयोगे कर्मणि द्वितीयैवेति द्रष्टव्यमिति। पंचम्यपाङ्। पारिभाषितस्त्रे
योतिशेषः। किंचाभिप्राहयोगे पंचम्यपि धातोविकल्पाः पादानत्वात् सानभ्यापरियोगेपीत्याह अपाङ्गनेति। आगमनादिक्रियानिह
वितेत्यर्थः। द्वितीयार्थमपितत्र्यथीभावेन कर्मप्रवचनीयमुक्तत्वस्यापि हृदयपिनुसाकत्वान्नाद इति भावः। परीपरितोषयोतिनेमा राम॰
वमर्थकाविति भाष्ये स्वादुरंतावेदनादिति भावः। किंचोतस्यैवापिनेयिनवारितार्थ्यक्रियागतविशेषद्योतकत्वं स्यक्रियायोगा

भावेनानिसंज्ञाघप्राप्तेरिति बोध्यं॰ प्रयोगानुपपत्तिरिति॰ तस्मात् योग्यार्थे तात्पर्यवत्त्वमस्योपेक्षितप्रमितिस्पर्थः॥ नन्वेवमन्वयिका
वित्वसंगतमसत्त्वाहतस्मादिति॰ अर्थान्तरं वाधकत्वाभावात्॥ प्रयोगतनाविरुध्यर्थः ननु धातुनाक्रियोक्तावपितद्योपदि भावसर्वे
तो भावरूपविशिष्टपोतनमनयोः फलमसत्त्वाहमकरणेति॰ पूर्वोक्तिपायमसनेनाम्नादिमिनवृत्तकमनुपपन्नमसत्त्वाहानादिति एवं
॰नाक्रियायोगमस्त्वात्मनात्मादि संज्ञायाधनाधीमिदमावयपकमिति भावः ननु विपदीतं कुतोनशंकितं मसत्त्वाहाधातोरिति॰
धातोः प्रयोगं अर्थत्वेन नाक्षिपतोऽर्थः तदेवाहतेनविनेति॰ तयोर्वाचकत्वाभावादित्यर्थः नन्वनयोरूपसर्गत्वाभावादुपसर्गे
मनुपपन्नमसत्त्वाहनूपसर्गेति॰ अगच्छन्गच्छतोस्यादिप्रमाणः अत्रेदं बोध्यं कैयटोक्तपायपाठकहृष्टोतं नभाष्योक्तेनाप्ये
हु विनिहूच्छं तेनवागच्छतीत्यर्थाये हपाअधिकोर्थो नानयोर्योतः॰ नाधिमकरणादिनाप्यागच्छतीत्यस्यो यदि भावसत्त्वं तो भावाय
ये हपाअधिकोर्थो नानयोर्योतः॰ नाधिमकरणादिनाप्यागच्छतीत्यस्योपरि भावसत्त्वं तो भावार्थकत्वं किंतु आगमनस्यार्थकत्वमेव।
आगच्छतीत्याद्यागमनमार्थकमेवः किंतु बोधत्वलोगमिति नाद्विवार्थबोधेनतस्याधिमनुवादकत्वेन धात्वर्थद्योतकत्वेमिति एव
तः फलं तु नकिंचिदिति तत्त्वं। एतेन प्रकरणादिनामध्यो वाग विशेषामिसादिकैयटः क्लिष्टं प्रसर्वत्र प्रकरणास्त्वेनद्विषये एवं वैन
प्रयोगे मनाभावाच्च प्रयुपोद्वविनि अत्र हि सद्रूपः पञ्चपोर्वाचकयोः समस्यपयोर्द्योतकयोः प्रकृतिप्रत्ययपयोर्वाचकद्योतकयोर्ह
विसत्त्वनयोर्वाचकानुवादकयोश्च समनुच्चयोः सन्देहः अपि पदार्थानन्तुपसर्गत्वमत्र ... स्मादिस्यत्रानि हतयेस्मतन्सा

151

कै. टी.

१५१

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

राम

ननु संप्रदानापादानकारकाधिकारे पठितत्वात्कथं कारकविभक्तित्वं न स्यादित्यत आह। सर्वत्रेति। क्रियाजनकत्वमेव कारकविभ
क्तित्वमिति भावः। संप्रदानं ग इति न्यायविधौ नोविंशतितस्य कथमत्र विसंबंधो नहि संग इति चिन्त्यं स्वपितासपत्नीसपोनक्रमभावः संबंधः
स्वाभाविक इति तस्य कथं स्यादित्येतत् संबंधो न कारकलिंगता न स्यात्तत्र नतिकोपं न्यायपदमिति न तन्नमभीरिव स्वप्रमातामपीति यस्मात्
षिकं यस्य वेष्टरव नमिति सत्रे इत्यर्थः सनिर्दिश्य तनेति। पक्षे हि सति स्वरत्यन्तर्भावनद्वयर्थी इति भावः। सप्तमान प्राप्यो नीति
स चेदीश्वरे स्थितिनस्य स्याद्ये पाततं सत्यविकर्म सत्व चनीयत्वादिति भावः। ईश्वरे स्थापदुत्पत्ते इति। संबंधात्र इत्यर्थः। ईश्वरे स्थास्व
नितत्यधर्मवत्तया प्रवृत्तत्वत इत्यर्थौ चानिरूपकस्यैव कर्तृत्वं शिवस्थाने चोक्तिन व स्यादेशाद्धत्वेनयं वा तानानास्याधारत्वेन स
मीलितेति। सनव्याहतमत्रेति। व्यासनादिक्रियोपजनितः संबंधस्वत्वमिति भावः। ननु प्रसक्तस्य पिंडितो पापमिति पापामिसन्व्याह
तं चेति। तस्यैव कर्ममध्ये वचनीयपदार्थान्तरसंबंधमतिपोनितत्वेन प्रसक्तस्य चहितीयेति भावः। लः परत्वेन स्यप्रयमीनत्वेन कारणा
मेव परस्मैपदस्यं ह्यास्यात्तत्त्वा वानुद्यतडिः। षीलकादप्रवृत्तस्तुः। किं वमत्रतनाविसन्नसप्रयमोऽतस्यसंबंधो न भामीति नत्वा
दृप्यषीमि। अतनप्रवृत्ति नव्यालनेपदनामित्यादि वदिनार्थनद्धानाविमादेशघ्नलज्ञानमातिनिलस्त्यानां गोरवमतः शयन
त्वमेवादेशापेक्षयाप्युत्तमितिभावः। लस्थाने त्रेति लस्यानिमनस्तानित्रेति भावः। भाष्येलादेशा इत्यस्य लादेशाम कृदणो इत्यर्थः वा
धनद इति। इष्यानुरोधादिति भावः। एतेन यदर्थे यत्ताय नेनाप्ते हं चपितार्थी मितरस्मैपदसंज्ञापाद समावेशोऽपि व्याख्यातेनेमपदसंज्ञाम्॥

नैं॰ टी॰ गुरुत्वसंज्ञानां समावेशेन स्यादन्यथा हि सामान्यापेक्षं चेति॰ गुरुत्वसंज्ञानां परस्परापेक्षत्वेन परस्परं स्थानुरूपसमावेशः क्लिष्टः अत्र
त्रिदशवल्लिंगेन विवक्षिताः एतद्दर्शितमेव वामनमकाररोगुरुत्वसंज्ञाहि विशानमित्यन्येति उ॰ स्त्रोस्त्रिस्त्रोस्त्रि न तु ति उ॰ स्त्रीस्त्रिस्त्री
१५२ गोद्वन्मनेयरमिनानामपि महत्त्वं सिध्यतीत्यन्यथा हि दुर्घटमिति॰ न चात्मनेपदपरस्मैपदस्य नेयरस्यैव दसं वर्णितां संज्ञान
स्यादिति तद्वश्यत्ववत्वं एतेन नत्वान्यथा हि ध्यात्मनेपदेति॰ महविवक्षामानादिकमपि बोधनसामर्थ्येनान्यथा हि ध्यानतो निद्
दमुपलक्ष्यसां व्यक्तिवपक्षेणैव नन्वन्यथा व्याख्यानानुपपत्तेः कर्तेष्वपरेन ते संबन्धलक्ष्यन्ते॰ न चैवं संज्ञापरत्वेति॰ एवं मध्यमसप्रथमपो
दिति व्यवहारोऽनुचितोऽन्यथा हि प्रसिद्धिमिति ध्वनिकालिकोपरिसिद्धिमित्यर्थः नायं किं चनरत्वेति॰ पद्यपद्य प्रख्यानतः ह
नकृत्यानामेवैकशेषः स्यात्यापित्तोऽपि कथं व्याप्यमिति प्रश्नः न च स्वहृत्कुमान्यहृद्ग्राणं कत्वेऽप्यवचनानुपपत्तिरन
न्यथा हि बहुत्वं दृश्यतेति॰ नन्वेवमभवन्द्वन्द्वत्वपत्तीति निर्वाहः॥ सप्तमपरमित्यभावेनोक्तमिति हेतुप्रसक्ते स्यादि सम
नैरित्यर्थः तथैव प्रापितेति॰ प्रथमं मध्यमेत्यादि महत्संज्ञाकारकं तत्त्वाकाशमत्र वेधे नैवेति भावः मतान्तरे नवते हृदादिसिद्धितौ
ऋभागो भक्तिरित्यन्यनमनुत्रमो स्वात्मनत्त्वमतिवहत्त्वमभावमतिपीगिनपाणी ध्वंस्वादिनत्वमपत्तिनवेतिविचारनायपं स्वादि राम॰
नत्वमानावापी स्यामप्यनुतैमपमितिवीथ्यं॰ मप्येकमिति॰ न नु अस्याः मध्यै कमत्वे पिष्टितो पापांचेत्यादिव्यवहारातत्त्विकस्वि
कस्तमप्यमादवः मलसंज्ञोऽवक्षाम्प्रुपेपाः स्वैवन पामप्यमपोरिस्यत्राप्युपपत्तिरिति चेन्न पाणिनिनामात्मसामर्थ्येनेत्यादि

तै॰ टी॰ [illegible]
१५३ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] राम.
[illegible]

स्वप्रसिद्धिरिति भावः। अथ पञ्चमाध्यायमारभमाणः प्रस्तावयति तस्मादिति तत्कालस्य वाले कार्यमित्यादिना तिस्रो यायायायमने कार्यान्तरावयवितत्संख्यामित्यादि
र्थः। तत्र प्रथमं रूपं नामेति व्यवहर्तव्यं कथयन्नाह। अत्र दार्ष्टान्तिके [illegible] कत्वे यायायामन्वयेन सह विवक्षा कथमि
त्याशङ्क्य तामपनयन्नाह तित्रैव [illegible] विवक्षितेत्याभिमानः। प्रकृतः सह विवक्षाभावेऽपि तेन कन्यायामिहैव विह
न्यानन्तरमिति वक्तव्यं त्रैवर्ण्यं वचनान्तरानाकाङ्क्षितमित्यभिप्रायः। एकदेशस्य शब्दस्य वन्तत्रैव [illegible] तद्वाक्यम्। अथ द्वितीयविभागस्य
विभक्तिभेदांशेनाकृत्य पदार्थविशेषे नो लक्ष्यं पञ्चकार्यतत्कोऽपि तीर्थादेर्वाचिलक्षणस्य। परिहरन्नेव तदिति शंक्ये वेतिरेकः
उपपत्तिमाह नहीति। अस्योपपत्तिमाश्रमप्राप्तत्वं तस्मादिति शेषपरस्य तत्रैवार्थप्रतीतेरिति भावः। एतत्सामर्थ्यात् ग्रहणम्। तेनाव
धारणमाश्रित्य निषिद्धमनस्यैवेति भावः। अधिपरत्वप्रत्ययादिति। समुदायस्यैकदेशत्वाभावेऽपि तस्यैव पदपुरुषस्य तादात्म्यमधिगम्य
र्थः। एतद्धि वस्तीयमपीति। एतत्प्रदेशस्य कृत्यविषयस्यापि तु योगमपीत्यर्थः। उपदेशश्चेति स्फुटत्वादिति भावः। उपपदमपीत्यर्थः। उपपद
मितिद्वितीयमप्यन्यतद्धितेऽप्यन्यानि उपपदस्य स्वमानाधिकरणस्य स्थानि पदानि तदर्थमित्यर्थः। स्वार्थकार्यं हि पीति। नन्वथ
वेति। नहि तस्यैवेति। ननु दित्ति भावस्य तदर्थस्यार्थ इति भावः। अनेन तदादिनामभिरनुपपदं हि किं नु योगिकत्वमिति निर्णीतम्। नन्वनेक
देशे देशमङ्गानेकप्रकृतिकस्यान्यथासिद्धिः। तेन तत्राहपदद्वयीति। एवं चैतत्सामर्थ्यं तयोर्द्वयोरवस्थानात्तत्रैव तदेवेति नमप्य
मदिति भावः। एकदेशविदितोऽप्यनाश्रिताभ्यामसिद्धमिति स्थानिनमपीति तद्भावेऽपि समप्रस्तावे इति अनेनैव पदे तस्यानिमित्तार्थीति

त्पत्तिः। अतिशयितत्वमिति विग्रहे दुःखाभावत्वमाह। त्वाभावीति यत्तत्तस्य तं तत्पदस्य पीति केचित्। तन्मोक्षत्वाभावात् इति उपपत्त्याकारसमभिव्याहृ
के. नि. त उपपत्त्याकारस्य शेषपदे तो ज्ञानत्वमिति भावः। एवं तर्हि दुःखादिसाधने इत्यत्र तस्मात् नाधिकरणत्वस्य स्वार्थ इति दीनः। साधने इत्यस्य सामानाधिकरण्या
साधने क्रियासमानाधिकरणत्वं इत्यर्थः। अनाश्रितेति। निरूपितेति द्विदुःखं स्वतन्त्रेण त्वसुखादेर्विषयविरोधिनः प्रयासस्य दुःखे नायैति भावः। अत
१५४ एव भावे प्रत्यय उक्तः व्यक्तिहितेति वो ध्वंसः विकारस्वरूपेणेति आरोपितविकारस्वरूपेणास्यार्थः। तत्सेति निविशात्मा स्वगतो यदृच्छासादिं तु भवत्यव
मरस्मादितीति शेषः। वचनादिति। अलिंगत्वेन न विषयो वृक्षादर्थः प्रभवस्यार्थः तन्नतद्योगितव्यकार्यस्य सा नार्थत्वमिति यो ध्वंसः पदार्थ
यतः शेषत्वात्मभवत्स्वप्रयमस्य पाठेन भाष्येन येन यत् तु विशिष्टस्य परः संवरोवर्णेन नाम्नाद्विहितस्य प्रयोगभाष्यमावृत्तिर्नावयि
स्वतो नयम्रमाभाष्यं संगतिरन्याहृतवीति वर्णेन व्याप्तः। प्रभवद्विहितस्याभावादियाति प्रसङ्गानि वरहित्कोपदवीपाठे संहि
नाधिकारवैपरीत्ये पत्नीः समानार्थ इति भावः। नतु नन्वन्वयरूपत्वनदर्थपर्याप्तिवदर्थसाधारण्येऽपि भावत्वनदर्थसाधारण्येनान्वयाद्
यद्वितियं वस्तिते रिति भावः। वक्तृतः संहितस्य श्रोपिदर्शनिरूपणं वाचीक्रमैः। तेनापि तत्रौद्धृपत्वात् संहितमापेक्ष्यते संधानं पदसंहि
कर्णस्तेन तत्स्वभावात् संहिता संज्ञा नमामेति नीत्यर्थः। नत्वास्य पीमा गलनालवेति न तत्स्वं प्रवस्थानेव बहुव्रीहिरिति पीवी पर्वचान्य राम.
पदार्थे इत्यभिमानः॥ अनावजिदसमं संहिता संज्ञान मामेति निमाव्यव्यापाव्यानानन्। बहुव्रीहिस्तत्पुरुषस्येवाप्यपीमावस्यापि नाघ
वेपोपानपदार्थीमा वाच्याघस्तेन पदवत्वाभावानन्यसमस्यपर्वपदस्याभावात् सामानाधिकरण्याभावाद्वृत्तवामासेदहमा

यावच्छिन्नक्रियाः क्षणाः भेदे नैव कालसौक्ष्म्यात्तद्ग्रहणस्याशक्यः आवस्थानसंतानमात्रोऽतीतोऽतीतः। एवं चैकस्य तदधिकारसंहितानां संतानस्यादि

कै.टी. भावः शिष्टिश्चैवैर्तिः तेनैव पत्नेन लक्षे इत्यर्थो गोष्यः एतेनपेतैवेत्यत्रैवकारोऽर्थे इत्यपाक्षो उपसंहृतं तत्र एवपतं तत्समर्थः अन्यमि

पन्नोऽनयमित्यर्थः सकर्षगोषध कशाद्यामाना कथं तन्यमतीतिः तमाह सर्वे चेति। स इष्यादिनासः तवपाकतः। अथ दीप्य गोमहतः। आस्य

१५५ स्यनत्विति। वणितं तत्वं वर्णी जटो द्वारतो न सु कालेन्त्यर्थः गोषः धृतिविशेषः। यो बविशेषादिति। अलस्त्वादेवविशेषदः नदीतांस

निर्मानादिति यो बवनामितिनन्नीय वनुर्णा नामित्यर्थः देवामसंगादिति तथाप्याख्यानेहि तत्रापि हि बदुति भाष्योऽनुपनेन

चेसनतेस्यानवदेवामाप्रेरितिभावः स्पर्शानामित्यर्थः देवामसंगादिति तथाप्याख्यानेहि तत्रापि हि बदुति भाष्योऽनुपनेन

याऽसंगते स्यानवदेवामाप्रेरितिभावः स्पर्शानामित्यर्थः यो वेत्यर्थः शवलसंयोगीफलेनाली तितिभाष्यायामे। ननु कुक्कुटादीनामि

ति संहितायामपि न आह कतइति। यो बविशेषादिति अलत्वादेवविशेषदः भाक्षेपवतोऽतोऽस्यात्तत्र कथ्यमिति योषः कुक्कुटइत्या

दीस्तनपांकः पवतीत्यत्रपदिङ्गतिः एकपदेति। तत्रापि न कुक्कुटादावपि समाधते एकेन स्यादिना। वर्णानवर्णेति। वर्णानदो स्वारतोनां

नदीयकाद्येमात्राकालानेननाधिकेनेत्यर्थः ननु पर्शः पूर्वकालः परश्च परसात इति कथं पूर्वपरभागोऽनन्याह भागवदिति। अयं भावः पदि

त्ति कं पौर्वापर्यं तदाह कोऽयं प्राचीनादि संहितायां पर्शसंभवः। पद्यादेः कोऽपि गगनस्थितस्य भागानाः मानस्य वनदेशिकम विषुवति। प्राने कशाद इति।

मिन्नकालेदत्यर्थः एकैकमात्रा इतिपाणिनीयं तन्त्रापदयो द्वाविति वननं पनिलनयदिति वदिवेवन मात्रा सोपौर्णानयं वीधं। तद्धि तनायेयानवर्गी

स्या भवतीति रूपशद्रूपयोः स्यापि भवतीतेः न त्वेवैक कवर्गी वर्जिनीत्यादि स्वविते· अनुरागव चनत्वेन पुंवत्त्वमामाने र न आह सामान्येने
ति· तेनोपक्रमे वचनपुंसकत्वमेवेति भावः· अनेन गुणपदस्य सं भंनिरस्य गुणपद्म स्त्रीत्व नामपि निरस्तिनुमाह भाष्ये उचारितेति उच्चा
रितेऽपि स्वितत्वेऽ उच्चारस्याधिकरणकालो न त्वकाल इति ध्वंसप्रतियोगित्वरूपं· उच्चारस्याधिकरणकालोऽपि स्वरूपसम्बन्धरूपः सम्बन्धः स्वयो
गः स्याणिक स्यभमस्यायोगात्ः। ध्वनिवति छेदनित्ति। कालिक योव पिर्थ स विधुगपदव वाच्य्यते छेवग्रहितेन्दुदा केनलेन चविद्यमानयोरा
दाह् ऽस्येद्वेस्यादि। अपन्यछोपंकनिवइति अवच्छार्वच्छार्वन· अंपंपवीपंपर इति अवच्छारस्यन चविद्यमानयोः संभवः न चविद्यमान
योः संबंधस्यानिरूपयितुमशक्यत्वादितिभावः॥ वर्णानां स्फोटरूपाणां नित्यत्वादिदमयुक्तमत आह वर्णित केति· स्फोटस्यानुसर्वसाधा
रणत्वेनैकत्वानमानापवयोर्यांपर्यस्योक्तिसंभवो पिनास्तीति भावः· अनन्त्यः नपरस्य त्वेस्यादि पेति। कालकृत व्यवधानं स्यादेवेत्यर्थः·
एवं च छन्दवध्य उच्चारस्य आभावात्संस्कृतक षोनापि पौर्वापर्यमिति भावः· नदाहनाभ्येऽ भावपर इति· तद्वर्णध्वंसानंतरमपरो वर्णः प्र
युज्यते तावतापि सपौर्वापर्यादि· एवं कालेन व्यवस्तरस्येस्त्वापइत्यर्थः· बुद्धौ कृतेति· बुद्धाविति· करणेव्येषा· केवलात्वावभिधानत्वा
पारं तस्मात्प्रहणानकृत्या मतिविविनानकृत्वा प्रश्नेनवा ध्यानधानत् बुद्धौ बुद्धिकृपेदे पेछात्वेनेन वर्पौर्वापर्यमवच्छारकृत्योदितित्र
र्थः· बुद्धिविषयमित्तस्य बुद्धि स्यान्यवाच्छेदवृत्तित्व र्थः· नच वकृत्व तु हिस्यात्वमुपपद्यते इति पद इति तदर्थमेवस्यात्स्यान्नयुक्तेः तस्येवस्यात्स्यान्यत
तेः तस्मेवस्यात्स्यान्यकल्पधर्मीकेः॥ भक्तिनेत्यर्थइति। ध्वनास्यमेव तु तथा वर्णदर्शनमयुक्तं। मलोके मौलोपवर्गीमितुपलक्षणीत्र वभितिनि॥

[illegible]
कै. ए. [illegible]
[illegible]
१५६ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] रम.
[illegible]

५९

157

र्थः समासस्तस्यैव तत्त्वमिति भावः अविच्छेदेनेति अविच्छिन्नाविनाभावो यस्य तत्प्रतियोगिनो विच्छेदविनाभावो वाच्यः पाविशेषः तथाभावपदार्थौ । एतेना
भावस्याभावप्रतियोगित्वं त्वादिर्देविं तमितिपदार्थं अन्योन्याभावपदेन दर्शितम् इत्याशयेनाह तत्त्वमेवस्येवः । इदानीं प्रकार आह इति प्रत्यास्थानकाले
कै.टी. अन्ये तु वर्णनामभावत्वमुक्तेवर्णत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताभावत्वम् अर्थः स च नश्यन्नपि ते इति भावत्वाभावत्वम् आहुः । न च घटत्वस्याभावाविशेष
नाविशेषविभावो वस्तानविशिष्टलक्षणो केदेषलक्षणतत्त्वस्यानिवेशादिस्तत्र अहतत्पामिर्दहिनस्येतिप्रतियोगिरहितस्तस्यार्थः शाहुस्त्र
१५७ स्त्रस्याचक्षत्वस्य प्रतियोगीति भावः विनाभावपदार्थोपि संबन्धादिवत् अभावसमानाधिकरणत्वात्प्रतियोगिसापेक्ष इति भावः
बुद्धिकल्पितेतिबुद्धिदेशेऽप्यत्रैव भावेऽत्र कल्पितेत्यर्थः नन्वनुलोकेसंहिताया हः पदमैदंनर्थं स्वप्रतिद्वन्द्वि नेति
पीश्वरत्वमाश्रयतेति स्वेकपदेनेत्यर्थः भावस्याभावत्वम् इति अत्रप्रसङ्गस्य वस्तानयोरित्यत्र बोध्यं यो वीपदर्थमात्रस्वरूपम्
तिशिवं ॥ इति श्रीकालोपनामकशिवभट्टसुतनागोजीभट्टकृते भावप्रदीपे चोते प्रथमस्तः वाजुसिद्धिकंदारो
ध्यायः समाप्तः ॥ ॥ हरिदीक्षितपालनसेवनावासबुद्धिना महनागेशिवदुषासं मतांग्रसंख्या १२५०० संवत १९७०

विवरणी पत्तरे १५३ पाठ पत्तरे परत्नी स्तो

रेउग्र पत्तरे का

क ३२

१२४
१६०
५६
१११
८०
२८

७७

१५६

~~कैलासय~~

~~२६७~~ ५०

२८३००

३.३२